DƏRSLİK

AZƏRBAYCAN TARİXİ

11

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hərbə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştaqdır!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Rövşən Hətəmov,
Faiq Babayev, Elşən Qasımov, Elnur Hüseynov,
Hafiz Cabbarov, Sevil Bəhrəmova, Asif Hüseynov

AZƏRBAYCAN TARİXİ

11

Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün
Azərbaycan tarixi fənni üzrə
DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ŞƏRQ-QƏRB
BAKI 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş 7

I AZƏRBAYCAN XIX ƏSR – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

I fəsil. Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən istilası

1. Azərbaycan torpaqlarının işğalının başlanması 9
2. Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya–Qacarlar müharibələri 13

II fəsil. Şimali Azərbaycan Rusiya işğalı dövründə

3. Müstəmləkə idarə üsulu və onun sosial-iqtisadi, siyasi həyata təsiri 21
4. XIX əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda keçirilən islahatlar 28

III fəsil. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi inkişaf xüsusiyyətləri

5. Kapitalizmin inkişafı, yeni sosial münasibətlərin meydana gəlməsi 32
6. Şimali Azərbaycanda iqtisadi inkişaf 38
7. Müstəmləkəçilik əleyhinə çıxışlar. Milli demokratik hərəkat 45
8. Çarizmin milli qırğın siyasəti 50
9. Şimali Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində 53

IV fəsil. Cənubi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri

10. Cənubi Azərbaycan XIX əsrdə 58
11. Cənubi Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Məşrutə hərəkatı 62

V fəsil. Azərbaycan mədəniyyəti

12. Azərbaycan mədəniyyəti XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində 66

II AZƏRBAYCAN 1917–1920-ci İLLƏRDƏ

VI fəsil. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

13. Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının dərin siyasi böhranı dövründə 74
14. Bakı Sovetinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti 78
15. Şimali Azərbaycan milli dövlətçiliyinin bərpası və möhkəmləndirilməsi yolunda 83
16. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili siyasəti 89
17. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti 97
18. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu 102

VII fəsil. Cənubi Azərbaycan 1917–1920-ci illərdə

19. Cənubi Azərbaycan 1917–1920-ci illərdə 106

III AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN 20–80-ci İLLƏRİNDƏ

VIII fəsil. Azərbaycan XX əsrin 20–40-cı illərində
20. Bolşevik istilası və onun nəticələri 113
21. "Müstəqil sovet Azərbaycanı" şüarının iflası. Ərazi bütövlüyümüzün pozulması 117
22. Bolşeviklərin sosial-iqtisadi və mədəni islahatları 122
23. Sovet totalitar rejiminin təşəkkülü. Kütləvi repressiyalar 128
24. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi illərində 131
25. Cənubi Azərbaycan 1920–1940-cı illərdə. "21 Azər" hərəkatı 136

IX fəsil. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə
26. Azərbaycan SSR XX əsrin 40-cı illərinin ortaları – 60-cı illərdə 140
27. İdarəçiliyin möhkəmləndirilməsi. 70–80-ci illərdə sosial-iqtisadi uğurlar 144
28. "Yenidənqurma" və "aşkarlıq" siyasətinin iflasa uğraması. Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması 148
29. Xalq hərəkatı 152
30. Cənubi Azərbaycan İran İslam inqilabı və sonrakı dövrdə 156
31. XX əsrin 40–80-ci illərində mədəniyyət 160

IV AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

X fəsil. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyinin bərpasının ilk illərində
32. Dövlət müstəqilliyinin bərpası 166
33. Birinci Qarabağ müharibəsi 170
34. Xocalı soyqırımı 174
35. Müstəqilliyin ilk addımları. Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr 178
36. Milli qurtuluş 181

XI fəsil. Hüquqi demokratik dövlət quruculuğu yolunda
37. Hüquqi islahatlar və demokratik dövlət quruculuğu 184
38. XX əsrin 90-cı illərində həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar 187
39. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti 191
40. Yeni minilliyə yeni liderlə 195
41. Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müasir mərhələdə. Qətiyyətin nümayişi 199
42. Mədəniyyət 203

İstifadə edilmiş ədəbiyyat 207

Şərti işarələr

1	**Paraqrafın nömrəsi**
	Paraqrafın girişi
	Açar sözlər
?	**Mövzuda araşdırma məqsədilə verilmiş suallar**
	Mövzuda araşdırma məqsədilə verilmiş tapşırıqlar
	Mənbə
	Mövzunun sonunda verilmiş sual və tapşırıqlar

GİRİŞ

Dərslikdə doğma Vətəniniz Azərbaycanın XIX əsr – XXI əsrin əvvəllərində keçdiyi tarixi inkişaf yolu ilə tanış olacaqsınız.

Bu bir həqiqətdir ki, tarix ondan ibrət götürməyən xalqları cəzalandırır. Dünyanın ən inkişaf etmiş xalqlarının da tarixləri yüksəliş və tənəzzül dövrlərinin bir-birini əvəz etməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Müstəqilliyini qazanmış xalqlar müəyyən dövrlərdə əsarət altına düşsələr də, istiqlaliyyət amalını itirməmiş və yaranmış fürsətdən istifadə edərək müstəqil dövlətçiliklərini bərpa etməyə müvəffəq olmuşlar. Hər birinizin borcu minlərlə soydaşınızın qanı hesabına əldə edilmiş azadlığı qoruyub saxlamaqdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: *"Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindirsə, onun saxlanılması, daimi, əbədi olması bundan da çətindir".*

Siz Azərbaycanın ən qədim dövrlərindən XVIII əsrin sonlarına kimi keçdiyi tarixi inkişaf yolu ilə artıq tanış olmuşsunuz. Bu, ölkə tarixinin növbəti dövrlərində baş verən hadisələri daha mükəmməl şəkildə öyrənməyə yardım edəcəkdir. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqları uğrunda yadelli qüvvələrin apardıqları mübarizədən də xəbərdarsınız. Vahid milli dövlət yaradılmadığı üçün XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan iri dövlətlərin təcavüzlərinə məruz qaldı. Həmçinin Qacarların İran şahlığı ilə Romanovların Rusiya imperiyası arasında parçalanmağa məhkum edilərək XIX əsrin 20-ci illərindən etibarən əsarət altına düşdü. Çarizmin Azərbaycanın şimalında yürütdüyü müstəmləkə siyasəti ilə şah hökumətinin cənubda yürütdüyü siyasət xalqın tarixi inkişafına ciddi maneələr yaratdı. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının dağılması ilə yaranmış fürsətdən istifadə edərək milli dövlətçiliyin bərpasına nail oldu.

Hər bir xalqın tarixində əbədi olaraq yaddaşlarda qalacaq hadisələr baş verir. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) elan olunması belə hadisələrdəndir. Xalqın tarixində yüzlərlə ilklərə imza atmış AXC mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə mövcudluğunu qoruyub saxlamağa çalışsa da, daxili və xarici amillər səbəbindən süqut etdi. Şimali Azərbaycanın tarixində 70 ildən bir qədər çox davam edən Sovet hakimiyyəti dövrü başladı. Bu mərhələ Azərbaycan xalqının yaddaşında itkilər və uğurlar dövrü kimi qaldı. O, müstəqil dövlətçilikdən məhrum olunsa da, elm, təhsil, mədəniyyət və xalq təsərrüfatının digər sahələrində əldə edilmiş nailiyyətləri danmaq olmaz.

Sovet imperiyası tarixin sınağından uğurla çıxa bilmədi. Milli istiqlaliyyət uğrunda mücadilənin qarşısını almaq üçün sovet rəhbərliyinin 1990-cı il yanvarın 20-də həyata keçirdiyi qanlı faciə Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini daha da gücləndirdi. Nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan 1920-ci ildə itirdiyi dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpa olunduğunu bəyan etdi. Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan Respublikası mürəkkəb daxili və xarici problemlərlə qarşılaşdı. İqtisadi böhran, siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyi, sosial gərginlik, erməni təcavüzkarlarının basqınları və başqa amillər cəmiyyətin mənəvi-psixoloji vəziyyətini ağırlaşdırmışdı. Bu mürəkkəb problemlərin həlli üçün müdrik dövlət xadimi Heydər Əliyevin xalqına və dövlətinə sahib çıxması Azərbaycan Respublikasının taleyində misilsiz rol oynadı. Siz özünüz də xalqın son illərdə qazandığı böyük nailiyyətlərin şahidisiniz. Bütün bu hadisələr haqqında bir dərslik çərçivəsində tam məlumat almaq çətin olsa da, prosesi gündəlik fəaliyyətinizdə görür və hiss edirsiniz.

Dərsliyin son paraqraflarını öyrəndikdən sonra bir daha ilk səhifələri nəzərdən keçirin. Xalqın şanlı tarixinin keçdiyi inkişaf yolu sizdə fəxarət hissi yaratmaqla bərabər, Vətəniniz Azərbaycanın qarşısında vətəndaşlıq borcunuzun olduğunu da təsdiq edir.

I. AZƏRBAYCAN XIX ƏSR – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Ağaməhəmməd şah Qacarın XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanın şimal xanlıqları üzərinə yürüşü və Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirmə cəhdləri uğursuzluğa düçar oldu. Qacarlar ordusu Şimali Azərbaycanı tərk etdi. Qacarlar dövlətində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədən yararlanan Şimali Azərbaycan xanlıqları öz müstəqilliklərini bərpa etdi. Lakin xanlıqlar arasında yenidən meydana gələn qarşıdurma və ədavət Azərbaycanda vahid dövlət yaradılmasına imkan vermirdi. Bu vəziyyətdən istifadə edən Rusiya imperiyası 1801-ci ildən Cənubi Qafqazın işğalına başladı. Pərakəndə olan Azərbaycan xanlıqları ümumi düşmənə qarşı birləşməyi bacarmadıqları üçün Rusiyanın işğalından qurtula bilmədilər. Qacarlar dövləti Rusiyaya qarşı mübarizəyə başlasa da, iki böyük müharibədə məğlub oldu. Rusiya imperiyası ilə Qacarlar dövləti arasında bağlanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqı üçün faciəvi nəticələrə gətirib çıxardı. Torpaqlarının iki dövlət arasında bölünməsi xalqın vahidliyini pozdu. Bu onun inkişafına, dünyagörüşünə, siyasi və mənəvi düşüncə tərzinə təsir etdi. Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibində müstəmləkəyə çevrildi. Rusiya ermənilər köçürüb tarixi Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirdi. Bu da sonrakı faciələr üçün zəmin yaratdı. XIX əsrin 30-cu illərində başlayan üsyanlar Azərbaycan xalqının mübarizlik ruhunun ölmədiyini, öz hüquq və azadlığı uğrunda iradə əzmini nümayiş etdirdi. Bu üsyanlar Rusiya hakim dairələrini qorxudaraq işğal rejimini yumşaltmağa, komendant idarə üsulunu ləğv etməyə və 1840-cı illərdə bir sıra islahatlar həyata keçirməyə məcbur qoydu.

Qacarlar dövlətinin tərkibində qalan Cənubi Azərbaycan əsas vilayət hesab edilir, Təbriz ikinci paytaxt rolunu oynayırdı. Lakin Qacarlar dövlətinin feodal-monarxiya quruluşunda qalması, islahatlar aparılmaması Cənubi Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişafını ləngitdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyasında keçirilən burjua islahatları Şimali Azərbaycanda da mühüm dəyişikliklərə yol açdı. Kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi iqtisadi və sosial sahədə yeniliklərə təkan verdi. XIX əsrin sonlarında formalaşan milli burjuaziya və demokratik ziyalılar müstəmləkə vəziyyətinə son qoymaq üçün XX əsrin əvvəllərində açıq mübarizəyə başladılar.

I FƏSİL. AZƏRBAYCANIN ŞİMAL TORPAQLARININ RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İSTİLASI

AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ İŞĞALININ BAŞLANMASI 1

XVI əsrdə Volqaboyu türk dövlətlərinin – Qazan və Həştərxan xanlıqlarının Moskva knyazlığı tərəfindən işğalı rusların Xəzər dənizinə və Şimali Qafqaza yolunu açmışdı. Sonrakı əsrlərdə aparılan uğurlu müharibələr nəticəsində tədricən böyüyən knyazlıq I Pyotrun dövründə imperiyaya çevrildi. XVIII əsrdə Osmanlı dövləti ilə müharibələr aparıb Şimali Qafqazda möhkəmlənən Rusiya imperiyasının əsas hədəfi zəngin təbii sərvətlərə və mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan Cənubi Qafqaz idi. Bu regionun böyük bir hissəsini isə tarixi Azərbaycan torpaqları təşkil edirdi. Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Azərbaycanla bağlı planlarını gerçəkləşdirməyə başladı.

XIX əsr, beynəlxalq vəziyyət, Azərbaycan xanlıqları, Rusiya imperiyası, Cavad xan, işğal, Qacarlar dövləti

Bildiyiniz kimi, hələ XVIII əsrdə Rusiya imperiyası Azərbaycana iki dəfə yürüş təşkil etmiş, lakin onun işğalçılıq planları müxtəlif səbəblərdən baş tutmamışdı. XIX əsrin əvvəllərində hakimiyyətə gələn I Aleksandr isə sələfi Paveldən fərqli olaraq, Azərbaycanın şimal xanlıqlarının tabe etdirilməsi üçün əməli fəaliyyətə keçdi. O dövrün beynəlxalq vəziyyəti Rusiyanın Azərbaycanın şimal torpaqlarının işğalına başlamasına əlverişli şərait yaradırdı.

I Aleksandr

1791-ci ildə bağlanmış Yassı müqaviləsi ilə Rusiya bu regionda onun güclənməsinə mane olan Osmanlı imperiyasını Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda fəal siyasət yürütmək imkanından məhrum etmişdi. Həmin dövrdə Qacarlar dövlətindəki siyasi qeyri-sabitlik də Rusiyanın regionda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar aparması üçün əlverişli şərait yaradırdı. Digər tərəfdən, Azərbaycanın parçalanmış vəziyyətdə olması, xanlıqlararası çəkişmələr xalqın müqavimət gücünü zəiflətmişdi.

Rusiya Yaxın Şərqdə əsas rəqibləri olan Böyük Britaniya və Fransa kimi güclü Avropa dövlətlərinin fəaliyyətindən də ciddi narahatlıq keçirirdi. Qacarlar dövlətinin Böyük Britaniya ilə yaxınlaşması, zəruri olarsa, bu dövlətdən hərbi və maliyyə yardımı almağı nəzərdə tutan saziş imzalaması Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı planlarına böyük zərbə ola bilərdi.

Malik olduğunuz məlumatlar əsasında Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın şimal torpaqlarının o dövrdə beynəlxalq münasibətlərdəki rolunu və əhəmiyyətini araşdırın. Regionda öz maraqları olan dövlətlərin qüvvələr nisbətini müqayisə edərək hansı dövlətin Azərbaycan üçün daha çox təhlükə törətdiyini müəyyənləşdirin.

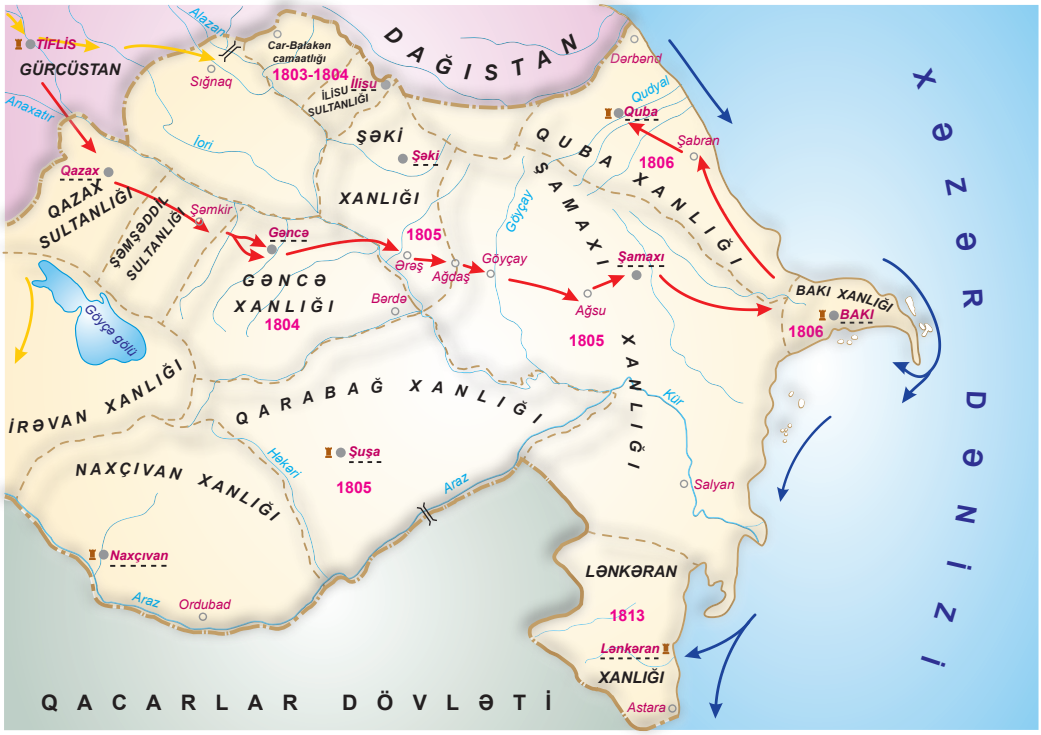

Şərti işarələr:

	Qalalar		XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal xanlıqlarının sərhədləri		Rus ordusunun əsas qüvvələrinin hərəkət istiqaməti
	Xanlıqların paytaxtları		Xanlıq və sultanlıqların sərhədləri		Rus donanmasının hərəkət istiqaməti
	Şəhərlər				
	Keçidlər	1804	Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya ilhaqı		Rus ordu qruplarının hərəkət istiqaməti

Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı

"...Albay (polkovnik – red.) Malkolmun bu şəhrə varar-varmaz Fətəli şahla görüş istəyində bulunması hər kəsi və saray adamlarını çaşdırdı. Padşah Xorasandakı qiyamı yatırmaq üçün Tehrandan çıxdığına görə Malkolmun şahla görüşü təxirə düşdü. ...1801-ci ilin yanvar ayında Malkolm vasitəsilə Qacariyyə və İngiltərə arasında anlaşmalar imzalandı. Malkolm bu xəbəri böyük bir zəfər olaraq mərkəzə (İngiltərəyə – red.) çatdırdı".

Əminə Pakrəvan. "Abbas Mirzə və Azərbaycan" əsərindən

Sizcə, Malkolm nəyə görə Qacarlar və İngiltərə arasındakı bu sazişi böyük zəfər kimi qiymətləndirirdi?

Kartli-Kaxetiya şahzadələrinin bəzi Azərbaycan xanları və Qacarlarla əlaqələr yaratması çar sarayında narazılıqla qarşılanmışdı. Prosesləri diqqətlə izləyən I Aleksandr 1801-ci ilin sentyabrında verdiyi Manifestlə Şərqi Gürcüstanın (Kartli-Kaxetiyanın) daxili müstəqilliyini ləğv etdi. Onun tabeliyində olan Borçalı, Pəmbək, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları da Rusiyaya ilhaq edildi. Beləliklə, Azərbaycanın şimal torpaqlarının işğalı prosesində ilk addım atılmış oldu. Bu hadisə Gəncə və İrəvan xanları tərəfindən ciddi etirazla qarşılandı. İrəvan xanı Məhəmməd xan Rusiyanın təcavüzkar siyasətinə qarşı daha qətiyyətlə çıxış edərək pəmbəkliləri işğalçılara boyun əyməməyə çağırdı, onlara rus qoşunlarının işğal etdikləri əraziləri tərk edib İrəvana köçməyi təklif etdi. Xanın müraciəti ilə 600 pəmbəkli İrəvana pənah gətirdi.

İrəvan xanı eyni zamanda öz nümayəndəsini Tiflisə göndərərək şahın fərmanına əsasən Pəmbək vilayətinin ona məxsus olduğunu da bildirmişdi. Şəmşəddilin ruslar tərəfindən ilhaqına cavab olaraq

oxşar addımı Gəncə xanı Cavad xan Ziyadoğlu da atmışdı. Lakin Azərbaycan xanları arasında birliyin olmaması səbəbindən bütün cəhdlər nəticəsiz qaldı.

"İrəvan xanı ...öz nümayəndəsini general İ.P.Lazarevin yanına göndərərək şahın fərmanına əsasən Pəmbək vilayətinin ona məxsus olduğunu bildirdi. İrəvan xanı Naxçıvan xanı ilə birlikdə hərbi qüvvələrini səfərbərliyə alaraq rus qoşunlarını Pəmbəkə buraxmamaq qərarına gəldilər... Gürcü şahzadəsi Davidin də Rusiyaya münasibəti dəyişdi... Gürcü şahzadələri Gürcüstanı rus qoşunlarından təmizləmək üçün İrəvan xanından kömək istədilər. Bu fakt həmin dövrdə İrəvan xanlığının siyasi nüfuzunun və hərbi qüvvəsinin kifayət qədər güclü olduğunu sübut edir".

"İrəvan xanlığı – Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (1747–1828)" əsərindən

Sizcə, gürcü şahzadələrinin Azərbaycan xanları və Qacarlar dövləti ilə əlaqə saxlamasının səbəbləri nə idi?

XIX əsrin əvvəllərində Avropada gedən mürəkkəb siyasi proseslər Rusiyanı ehtiyatlı və düşünülmüş addımlar atmağa vadar edirdi. Rusiya özünü xanlıqların himayəçisi kimi qələmə verməyə, hər vasitə ilə Azərbaycan hakimlərinin Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinə meyil etmələrinin qarşısını almağa çalışırdı. Əsas vəzifələrdən biri də xanları mümkün qədər özünə yaxınlaşdırmaq idi. Quba və Lənkəran xanlıqları ilə 1802-ci ilin sonlarında bağlanan **Georgiyevsk sazişi** də məhz bu məqsədə xidmət edirdi. Sazişin əsas müddəasını guya İran (Qacarlar) təhlükəsinə qarşı birgə mübarizə təşkil edirdi. Lakin Azərbaycanın işğalı planını həyata keçirməyə münasib fürsət gözləyən Rusiya üçün bu saziş Xəzərsahili bölgələrin gələcək istilasına hesablanmış taktiki addım idi. Hadisələrin sonrakı gedişi də bunu sübut etdi.

Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda yürütdüyü siyasəti müasir dövrdə böyük dövlətlərin regionda apardığı siyasətlə müqayisə və analiz edin.

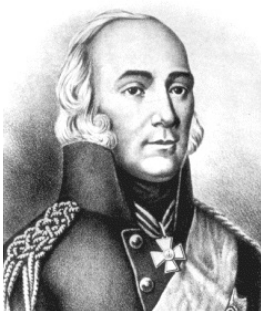

Pavel Sisianov

1803-cü ilin əvvəllərində rus qoşunları Car-Balakən camaatlığının ərazisinə daxil oldu. Camaatlığın əlverişli coğrafi mövqeyi var idi. Bir tərəfdən Gürcüstan, digər tərəfdən isə Dağıstanla sərhəddə yerləşən bu ərazi Azərbaycanın içərilərinə doğru hərəkət etmək üçün də mühüm strateji məntəqə idi. Dağlı xalqlarının Rusiyaya qarşı azadlıq mübarizəsinin getdiyi bir vaxtda camaatlığın işğal edilməsinə çar strateqləri böyük əhəmiyyət verirdilər. Car-Balakənin işğalı dağlı xalqlarının Şimali Qafqazda genişlənən azadlıq hərəkatının cənubla əlaqəsinin kəsilməsinə hesablanmışdı.

1803-cü ilin martında Qanıx (Alazan) çayı sahilində baş verən döyüşdə üstün qüvvələrə malik nizami rus qoşunları qalib gəldi. Aprel ayında isə Tiflisdə Car-Balakən camaatlığı ilə Rusiya arasında **"Andlı öhdəlik"** adlanan müqavilə imzalandı. Bu müqavilə ilə camaatlıq Rusiya himayəsinə keçdi. Burada rus qoşunları yerləşdirilməli, əhali ipəklə xərac verməli və Tiflisə girovlar göndərməli idi. Lakin bu şərtlərə əməl olunmadığından 1804-cü ilin əvvəllərində Car-Balakənə yenidən rus qoşunları yeridildi. Car tutulsa da, Zaqatala yaxınlığında baş verən döyüşdə əhali rus qoşunlarını darmadağın etdi, general Qulyakov isə öldürüldü. Lakin bu qələbəyə baxmayaraq, buraya çoxsaylı rus qoşunları yeridən general Sisianov bir qədər sonra yenidən Car-Balakən camaatlığını, həmçinin İlisu sultanlığını özünə tabe edə bildi.

Gəncənin qəhrəman müdafiəsi. Sisianovun digər hədəfi Gəncə xanlığı idi. Bunun bir sıra səbəbləri vardı. Gəncə xanı Cavad xan ruslara qarşı mübarizədə xanlıqlara müraciət etmiş, I Aleksandrın 1801-ci il Manifestindən sonra Şəmşəddili bir müddət öz himayəsi altına almışdı. Eyni zamanda Azərbaycan torpaqlarının işğalını qarşısına məqsəd qoyan ruslar üçün Gəncə böyük strateji əhəmiyyət daşıyırdı.

Azərbaycanın qərbində əsrlər boyu güclü qala rolunu oynamış Gəncənin işğalı digər xanlıqların da tabe etdirilməsini asanlaşdıra bilərdi. Gürcü əsilli general Sisianov bu xanlığın ələ keçirilmə-

Cavad xan

sinə böyük önəm verirdi. Onun rus himayəsinə keçmək haqqında müxtəlif təhdidlərlə dolu məktubları, külli miqdarda xərac tələb etməsi Cavad xan tərəfindən qətiyyətlə rədd edildi. Maraqlıdır ki, həmişə diplomatik manevrləri ilə fərqlənən Gəncə xanı bu dəfə Sisianovun məktublarını elə onun öz tonunda da cavablandırdı. Nəticədə Quruqobu yaxınlığındakı kəşfiyyat xarakterli döyüşdən sonra 1803-cü ilin dekabrında Gəncə rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alındı. Şəhər bir aydan çox hücumlara tab gətirdi. Lakin nə Gəncənin strateji əhəmiyyətini anlamayan Fətəli şah Qacar, nə də Cavad xanın müraciət etdiyi Azərbaycan xanları ona yardım etdilər.

"Qalanı xoşluqla vermək meyliniz olmadığını görüb axırıncı dəfə təslim şərtlərini sizə göndərməyi özümə borc bilirəm... Məktubuma təcili cavab istəməyim isə heç də o demək deyildir ki, mən düşmənimi nökər, qul hesab edirəm. Bu ona görədir ki, insanlar arasındakı qarşılıqlı hörmətə riayət olunmalıdır. Buna görə də ümidvaram ki... sabah günortadan qabaq məktubumun cavabını ala biləcəyəm".

Məktubda daha sonra təslim şərtləri irəli sürülürdü: "Gəncə şəhərinin təslimi aşağıdakı maddələrlə qəbul edilə bilər:

1. *Cavad xan Gəncənin tabeliyindəki bütün əhali ilə birgə Ümumrusiya padşahının təbəəliyinə and içir;*
2. *Qala tamamilə təmizlənir və ora rus qoşununun topları, hərbi sursatı yerləşdirilir;*
3. *Cavad xan Gəncəli Rusiya imperiyasının tabeliyində olaraq əvvəlki ixtiyarla öz ərazisini idarə edir və Rusiyaya ildə 20 min manat xərac verir. Bu maddələri imzalayan zaman – 1804-cü ildə həmin məbləği təcili ödəyir;*
4. *Qaladakı və Şəmşəddil yolundakı ordunu ərzaqla təmin edir;*
5. *Şəmşəddilin və onun əyalətinin əhalisini sıxışdırmaq olmaz, çünki onlar artıq Gürcüstan hökumətinin idarəçiliyinə keçirlər;*
6. *Yuxarıdakılara sədaqətlə əməl etmək üçün Cavad xan Gəncəli öz oğlu Hüseynqulu ağanı Gürcüstanın baş idarəedicisinin yanında həmişəlik qalmaq üçün əmanət verir".*

Sisianovun Cavad xana məktubundan

Sisianovun həqarət dolu məktubuna Cavad xan cəsarətlə: "Şəhəri verməyə gəlincə bu niyyətindən çəkin, çünki bu olan iş deyil. Sən Gəncəyə yalnız mənim meyitimin üzərindən girə bilərsən. Başa düşürsənmi? Ancaq mən ölləndən sonra, başqa heç cür!" – cavabını verir.

1804-cü il yanvarın 3-dən 4-nə keçən gecə əlavə kömək alan rus qoşunlarının Gəncə üzərinə həlledici hücumu başladı. Gəncəlilərin qəhrəmancasına döyüşməsinə baxmayaraq, şəhər işğal edildi, Cavad xan isə qəhrəmanlıqla həlak oldu.

Sisianovun təklifi ilə I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırılan Gəncə rus zabitinin idarə etdiyi dairəyə çevrildi. Gəncə adının işlədilməsi qadağan olundu, buna görə xüsusi cərimə də müəyyənləşdirildi. Gəncənin işğalı ilə digər xanlıqlara da yol açıldı, ruslar Azərbaycanın işğalı və gələcəkdə Xəzər sahillərinə çıxmaq üçün əlverişli məntəqə əldə etdilər.

1. *XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda maraqları kəsişən dövlətləri müəyyən edin.*
2. *Hər bir dövlətin burada hansı maraqları olduğunu araşdırıb "Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan böyük dövlətlərin planlarında" mövzusunda referat hazırlayın.*
3. *Car-Balakənin işğalının nəticələri haqqında fikir yürüdün.*
4. *"Gəncənin müdafiəsi və Cavad xan" mövzusunda təqdimat hazırlayın.*
5. *Sizcə, XIX əsrin əvvəllərində baş verən rus işğallarının qarşısını hansı vasitələrlə almaq mümkün olardı?*

CƏNUBİ QAFQAZ UĞRUNDA RUSİYA–QACARLAR MÜHARİBƏLƏRİ 2

Azərbaycanın parçalanmış vəziyyətdə olması, Qacarlar səltənətinin zəifliyi Rusiyaya Cənubi Qafqazla bağlı təcavüzkar planlarını gerçəkləşdirmək üçün əlverişli imkan yaratdı. Azərbaycan xanları isə yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyərək yadelli təcavüzünə qarşı birgə mübarizə aparmaq əvəzinə, nəyin bahasına olursa-olsun, öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq yolunu tutdular. Bu isə son nəticədə Azərbaycanın şimal torpaqlarının işğalını asanlaşdırdı.

Ultimatum, müharibə, Kürəkçay müqaviləsi, Buxarest sülhü, Gülüstan sülhü, Türkmənçay sülhü

Müharibə başlayır. Fətəli şah Qacar Cavad xanı müdafiə etməməklə hansı böyük səhvə yol verdiyini yalnız Gəncə xanlığının işğalından sonra anladı. Gəncənin ruslar tərəfindən tutulması Qacarların Azərbaycanın şimalında ən mühüm dayaqlarından birinin itirilməsi demək idi. Rusiya imperiyası isə bu hadisədən sonra Cənubi Qafqazda hərbi-strateji üstünlük əldə etmiş oldu. Rus qoşunlarının cəmləşmə yeri olan Gəncə qalası digər Azərbaycan xanlıqlarının işğalı üçün də hərbi baza rolunu oynamağa başladı. Azərbaycanın şimalında reallaşan bu işğal və Cavad xanın öldürülməsi Rusiya imperiyası üçün böyük mənəvi üstünlük yaratdı, Azərbaycan xanları arasında Qacarlar səltənətinə münasibətdə tərəddüdlərə səbəb oldu. Təbii ki, Fətəli şah bununla barışmaq istəmirdi. Buna görə də 1804-cü ilin mayında şah hökuməti çar Rusiyasına Cənubi Qafqazda işğal etdikləri ərazilərdən çıxmağı tələb edən ultimatum verdi. Rədd cavabı alan Qacarlar dövləti Rusiya imperiyası ilə diplomatik münasibətləri kəsdi. Həmin ilin yayında 1804–1813-cü illəri əhatə edən I Rusiya–Qacarlar müharibəsi başladı. Rus qoşunlarının əsas hücum hədəfi İrəvan xanlığı idi. Osmanlı dövləti ilə sərhəddə yerləşən və mühüm coğrafi-strateji mövqeyə malik olan bu xanlıq Rusiyanın istilaçılıq planlarında xüsusi yer tuturdu. İrəvan üzərinə yürüş Şörəyeldən başlandı. Rus qoşunları Gümrüdə möhkəmlənərək iyulun 2-də oradan Üçkilsəyə (Üçmüəzzinə) doğru hərəkət etdi. Qacarlar İranının Üçkilsədə yerləşən qoşunları ilə rus qoşunları arasında 5 gündən artıq davam edən qanlı döyüş başladı. İlk vaxtlar rus qoşunları üstünlük qazansa da, xeyli itki verərək Üçkilsəni tərk etməyə məcbur oldu. Sisianovun başçılıq etdiyi qoşunlar İrəvan yaxınlığında Zəngi çayı üzərində yerləşən, əlverişli strateji mövqeyi olan Qəmərli kəndini ələ keçirməyə can atırdı. Qoşunun tərkibində gürcü knyazlarının və ermənilərin də olması Rusiyanın bu ərazilərlə bağlı gələcək planlarından xəbər verirdi. Qəmərli kəndi uğrunda İrəvan xanı və onun köməyinə gəlmiş Abbas Mirzənin birləşmiş qüvvələri ilə rus qoşunları arasında qanlı döyüş başladı. Ruslar məğlub edildilər.

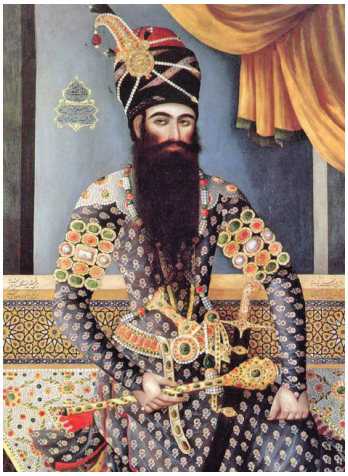

Fətəli Şah Qacar

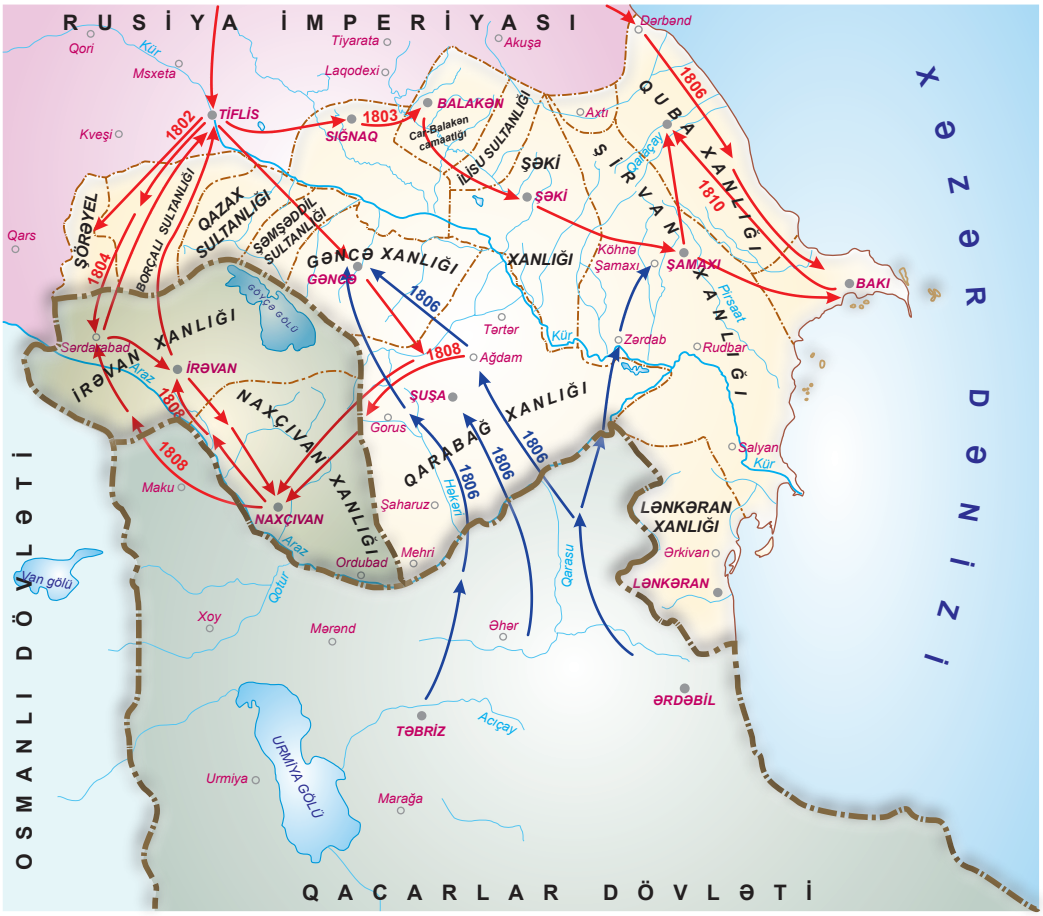

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının birinci mərhələsi

"Qızılbaşlar (burada İrəvan xanının və Qacarlar dövlətinin qoşunu nəzərdə tutulur – red.) gəliş-gediş yollarını o dərəcədə kəsmişdilər ki, Rusiya qoşununun çarəsi hər tərəfdən üzülmüşdü. Hətta Sisianova qoşulub onunla bir yerdə gəlmiş gürcü knyazları qaçdıqları zaman qızılbaşların əlinə keçib əsir alınmışdılar".

Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə" əsərindən

Rus qoşunlarının tərkibində gürcü və ermənilərin iştirakı sizə Azərbaycan tarixinin hansı dövrlərini xatırladır?

İrəvan qalası istiqamətində gedən ilk döyüşlərdə ruslar xeyli canlı qüvvə itirdilər. Çarəsiz qalan general P.Sisianov məktubla İrəvan xanına müraciət edərək məsələni diplomatik yolla həll etməyə çalışsa da, onun bu səyləri nəticəsiz qaldı. Qalanın müdafiəsinə tam arxayın olan və havaların getdikcə soyuduğunu nəzərə alan İrəvan xanı **Məhəmməd xan** rus qoşunlarının ərzaq və sursatlarının tükənəcəyinə ümid edirdi. Yerli əhali düşmənə yardım etməmək üçün taxılı iri küplərə doldurub yerə basdırmışdı. Sisianov gizlədilmiş taxılı tapanlara 50 qəpik gümüş pul verməyi vəd etsə də, bunun heç bir nəticəsi olmadı. Əvəzində, Üçkilsə monastırı ətrafında yaşayan ermənilər rusla-

rın düşdüyü çətin vəziyyətdən yararlanaraq əldə etdikləri taxılı çox baha qiymətə gizlincə rus zabitlərinə satırdılar. İrəvan ətrafında vəziyyətin ağırlaşdığını görən Sisianov əvvəlki hədə-qorxuları mülayim müraciətlərlə əvəz etdi. Xana müxtəlif güzəştlər vəd verən çar generalı onun son ana qədər qalanı təslim edəcəyinə ümid bəsləyirdi. Sisianovun "geridəqalmış" bir xalqın nümayəndəsi hesab etdiyi İrəvan xanı onu çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Məhəmməd xanın yaxşı hərbi hazırlığı və uğurlu taktiki tədbirləri nəticəsində rus qoşunları böyük itki verdi. Həmin il sentyabrın 1-də Sisianov axırıncı dəfə Məhəmməd xandan İrəvan qalasını təhvil verməyi tələb etdi. Onun bu müraciətinə ertəsi gün Məhəmməd xan yenidən rədd cavabı göndərdi. Son cəhdinin də uğursuz alındığını görən Sisianov sentyabrın 3-də rus qoşunlarının geri çəkilməsi barədə əmr verdi.

İrəvan xanı Məhəmməd xanla Gəncə xanı Cavad xan arasında hansı ümumi cəhətləri göstərə bilərsiniz? ?

Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarının işğalı. İrəvan xanlığı istiqamətində uğur qazana bilməyən general Sisianov bu dəfə diqqətini Qarabağa yönəltdi. Öz hakimiyyətini qorumağa çalışan Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Qacarların Gəncə istiqamətində göndərdiyi qoşunu məğlub etməklə Sisianovun rəğbətini qazanmışdı. Cənubi Qafqazdakı rus komandanlığı ilə sıx əlaqələr qurmuş Qarabağın separatçı xristian məliklərini siyasi baxımdan neytrallaşdırmağa çalışan **İbrahimxəlil xan** da Sisianovla görüşməyə razılıq verdi. **1805-ci il mayın 14-də** Qarabağ xanlığı ilə Rusiya dövləti arasında **Kürəkçayda** müqavilə imzalandı. Giriş və 11 maddədən ibarət olan bu müqavilə ilə Qarabağ xanlığı "əbədi olaraq" Rusiya himayəsinə keçdi. Müqavilədə Rusiya imperiyası və Qarabağ xanlığı arasında qarşılıqlı münasibətlərin hüquqi əsasları öz əksini tapmışdı. Rusiya xanlığı himayə etməyi öz öhdəsinə götürür, rus qoşunları onun ərazisində yerləşdirilirdi. Bunun müqabilində Qarabağ xanı Rusiyaya hər il 8 min çervon[1] xərac ödəməli idi. Xanın müstəqil daxili siyasətinə təminat verilir, lakin xarici siyasət məsələlərinin Rusiyanın buradakı nümayəndəsi ilə razılaşdırılması tövsiyə edilirdi. Bu isə Qarabağ xanlığının müstəqil xarici siyasət hüququnun itirilməsi demək idi. İbrahimxəlil xanın məsləhəti ilə Şəki xanı Səlim xan da bir həftə sonra Kürəkçay müqaviləsini imzaladı.

İbrahimxəlil xan

Kürəkçay müqaviləsini siyasi baxımdan dəyərləndirin. Sizcə, burada əks olunan müddəaları hansı müqavilələrin şərtləri ilə müqayisə etmək olar? ?

General Sisianov oxşar şərtlərlə **Şamaxı xanı Mustafa xana** da Rusiya imperiyasının himayəsinə keçməyi təklif etdi. Lakin Qarabağ və Şəki xanlarından fərqli olaraq, hərbi əməliyyatlarda Qacar qoşunlarının üstünlük qazanacağına ümid edən Mustafa xan müxtəlif bəhanələrlə danışıqları uzadır, Sisianova öz şərtlərini göndərirdi. Onu diplomatik yolla tabe edə bilməyəcəyini anlayan Sisianov xanlıq üzərinə hərbi yürüşə başladı. Şamaxı xanlığına tabe olan Cavad ərazisini Qarabağ xanlığına birləşdirməyə çalışan İbrahimxəlil xanın və Şamaxı xanı ilə ədavəti olan Şəki xanının hərbi qüvvələri də rus qoşunlarının tərkibində idi və yürüşdə iştirak edirdilər.

Mustafa xan Fit dağında müdafiə mövqelərini möhkəmləndirdi. 1805-ci ilin dekabrında birləşmiş qüvvələr bu mövqelərə yaxınlaşdı. Üstün qüvvələr qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini anlayan Mustafa xan Fit dağı yaxınlığına çatmış Sisianovun düşərgəsinə gələrək müqavilə imzalamağa məcbur oldu. Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə oxşar şərtlərlə bağlanmış müqaviləyə görə, Şamaxı xanlığı da Rusiya himayəsinə keçirdi. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı sübut etdi ki, Georgiyevsk sazişi kimi bu müqavilələr də Rusiya imperiyasının Azərbaycan torpaqlarının işğalı istiqamətində atdığı taktiki addımlardan biri idi.

---

[1] ***Çervon*** – *Rusiyada 5 və 10 manatlıq qızıl pul*

? *Şamaxı üzərinə hərbi yürüş edən rus qoşunlarının tərkibində bəzi Azərbaycan xanlarının iştirakını necə qiymətləndirə bilərsiniz?*

Azərbaycan valisi, Qacar taxtının vəliəhdi Abbas Mirzə

1806-cı ilin iyununda Abbas Mirzənin göndərdiyi şah qoşunları Qarabağa daxil oldu. Bu zaman ailəsi ilə birlikdə Xankəndində olan İbrahimxəlil xan mayor D.Lisaneviçin əmri ilə heç bir əsas olmadan rus qoşunlarının hücumuna məruz qaldı. Xan və onun yaxınları öldürüldü. Bu hadisə **şəkili Səlim xanı** hiddətləndirdi. O, rus qoşunlarını Şəkidən qovdu. Bu isə Kürəkçay müqaviləsinin Şəki xanı tərəfindən nümayişkaranə şəkildə pozulması demək idi.

Dərbənd, Bakı və Quba xanlıqlarının işğalı. Şamaxının işğalından sonra Bakı xanlığına yol açılmışdı. Lakin general Sisianov Bakının qala divarları yaxınlığında öldürüldükdən sonra rus qoşunları geri çəkilməyə məcbur oldu. 1806-cı ilin iyununda yenidən Xəzərsahili bölgələrdə fəallaşan rus ordusu Dərbəndi işğal etdi, sentyabrda isə Bakıya yetişdi. Hüseynqulu xan dənizdən və qurudan şəhərə yaxınlaşan rus qoşunlarına müqavimət göstərə bilməyəcəyini anlayıb əhalini yersiz qırğından qorumaq məqsədilə şəhəri tərk etdi. Sentyabrın 3-də Bakı işğal olundu. Xanlıq ləğv edilərək Rusiyanın əyalətinə çevrildi. Bir qədər sonra Quba xanlığı da ruslar tərəfindən zəbt edildi. Qubanın idarə edilməsi keçmiş Bakı xanı II Mirzə Məhəmmədin başçılığı ilə yerli bəylərdən təşkil olunmuş Əyalət şurasına tapşırıldı. 1806-cı il oktyabrın sonlarında rus qoşunları Şəkini mühasirəyə aldılar. Şəhər əhalisinin şiddətli müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, **Şəki işğal edildi**. Səlim xan da digər xanlar kimi Qacarlar səltənətinə pənah apardı. Şəkinin işğalından sonra burada da rusmeyilli qüvvələrdən ibarət müvəqqəti idarə yaradıldı.

? *Xatırlayın: nə üçün Rusiya Xəzərsahili xanlıqların işğalına böyük önəm verirdi?*

Osmanlı–Rusiya müharibəsi. Rus qoşunlarının 1806-cı ildə qazandığı uğurlar Osmanlı sarayında da böyük narahatlığa səbəb olmuşdu. Cənubi Qafqazda rus təsirinin artması ilə barışmayan Osmanlı dövləti həmin ilin sonunda Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə başladı. Lakin 1807-ci ildə Gümrü yaxınlığındakı məğlubiyyət Osmanlı dövlətinin Rusiyanı Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycanın şimal torpaqlarından çıxarmaq planlarına ağır zərbə vurdu. İki dövlət arasında danışıqlar **1812-ci il mayın 16-da Buxarest sülhünün** imzalanması ilə nəticələndi. Bu müqavilə ilə Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazdakı rus işğallarını tanımağa məcbur oldu.

Buxarest sülhünü Qafqaz uğrunda mübarizə aparan Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında imzalanmış digər müqavilələrlə müqayisə edərək oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirin.

Gülüstan sülhü. Qacarlarla müharibə hələ də davam edirdi. 1808-ci ilin payızında rus qoşunları Üçkilsəni və Naxçıvanı ələ keçirərək İrəvanı ikinci dəfə mühasirəyə aldı. Bir neçə ay davam edən mühasirə nəticəsiz qaldı, rus qoşunlarının İrəvana ardıcıl hücumları qala müdafiəçiləri tərəfindən dəf edildi. İrəvan qalasının qəhrəman müdafiəsi rus qoşunlarının planlarını pozdu. Qazanılmış vaxt Abbas Mirzəyə İrəvan istiqamətinə yeni qüvvələr cəlb etməyə imkan yaratdı. 1809-cu ilin mayında Azərbaycan valisinin qoşunları rusları Naxçıvandan vurub çıxardı, geri çəkilən rus qoşunlarının əsas qüvvələri isə Qarababa kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə darmadağın edildi. Bu hadisə çar Rusiyasında böyük məyusluğa səbəb oldu. Əsas diqqətini Napoleon Fransasına və Avropadakı proseslərə yönəltmiş I Aleksandr Qacarlarla sülh danışıqlarına başlamağı vacib hesab edirdi. Bu məqsədlə rus çarı İrəvan uğrunda döyüşlərdə məğlub olmuş general İ.Qudoviçi A.Tormasovla əvəzləmiş və ona sülh proseslərini sürətləndirmək göstərişini vermişdi. 1809–1810-cu illərdə Qarabağ və Gəncə istiqamətində gedən hərbi əməliyyatlardakı uğursuzluqlar Abbas Mirzəni də sülh danışıqlarını bərpa etmək məcburiyyətində qoydu. Lakin sülh danışıqlarına başlanılsa

da, proses Lənkəran xanlığının gələcək statusu məsələsində düyünə düşdü. Rusiya işğal etdiyi ərazilərlə kifayətlənməyərək Xəzər sahilində xüsusi mövqeyə malik olan Lənkəran xanlığının torpaqlarına da iddia edirdi. Lənkəran xanı Mir Mustafa xanın da Rusiyaya meyil göstərdiyini əsas gətirən çar hökuməti bu məsələdə güzəştə getmək fikrində deyildi. Qacarlar dövləti isə Lənkəranın müstəqil xanlıq kimi qalmasında maraqlı idi. Rusiyanın Xəzər sahillərində möhkəmlənməsini özünün Yaxın və Orta Şərqdəki maraqlarına böyük təhlükə hesab edən İngiltərənin müdaxiləsi ilə danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi. Hərbi əməliyyatlar yenidən bərpa edildi.

Sizcə, İngiltərənin sülh danışıqlarında maraqlı tərəf kimi çıxış etməsinə hansı amillər təsir göstərmişdi? ?

1812-ci ilin oktyabrında Aslandüz çölündə rus qoşunlarının qələbəsi ilə nəticələnən döyüş müharibənin sonrakı gedişinə həlledici təsir göstərdi. Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi hərbi qüvvələrin bu məğlubiyyəti Lənkərandakı şah qoşunlarını da ümidsiz vəziyyətdə qoydu. Lənkəran qalası mühasirəyə düşdü. Qalanın müdafiəsinə Qacar sərkərdəsi Sadıq xan rəhbərlik edirdi. O, rusların qalanın təslim olması haqqında tələblərini rədd etdi. 1812-ci il dekabrın 31-də rus qoşunlarının Lənkəran üzərinə həlledici hücumu başladı. Üstün qüvvələrə qarşı qeyri-bərabər döyüşdə Sadıq xan qəhrəmanlıqla həlak oldu. Yanvarın 1-də Lənkəran işğal edildi.

Təqdim olunan dövrdəki beynəlxalq münasibətlərdə baş verən prosesləri Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanın şimalında cərəyan edən hadisələrlə əlaqələndirin. Bu regionda maraqları olan dövlətləri müəyyən edin.

Lənkəranın işğalından sonra sülh danışıqları yenidən bərpa olundu. **1813-cü il oktyabrın 12-də** Qarabağın **Gülüstan** kəndində iki dövlət arasında sülh müqaviləsi bağlandı. Müqaviləni Qacarların nümayəndə heyətinin başçısı Mirzə Əbülhəsən və Rusiyanı təmsil edən general N.Rtişşev imzalamışdı. Danışıqlarda Qacarlar dövlətinin nümayəndə heyətinin tərkibində olan ingilis müşavir Qor Ouzli də iştirak edirdi. Məhz onun fəallığı nəticəsində müqaviləyə edilmiş əlavə aktla Qacarlar dövlətinə sülh müqaviləsinin nəticələrinə, xüsusilə sərhədlərin dəyişdirilməsinə gələcəkdə yenidən baxılması hüququ verildi. Gülüstan müqaviləsi **preambula[2], 11 maddə və Separat aktdan[3]** ibarət idi. Müqaviləyə görə, Qacarlar dövləti Gəncə, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı və Lənkəran xanlıqlarının, Şərqi Gürcüstan və Dağıstanın Rusiya hakimiyyəti altına keçməsini qəbul edirdi. Xəzər dənizində hərbi dəniz donanması saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya məxsus olurdu. Gülüstan sülhünün 7-ci maddəsinə görə, hər iki ölkədə diplomatik korpusların yaradılması da nəzərdə tutulurdu. Bir neçə maddə isə ticarət və gömrük məsələlərinə həsr edilmişdi.

"Rus tacirlərindən ...gətirdikləri mallara görə yüzə beş faizdən çox gömrük alınmasın, həmin tacirlər bu mallarla hara gedirlərsə getsinlər, onlardan ikinci dəfə gömrük tələb olunmasın, oradan apardıqları İran (Qacar) mallarına görə də eyni gömrük alınsın. Bundan başqa, heç bir bəhanə və uydurma ilə heç bir rüsum, vergi, gömrük tələb edilməsin. İran təbəələrinin Rusiya şəhərlərinə və limanlarına gətirdikləri və buradan ixrac etdikləri mallara görə qarşılıqlı surətdə eyni gömrüklər eyni əsasda bir dəfə alınsın".

Gülüstan sülh müqaviləsi, 7-ci maddə

Verilmiş mənbəyə münasibət bildirin. Hər iki dövlətin ticarət məsələsinə xüsusi diqqət ayırmasının səbəbini izah edin.

---

[2] ***Preambula*** *– hər hansı bir qanunun, qərarın və hüquqi sənədin izahedici giriş hissəsi*

[3] ***Separat akt*** *– sülh müqaviləsinin nəticələrinə, xüsusilə sərhədlərin dəyişdirilməsinə yenidən baxılması hüququ verən sənəd*

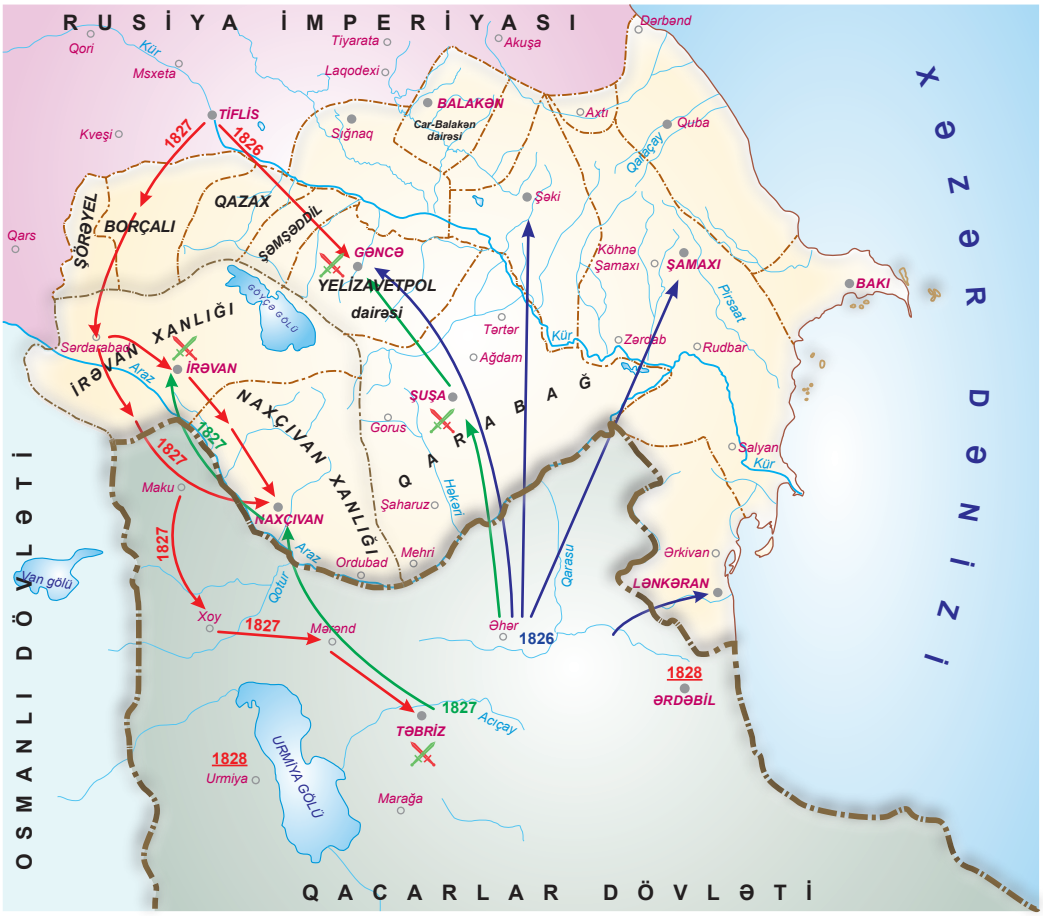

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının ikinci mərhələsi

Gülüstan sülhü ilə Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın şimal xanlıqlarının işğalının ilk mərhələsi başa çatdı. Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından başqa, bütün şimal ərazilər Rusiya əsarəti altına düşdü. Torpaqlar bölüşdürüldü və xalqın gələcək faciələrinin əsası qoyuldu.

Cənubi Qafqaz və Azərbaycan uğrunda II Rusiya–Qacarlar müharibəsi. Türkmənçay sülhü. Qacarlar səltənəti onun üçün ağır şərtlərlə imzalanmış Gülüstan müqaviləsi ilə barışmaq istəmirdi. XIX əsrin ikinci onilliyində Separat aktdan istifadə edərək sərhədlər məsələsinə yenidən baxılmasına çalışan şah hökumətinin bütün səyləri nəticəsiz qalmışdı. Napoleon Fransası üzərində qələbə çalınmasında oynadığı rol, Avropadakı mövqeyinin möhkəmlənməsi Rusiyanın beynəlxalq nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə artırdığından çar hökuməti ərazi məsələlərində heç bir güzəştə getmək istəmirdi. Lakin Rusiyanın Qafqazda güclənməsi, Yaxın və Orta Şərqdə proseslərə təsirinin artması Qacarlarla yanaşı, bunu Şərqdəki mülkləri üçün təhlükə hesab edən İngiltərəni də narahat edirdi. Bu iki dövlət arasında ortaq maraqlar **1814-cü ildə Tehran müqaviləsinin** imzalanması ilə nəticələndi. Müqaviləyə görə, İngiltərə Qacarlar dövlətinə hərbi və maliyyə yardımı

etməyi öz üzərinə götürür, Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxılmasına kömək edəcəyinə vəd verirdi. Bunun qarşılığında isə Qacarlar dövləti İngiltərəyə Hindistan sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edəcəyini bildirirdi. İngiltərənin yardımı ilə ordusunu yenidən qurmağa başlayan Abbas Mirzə Qacarlara sığınmış Azərbaycan xanlarının da ona yardım edəcəyini nəzərə alaraq cidd-cəhdlə yeni müharibəyə hazırlaşırdı.

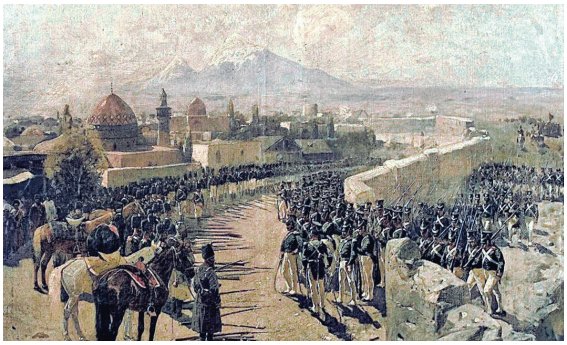

İrəvan qalasının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi

Rusiyadakı **Dekabristlər üsyanı** ilə bağlı xəbər Qacarların yeni müharibəyə başlamasını sürətləndirdi. İlk hərbi əməliyyatlar 1826-cı ilin iyulunda oldu. Abbas Mirzənin əsas məqsədi Tiflisi tutmaq, rusları bütünlüklə Cənubi Qafqazdan çıxararaq Terek çayından şimala qovmaq idi. Qacar qoşunlarının hərəkət istiqaməti də buna hesablanmışdı. Müharibənin başlanğıcında Abbas Mirzə xeyli uğur əldə etdi. Azərbaycan xanlarının da yaxından iştirakı ilə Lənkəran, Şamaxı, Şəki və Gəncə ərazilər ruslardan təmizləndi. Bu ərazilərdə xan hakimiyyəti bərpa olundu. Hərbi əməliyyatlara qoşulan İrəvan xanı Həsən xan da Pəmbək və Şörəyeli azad etdi. Lakin Abbas Mirzə dağınıq vəziyyətdə olan rus dəstələrini əzmək əvəzinə, əsas qüvvələri ilə Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Mühasirə 48 gün davam etdi. Bundan yararlanan rus komandanlığı pərakəndə halda olan rus qoşunlarını Tiflisə cəmlədi, buraya yeni qüvvələr göndərdi. Qraf İ.F.Paskeviç isə Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı təyin edildi. Nəticə özünü çox gözlətmədi. 1826-cı ilin sentyabrında Şəmkir döyüşündə ruslar qələbə qazandılar. Sentyabrın 13-də Gəncədə baş verən döyüş həlledici oldu. Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi şah qoşunlarının əsas hissəsi xəyanət nəticəsində məğlub edildi. Bu məğlubiyyət Qacarların Qafqazdakı nüfuzuna ağır zərbə vurdu və müharibənin taleyini həll etdi. 1827-ci ilin yayında rus qoşunları əvvəlcə Naxçıvanı müqavimətsiz tutdu. Həmin ilin iyulunda baş verən Cavanbulaq, sentyabrın 20-də isə Sərdarabad döyüşlərindəki qələbələr İrəvan xanlığının taleyini, demək olar ki, həll etdi. İrəvan xanı Həsən xanın şiddətli müqavimətinə baxmayaraq, şəhər ruslar tərəfindən tutuldu. Hərbi əməliyyatları Azərbaycanın cənubuna keçirən ruslar 1827-ci ilin oktyabrında Maku, Xoy, Mərənd və Təbrizi zəbt etdilər. 1827-ci ilin noyabrından başlamış danışıqlar Rusiya böyük miqdarda təzminat tələb etdiyi üçün uzanırdı. Bunu bəhanə edən ruslar Urmiya və Ərdəbili də işğal etdilər.

İrəvanlı Həsən xan

Nəhayət, **1828-ci il fevral ayının 10-da** Təbriz yaxınlığındakı **Türkmənçay** kəndində sülh müqaviləsi imzalandı. On altı maddədən ibarət olan bu sülhə görə, Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasındakı sərhədlər yeniləndi. Şah hökuməti Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının da Rusiyaya ilhaqını tanıdı, 20 milyon rubl məbləğində təzminat ödəməyi öz öhdəsinə götürdü. Müqaviləyə görə, **Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ** yenə də yalnız Rusiyaya məxsus idi. Bundan başqa, Türkmənçay sülhündə qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, yeni ticarət konsulluqlarının açılması, gömrük məsələləri də öz əksini tapırdı. Sülhün ən ağrılı məqamlarından biri isə 15-ci maddə idi. Bu maddədə Qacarların daxili əyalətlərində yaşayan əhalinin Rusiyaya (Azərbaycanın şimalına) sərbəst

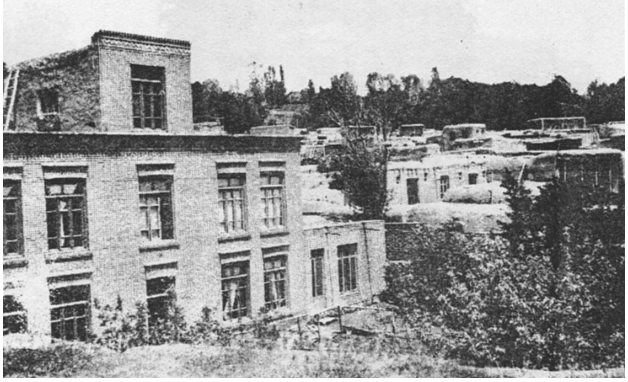

Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı ev (ön planda)

Türkmənçay müqaviləsinin imzalandığı otaq
(Bu daş üzərinə bərkidilmiş mərmər xatirə lövhəsi oğurlanıb)

köçməsinə şərait yaratdığı əks olunurdu. Bu maddəyə uyğun olaraq, Rusiya–Qacarlar müharibələrinin gedişində xəyanət yolunu tutmuş ermənilərin kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza və əsasən, Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi başlandı. Türkmənçay sülhü ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarının ikiyə bölünməsi rəsmiləşdirildi. Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin köçürülməsi 1828–1829-cu illəri əhatə edən Osmanlı–Rusiya müharibəsindən sonra daha geniş vüsət aldı. 1829-cu ildə imzalanmış Ədirnə sülhünə görə, Osmanlı dövləti ərazisindən 90 minə yaxın erməni əhalisi Azərbaycanın şimal torpaqlarına köçürüldü. Bu sülhə əsasən, Axalsıx paşalığının bir hissəsi Rusiya imperiyasına ilhaq edildi, Osmanlı dövləti bütün Cənubi Qafqazın işğalını rəsmən tanıdı.

1. *Sizcə, Rusiya işğalının qarşısını almaq mümkün idimi? Bunu necə təsəvvür edirsiniz?*
2. *Rusiyanın bəzi xanlarla bağladığı müqavilələrin Azərbaycan üçün hansısa siyasi üstünlükləri var idimi?*
3. *XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqaz uğrunda baş vermiş müharibələrdə Rusiyanın uğur qazanmasının, Qacarların və Osmanlıların isə məğlubiyyətə uğramasının səbəblərini araşdırın. Bununla bağlı referat yazın.*
4. *Abbas Mirzə haqqında təqdimat hazırlayın.*
5. *Azərbaycan xanlarının rus işğalı prosesindəki fəaliyyətlərini araşdırın. İrəvan, Qarabağ, Şəki, Lənkəran və Naxçıvan xanlarının siyasi mövqeləri barədə müqayisələr aparıb gəldiyiniz nəticələri şərh edin.*

II FƏSİL. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN RUSİYA İŞĞALI DÖVRÜNDƏ

MÜSTƏMLƏKƏ İDARƏ ÜSULU VƏ ONUN SOSİAL-İQTİSADİ, SİYASİ HƏYATA TƏSİRİ

3

Azərbaycanın şimal torpaqlarının istilasından sonra çar Rusiyası burada özünəməxsus idarə üsulu yaratdı. Komendant idarə üsulu kimi tanınan bu işğal rejimi Rusiyanın müstəmləkəçi maraqlarına xidmət edirdi. Hərbçilərin başçılıq etdiyi yeni inzibati vahidlərdə yarıtmaz idarəçilik, özbaşınalıq, yerli əhaliyə qarşı amansız münasibət hökm sürürdü.

Baş hakim, komendant, əyalət, dairə, distansiya, müstəmləkə siyasəti, iltizam sistemi, xalq hərəkatı, üsyanlar

Hələ I Rusiya–Qacarlar müharibəsinin gedişində çar Rusiyası yerli xanlıqları ləğv etməyə başlamışdı. Rus qoşunlarına şiddətli müqavimət göstərən xanlıqların yerində başında rus zabitinin – komendantın durduğu idarə üsulu yaradıldı. Məsələn, Dərbənd, Bakı xanlıqları məhz bu cür ləğv edilmişdi. 1806-cı ildə işğal olunmuş Quba xanlığında isə bir müddət yerli bəylərdən ibarət Əyalət şurası fəaliyyət göstərmişdi. 1810-cu ildə müstəmləkə zülmü əleyhinə burada baş vermiş üsyan yatırıldıqdan sonra həmin şura ləğv edildi. Rusiya idarəçiliyini "könüllü" qəbul etməyə məcbur olmuş xanlıqların isə taleyi bir qədər fərqli idi. Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran xanlıqlarında yerli idarəçilik bir müddət saxlanılmışdı. Lakin Cənubi Qafqazdakı rus məmurları onların mövcudluğuna, yerli idarəçiliyin qalmasına uzun müddət dözmək fikrində olmadıqlarını tezliklə büruzə verdilər. 1819-cu ildə sonuncu Şəki xanı İsmayıl xan zəhərlənərək öldürüldü və xanlığın varlığına son qoyuldu. **1820-ci ildə Şamaxı**, bundan iki il sonra isə **Qarabağ xanlığı ləğv edildi**. Rusiyaya sədaqəti ilə seçilən Lənkəran xanlığını da eyni aqibət gözləyirdi. Yüksək rütbəli rus məmurlarının xüsusi göstərişi və bunu yerinə yetirən komendantın təzyiqi nəticəsində 1826-cı ildə Mirhəsən xan da xanlığı tərk etməyə məcbur oldu. Beləliklə, Lənkəran xanlığının da varlığına son qoyuldu. Bu tədbirlərlə çar Rusiyası XIX əsrin əvvəllərində imzalanmış müqavilələrin xanlıqların işğalı prosesində həyata keçirilmiş taktiki addım olduğunu bir daha əyani şəkildə nümayiş etdirdi.

Sizcə, daxili müstəqilliklərini qoruyan və onsuz da Rusiyanın himayəsində olan xanlıqların ləğv edilməsi hansı məqsədi daşıyırdı?

?

1828-ci ilin martında daha bir tarixi haqsızlıq baş verdi. Çar I Nikolayın fərmanı ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının torpaqlarını əhatə edən qondarma "erməni vilayəti" yaradıldı. Bu addım həmin xanlıqların rəsmən ləğv olunması ilə yanaşı, gələcəkdə tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin təşkilinə zəmin hazırladı.

Beləliklə, rus işğalından sonra keçən qısa zaman ərzində yerli idarəetmə sistemi bütünlüklə yeni hərbi idarə üsulu ilə əvəz edildi. Onun yerində rus zabitləri – komendantlar tərəfindən idarə olunan əyalətlər, dairələr və distansiyalar yaradıldı. Komendantları Qafqazın Baş hakimi təyin

edirdi. Onlara geniş səlahiyyətlər verilmişdi. İdarə etdikləri ərazilərdə bütün mülki və hərbi idarəçilik komendantların əllərində cəmlənmişdi. Onlar hətta məhkəmələrə də sədrlik edirdilər. Bu isə misli görünməmiş özbaşınalıqlara, əhalinin soyulub-talanmasına şərait yaradırdı. Əyalətlər mahallara, mahallar isə ənənəvi olaraq kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər, kəndləri isə kəndxuda və ya yüzbaşılar idarə edirdi. Naiblər və kəndxudalar, əsasən, vergilərin yığılması və komendantlara göndərliməsi ilə məşğul olurdular. Naib və ya kəndxuda vəzifəsinə təyin edilənlərin Rusiyaya sədaqəti əsas götürülürdü. Dövlətdən heç bir maaş almayan bu vəzifə sahiblərinə çar hökuməti yalnız bəzi imtiyazlar vermişdi.

RUS İŞĞALINDAN SONRA YARADILAN İNZİBATİ İDARƏETMƏ SİSTEMİ (KOMENDANT İDARƏ ÜSULU)

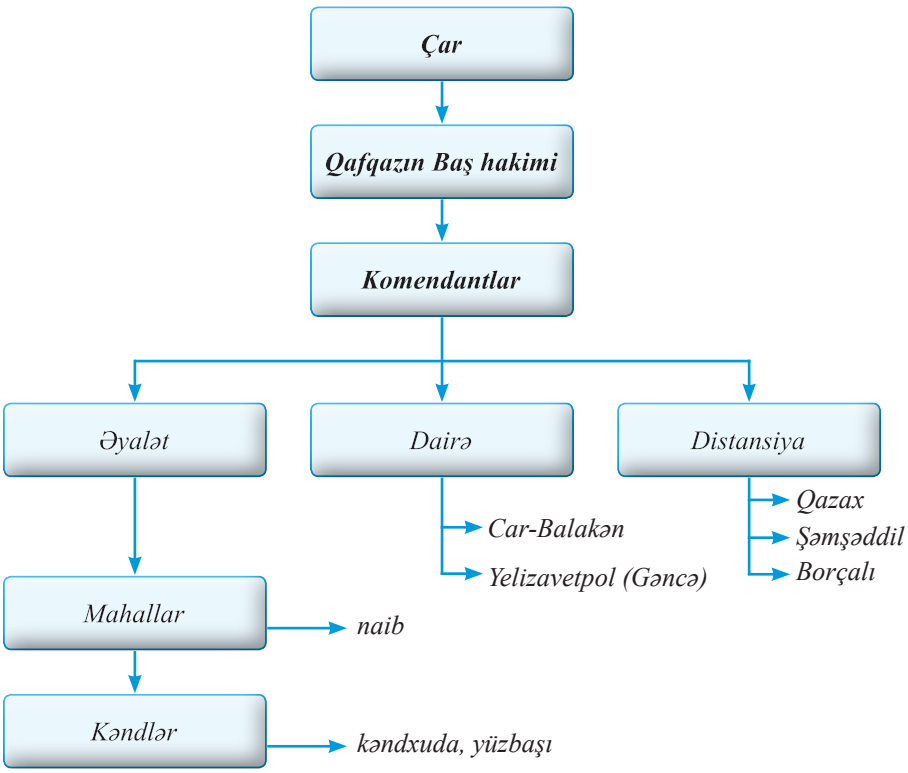

Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran əraziləri mərkəzi Şuşa olan Müsəlman Əyalətləri Rəisliyində birləşdirilmiş, Bakı və Quba isə Dərbənddə yerləşən **Hərbi Dairə Rəisliyinə** tabe etdirilmişdi.

Rus işğalı məhkəmə sistemində də mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Ənənəvi şəriət məhkəmələri öz əvvəlki rolunu itirdi. Bu məhkəmələrin səlahiyyətləri evlənmə-boşanma (kəbin-talaq) və vərəsəlik məsələləri ilə məhdudlaşdırıldı. Əvəzində yeni yaradılan əyalət və şəhər məhkəmələrinə geniş səlahiyyətlər verildi. Bu məhkəmələrdə verilən qərarlar qayda-qanundan daha çox onlara sədrlik edən komendantların iradəsindən asılı idi. Məhkəmələr rus dilində aparılır, bu isə dili bilməyən yerli əhali üçün böyük problemlər yaradırdı. Ən böyük ədalətsizliklərdən biri də mülki cinayətlərə hərbçilər üçün yaradılmış səhra məhkəmələrində baxılması idi.

Yeni yaradılan məhkəmələri ənənəvi məhkəmələrlə müqayisə edin.

Göründüyü kimi, komendant idarə üsulu Şimali Azərbaycanda çar Rusiyasının müstəmləkəçi maraqlarına xidmət edən və məmur özbaşınalığına şərait yaradan ədalətsiz inzibati idarə sistemi idi.

Çarizmin köçürmə siyasəti. Bir tərəfdən Osmanlı dövləti, digər tərəfdən Qacarlar İranı ilə əhatə olunan Cənubi Qafqazın əhalisinin, əsasən, müsəlmanlardan ibarət olması çarizmin müstəmləkəçi maraqlarına cavab vermirdi. I Pyotrun vəsiyyətlərindən kənara çıxmayan rus çarizmi ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsinə xüsusi diqqət ayırırdı. Xristianları Cənubi Qafqaza köçürməkdə çarizmin bir sıra məqsədləri var idi:

1. İşğal edilmiş ərazidə yaşayan əhalinin mütləq çoxluğunu müsəlmanlar təşkil etdiyindən Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinə meyil göstərməyən və Rusiya imperiyasına sədaqətlə xidmət edəcək qeyri-müsəlmanları yerləşdirməklə özünə etibarlı sosial dayaq yaratmaq;
2. Xristian əhalini qonşu müsəlman dövlətləri ilə sərhəddə yerləşdirməklə **bufer zona**[1] yaratmağa nail olmaq, yerli müsəlman-türk əhalinin müsəlman Şərqi ilə əlaqələrini zəiflətmək;
3. Xristianlaşdırma və ruslaşdırma siyasətini həyata keçirmək;
4. Regionun iqtisadi fəthini sürətləndirmək və xəzinənin gəlirlərini artırmaq.

Çarizmin köçürmə siyasətini sosial, iqtisadi və siyasi cəhətdən dəyərləndirin.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün çarizm erməni faktoruna xüsusi diqqət ayırmışdı. Erməni kilsə xadimləri və rus ordusunda xidmət edən erməni mənşəli zabitlər vasitəsilə Qacarlar və Osmanlı dövlətləri ərazisində yaşayan bu xalqın nümayəndələri arasında Qafqaza köçürülmə ilə bağlı təbliğat aparılırdı. Çar hökuməti onlara Azərbaycan torpaqları hesabına dövlət yaradacağı vədini də vermişdi. **Ermənilərin Qacarlar İranından Şimali Azərbayana köçürülməsi 1804-cü ildən başlayaraq** mərhələ-mərhələ həyata keçirildi. 1804-cü ildə **Yelizavetpol qəzasına 105 erməni ailəsi, 1805-ci ildə isə 1300 erməni köçürüldü.** General Sisianov hətta 1600 aysoru da Şimali Azərbaycanda yerləşdirdi.

Ermənilərin İrandan Cənubi Qafqaza köçürülməsi. 1828-ci il

Ermənilərin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza gətirilməsi Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra daha geniş vüsət aldı.

"... əlahəzrət şah tərəfindən İranın (Cənubi Azərbaycanın) bütün sakinlərinə və məmurlarına bağışlanma əta edilir. Üstəlik traktatın bağlanıldığı gündən hesablanaraq o məmur və sakinlərə ailəsi ilə birlikdə İran əyalətlərindən Rusiyaya sərbəst keçmək, daşınan əmlakını aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Daşınmaz mülkiyyətə gəldikdə, onun satışı üçün beş il müddət müəyyən edilir".

Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsindən

Mənbəni şərh edin. Sizcə, nəyin müqabilində şah hökuməti öz sakinlərinə belə "güzəştlər" etməli idi?

15-ci maddədə "bağışlanma əta olunanlar" Rusiya ilə aparılan müharibələrin gedişində şah hökumətinə xəyanət edən, rus qoşunlarının uğur qazanması üçün onlara çuğulçuluq edib hər cür yardım göstərən ermənilər idi. Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələrindən sonra Şimali Azərbaycan torpaqlarına qısa müddət ərzində təxminən 130 minə yaxın erməni köçürülmüşdü. Köçürülən əhali, əsasən, Qarabağda, Naxçıvan və İrəvanda yerləşdirilmişdi. Şimali Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin məskunlaşması XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmiş, əhalinin etnik tərkibi

[1] ***Bufer zona*** *– bu və ya digər səbəbdən iki ərazini ayırmaq, bir-biri ilə əlaqədə olmağa qoymamaq məqsədilə yaradılmış zona*

ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdı. Köçürülən ermənilər vergilərdən bir müddət azad edilir, onlara münbit torpaqlar verilirdi. Sonralar onların üzərinə qoyulan vergi də yerli əhaliyə nisbətən xeyli az idi. Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin kütləvi surətdə yerləşdirilməsi bədnam qonşuların bugünkü ərazi iddialarının meydana çıxmasına şərait yaratmışdı.

Ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi barədə araşdırma aparın, regionda baş verən siyasi hadisələrin, müharibələrin bu prosesə necə təsir göstərdiyini izah edin.

Almanların Qafqaza köçürülməsi. Çarizmin köçürmə siyasətində almanlar da mühüm yer tuturdular. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Almaniya siyasi dağınıqlıq dövrünü keçirməklə yanaşı, ağır iqtisadi böhran içərisində idi. Napoleon müharibələri də ölkədən yan ötmədi. Məhz belə bir dövrdə Rusiya alman əhalisinin hərbi cəhətdən fəth edilmiş Qafqaz torpaqlarında yerləşdirilməsinə ciddi diqqət ayırdı. Almaniyanın cənubundakı Vürtemberq knyazlığı, Baden Napoleon müharibələrindən daha çox zərər görmüşdü. **Alman köçkünlərinin Qafqaza köçürülməsi prosesi 1817–1818-ci illərdə başladı.** Onların içərisində savadlı mühəndislərin, bacarıqlı sənətkarların, kəndlilərin olması da rus çarizminin Qafqazla bağlı iqtisadi maraqları ilə üst-üstə düşürdü. Cənubi Qafqazın zəngin təbii ehtiyatlarını səmərəli şəkildə mənimsəməyə, həmçinin bölgədə xristian ünsürlərinin mövqeyini gücləndirməyə çalışan Rusiya almanların burada yerləşdirilməsində daha maraqlı tərəf idi. Azərbaycanda ilk alman koloniyası (məskəni) indiki Göygöl rayonu ərazisində yaradılan Yelenendorf oldu. Bir qədər sonra isə Şəmkir yaxınlığında Annenfeld koloniyası da təşkil edildi.

Yelenendorfda alman ailəsi (XIX əsr)

Azərbaycan torpaqlarında almanların yerləşdirilməsinin bugünkü Azərbaycan–Almaniya əlaqələrinə təsirini araşdırın.

"Bu məskənlər yarandıqlarına görə Şvab əyalətinin (Vürtemberq, Baden – red.) çox dindar lüteranlarına borcludur. Onlar əsrimizin ilk onilliklərində müxtəlif dəstələr halında vətənlərini tərk edərək quru yolu ilə Avstriya və Rusiya üzərindən "vəd olunmuş torpaqlara" köç etmək istəmişlər. Çünki orada, başçılarının dediyinə görə, onları dünyəvi və səmavi xoşbəxtliklər və sevinclər gözləyirmiş. Amma rus hökuməti o vaxtlar çalışqan alman əkinçilərinin Qafqazda məskunlaşdırılmasında çox maraqlı imiş, ona görə də həmin dəstələri orada saxlamış və onlara rusların müşayiəti ilə, həqiqətən də, münasib torpağın olub-olmadığını yoxlamaq üçün Qüdsə bir komissiya göndərməyi vəd vermişdi. Komissiya uzun müddətdən sonra geri qayıtdıqda onlara "vəd edilmiş torpaqlara" köçü davam etdirməməyi məsləhət görmüşdü. Rus hökuməti də onlara səxavət göstərərək böyük, gözəl torpaq sahələri verdiyinə görə şvablar orada qalmışlar. Elə indi də köç etdikləri zaman olduqları həmin köhnə şvablar kimi yaşayırlar... Adamlar köç etdikləri zaman malik olduqları adət-ənənələrini də dilləri kimi qoruyub saxlayırlar".

Verner fon Simens, "Qafqaz səyahətləri" əsərindən, səh. 33–34

Mənbəyə əsasən almanların məhz Cənubi Qafqaza köçürülmə səbəblərini aydınlaşdırın.

Azərbaycanda rus məskənləri. Çar hökuməti ruslaşdırma siyasətinə uyğun olaraq Azərbaycana rusların köçürülməsini də diqqətdə saxlayırdı. İlk vaxtlar burada xidmət edən əsgərlərin xidmət müddətini başa vurduqdan sonra Azərbaycanda məskunlaşdırılmasına cəhd edilsə də, bu alınmadı. Rus əsgərləri özləri üçün yad olan iqlimdə yaşamaq istəmirdilər. Əvəzində I Nikolay **1830-cu il oktyabrın 20-də rus kəndlilərinin Şimali Azərbaycana köçürülməsi** haqqında fərman verdi. Bu fərmanla Azərbaycanda ilk rus məskənləri yaradıldı. Sonrakı dövrlərdə də rusların Azərbaycanın şimal torpaqlarında yerləşdirilməsi prosesi davam etdirildi. Ən münbit torpaqlar, həmçinin yerli əhalinin yaylaq kimi istifadə etdiyi ərazilər gəlmələrə verildi.

Sosial-iqtisadi həyatda yeniliklər. Rus işğalı əhalinin sosial tərkibində bir sıra dəyişikliklərə səbəb oldu. Hakim zümrə içərisində bəylər və ağalar aparıcı rol oynamağa başladılar. Ali ruhanilər də öz mövqelərini qoruyurdular. Çarizm yerli zadəganları özünə yaxınlaşdırmaq üçün **13 iyul 1830-cu il** tarixli fərman verdi. Bu fərmanla bəylərin və ağaların müsadirə olunmuş torpaqlarının müəyyən hissəsi geri qaytarılır, lakin onların dövlət idarəçiliyində iştirakına məhdudiyyətlər qoyulurdu. Müsəlman ruhanilərinin əhali üzərindəki böyük təsirini nəzərə alan çar hökuməti onları nəzarətdə saxlamaq üçün 1829-cu ildə şeyxülislam və müfti vəzifələrini təsis etdi. Şeyxülislam şiə məzhəbli, müfti isə sünni məzhəbli əhaliyə dini rəhbərlik etməli idi.

Sizcə, islam məzhəblərinə ayrı-ayrı dini başçıların təyin edilməsində çar Rusiyası hansı maraqları güdürdü? ?

1836-cı ildə Xaçın məlikliyi ərazisində yerləşən alban katolikosluğu ləğv edildi, alban kilsəsi və **alban tarixinə aid qiymətli mənbələr Rusiyaya aparıldı.** Bu, qədim alban etnosunun varlığına böyük zərbə oldu.

Əhalinin sosial tərkibi. Rus işğalından sonra əhalinin aşağı zümrəsinin tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Əvvəllər olduğu kimi, bu zümrə yenə də kəndlilər, sənətkarlar və tacirlərdən ibarət idi. İşğalın nəticəsi olaraq kəndlilər iki böyük təbəqəyə ayrılmışdı: dövlət kəndliləri və sahibkar kəndliləri. İşğal prosesinin gedişində hakim zümrədən müsadirə olunmuş torpaqlar **dövlət (xəzinə) torpaqları** adlandırılaraq birbaşa mərkəzi hakimiyyətin ixtiyarına verilmişdi. Belə torpaqlarda yaşayan kəndlilər *dövlət (xəzinə) kəndliləri*, bəy, ağa torpaqlarında yaşayan kəndlilər isə *sahibkar kəndliləri* adlandırılırdı. İstər sahibkar, istərsə də dövlət kəndliləri ənənəvi olaraq **rəiyyət, rəncbər, elat** kimi qruplara bölünürdü.

Torpaq mülkiyyəti formaları və vergilər. Rus işğalı torpaq mülkiyyətinə də müəyyən qədər təsir göstərmişdi. Bu dövrdə dövlət torpaqları tiyul, vəqf, mülk və mülki-xalisə kimi mülkiyyət formaları mövcud idi.

- **Tiyul** çarizmə sədaqətlə xidmət edənlərə verilirdi.
- **Vəqf** məscidlərə və kilsələrə məxsus torpaqlar idi.
- **Mülk və mülki-xalisə** isə yerli bəylərin və ağaların irsi torpaqları hesab olunurdu.

Aparıcı vergilər yenə də **malcəhət** və **bəhrə** olaraq qalırdı. Rus işğalı dövründə – XVIII əsrdə tətbiq edilən vergilər saxlanılmış, onların miqdarı isə daha da artırılmışdı. Müsəlman əhali xristianlara nisbətən daha çox vergi ödəyir və mükəlləfiyyətlər icra edirdi. Çox zaman komendantlar vergiləri özbaşına artırır və ya bir vergini bir neçə dəfə alırdılar.

Cənubi Qafqazın işğalından sonra Şimali Azərbaycan tədricən Rusiyanın xammal və satış bazarına çevrilirdi. Çarizmin iqtisadi siyasətinin mahiyyəti də elə bunun üzərində qurulmuşdu: yerli xammalı Rusiyaya daşımaq, orada istehsal olunan hazır məhsulları isə müstəmləkəsində satmaq. Azərbaycanda istehsal edilən xam ipək, pambıq, qızıl, boya, yun məmulatları və s. məhsullar Rusiyaya aparılırdı. Bu dövrdə ilk manufakturalar meydana gəldi. 1827-ci ildə Şəki yaxınlığında Xanabad manufakturası fəaliyyətə başladı. Sonralar bu manufaktura Cənubi Qafqazda 1836-cı ildə yaradılmış, ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan cəmiyyətin sərəncamına verildi.

Çarizmin diqqətində olan sahələrdən biri də neft istehsalı idi. Əvvəllər Bakı xanına məxsus bütün neft quyuları müsadirə edilərək xəzinə torpaqlarına qatılmışdı. Neft quyuları **iltizama**[2] verilir, orada kəndlilərin icbari əməyindən istifadə olunurdu. Bu isə neft hasilatına mənfi təsir göstərirdi. Balıq **vətəgələri**[3] və duz mədənləri də iltizama verilən sahələrdən idi. İlk kapitalist müəssisələrinin meydana gəlməsinə baxmayaraq, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan aqrar ölkə olaraq qalırdı. Əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik, maldarlıq və kustar sənətkarlıq idi.

? *Xatırlayın: xanlıqlar dövründə iqtisadiyyatın inkişafını ləngidən amillər hansılar idi?*

Sənətkarlıq və ticarət. Çar Rusiyası sənətkarlıq və ticarətdən gələn gəlirlərini artırmaq üçün XIX əsrin 20–30-cu illərində bir sıra addımlar atdı. Bu illərdə qəbul edilən ticarət əsasnamələri, həmçinin 1836-cı ildə **rəhdari rüsumunun**[4] ləğvi ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Xanlıqlar dövründən qalan müxtəlif çəki, ölçü və pul vahidlərinin mövcudluğu sənətkarlıq və ticarətin inkişafını ləngidirdi. 1839–1843-cü illərdə bu sahədə irəliyə doğru addımlar atıldı. Azərbaycanda da Rusiyada istifadə olunan vahid çəki, ölçü, pul vahidləri tətbiq edildi. Beləliklə, çarizmin bölgədən gələn gəlirlərini artırmaq məqsədilə həyata keçirdiyi islahatlar obyektiv olaraq sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

Bakı bazarında tacirlər. XIX əsr

Müstəmləkə zülmünə qarşı xalq üsyanları. XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanı üsyanlar bürüdü. Bu üsyanlarda əhalinin bütün təbəqələrinin iştirakı və onlara hakim zümrənin nümayəndələrinin başçılıq etməsi azərbaycanlıların çarizmin müstəmləkə zülmü ilə barışmazlığının göstəricisi idi. Rus çarizminin Şimali Azərbaycanda apardığı milli dini ayrı-seçkilik, ruslaşdırma,

---

[2] ***İltizam*** *– bir işin yerinə yetirilməsini lazım bilmə, öhdəsinə götürmə*

[3] ***Vətəgə*** *– çay, göl və dəniz balıqlarını ovlamaq üçün sahildə yerləşən məntəqə, müəssisə*

[4] ***Rəhdari rüsumu*** *– ticarət yollarının qorunması üçün toplanan rüsum*

xristianlaşdırma siyasəti, köçürülmələr nəticəsində yerli əhalinin münbit torpaqlarını, xüsusilə yaylaqlarının xeyli hissəsini itirməsi, komendant özbaşınalıqları, vergi və mükəlləfiyyətlərin çoxluğu əhalidə kəskin narazılıq doğururdu. Şimali Qafqazda dağlı xalqlarının Rusiyanın müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizəsi də Azərbaycanda alovlanan üsyanlara müəyyən təsir göstərmişdi. Hər bir üsyanın özünəməxsus cəhətləri də var idi.

XIX əsrin 30-cu illərində çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinə qarşı baş verən üsyanlar

İllər	Baş verdiyi ərazi	Üsyanın rəhbəri	Özünəməxsus səbəbi	Məğlubolma səbəbləri
1830	Car-Balakən	Şeyx Şaban	Daxili muxtariyyətin ləğvi	• *Qeyri-mütəşəkkillik* • *Zəif silahlanma* • *Vahid mərkəzdən idarə olunmaması* • *Yerli xarakter daşıması* • *Üsyançıların sayca azlığı* • *Həlledici məqamlarda ləngimə*
1831	Lənkəran	Mirhəsən xan	Əkinəyararlı torpaqların azlığı	
1837–1838	Quba	Hacı Məhəmməd	İltizam sisteminin daha sərt formada tətbiqi	
1838	Şəki	Məşədi Məhəmməd	Vergilərin çoxluğu	

9-cu sinif Azərbaycan tarixi dərsliyi, internet resursları və digər mənbələrdən istifadə etməklə "XIX əsrin 30-cu illərində müstəmləkə zülmü əleyhinə xalq üsyanları" mövzusunda referat hazırlayın.

Üsyanlar məğlub olsa da, nəticəsiz qalmadı. Rusiya imperiyası müstəmləkəçilik siyasətini yumşaltmağa, hərbi idarəetmə sistemini dəyişməyə məcbur oldu.

1. *Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmuş xanlıqlarının işğal və ləğv tarixlərini əks etdirən cədvəl hazırlayın.*
2. *Çarizmin Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi köçürmə siyasətini sosial-iqtisadi və siyasi cəhətdən qiymətləndirin.*
3. *Azərbaycanda yaradılan alman və rus məskənlərinin ölkənin sonrakı inkişafında tolerantlıq mühitinin formalaşmasına təsirini dəyərləndirin.*
4. *Rusiyanın Azərbaycanda yaratdığı komendant idarə üsulunun əsas məqsədi nə idi?*
5. *Rusiya işğalının sosial-iqtisadi həyata təsirini necə qiymətləndirə bilərsiniz?*
6. *Hansı sahələr iltizama verilirdi?*

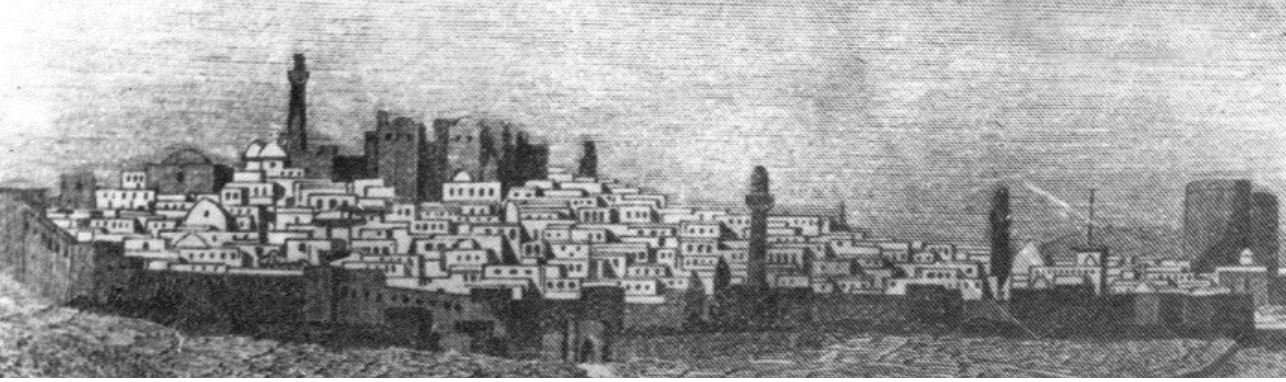

4 XIX ƏSRİN 40-cı İLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA KEÇİRİLƏN İSLAHATLAR

XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanın müxtəlif yerlərində baş verən üsyanlar amansızcasına yatırıldı. Buna baxmayaraq, çar hökuməti Cənubi Qafqazda yeritdiyi siyasətin yarıtmaz olduğunu başa düşdü. Hökumət yeni xalq çıxışlarına yol verməmək, əhalinin narazılığını azaltmaq, işğal olunmuş regionda möhkəmlənmək üçün islahatlar keçirməyə məcbur qaldı.

qəza, kəndli əsasnamələri, quberniya, reskript, desyatin, Xəzər vilayəti, mülkədar tabelisi

İnzibati-məhkəmə islahatlarının hazırlanması və tətbiqi. XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş üsyanlar yatırılsa da, onları doğuran sosial-iqtisadi və siyasi səbəblər qalmaqda idi. Azərbaycanda çarizmin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi, diyarın təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi cəhdləri, bəzi digər amillərlə yanaşı, komendant idarə üsulunun təsiri altında ləngidilirdi. Hətta çar məmurlarının etirafına görə, bu idarəçilik üsulu dövlət xəzinəsinə xeyli ziyan da vururdu. Həmçinin çarizmin Cənubi Qafqazda öz hökmranlığını möhkəmləndirməsinə nail olmaq cəhdi komendant idarə üsulunun ləğvini və onun yeni sistemlə əvəz olunmasını tələb edirdi. 1840-cı il aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən "Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz – red.) diyarının idarə olunması üçün təsisat" adı altında inzibati məhkəmə islahatı layihəsi təsdiq olundu.

Şamaxının hərbi rəisi Aleksandr Vrangel

Bu islahat 1841-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi. Cənubi Qafqazın inzibati quruluşu dəyişdirilərək Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırıldı. Komendant idarə üsulu ləğv edildi. İslahat nəticəsində Cənubi Qafqaz diyarı **mərkəzi Tiflis olan Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və mərkəzi Şamaxı olan Xəzər vilayətinə bölündü**. Quberniya və vilayət qəzalara ayrıldı. Qəzaların tərkibində nahiyələr yaradıldı ki, onların da çoxu keçmiş mahalların ərazilərinə uyğun gəlirdi. Nahiyələrin sayı və sahələri Qafqaz çar hakimiyyət orqanları tərəfindən təsdiq olunurdu. Bu zaman əhalinin milli tərkibinə və iqtisadi özünəməxsusluğuna məhəl qoyulmurdu. Cənubi Qafqazın ali idarəçiliyi buradakı qoşunların komandanının – Baş hakimin əlində cəmlənmişdi. Baş hakim general-qubernatora nisbətən daha geniş səlahiyyətlərə malik idi. Həm qubernator, həm də vilayət rəisi vəzifələrinə çarın fərmanı ilə yalnız ruslar təyin edilirdi.

1840-cı il 10 aprel qanunu Cənubi Qafqazın məhkəmə sistemində mühüm dəyişikliklər etdi. Qəza məhkəməsi hakimlərdən və vergi verən təbəqələrdən seçilən iclasçılardan ibarət idi. Mülki işlərə hərbi məhkəmələrdə baxılması qaydası ləğv edildi. Ümumimperiya qanunlarına əsaslanan quberniya, vilayət və qəza məhkəmələri yaradıldı. Bütün kargüzarlıq işləri yalnız rus dilində aparılırdı.

1840-cı il qanunu ilə şəriət məhkəmələrinin əlində yenə də yalnız nikah və vərəsəlik işlərini həll etmək hüququ saxlanılmışdı. Buna baxmayaraq, Şimali Azərbaycanın yerli sakinləri bütün mülki-hüquqi mübahisələrə görə şəriət məhkəmələrinə üz tutmaqda davam edirdilər.

Azərbaycanlı məmurlar inzibati idarələr və məhkəmələrdən çıxarılır, onların yerinə rus məmurları təyin olunurdu. Çarizmin 1841-ci il tarixli qərarı ilə Qazax, Şəmşəddil və Borçalı nahiyələrinin ağaları, Xəzər vilayətinin bəyləri kəndlərin idarəçiliyindən kənarlaşdırıldı. Bəylər və ağalar tiyul torpaqlarından məhrum edildilər. Bu qərar böyük narazılıqlara və çıxışlara səbəb olduğundan 1842-ci ildə torpaqların müsadirəsi dayandırıldı. Çarizm tərəfindən 1840-cı illərin əvvəllərində elan olunmuş, yerli feodallarla münasibətlərin kəsilməsinə yönəldilmiş siyasət uğursuzluqla nəticələndi.

Çar hökumətinin inzibati islahatının mənfi və müsbət cəhətlərini şərh edin.

Yeni inzibati-ərazi bölgüsü. Çar hökuməti dağlılarla müharibəni tezliklə başa çatdırmaq və Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün 1844-cü ildə Cənubi Qafqaz diyarının Baş idarəsi əvəzinə, **Qafqaz Canişinliyini** təsis etdi. Canişin mütləqiyyətin "ali hüquqları"nın başlıca keşikçisi idi və ona müstəsna dərəcədə geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Qraf Mixail Vorontsov Qafqaz canişini təyin olundu. Diyarın inzibati-ərazi qurumunda aparılan dəyişikliklər də Cənubi Qafqazda çar hakimiyyətinin güclənməsinə xidmət edirdi. 1846-cı il 14 dekabr tarixli fərmanla Gürcüstan-İmeretiya qubernyası və Xəzər vilayətinin yerində 4 quberniya yaradıldı. Bu qubernyalar aşağıdakılar idi:

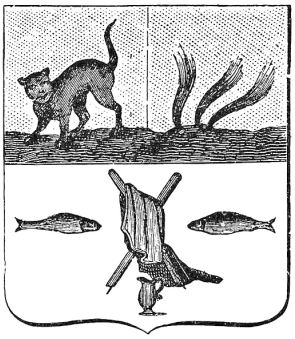

Şamaxı şəhərinin gerbi

1. Tiflis;
2. Kutais;
3. Şamaxı;
4. Dərbənd.

Bir qədər sonra – 1849-cu ildə isə İrəvan quberniyası formalaşdırıldı. Lakin bu inzibati-ərazi quruluşu da Azərbaycan və gürcü torpaqlarını nəinki müvafiq quberniyaların hüdudlarında birləşdirdi, əksinə, daha da parçaladı. Beləliklə, inzibati-məhkəmə sistemində edilmiş dəyişikliklər zəhmətkeş kütlələrin vəziyyətini yüngülləşdirmək əvəzinə, sosial və milli əsarəti daha da ağırlaşdırdı.

"...Qafqaz işləri üzrə Komitənin qərarı ilə Qafqaz canişininin nəzərinə çatdırırıq ki, işlərimizin daha yaxşı getməsi, Qafqazın idarəsini təkmilləşdirmək məqsədilə qərara alıram: Zaqafqaziyada daha bir quberniya təsis edilsin. Tiflis quberniyasına aid olan İrəvan, Naxçıvan, Aleksandropol qəzaları, Şamaxı quberniyasından Mehri qəzası buraya daxil edilsin. Quberniyanın mərkəzi İrəvan şəhəri təsdiq olunsun və quberniya İrəvan adlandırılsın".

Rusiya senatının 1849-cu il 9 iyun qərarı

Çar hökuməti inzibati islahatlar aparmaqla hansı məqsədi güdürdü?

Çarizmin Azərbaycan zadəganları ilə ittifaqı möhkəmləndirməsi. XIX yüzilliyin 40-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış şərait bu ölkədə mütləqiyyətə elə bir möhkəm sosial zəmin yaratmaq zərurətini diktə edirdi ki, ona arxalanaraq kəndliləri də əldə saxlamaq mümkün olsun. Beləliklə, yaranmış vəziyyət çarizmi yerli bəylərə, ağalara qarşı siyasətini dəyişməyə vadar etdi. 1842-ci ildə Tiflisdə ağaların şəxsi hüquqları və onların həyata keçirilməsi yollarının işlənib-hazırlanması ilə məşğul olan komitə fəaliyyətə başladı. Komitənin qarşısında ağaların şəxsində elə bir "ali müsəlman silki" yaratmaq vəzifəsi qoyulurdu ki, hökumət bu vasitə ilə xalqa müvafiq surətdə təsir göstərə bilsin. Azərbaycan bəylərinin torpaq hüquqları və onların kəndlilərlə qarşılıqlı münasi-

Qafqaz canişini
Mixail Vorontsov

bəti məsələsi M.Vorontsovun canişinliyi dövründə həll edildi. Qafqaza yola düşmək ərəfəsində Vorontsovu çarın özü qəbul etdi və o, I Nikolaydan çarizmin aqrar siyasətinin başlıca istiqamətini müəyyənləşdirən göstərişlər aldı. 1843-cü ildən etibarən rəsmi sənədlərdə Azərbaycan ağa və bəyləri "ali müsəlman silki" adlandırılmağa başlandı.

I Nikolay 1846-cı il dekabrın 6-da canişin adına **reskript** (qanun gücündə olan sənəd) imzaladı. Reskript ali müsəlman silkinin həm mülk, həm də tiyul torpaqları üzərində **tam irsi mülkiyyət hüququnu** təsdiq edirdi. Çar Rusiyasının zadəganları kimi Azərbaycan feodalları da öz torpaqlarından imperiyanın ümumi qanunları əsasında "istifadə etmək, satmaq, bağışlamaq, irsən vermək" hüququ aldılar. Çar hökuməti bütün imperiyada olduğu kimi, feodalların silki hüquqlarının qayğısına qalaraq qeyd edirdi ki, hüquqi sövdələşmə əsasında Azərbaycan feodalları torpağı yalnız ali müsəlman silkinə verə bilərlər.

Tiyul və mülkün feodal torpaq mülkiyyətinin eyni kateqoriyasına daxil edilməsi Azərbaycan feodallarının torpaq hüquqlarının güclənməsi ilə əlaqədar yeni bir mərhələnin başlanması demək idi. Sahibkar kəndliləri də formal olaraq dövlət kəndliləri təbəqəsinə şamil edildilər. Kəndli qrupları (rəiyyət, rəncbər, nökər və s.) isə ləğv edilərək ümumi adla – **"mülkədar tabelisi"** adlandırıldı. Bəylərə və ağalara öz kəndliləri üzərində polis və inzibati məhkəmə hüquqları verildi. Çar hökuməti feodalların torpaq üzərində mülkiyyət və kəndlilər üzərində inzibati hüquqlarını təsdiqləyərək bunun müqabilində özünə sədaqətlə xidmət göstərməyi tələb edirdi.

Sosial dayaqla etnik dayaq arasındakı fərqləri izah edin.

1847-ci il kəndli əsasnamələri. Reskriptdə şərh olunan və torpaq sahibkarları ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplər **1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli "Kəndli əsasnamələri"**ndə konkretləşdirildi. Bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, ikincisi isə Yelizavetpol qəzasındakı Qazax və Şəmşəddil nahiyələri ağalarının torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi. "Kəndli əsasnamələri"ndə torpaq mülkiyyətçiləri ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən, sahibkar kəndlilərinin iqtisadi və hüquqi vəziyyətinə aid bir sıra müxtəlif məsələlərə toxunulurdu. Bunlar aşağıdakılar idi:

1. Torpaq;
2. Vergi;
3. Mükəlləfiyyət.

Əsasnamə torpaq mülkiyyətçilərinin üzərinə 15 yaşından yuxarı kişi cinsindən olan hər bir kəndlini taxılçılıq, maldarlıq və bostançılıq üçün yararlı olan 5 desyatinlik (desyatin – 1,36 hektar) pay torpağı ilə təmin etmək vəzifəsi qoyurdu. Qanunda kəndli mükəlləfiyyətlərinin müxtəlif növləri, ödənilməsi və yerinə yetirilməsi üsulları ətraflı surətdə şərh edilirdi. **Malcəhət** torpaq vergisi olub məhsulun $^1/_{10}$-i qədər müəyyən edilmişdi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını sahibkarların iş heyvanı, alətləri və toxumundan istifadə edərək becərdikləri təqdirdə məhsulun $^1/_5$-dən çox olmayan hissəsini sahibkara verməli idilər. Əkinçiliklə və oturaq maldarlıqla məşğul olan kəndlilər mal-qaralarının sahibkar torpağında otarılması müqabilində məbləği müəyyənləşdirilməmiş xüsusi pul vergisi – **çöpbaşı** ödəyəcəkdilər.

Əsasnamənin əsas maddələrindən biri kəndlilərin mükəlləfiyyətləri məsələsi idi. Kəndli ailələri bir nəfəri öz iş heyvanı və alətləri ilə birlikdə ildə 18 gün ərzində bəy təsərrüfatında biyara göndərmək məcburiyyətində idilər. Bundan başqa, kəndlilər ildə iki gün elliklə sahibkar üçün işləyərək (əvrəz) kənd təsərrüfatı və ya suvarma işlərini yerinə yetirməyə borclu hesab olunurdular.

Əsasnamə sahibkarlara onların torpaqlarında yaşayan kəndlilər üzərində polis və məhdud məhkəmə hakimiyyəti hüququ verir, kəndlilərin "şəxsən azad və digər sahibkarın yanına keçmək hüququna malik olduqlarını" təsdiq edirdi. 1840-cı illərdə keçirilən islahatlar müstəmləkə xarakteri daşısa da, rus çarizmi ilə ali müsəlman silki arasında ittifaqın yaranmasına səbəb oldu. Həmçinin ağa-kəndli münasibətlərində də bir qədər qayda-qanun yaradıldı.

1840-cı illərdə keçirilən islahatların müstəmləkə xarakterini araşdırın.

"...Biz möhkəm əminik ki, Zaqafqaziya ölkəsinin ali müsəlman silki indi istifadələrində olan torpaqlar üzərində hüquqlarının təsbit olunmasından sonra ilk çağırışla bizim igid döyüşçülərimizin sıralarına daxil olmağa, həmin silkə həvalə edilmiş vəzifələri canla-başla və qeyrətlə yerinə yetirməyə həmişə hazır olacaqlar..."

Çar I Nikolayın 1846-cı il 6 dekabrda imzaladığı reskriptdən

Mənbəyə münasibət bildirin, çarizmin maraqlarını aydınlaşdırmağa çalışın.

1. *Çar hökuməti sosial dayaq olaraq kimlərə üstünlük verirdi?*
2. *Komendant idarə üsulunun yarıtmaz olduğunu əsaslandırın.*
3. *"Mülkədar tabelisi" kateqoriyasına daxil olan kəndliləri Rusiyadakı təhkimli kəndlilərlə müqayisə edin.*
4. *Mətnə əsasən xronoloji cədvəl qurun.*
5. *"Bəy hüquqları" haqqında reskriptin mahiyyətini izah edin.*
6. *"Kəndli əsasnaməsi"nə həsr olunan təqdimat hazırlayın.*
7. *1846-cı ildə təşkil edilən quberniyalara daxil olan tarixi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən qəzaları seçin.*

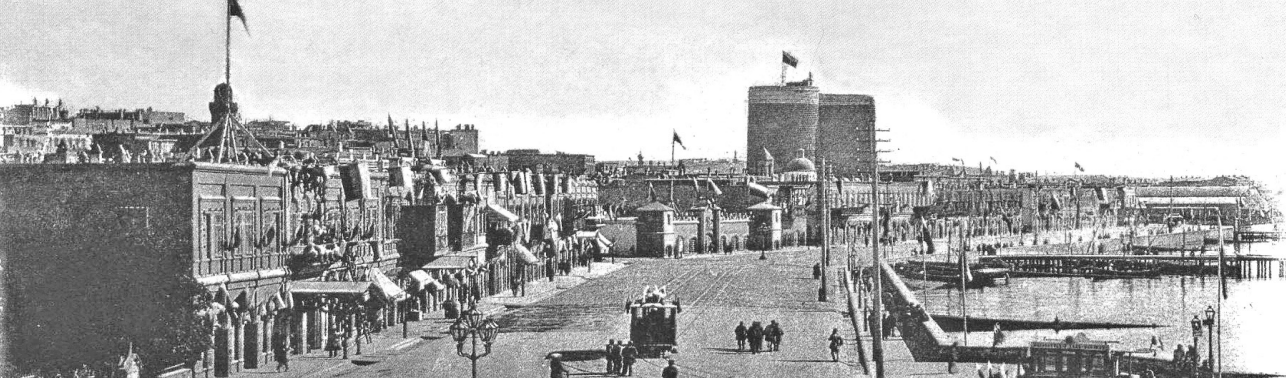

III FƏSİL. XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN SOSİAL-İQTİSADİ VƏ SİYASİ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5 KAPİTALİZMİN İNKİŞAFI, YENİ SOSİAL MÜNASİBƏTLƏRİN MEYDANA GƏLMƏSİ

XIX əsrin 60-cı illərindən etibarən Şimali Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı başladı. Bu prosesə Rusiya imperiyasında aparılan islahatlar güclü təkan verdi. İslahatlar Azərbaycanda sosial-iqtisadi sahədə mühüm dəyişikliklərə, yeni münasibətlərin formalaşmasına, iqtisadi və mədəni inkişafa səbəb oldu. Tarixə burjua islahatları kimi daxil olmuş bu dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycanda yeni sosial təbəqələr – milli burjuaziya, fəhlə sinfi və millətin formalaşmasında əsas rol oynayan ziyalılar meydana gəldi.

burjua islahatları, burjuaziya, çar II Aleksandr, əsasnamələr, xüsusi mülkiyyət, müstəmləkə

İslahatlar ərəfəsində Şimali Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət. XIX əsrin ortalarına kimi Rusiya imperiyası mütləqiyyət quruluşlu müstəmləkə ölkəsi idi. Hakimiyyət yalnız feodal-zadəgan təbəqəsinin əlində cəmləşmişdi. Bu aqrar ölkədə feodal-asılı münasibətlər hökm sürürdü. Müstəmləkə vəziyyətində olan Şimali Azərbaycanda vəziyyət daha ağır idi. Ölkə əhalisinin əsas hissəsini təşkil edən kəndlilər dövlətdən və feodallardan asılı vəziyyətdə qalaraq torpaq mülkiyyəti hüququndan məhrum olmuşdular. Azərbaycanlı feodal-zadəganlar torpaq mülkiyyəti hüququna, öz kəndliləri üzərində hakimiyyətə malik olsalar da, dövlətin inzibati-idarə işlərindən kənarlaşdırılmışdılar. Siyasi hakimiyyət və idarəçilik hüququ yalnız zadəgan əsilli rus məmurlarına məxsus idi. Rusiya Azərbaycandan xammal mənbəyi və rus mallarının satış bazarı kimi istifadə etdiyindən sənətkar və tacir təbəqələrinin də vəziyyəti qənaətbəxş deyildi. Sənaye istehsalının genişlənməsi sənətkarlığın bir sıra sahələrinin tənəzzülünə səbəb olurdu. Rus işğalı Şimali Azərbaycan tacirlərinin Şərq ölkələri ilə ənənəvi ticarət əlaqələrinin qırılması ilə nəticələnmişdi. Çar hökumətinin 1831-ci ildə tətbiq etdiyi "Ticarət əsasnamə"si xarici malların Azərbaycana daxil olmasını məhdudlaşdırmış, keyfiyyətcə aşağı olan rus mallarının satışı ticarət dövriyyəsinin azalmasına gətirib çıxarmışdı.

M.F.Axundzadənin "Hacı Qara" əsərini yadınıza salın. 1831-ci il Əsasnaməsi ilə əsərin süjeti arasında səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən edin.

İslahatlar ərəfəsində Azərbaycan kəndliləri arasında narazılıqlar çoxalmışdı. Buna səbəb yerli zadəgan-feodalların (bəy, ağa) vergiləri artırması idi. Dövlət idarəçiliyindən, hərbi gəlirlərdən məhrum edilmiş azərbaycanlı zadəganlar əmtəə-pul münasibətlərinin genişləndiyi şəraitdə sənaye istehsalı olan malları əldə etmək üçün vergiləri qaldırırdılar.

Xanlıqlar dövründəki təbəqələşmə ilə Rusiyanın işğalından sonrakı dövrdə olan təbəqələşmə arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirin.

Burjua islahatlarının keçirilmə səbəbləri. Rusiyanın Krım müharibəsində acınacaqlı məğlubiyyəti onun hərbi-texniki və sənaye cəhətdən dünyanın aparıcı dövlətlərindən geri qaldığını göstərdi. Müharibədə məğlubiyyət ölkə daxilindəki bütün ziddiyyətləri artıraraq aşkara çıxardı. Sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi Rusiyanın hakim dairələrini islahatlara başlamağa məcbur etdi. Çar hökuməti islahatlar keçirməklə ölkədə sosial partlayışın qarşısını almağa, Rusiyanı aqrar ölkədən sənaye ölkəsinə çevirməyə çalışırdı. Feodal-təhkimli cəmiyyətini burjua cəmiyyəti ilə əvəz etməklə iqtisadiyyatın inkişafı təmin olunmalı idi. Rusiyada kapitalist sənayesinin inkişafına mane olan əsas səbəb isə ölkə əhalisinin əksər hissəsini təşkil edən kəndlilərin təhkimli vəziyyətdə qalması və bunun nəticəsində azad işçi qüvvəsinin çatışmaması idi.

Kapitalist sənayesinin yaranması üçün vacib olan amillər hansılardır? ?

Digər tərəfdən, sənayenin inkişafı üçün külli miqdarda pul – kapital lazım gəlirdi. Rusiya isə dövlət səviyyəsində sənayeyə pul qoymağa hazır deyildi. Buna görə də xarici kapitalın ölkəyə daxil olmasına şərait yaratmaq tələb olunurdu. Rusiyanın hakim dairələri dövlətin siyasi quruluşunu dəyişmədən ictimai quruluşda müəyyən islahatlar aparmaqla ölkənin iqtisadi inkişafına nail olmaq istəyirdilər.

İngiltərədə kapitalist münasibətlərinin yaranmasını yadınıza salın. Rusiya ilə müqayisə edin.

İslahatlar başlayır. 1861-ci ildə çar II Aleksandr (1855–1881) *"Təhkimçilik hüququnun ləğv olunması haqqında"* Əsasnaməni təsdiq etdikdən sonra Rusiyada islahatlar başlandı. Bu islahatlar, ilk növbədə, daxildə – ruslar yaşayan bölgələrdə aparılırdı. Lakin ölkənin ümumi yüksəlişinə nail olmaq, inkişaf edən sənayenin tələbatını ödəmək üçün hökumət bu prosesi müstəmləkələrdə də reallaşdırmağa məcbur idi. Amma bölgələrdə iş Rusiyada olduğundan daha gec və məhdud formada gedirdi.

II Aleksandr

1865-ci ildə *"Kənd cəmiyyətlərinin ictimai idarəsi haqqında"* Əsasnamə ilə bəylərin kəndlilər üzərində polis və məhkəmə hakimiyyəti hüququ ləğv edildi, seçkili orqan olan vahid Kənd İdarəsi yaradıldı. Bəylərin Kənd İdarəsinə müəyyən təsiri qalsa da, kəndlilər üzərində hakimiyyəti bu yolla xeyli azaldı. Əsasnamənin mütərəqqi cəhətlərinə baxmayaraq, torpaqlar yenə də bəy və ağaların mülkiyyətində saxlanılır, vergilərin ümumi miqdarı dəyişməz qalırdı.

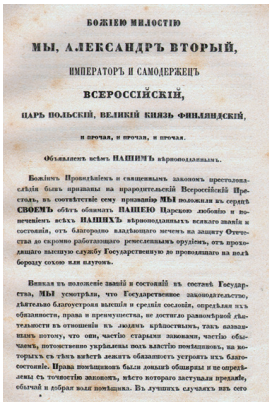

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ

МЫ, АЛЕКСАНДРЪ ВТОРЫЙ,

ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ

ВСЕРОССІЙСКІЙ,

ЦАРЬ ПОЛЬСКІЙ, ВЕЛИКІЙ КНЯЗЬ ФИНЛЯНДСКІЙ,

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ всѣмъ НАШИМЪ вѣрноподданнымъ.

Божіемъ Провидѣніемъ и священнымъ закономъ преспѣдовательно было призваны на продолжительскій Всероссійскій Престолъ, въ соотвѣтствіе сему призванію МЫ положили въ сердцѣ СВОЕМЪ обѣтъ обновить НАШЕЮ Царскою любовію и попеченіемъ всѣхъ НАШИХЪ вѣрноподданныхъ всякаго званія и состоянія, отъ благороднаго владѣющаго мечемъ на защиту Отечества до скромно работающаго ремесленнымъ орудіемъ, отъ проходящаго высшую службу Государственную до проходящаго на полѣ борозду сохою или плугомъ.

Вникая въ положеніе званій и состояній въ составѣ Государства, МЫ усмотрѣли, что Государственное законодательство, дѣятельно благоустроивъ высшія и средніе сословія, опредѣлив ихъ обязанности, права и преимущества, не достигло равномѣрной дѣятельности въ отношеніи къ людямъ крѣпостнымъ, такъ называемымъ потому, что они, частію стараясь заслужить, частію обязанные, потомственно укрѣплены волѣ властію помѣщиковъ, на которыхъ съ тѣмъ вмѣстѣ лежитъ обязанность устроить ихъ благосостояніе. Права помѣщиковъ были довольно обширны и не опредѣлены съ точностію законовъ, вмѣсто котораго заступали преданіе, обычай и добрая воля помѣщика. Въ лучшихъ случаяхъ въ сего

Təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi ilə bağlı 19 fevral 1861-ci il tarixli fərman

1870-ci il kəndli islahatı. Çar hökuməti Azərbaycanda kəndli islahatının keçirilməsini bir neçə il gecikdirdi. Hökumət bunu iqtisadi şəraitin yetişmədiyi, azərbaycanlı kəndlilərin təhkimli olmadığı bəhanəsi ilə əsaslandırırdı. Azərbaycanda rəsmən təhkimçilik münasibətləri olmasa da, iltizama verilmiş sahələrdə kəndlilər icbari qaydada işlədilir, gördükləri iş üçün əməkhaqqı almırdılar. 1864-cü ildə neft quyularına təhkim edilmiş Balaxanı kəndlilərinin, zəy zavodunda çalışan Zəylik kənd sakinlərinin, 1868-ci ildə isə Naxçıvan duz mədənlərində işləyən kəndlilərin məcburi əməyi ləğv olundu.

Uzun sürən hazırlıq işlərindən sonra **1870-ci il 14 may** tarixində *"Kəndli islahatının keçirilməsi barədə"* Əsasnamə imperator II Aleksandr tərəfindən təsdiq edildi. Azərbaycanda tətbiq olunan kəndli islahatının **Rusiyada 1861-ci ildə başlanan islahatlardan**[1] fərqli və mənfi cəhəti dövlət kəndlilərinə aid edilməməsi idi.

[1] *Rusiyada 1866-cı ildə dövlət kəndlilərinə tətbiq olunmuşdur.*

Əsasnamədə aşağıdakı məsələlər nəzərdə tutulurdu:

1. Kəndlilərin feodal asılılığından azad edilməsi;
2. Torpaq mülkiyyəti;
3. Vergi və mükəlləfiyyətlər.

İslahatın ən əsas cəhəti kəndlilərin feodal asılılığından azad olunması, yəni şəxsi azadlıq əldə etməsi idi. Artıq kəndlinin yaşadığı yerdən istədiyi vaxt köçüb getmək hüququ var idi.

Əsasnamə kəndlilərə "özünün bütün pay torpaqlarından istifadədən imtina etməklə bəy torpaqlarını tərk etmək, öz kənd icmasında qalmaq və yaxud başqasına keçmək hüququ verirdi".

Azərbaycan tarixi: 7 cilddə. IV cild, səh. 197

XIX əsrdə kəndli əməyi

Kəndlilərə 5 desyatindən çox olmayan torpaq payı verilirdi. Burada ən vacib yenilik kəndlinin öz pay torpağını satın alıb şəxsi mülkiyyətinə keçirmək hüququna sahib olması idi. Lakin Rusiyanın daxili quberniyalarından fərqli olaraq, azərbaycanlı kəndlilərin öz torpaqlarını satın almasına hökumət heç bir yardım göstərmədi. Digər tərəfdən, Azərbaycandakı torpaqların satınalma məbləği Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında olan qiymətdən bir neçə dəfə yüksək təyin edilmişdi.

Bakı quberniyasında sahibkar kəndlilərinin 1 desyatin torpaq üçün ödədikləri məbləğ Minsk quberniyasından 25 dəfə, Həştərxan quberniyasından 20 dəfə, Perm, Orenburq quberniyası kəndlilərinin ödədiyi məbləğdən 10 dəfə çox müəyyən edilmişdi. Yelizavetpol quberniyasında vəziyyət daha pis idi. Burada kəndlilər Rusiya kəndliləri ilə müqayisədə 30-40 dəfə artıq satınalma məbləği ödəməli olurdular.

Ümumiyyətlə, "Əsasnamə" azərbaycanlı mülkədar-zadəganların mənafeyinə uyğun tərtib edilmişdi. Çar hökuməti islahatı elə keçirməyə çalışırdı ki, mülkədarlara zərər vurmasın, onların torpaqlardan əldə etdikləri ümumi gəlir isə azalmasın. Çar hökuməti siyasi hüquqlardan məhrum etdiyi azərbaycanlı zadəganlar arasında gəlirlərin zəifləməsi nəticəsində narazılıqların artmasını istəmirdi. Çarizm yalnız torpaq hüquqlarını tanımaqla öz tərəfinə çəkdiyi müsəlman zadəgan-mülkədarların kəndlərdə böyük nüfuza malik olduqlarını, lazım gələrsə, öz kəndlilərini mübarizəyə qaldıra biləcəklərini anlayır və bundan çəkinirdi.

Yadınıza salın: hansı Azərbaycan yazıçısının romanında və eyniadlı filmdə azərbaycanlı mülkədarın çar hökumətinə qarşı mübarizə apardığı göstərilib? Əsərdə təsvir edilən mübarizənin səbəbini aydınlaşdırın, diskussiya aparın.

1870-ci il islahatına görə, mülkədarlara torpaqlarının $^1/_3$ hissəsini xüsusi mülkiyyətdə saxlamaq hüququ verilirdi. Həm də bu, münbit və əkinəyararlı torpaqlar olmalı idi. Bu hüquqdan istifadə edən mülkədarlar ən yaxşı əraziləri öz mülkiyyətlərində saxlayırdılar. İslahata əsasən, kəndlilərin əlində 5 desyatindən çox torpaq olduqda artıq hissələr mülkədarların xeyrinə kəsilib götürülürdü. Lakin Əsasnamədə ərazisi 5 desyatindən az olan kəndlilərə əlavə torpaqlar verilməsi nəzərdə tutulmurdu. Onların evləri, meyvə, üzüm bağları, əkin sahələri və biçənəkləri daimi istifadələrində saxlanılsa da, xüsusi mülkiyyətə çevrilmirdi.

1870-ci il 14 may Əsasnaməsi ilə 1847-ci il Əsasnaməsinin oxşar və fərqli cəhətlərinə aid cədvəl qurun.

Bahalıq səbəbindən torpaqlarını satın ala bilməyən kəndlilər yenə də əvvəlki qaydada vergilər ödəməyə məcbur olurdular. Məhsul vergisi – ***malcəhət*** və ***bəhrə*** hər zamankı kimi əsas yeri tuturdu. Bəylərin və ağaların (mülkədarların) mülklərində malcəhətin həcmi məhsulun $^{1}/_{10}$ hissəsinə bərabər idi. Biyar günlərinin və müxtəlif peşkəşlərin (hədiyyələrin) əvəzinə bəy torpaqlarında istər həyətyanı, istərsə əkin torpaqlarının hər desyatininə görə 30 qəpik, ağa "mülklərində" isə 15 qəpik məbləğində pul mükəlləfiyyəti tətbiq olunurdu.

İslahatdan sonra kəndlilər arasında aztorpaqlı və torpaqsız olanların sayı daha da artdı. Torpaqlarını satın ala bilməyən, amma kənddə qalmağa məcbur olanlar "müvəqqəti mükəlləfiyyətli" vəziyyətə düşdülər. Rusiyada "müvəqqəti mükəlləfiyyətli" münasibətlərə XIX əsrin 80-ci illərində son qoyulduğu halda azərbaycanlı kəndlilər 40 ildən çox bu vəziyyətdə qaldılar. Çar məmurları özləri etiraf edirdilər ki, kəndli islahatı imperiyanın heç bir ərazisində Azərbaycandakı kimi ağır və əzablı olmamışdır.

1870-ci il 14 may islahatı mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, burjua xarakteri daşıyırdı. İslahat kənddə mövcud olan vəziyyətin tədricən kapitalist istehsalına keçməsinə şərait yaratdı. İslahatdan sonra kənddə təbəqələşmə gücləndi. Ağır şərtlərə baxmayaraq, ortabab kəndlilər öz pay torpaqlarını satın ala bildilər, sonra da tədricən varlı kəndlilərə – qolçomaqlara çevrildilər. Aztorpaqlı kəndlilər mülkədarların və qolçomaqların təsərrüfatlarında muzdur – muzdlu işçi kimi çalışmaq məcburiyyətində qaldılar. Beləliklə, kəndlərdə də kapitalist münasibətləri formalaşmağa başladı.

Sahibkar kəndliləri yalnız çar hökumətinin 1912–1913-cü illərdə verdiyi "Cənubi Qafqaz quberniyalarında torpaqların məcburi satın alınması haqqında" qanuna görə "müvəqqəti mükəlləfiyyətli" vəziyyətindən azad oldular. 1912-ci il qanununa əsasən, dövlət torpağın pulunu kəndlilərin əvəzinə mülkədarlara birdəfəlik ödəyirdi. Kəndlilər isə 20 il ərzində bu pulu dövlət xəzinəsinə qaytarmalı idilər. 1912-ci il qanununun digər müsbət xüsusiyyəti əkinçilik üçün yararsız torpaqların kəndlilərin mülkiyyətinə pulsuz keçməsi, pay torpaqlarında salınmış bağ yerlərinə görə pul ödənilməməsi idi. Ən başlıcası isə, bu qanunla kəndlilər torpaq mülkiyyətçisinə çevrilirdilər.

Sizcə, mülkədarlar niyə muzdlu əmək tətbiq etməyə başladılar? ?

Məhkəmə və şəhər islahatı. 1866-cı il məhkəmə və 1878-ci il şəhər islahatı *("Şəhər özünüidarəsi" haqqında Əsasnamə)* burjua islahatları arasında daha mütərəqqi xarakter daşıyırdı. Əvvəlcə Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında keçirilən bu islahatlar formalaşmaqda olan burjua təbəqəsinin cəmiyyət həyatının idarə olunmasında iştirakına şərait yaratmaq məqsədi güdürdü. Bu, monarxiya və zadəganların mütləq hakim mövqe tutduğu ölkədə burjua-demokratik cəmiyyəti yaratmaq yolunda atılmış ilk addım oldu. Lakin hakim mövqeyini itirmək istəməyən mürtəce zadəganların müqaviməti sayəsində məhkəmə islahatı nəzərdə tutulduğundan məhdud və yarımçıq keçirildi. Müstəmləkə vəziyyətində olan Cənubi Qafqazda isə daha məhdud qaydada tətbiq edildi.

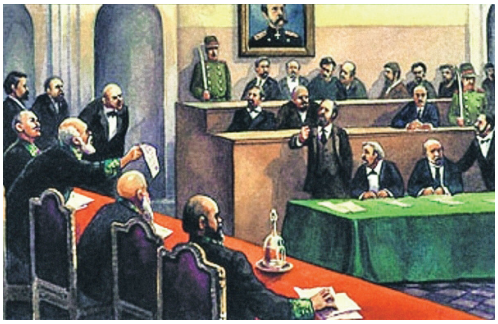

XIX əsrdə andlı iclasçıların iştirakı ilə keçirilən məhkəmə iclası

Çar hökuməti məhkəmə islahatını Cənubi Qafqazda məhdud qaydada keçirməsini nə ilə izah edirdi? 9-cu sinif Azərbaycan tarixi dərsliyində öyrəndiklərinizi xatırlayın. ?

Cənubi Qafqazda bütün zümrələrin nümayəndələrindən təşkil edilən andlı iclasçılar məhkəməsi yaradılmadı. Çünki Rusiyanın hakim dairələri yerli əhalinin məhkəmədə, cüzi də olsa, iştirakına imkan vermək istəmirdi.

? *Andlı iclasçılar məhkəməsi ilk dəfə hansı dövlətdə tətbiq edilmişdir?*

Azərbaycanda hakimlər Qafqaz canişini tərəfindən ruslardan və ya xristian dininə mənsub digər xalqların nümayəndələrindən təyin edilirdilər. Məhkəmə işləri yalnız rus dilində aparılırdı. Proses iştirakçıları bir-birini başa düşmədiyi üçün tərcüməçi vasitəsilə danışmağa məcbur olurdular. Məhkəmə hakimləri yerli əhalinin əsrlər boyu formalaşmış adət-ənənələrini qətiyyən nəzərə almır, şahid ifadələrini dinləmək istəmir, ancaq yazılı sənədlər tələb edirdilər. Əhalinin, xüsusən kəndlilərin savadsızlığı şəraitində isə belə sənədlər, adətən, olmurdu.

Bütün mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, müxtəlif təbəqələrdən olanlar üçün ümumi məhkəmənin yaradılması, məhkəmə iclaslarının açıq keçirilməsi, vəkillərin iştirakına icazə verilməsi islahatın mütərəqqi tərəfi idi. Yerli əhalinin məhkəmə hakimi olmasına icazə verilmədiyindən XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya universitetlərində hüquq fakültəsində təhsil almış azərbaycanlılar vəkil kimi çıxış edirdilər. Onların arasında ***Əlimərdan bəy Topçubaşov***, ***Fətəli xan Xoyski*** daha məşhur idi. Qafqazın müxtəlif bölgələrində yaşayan adamlar bu vəkillərin məhkəmədə etdikləri çıxışları dinləmək üçün Bakıya gəlirdilər. Adları çəkilən şəxslər, əsasən, haqsızlığa məruz qalan, böhtan və şərlə üzləşən müsəlmanları müdafiə edir və çox zaman məhkəmə proseslərində onları təmizə çıxarmağa nail olurdular.

"Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkov Balaxanıdakı neft mədəninin yaxınlığında Yetim Hacı Yusif adlı şəxsə məxsus torpağı zəbt edib hasara aldırır. Hacı Yusif vəkil tutub işi məhkəməyə verməyi qərara alır. Lakin vəkillər müqabil tərəfin Qafqaz sərdarı olduğunu bilən kimi bu işdən boyun qaçırırlar. Təkcə Qarabəy bu çətin işi boynuna götürür. O bir neçə ay əlləşir, Peterburqdan komissiya gətirdir və şahid ifadələri toplayaraq məhkəməni udur, torpağı Hacı Yusifə qaytarır. Qanunsuz çəkilmiş hasarı Vorontsovun işlər rəisinə sökdürtdürür. Bundan sonra bakılılar ona "Ayını ağladan Qarabəy" ləqəbi verirlər".

M.Süleymanov. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1987

XIX əsrin ikinci yarısında kəndli çıxışlarının artmasına cavab olaraq çar hökuməti məhkəmə və inzibati polis zülmünü daha da gücləndirdi. Bundan sonra kəndlilərin çar məmurlarının və mülkədarların həyatına və mülkiyyətinə zərər vurmaları ilə bağlı cinayət işləri hərbi-dairə məhkəmələrinə verildi. Burada isə ölüm cəzası adi hala çevrilmişdi.

Kapitalist münasibətlərinin inkişafı, şəhər əhalisinin sürətli artımı, xüsusilə sənaye və ticarət mərkəzinə çevrilən şəhərlərdə vəziyyətin mürəkkəbləşməsi, tacir və sənayeçilərin ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etmək tələbləri Rusiya hakim dairələrini şəhər islahatı keçirməyə vadar edirdi. Rusiyada 1870-ci ildə hazırlanan "Şəhər özünüidarəsi haqqında" Əsasnamə – şəhər islahatı Azərbaycanda xeyli gec – 1878-ci ildə və daha məhdud formada, özü də yalnız Bakıda tətbiq olundu. İslahata qədər şəhərlərin idarə olunması, şəhər təsərrüfatı polis idarələrinin əlində cəmləşmişdi. Əsasnaməyə görə, Şəhər Duması (şəhər bələdiyyəsi) seçkilər əsasında yaranırdı.

Bakı şəhər Dumasının binası (müasir görünüşü)

Konka yolu Bakı şəhər Dumasının qərarı ilə salınmışdı.

Seçkilərdə 25 yaşına çatmış, şəhər vergilərini ödəyən, dövlətin müəyyən etdiyi əmlaka malik olan kişilər iştirak edə bilərdilər. Milli və dini ayrı-seçkilik siyasəti burada da özünü göstərdi. Şəhər Dumasına seçilənlərin yalnız 50 faizi müsəlman ola bilərdi. Şəhər Dumasının icraedici orqanı olan Şəhər İdarəsinin başçısı da yalnız ruslardan seçilməli idi. İdarənin tərkibi qubernator tərəfindən təsdiq olunurdu. Şəhər Dumasının səlahiyyətlərinə, əsasən, abadlıq işləri, yanğınla mübarizə, şəhər təsərrüfatının idarə edilməsi, xalq təhsili və səhiyyə məsələləri daxil idi. Müstəmləkəçi ruhuna baxmayaraq, şəhər özünüidarə orqanının mövcudluğu abadlaşdırma, təhsil və mədəniyyət sahələrinin inkişafında müsbət rol oynamışdır. Seçkili idarəetmə orqanının yaradılması bu vaxta qədər idarəçilik işlərindən kənar edilmiş yerli əhaliyə seçmək və seçilmək hüququnun verilməsi mütərəqqi addım idi. Milli burjuaziyanın təmsilçiləri olan ***Hacı Zeynalabdin Tağıyev***, ***Musa Nağıyev***, görkəmli ictimai xadim və maarifçi **Həsən bəy Zərdabi** bir neçə dəfə Şəhər Dumasına üzv seçilmiş və onun işində fəal iştirak etmişdilər. H.Z.Tağıyev öz xərci ilə şəhərdə yanğından mühafizə deposu düzəltdirmişdi. ***H.Zərdabi*** Dumada məktəb və tibb, həmçinin su təchizatı komissiyalarının üzvü olmuş, yeni tipli təhsil müəssisələrinin yaradılması, azərbaycanlı uşaqlara ana dilində təlim keçilməsi, ümumi icbari təhsilin tətbiqi ilə bağlı tələblərlə çıxış etmişdir.

İslahatların nəticəsi. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın Cənubi Qafqazda keçirdiyi islahatlar məhdud cəhətlərinə, müstəmləkə xüsusiyyətinə baxmayaraq, mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Azərbaycanda yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin yaranmasına, kapitalist sənayesinin inkişafına təkan verildi. Sənayedə və kənd təsərrüfatında gedən proseslər kapitalist cəmiyyətinə xas olan sosial təbəqələri – fəhlə sinfini, milli burjuaziyanı formalaşdırdı. Ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişafı mədəniyyətin bütün sahələrində – təhsil, elm, incəsənət və memarlıqda yüksəlişə səbəb oldu. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Avropa təhsilli yeni ziyalı nəsli meydana gəldi. Məhz bu ziyalılar xalqın maariflənməsində, milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynadılar. Yeni ziyalı nəsli və milli burjuaziyanın görkəmli nümayəndələri milli azadlıq hərəkatının önündə gedərək xalqı müstəqil dövlətçiliyin yaradılmasına səfərbər etdilər.

1. *Azərbaycanda XIX əsrin birinci və ikinci yarısında olan sosial təbəqələr arasında fərqli cəhətləri tapın, dəftərinizə yazın.*
2. *Göstərilən dövrdə dünyada daha hansı müstəmləkə dövlətləri mövcud idi? Onları Rusiya ilə müqayisə edin.*
3. *XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yeni yaranan təbəqələr hansılardır?*
4. *Rusiya hökumətini islahatlar keçirməyə məcbur edən səbəbləri müəyyənləşdirin.*

6 ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İNKİŞAF

XIX əsrin sonlarından etibarən Şimali Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələrində sürətli inkişaf başladı. Əsrin ikinci yarısında aparılan islahatlar bu prosesə təkan verdi. Ölkənin bölgələrində təsərrüfatın müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslaşmanın getməsi feodalizmə xas olan qapalılığı aradan qaldırdı. Müxtəlif sənaye sahələrinin yaranması kənd təsərrüfatının da inkişafını sürətləndirdi. Şəhərlər, xüsusilə Bakı inkişafa qədəm qoydu və əsrin sonunda Cənubi Qafqazın ən böyük sənaye, dünyanın isə neft mərkəzinə çevrildi. Əhalinin sosial tərkibi ilə bərabər, həyat tərzi də dəyişməkdə idi. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan hələ də müstəmləkə vəziyyətində qalırdı.

kənd təsərrüfatı, texniki bitkilər, sənaye, müəssisə, H.Z.Tağıyev, neft sənayesi

Kənd təsərrüfatının inkişafı. Kəndli islahatından sonra Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklər başladı. Torpağın açıq alqı-satqı obyektinə çevrilməsi, sahibkar kəndliləri arasında təbəqələşmənin sürətlənməsi ilə Azərbaycan kəndində yeni münasibətlər formalaşdı. Kapitalizm tədricən kənd təsərrüfatının bütün sahələrinə daxil olmaqda idi.

Kəndli islahatından sonra kəndlilər arasında təbəqələşmənin yaranmasının səbəbi nə idi?

İslahatdan sonra Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas sahələri yenə də əkinçilik və maldarlıq idi. Əkinəyararlı torpaqların əksər hissəsində taxıl (dənli bitkilər) əkilirdi. Taxıl məhsullarının istehsalına görə daha çox Yelizavetpol quberniyası fərqlənirdi. XX əsrin əvvəllərində əmtəəlik taxılın çox hissəsi qolçomaq təsərrüfatlarının payına düşürdü.

Maldarlıq da ənənəvi sahələrdən biri kimi fərqlənirdi. Bu sahədə əsas yeri köçmə-yaylaq maldarlığı tuturdu. Qoyunçuluq daha geniş yayılmışdı. Bu dövrdə yuna tələbat artdığı üçün zərif yunlu qoyun cinslərinin saxlanılmasına üstünlük verilirdi.

Kənd təsərrüfatında əsas yenilik texniki bitkilərin (pambıq, tütün və s.) becərilməsinin artması idi. Bu bitkilərin əkilməsinin genişlənməsi onlara tələbatın çoxalması və bu sahədə sənaye müəssisələrinin yaranması ilə bağlı idi. Rusiyada toxuculuq sənayesinin inkişafı pambığa ehtiyacı artırmışdı. Tütün becərilməsi XIX əsrin ortalarından genişlənmişdi. Əvvəllər yerli tütün növləri əkilsə də, sonradan Osmanlı dövlətindən gətirilən Trabzon, Samsun növlərinə üstünlük verilirdi. Tütün plantasiyalarının əsas hissəsi Zaqatala dairəsində, Şəki və Quba qəzalarında cəmləşmişdi.

Yadınıza salın: tütün bitkisi Azərbaycana nə vaxt və kimlər tərəfindən gətirilmişdir?

XIX əsrin son onilliklərindən başlayaraq şərab istehsal edən müəssisələrin yaranması üzümçülük təsərrüfatının inkişafına səbəb oldu. Artıq XX əsrdə üzümçülük sənaye bağçılığının əsas sahələrindən birinə çevrilmişdi. Yelizavetpol quberniyasında, Şamaxı və Göyçay qəzalarında böyük üzüm bağları salınmışdı.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanın bir çox bölgələrində mövcud olan ipəkçilik bu dövrdə ***"Qafqaz Lionu"*** adlandırılan Şəkidə geniş yayılmışdı. Burada istehsal olunan xam ipək yüksək

keyfiyyəti ilə seçilirdi. Azərbaycan ipəyi ipəktoxuma sənayesində istifadə edilmək üçün Rusiyaya, həmçinin Lion, Marsel, Milan şəhərlərinə ixrac edilirdi.

Texniki bitkiçiliyin daha bir sahəsi yeyinti sənayesində və əczaçılıqda istifadə edilən biyan kökü ilə bağlı idi. Kəndlilərin yığdığı bu bitki xarici şirkətlər tərəfindən yaxşı alınırdı.

Rusiya hakim dairələri və rus burjuaziyası da texniki bitki növlərinin əkinçiliyinin genişlənməsində maraqlı idilər. Rusiya inkişaf etməkdə olan sənayesinin xammal ehtiyacını Azərbaycandan əldə etməyə çalışırdı. Buna görə də Azərbaycanda xammalı əmtəəyə çevirə biləcək yerli sənayenin yaranmasına imkan vermirdi.

Kənddə ictimai təbəqələşmənin güclənməsi. XX əsrin əvvəllərində yeni aqrar qanunlar. XIX əsrin 80–90-cı illərində sahibkar kəndliləri arasında təbəqələşmə güclənmişdi. Kəndli islahatından sonra aztorpaqlı kəndlilərin vəziyyəti ağırlaşmışdı. Torpaqlarını satın ala bilməyən bu təbəqə hələ də malcəhət və bəhrə vergilərini ödəməyə məcbur idi. "Müvəqqəti mükəlləfiyyətli" sayılan kəndlilərin bir hissəsi səpin-biçin işlərini qurtaran kimi öz kəndində, yaxud qonşu bölgələrdə muzdurluq edirdi. Digərləri isə şəhərlərdə yaranan fabrik və zavodlara kəsbkarlığa, mövsümi işləməyə gedirdilər. İslahatdan sonra torpaqlarını ala bilənlər varlanıb ***qolçomaqlara – kənd burjuaziyasına*** çevrilmişdilər. Onlar sayca az olsalar da, böyük torpaq sahələrinə malik idilər. Qolçomaqlar öz torpaqlarında aztorpaqlı kəndlilərin əməyindən istifadə edir, yəni muzdur saxlayır, görülən işə görə əməkhaqqı ödəyirdilər. Sahibkar kəndlilərindən sayca çox olan dövlət kəndlilərinin də vəziyyəti ağır idi. ***1853-cü ildə dövlət kəndlilərinin köçmək hüququnun ləğv edilməsi***, 1870-ci il islahatının onlara aid olmaması bu kəndliləri hüquqsuz və torpaqsız vəziyyətə salmışdı. Çar Rusiyasında, zadəgan övladları istisna olmaqla, müsəlmanlar hərbi xidmətə çağırılmırdılar. Rusiya müsəlmanların hərbi işi bilməsini istəmirdi. Bu səbəbdən də 1887-ci ildə hərbi xidmət əvəzinə kəndlilərin üzərinə yeni – ***hərbi vergi*** adlanan əlavə mükəlləfiyyət qoyuldu. Ağır vergilər, mülkədarların dövlət torpaqlarını özbaşına ələ keçirməsi, hökumətin buna göz yumması dövlət kəndlilərinin vəziyyətini dözülməz etdi. Dövlət torpaqlarında yaşayan kəndlilərin sayca çox olmasına baxmayaraq, Rusiya hökuməti burada torpaq islahatının keçirilməsini gecikdirirdi. Buna görə də kapitalist münasibətlərinin yaranması ləngiyirdi.

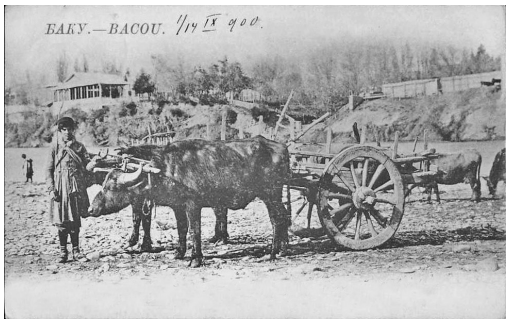

Azərbaycan kəndlisi

Sizcə, Rusiyanın dövlət torpaqlarında islahatları gecikdirməsinin səbəbi nə idi? ?

XIX əsrin sonlarında kəndli çıxışlarının artması, qaçaq hərəkatının güclənməsi Rusiya hökumətini dövlət kəndliləri üçün də islahat keçirməyə məcbur etdi. ***1900-cü il mayın 1-də*** çar hökuməti ***"Cənubi Qafqazda dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında"*** qanun verdi. Bu qanuna görə, dövlət kəndliləri icma torpaqlarından nəsli istifadə hüququ alırdılar. 1870-ci il islahatında olduğu kimi, bu qanunda da torpaqlar kəndlilərin mülkiyyətinə birbaşa keçmirdi. Bu qanuna əlavə edilən ***1903-cü il Əsasnamə***sinə görə, kəndlilərin nəsli istifadəsinə verilən torpaqların dəqiq sahələri müəyyən edilirdi. Əsasnamədə kəndlilərə əlavə torpaq paylarının verilməsi, çəmən, otlaq və meşələrdən pay ayrılması yenilik idi. Lakin qanunun tətbiqindən sonra kəndlilərin vəziyyəti yaxşılaşmaq əvəzinə daha da pisləşdi. Çünki əkinə yararlı olmayan torpaqların pay torpaqlarına əlavə edilməsi nəticəsində vergi artırıldı. 1912-ci ildə verilən ***"Torpaqların məcburi satın alınması qanunu"*** yenə də dövlət kəndlilərinə aid edilmədi. Rusiya imperiyası dağılana qədər dövlət kəndliləri xüsusi torpaq mülkiyyətçisi ola

bilmədilər. 1913-cü ildə qanun 1870-ci il islahatının keçirilmədiyi Zaqatala dairəsinin kəndlilərinə də şamil edildi. 1912–1913-cü illərin aqrar qanunları kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verdi. Azərbaycan kəndlərində sosial təbəqələşmə dərinləşdi və kapitalist münasibətləri gücləndi.

Sənayenin inkişafı. Neft sənayesi. XIX əsrin ortalarına qədər Azərbaycanda feodal-asılı münasibətlərlə yanaşı, Rusiyanın müəyyən sahələrdə yaratdığı iltizam sistemi, məcburi əməyin tətbiq edilməsi də kapitalist münasibətlərinin inkişafına mane olurdu. 1872-ci ildə hökumət neft sənayesində ***iltizam sistemini*** ləğv etdi. Bundan sonra neft yataqlarının hərrac yolu ilə satışa çıxarılması bu sahənin böyük sürətlə inkişaf etməsi ilə nəticələndi.

Azərbaycanda neft sənayesinin sürətli inkişafının əsas səbəbləri aşağıdakılar idi:

1. XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Rusiyada və dünyada neftdən sənaye miqyasında istifadə olunması;
2. Azərabycanda ucuz işçi qüvvəsinin çoxluğu;
3. Neft ehtiyatlarının bolluğu, Azərbaycan neftinin yüksək keyfiyyətli olması;
4. Rusiyanın özündə neft yataqlarının aşkar edilməməsi.

Rusiyada neft yataqlarının kəşf edilməsində böyük xidməti olmuş azərbaycanlı geoloqun adını yadınıza salın. Onun haqqında məlumat toplayın.

İltizam sisteminin ləğvindən sonra neft sənayesinə kapital qoyuluşu artdı. Rusiya hökuməti bu sahənin böyük gəlir gətirəcəyini anladığından neft verən torpaqların rus sənayeçilərinə məxsus olmasına çalışırdı. Bəzi hallarda çar hökuməti neftli torpaqları istefaya çıxan məmurlara və hərbçilərə bağışlayırdı. Torpaqların hərrac yolu ilə satılması azərbaycanlı iş adamlarının da neft sənayeçilərinin cərgəsinə daxil olmasına imkan verdi. Onların arasında ***Hacı Zeynalabdin Tağıyev***, ***Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov*** və ***Şəmsi Əsədullayev*** kimi məşhur neft sahibkarları da var idi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev

"Zeynalabdinin atası içərişəhərli (bakılı) kasıb bir başmaqçı olub. Tağı böyük ailəsini çətinliklə dolandırardı. Buna görə Zeynalabdin çox kiçik yaşlarından bənna yanında şagird durub işləməyə başlayır. O, bənnası üçün başında çanaqda palçıq daşıyır, 6 qəpik günəmuzd alırdı. O, canla-başla çalışar, işə hamıdan tez gələr, gec gedərmiş. 15 yaşında daşyonan, 18 yaşında bənna, sonra memar-podratçı olur. 1873-cü ildə iki nəfərlə şərik olub Bibiheybətdə yer alır və buruq qurdurub başlayır quyu qazdırmağa. Günbəgün xərc artır, neft isə görünmür. Hacı Zeynalabdinin şərikləri ümidlərini itirib öz paylarını satmaq istəyirlər. Hacı isə deyir ki, kiməsə satmaq istəyirsinizsə, elə mənə satın. Hacı onların pulunu verib buruğa və yerə sahib olur. Neft isə çıxmır. Hacı bənnalıqdan, ticarətdən əldə etdiyi pulun hamısını bu işə qoyur. Fəhlələrin muzdunu vaxtında verir. Axırda pulu qurtarır. Axırıncı qəpik-quruşunu verib çörək alır. Fəhlələrə sözün düzünü deyir: "Sizə pul verə bilmirəm, gücüm ancaq bu çörəyə çatır, heç olmasa, bu çörəyi evinizə aparın ki, balalarınız ac qalmasın". Fəhlələr Hacının bu fədakarlığından mütəəssir olub gözləri yaşla dolur. Onlar deyir ki, Hacı, sən darıxma, biz ac da qalsaq, işi axıra çatdıracağıq. Doğrudan da, bir neçə gündən sonra neft çıxır. Başmaqçı Tağının oğlu palçıqçı Zeynalabdin olur milyonçu Tağıyev".

M.Süleymanov. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1987

Mənbəyə əsasən H.Z.Tağıyevin hansı üstün keyfiyyətlərini qeyd etmək mümkündür?

Çar hökumətinin xarici kapitalın ölkəyə daxil olmasına imkan verməsi neft sənayesinə də kapital qoyuluşunu artırdı. 1879-cu ildə İsveç mənşəli Nobellər ***"Nobel qardaşları şirkəti"***ni yaratdılar. XIX əsrin 80-ci illərindən ***Rotşildin*** simasında fransız kapitalı, 90-cı illərdən isə ingilis kapitalistləri Bakı neft sənayesinə daxil oldu. Neft sənayesinə kapital qoyuluşunun artması neft çıxarılması və daşınma vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə səbəb oldu. Neft işində bir-birinin ardınca yeni üsul və texniki vasitələr tətbiq olunmağa başlandı. Neft çıxarılmasında əvvəlcə buruqqazma, 1873-cü ildən fontan, 70-ci illərin sonlarından zərbə üsulundan və buxar mühərriklərindən istifadə edildi. Tezliklə Bakıda neft sənayesi üçün lazım olan avadanlıqlar istehsal edən mexaniki zavodlar meydana gəldi, əl əməyinin texniki yeniliklərlə əvəz olunması sürətləndi. Azərbaycanda neft sənayesinin manufaktura mərhələsindən fabrik-zavod mərhələsinə keçməsi sənaye-texniki inqilab idi.

Neft sahəsində bir çox yeniliklər ilk dəfə Azərbaycanda tətbiq olunmuşdur.

*Mexaniki qazma-buruq üsulu ilə neft quyusu dünyada ilk dəfə **1848**-ci ildə Bakıda qazılmışdır.*

*Neftayırma prosesində soyuducu sistemi dünyada ilk dəfə Cavad Məlikov **1863**-cü ildə Bakıdakı ağ neft zavodunda yaratmışdır.*

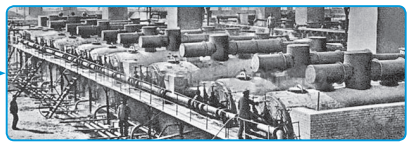

*Neft mədənindən neftayırma zavoduna boru kəməri ilk dəfə **1878**-ci ildə Bakıda çəkilmişdir.*

*Neft daşınmasında tanker tipli gəmidən dünyada ilk dəfə **1878**-ci ildə Bakıda istifadə edilmişdir.*

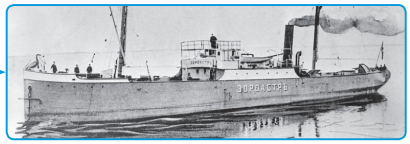

*Dəmir yolu ilə neft daşınmasında vaqon-sisternlər **1880**-ci ildə Bakıda tətbiq edilmişdir.*

Neft sahəsində edilən texniki yeniliklər Bakını dünyanın neft sənayesi mərkəzinə, Cənubi Qafqazda isə əsas sənaye şəhərinə çevirdi.

XIX əsrin sonlarında neft çıxarılmasında Bakı ABŞ-ı qabaqlayaraq dünyada birinci yerə çıxdı. Bakıda sənaye kapitalizminin əsas təbəqələri sayılan burjuaziya və çoxmillətli fəhlə sinfi formalaşdı.

Neft sənayesində yerli sahibkarlar – milli burjuaziyanın nümayəndələri önəmli yer tuturdular. Onlar da şirkət açır, emal sənayesi yaradır, xarici sahibkarlarla rəqabət aparırdılar.

XIX əsrin sonlarında neft sənayesi inhisar mərhələsinə qədəm qoydu. 1893-cü ildə Bakı neft emalı zavodlarının sahibkarları birləşərək **Bakı Ağ Neft Zavod Sahibləri İttifaqını** yaratdılar. Bu inhisar birliyi Rokfellerə məxsus "Standart Oyl" şirkəti ilə saziş bağlayaraq dünya ağ neft bazarını bölüşdürməyə nail oldu.

İqtisadiyyatın istənilən sahəsində inhisarların yaranmasının mənfi cəhətləri nədir? Fikrinizi əsaslandırın. ?

Sənayenin digər sahələri. Azərbaycanda sənayenin inkişafı XIX əsrin 60-cı illərindən başladı. Bu dövrdən etibarən muzdlu əməyə əsaslanan, buxar mühərrikləri ilə təchiz edilmiş fabrik-zavod istehsalı yarandı. İlk vaxtlarda müxtəlif sahələrə kapital yatırıb müəssisə açanlar rus və xarici kapitalistlər idi. 1861-ci ildə rus kapitalistləri Şəkidə ipək fabriki yaratdılar. Bu fabrik Avropada ipəkçilik sahəsində ən böyük müəssisə hesab edilirdi. 1865-ci ildə **Gədəbəydə** alman kapitalistlərinin ***"Simens qardaşları"*** şirkətinə məxsus **iri misəritmə zavodu fəaliyyətə başladı**. Alman texnikası əsasında yaradılmış bu zavod həmin dövrdə Rusiyada ən böyük müəssisə sayılırdı. "Simenslər" 1883-cü ildə daha bir müəssisə – **Qalakənd misəritmə-missaflaşdırma zavodu açdı**. Həmin zavod Rusiya imperiyasında misi saflaşdıran ilk müəssisə oldu.

? *Azərbaycanda ilk kapitalist müəssisələrini açanların xarici sahibkarlar olması nə ilə bağlı idi?*

XIX əsrin ikinci yarısında aparılan islahatlardan sonra azərbaycanlı sahibkarların da sənaye istehsalında fəaliyyəti gücləndi. Onlar daha çox kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan yüngül və yeyinti sənayesinə üstünlük verirdilər. Yüngül sənaye, əsasən, ölkənin şimal-qərb – Şəki-Zaqatala, cənub-qərb – Qaradağ-Naxçıvan ərazilərində yayılmışdı. Burada ipək emalı sahəsində kapitalist sənaye istehsalı daha erkən başlamışdı. Sahibkar **Qasım Babayevin** Şəkidə açdığı fabrikdə istehsal olunan ipək beynəlxalq sərgilərdə dəfələrlə qızıl medala layiq görülmüşdür. İpəkçiliyin mərkəzi Şəki olsa da, 1880–90-cı illərdə Şuşa, Cəbrayıl və Naxçıvan qəzalarında da ipək emalı müəssisələri yarandı. Bu qəzalardakı müəssisələr azərbaycanlı sahibkarlara məxsus idi.

Pambığın sənaye əhəmiyyətli məhsula çevrilməsi Azərbaycanda bu sahədə emal müəssisələrinin formalaşmasına təkan verdi. İlk pambıqtəmizləmə zavodu Naxçıvanda işə salındı. Çar hökuməti Azərbaycanda xammalı hazır məhsula çevirə biləcək müəssisələrin yaradılmasına icazə vermirdi. Müstəmləkə iqtisadiyyatına xas olan birtərəfliliyi aradan götürə bilən ilk sahibkar H.Z.Tağıyev idi. O, böyük çətinliklə Rusiya hökumətinin müqavimətini qırıb **1900-cü ildə Bakıda ilk toxuculuq fabriki açmağa nail oldu**.

Xüsusi layihə əsasında yaradılmış bu müəssisədə fəhlələr pulsuz evlə təmin edilirdilər. Bundan əlavə, onlar üçün xəstəxana və məktəb də tikilmişdi.

H.Z.Tağıyev barədə məlumat toplayın. "H.Z.Tağıyev sahibkar və vətənpərvər kimi" mövzusunda təqdimat hazırlayın.

Azərbaycanlı sahibkarların üstünlük təşkil etdiyi sahə balıqçılıq sənayesi idi. 1880-ci ildə bu sahədə iltizamın ləğvindən sonra ona kapital qoyuluşu artdı. Azərbaycanlı kapitalistlər balıq sənayeçilərinin 70%-ni təşkil edirdilər.

Yerli xammala əsaslanan ilk tütün fabriki isə Şəkidə açılmışdı. Bununla belə, ən iri tütün fabrikləri Bakıda yerləşirdi. Rusiyada şərab məhsullarına tələbatın yüksəlməsi Azərbaycanda üzümçülüyün və onunla bağlı olan şərabçılıq müəssisələrinin artmasına səbəb oldu. 1870-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında şərab istehsalı ilə məşğul olan iri kapitalist müəssisələri meydana gəldi. İqtisadiyyatda baş verən müsbət dəyişikliklər şəhərlərin inkişafına, nəqliyyat və rabitə sahəsində yeniliklərə təkan verdi. Azad kapitala – pula tələbat artdığından şəhərlərdə, xüsusən Bakıda bank-kredit müəssisələrinin sayı da sürətlə çoxalmaqda idi. Bu dövrdə ticarət sürətlə genişlənir, tacirlərin sayı, ticarət kapitalının həcmi günbəgün yüksəlirdi. Azərbaycan üçün yeni sayılan **yarmarka ticarəti**, Cənubi Qafqazda ilk **birja** məhz Bakıda yarandı. Bakının işıqlandırılmasında əvvəllər qaz lampalarından istifadə olunurdu. XIX əsrin sonlarında "Qafqaz və Merkuri" cəmiyyətinə məxsus elektrik stansiyasının tikilməsi şəhərin işıqlandırılmasını yaxşılaşdırdı.

? *İlk elektrik stansiyası hansı ölkədə yaradılıb?*

Sənayenin inkişafı ilə nəqliyyat və rabitə vasitələri də yeniləndi. **1883-cü ildə Bakı–Tiflis, 1900-cü ildə Biləcəri (Bakı) – Petrovsk (Mahaçqala) dəmir yollarının çəkilməsi** ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, ölkə daxilində dəmir yolu üstündə yerləşən yaşayış məntəqələrinin və şəhərlərin inkişafına gətirib çıxardı. Neft sənayesinin sürətli inkişafı Bakı şəhərini Xəzər dənizində ən böyük liman şəhərinə çevirdi.

XIX əsrin 60-cı illərində teleqraf xətlərinin çəkilməsinə başlandı. Cənubi Qafqazın mühüm şəhərləri – Bakı, Tiflis, Naxçıvan, İrəvan və Gəncə arasında teleqraf əlaqəsi quruldu. Bakıda **1886-cı ildə ilk mərkəzləşdirilmiş telefon stansiyası istifadəyə verildi**.

İlk dəmir yolunun çəkildiyi ölkəni yadınıza salın. XIX əsrdə edilmiş texniki ixtiraları və ixtiraçıların adlarını dəftərinizə yazın.

Millətin formalaşması. Milli oyanış. Rusiya işğalı Azərbaycan xalqını dil və din etibarilə özündən fərqlənən bir dövlətlə üz-üzə qoydu. Rusiya yerli əhaliyə mənfi münasibət bəsləyən müstəmləkəçi imperiya olduğunu çox tez bir zamanda göstərməyə başladı. Azərbaycan xalqı çox ağır, indiyədək görmədiyi milli və dini zülmə məruz qaldı. İşğalın ilk vaxtlarından Rusiya açıq şəkildə milli və dini ayrı-seçkilik siyasəti yeridirdi. Azərbaycan xalqının əsrlər ərzində formalaşmış mədəni və mənəvi dəyərləri, dili və adət-ənənələri inkar edilirdi. Yerli əhalinin dilinin hətta ikinci dil kimi işlədilməsinə belə yol verilmirdi. Dövlət idarəçiliyi yalnız rus dilində aparılırdı. Xalqa tarixi kimliyini unutdurmaq üçün rəsmi sənədlərdə Azərbaycan türkləri "müsəlman" və "tatar" adlandırılırdı.

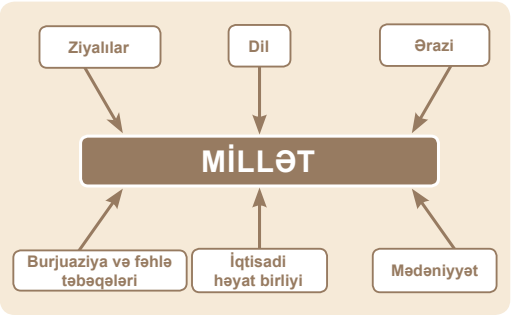

Millətin formalaşma sxemi

"Rus istilasının xeyri bu oldu ki, azərbaycanlılar özlərini ictimai bir vücud, xüsusi mədəniyyət toxumlarını daşıyan bir cəmiyyət, yəni ruslardan ayrı bir millət olduqlarını hiss etməyə başladılar".

M.Ə.Rəsulzadə. "Əsrimizin Siyavuşu" əsərindən

Bütün təzyiqlərə, zülmə baxmayaraq, xalq öz adət-ənənələrini, millətin təşəkkülündə mühüm rola malik milli dilini qoruyub saxlaya bildi. Rusiyanın yeritdiyi milli müstəmləkə zülmünə cavab olaraq öz milli-mənəvi keyfiyyətlərini nümayiş etdirdi. Əməksevərlik, mərdlik, milli xarakterində olan qonaqpərvərlik, böyüklərə hörmət, yoldaşlığa, dostluğa sədaqətlilik kimi xarakterik xüsusiyyətlərinin olduğunu göstərdi.

Azərbaycanda millətin formalaşması prosesinin XIX əsrin ikinci yarısında başlamasının səbəbini izah edin.

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda kapitalist cəmiyyətinə xas olan əlamətlərin meydana çıxması ölkədə yeni sosial-iqtisadi münasibətlər yaratdı. Bölgələrin müəyyən təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşması əlaqələri möhkəmləndirərək iqtisadi həyat birliyi üçün zəmin formalaşdırdı. Kapitalist münasibətləri şəhərlərdə burjuaziya və fəhlə siniflərinin yaranmasına, kəndlərdə yeni sosial təbəqələrin – kənd burjuaziyası olan qolçomaqların və kənd fəhlələrinin – muzdurların meydana çıxmasına səbəb oldu. Ölkəyə külli miqdarda kapitalın gəlməsi mədəniyyətin – elm, təhsil və incəsənətin inkişafına, yeni ziyalı nəslinin formalaşmasına təkan verdi. Bütün bunlar XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xalqının millətə çevrilməsi prosesinin başlandığını göstərirdi. Dünyanın bir sıra xalqlarında XIX əsrin ikinci yarısı və sonlarında gedən bu prosesin Azərbaycanda özünəməxsus forması müşahidə edildi. Ölkənin tarixi torpaqları ikiyə bölündüyündən ərazi bütövlüyü pozul-

Mirzə Fətəli Axundzadə

muşdu. Digər tərəfdən, Şimali Azərbaycan müstəmləkə vəziyyətində idi. Müstəqil dövləti, öz milli hakimiyyəti olan xalqlarda bu proses, adətən, dövlət səviyyəsində tənzimlənir və məqsədyönlü şəkildə aparılır. Müstəmləkə vəziyyətində olan Azərbaycanda isə bu işdə milli burjuaziya ilə yanaşı, özünün bütün qüvvə və vəsaitini sərf edən maarifpərvər, vətənpərvər ziyalıların fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Avropa təhsili və mədəniyyətinin təsiri altında yeni ziyalı nəsli formalaşmışdı. Onlar demokratiya, insan hüquq və azadlıqları anlayışları ilə yaxından tanış idilər. ***Mirzə Fətəli Axundzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Əlimərdan bəy Topçubaşov*** kimi demokratik, vətənpərvər ziyalılar xalqın müstəmləkə zülmündən azad olması, mübarizəyə səfərbər edilməsi üçün, ilk növbədə, onun maarifləndirilməsinin, milli şüurunun oyadılmasının, milli dilinin inkişaf etdirilməsinin vacibliyini anlayır və fəaliyyətlərini bu istiqamətə yönəldirdilər. Həsən bəy Zərdabinin böyük çətinliklə Rusiya hökumətinin razılığını alaraq Azərbaycan dilində **ilk qəzet olan "Əkinçi"**ni nəşr etdirməsi mətbuat və kitab çapı işinə təkan verdi. M.F.Axundzadənin pyesləri, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadənin əsərləri ədəbi dillə xalq danışıq dilini yaxınlaşdırdı və milli dilin inkişafına böyük töhfə oldu. **M.F.Axundzadə ilk dəfə "millət" anlayışından istifadə etdikdən** sonra "Azərbaycan milləti" ifadəsi ictimai fikirdə möhkəmləndi. XIX əsrin 80-ci illərindən nəşr olunan "Kəşkül" qəzetində 1891-ci ildə ilk dəfə "Azərbaycan milləti" ifadəsi gündəmə gəldi. H.Z.Tağıyevin naşirliyini öz üzərinə götürdüyü **"Kaspi" qəzetinin ətrafında Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşov, H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə** və digər maarifpərvər ziyalılar toplaşdılar. **M.Şahtaxtinski** məhz həmin qəzetdə çap olunmuş **"Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?"** məqaləsində bu türkdilli milləti azərbaycanlı, dilini isə Azərbaycan dili adlandırdı.

Bu dövrdə milli burjuaziyanın görkəmli nümayəndələri olan ***H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev*** də təhsil və xeyriyyəçilik sahəsində fəallıq göstərirdilər. Onlar məktəblərin açılmasına, istedadlı gənclərin Avropa və Rusiyanın ali məktəblərində təhsilinə maliyyə yardımı göstərir, mətbuata hamilik edirdilər.

XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı başlandı. Hərəkatın birinci mərhələsində (1875–1904) ziyalılar öhdələrinə götürdükləri milli özünüdərki (milli kimliyi), milli şüuru oyatmaq, dili inkişaf etdirmək kimi çətin və məsuliyyətli məsələləri uğurla həll edə bildilər. Növbəti mərhələdə xalqı milli müstəqillik və dövlətçilik uğrunda mübarizəyə qaldırmaq üçün ümummilli ideya lazım idi. Bu milli ideyanı – **"Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək"** – **Əli bəy Hüseynzadə** hazırlasa da, onu siyasi doktrina şəklində həyata keçirən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə oldu.

1. *Yerli sənayenin yaranmasının əhəmiyyətini izah edin. Azərbaycan Respublikasında sənayenin hansı sahələri daha çox inkişaf etmişdi?*
2. *H.Z.Tağıyevin toxuculuq fabriki açmasının əhəmiyyəti nə oldu?*
3. *XIX əsrin birinci və ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda mövcud olan sosial təbəqələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri Venn diaqramı vasitəsilə göstərin.*
4. *Niyə qolçomaqları kənd burjuaziyası adlandırırdılar?*

MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK ƏLEYHİNƏ ÇIXIŞLAR. MİLLİ DEMOKRATİK HƏRƏKAT 7

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda həyata keçirilmiş burjua islahatları kapitalist münasibətlərinin inkişafına səbəb oldu. Yeni ictimai qrupların meydana gəlməsi, ali təhsilli ziyalıların sayının artması milli demokratik hərəkatın başlamasına təkan verdi. Bu hərəkat XX əsrin əvvəllərində partiya və təşkilatların yaranması ilə mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb etdi.

Zaqatala üsyanı, qaçaq hərəkatı, fəhlə tətilləri, müştərək müqavilə, milli demokratik hərəkat, partiyalar, təşkilatlar

Zaqatala üsyanı. Çar hökumətinin qərarı ilə Cənubi Qafqazda təhkimçilik, ilk növbədə, Gürcüstanda ləğv olunmağa başladı. Lakin hökumətin qeyri-mütəşəkkil addımları Azərbaycanda fərqli reaksiyalara və ziddiyyətlərə gətirib çıxardı. Belə narazılıqlardan biri 1863-cü ildə Zaqatalada meydana çıxdı. İslahatlara qədər müstəmləkəçilər Car-Balakəndə və Zaqatalada özünəməxsus siyasət aparırdılar. Bu siyasətin məqsədi bölgəni istədikləri kimi idarə etməkdən ibarət idi. Çar hökuməti 1863-cü ildə Gürcüstanda kəndli islahatının keçirilməsi qərarını verdikdən sonra Zaqatala dairəsinin kəndliləri arasında da eyni istiqamətli fəaliyyətin aparılacağını planlaşdırmışdı. Bu məqsədlə bölgəyə gələn hökumət komissiyasının qərarına əsasən, ingiloylar və muğallar gəlirlərinin on qatı həcmində birdəfəlik vəsait verməklə **keşkəl**[1] sahiblərinin asılılığından azad ola bilərdilər. Torpaq sahiblərinin əsas gəlir mənbəyinin əllərindən alınmasına yönələn bu qərar carlıların narazılığına səbəb oldu. Çar hökumətinin işğal etdiyi xalqların mənəviyyatına toxunması adi hal idi. Ruslar **Zaqatalada xristianlaşdırma siyasəti** aparırdılar. **1862-ci ildə Balakəndə kadet korpusunun** məzunlarından biri, xristianlığı qəbul etmiş Aleksandr Qalacovun kilsə tikdirməsi 1863-cü ilin iyununda **Hacı Murtuzun** rəhbərliyi ilə **Zaqatala üsyanının başlanmasına** bəhanə oldu. Balakənli **Bürcəli** və carlı **Molla Zəngi** onun ən yaxın köməkçilərinə çevrildilər.

Üsyanda, demək olar ki, əhalinin bütün zümrələri iştirak edirdilər. Bu hərəkata kəndlilərlə bərabər, keşkəl sahibləri, ruhanilər, yerli imtiyazlı şəxslər də qoşulmuşdular. Lakin Zaqatala qalasını ələ keçirmək istəyən üsyançılar məğlub oldular.

Üsyanın məğlubolma səbəbləri onun **lokal**[2] xarakter daşıması və qeyri-mütəşəkkilliyi idi. Üsyan rəhbərləri qarşıya qoyduqları məqsədləri planlı şəkildə həyata keçirmirdilər. Həmçinin rusların hərbi üstünlüyü də nəzərə alınmamışdı. Lakin üsyandan sonra çar hökuməti 1913-cü ilə qədər bu islahatı Zaqatala dairəsində keçirməkdən çəkindi.

Üsyanın hərəkətverici qüvvələri kimlər idi? Üsyançıların başqa imkanları var idimi? Mülahizələrinizi müzakirə aparmaqla əsaslandırın.

"Xalq intiqamçıları". XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda aparılan kəndli islahatı gözlənilən nəticəni vermədi. Kənd əhalisi əvvəlki kimi mülkədarlara və dövlətə vergi verməkdə davam edirdi.

---

[1] ***Keşkəl*** *– burada iri torpaq sahibi mənasında işlənir.*

[2] ***Lokal*** *– yerli, müəyyən edilmiş sərhəddən (ərazi, hissə, sahə və s.) kənara çıxmayan*

Bundan başqa, islahatlar kənddə sosial təbəqələşməni də gücləndirmişdi. Kənd əhalisi bir tərəfdən yoxsul, torpaqsız və işsiz kütləyə, digər tərəfdən isə məhz bu kəndlilərin hesabına varlanmış qolçomaq təbəqəsinə bölünürdü. Təsadüfi deyil ki, bu dövrdən etibarən kənd əhalisi arasında sosial narazılıqlar artmağa başladı.

XIX əsrin sonlarında çarizmin milli müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı narazılıq ən yüksək həddə catdı. Kəndlilər vergi və mükəlləfiyyətləri ödəmir, bəy və ağaların evlərinə hücum edirdilər.

Azərbaycanın bu dövr tarixində qaçaq hərəkatı mühüm yer tutur. Dağlara, gözdən uzaq yerlərə çəkilərək hüquq-mühafizə orqanlarından gizlənənlərə el arasında "qaçaq" deyirdilər. Bir tərəfdən Rusiyanın milli müstəmləkəçilik siyasəti, digər tərəfdən yerli istismarçıların feodal zülmü qaçaqları "xalq intiqamçıları"na çevirmişdi.

Qaçaqlar xalqın mənafeyini qorumaqla əsl azadlıq mübarizəsi aparırdılar. Ona görə də xalq insanların ümid yerinə çevrilmiş **Qaçaq Nəbi, Dəli Alı, Qaçaq Kərəm** kimi qaçaq-qəhrəmanlara nəğmələr, dastanlar qoşur, onları vəsf edirdi. Lakin qaçaq hərəkatı kortəbii xarakter daşıyırdı, mütəşəkkil deyildi və bütün kəndliləri əhatə edə bilmirdi. Buna baxmayaraq, qaçaqçılıq hərəkatı Azərbaycan xalqının müstəmləkəçiliyə, milli əsarətə, istismara və çarizmə qarşı müqavimət imkanlarını daha aydın nümayiş etdirirdi.

? *Xalq başqa hansı mübarizə vasitələrindən istifadə edə bilərdi? Nə üçün insanlar qaçaqlara ümid yeri kimi baxırdılar? Fikirlərinizi əsaslandırın.*

Fəhlə hərəkatı. Çar hökumətinin keçirdiyi islahatlar Azərbaycanın iri şəhərlərində sənaye müəssisələrinin sayını artırır, kənddə gedən sosial təbəqələşmə var-yoxdan çıxmış kəndliləri bir qarın çörək dalınca fabrik və zavodlara istiqamətləndirirdi. Azərbaycanın fəhlə sinfi məhz bu cür formalaşırdı. Sənaye müəssisələrinin çoxalması Rusiyanın ətraf bölgələrindən, hətta xarici ölkələrdən belə fəhlə axınını sürətləndirirdi. Bakı tədricən çoxmillətli şəhərə çevrilirdi.

Fəhlələrin vəziyyəti olduqca acınacaqlı idi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Bakıda, Nuxada, Gədəbəydə iqtisadi tələblərlə çıxış edən fəhlə narazılıqları, tətillər artdı. **1895-ci ildə Bakıda tütün fabrikinin fəhlələri Azərbaycan tarixində ilk mütəşəkkil tətil keçirdilər**. Bakıda başlamış tətil hərəkatı şəhərdə hərbi vəziyyətin elan olunması ilə nəticələndi. Yalnız bundan sonra müəssisə rəhbərləri yeniyetmə fəhlələrin maaşını artırmağa razılıq verdilər.

? *Fəhlələrin tələbləri ilə insan hüquqları arasında hansı əlaqəni görürsünüz? Bu tələblər müasir dövrümüzdə hansı qanunlarda öz əksini tapıb? Sinifdə müzakirə aparın.*

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən iqtisadi böhran Azərbaycanda da öz əksini tapdı. Bu onsuz da ağır olan fəhlə həyatına böyük zərbə idi. Bir çox müəssisənin bağlanması minlərlə insanın işsiz qalmasına səbəb oldu.

Bakı fəhlələrinin ağır əməyi

1902-ci ilin aprelində Bakıda fəhlələrin ilk açıq siyasi nümayişi keçirildi. 1903-cü il Bibiheybətdən başlayan tətil bütün Bakını əhatə etdi. Fəhlələr "fəhlə hökuməti" adını daşıyan tətil komitəsi yaratdılar. Bu komitə sahibkarlara təqdim edilən tələbnamə hazırladılar. Onların tələbləri, qismən də olsa, yerinə yetirildi. 1904-cü il dekabrın 13-də Balaxanı neft mədənlərində başlayan və tezliklə digər müəssisələri də əhatə edən daha böyük tətil dekabrın 30-da sahibkarlarla fəhlələr arasında müştərək müqavilənin bağlanması ilə bitdi. **"Mazut konstitusiyası"** adlanan müqavilədə sahibkarlar fəhlələrin bütün tələblərini qəbul etdilər.

Necə düşünürsünüz, Azərbaycanda baş vermiş fəhlə hərəkatı nəyi sübut etməyi bacardı və dünya fəhlə hərəkatına hansı töhfələri verdi? Müzakirə aparın. ?

I Rus inqilabı və Azərbaycan. 1905-ci il yanvarın 9-da Rusiyada baş verən "Qanlı bazar günü" ilə 1905–1907-ci illəri əhatə edən burjua-demokratik inqilabı başladı. Onun təsiri Bakıda da özünü göstərdi. Həmin ilin yayında ümumi tətil təşkil edildi, Tətil komitəsi yaradıldı. Lakin tətilçilərə qarşı qoşun yeridildi, fəal üzvlər həbs olundu. Çar hökuməti Azərbaycanda milli qırğın siyasətinə də əl atdı.

Necə düşünürsünüz, çar hökumətinin milli qırğın siyasətinə əl atması hansı məqsədləri güdürdü? Fikirlərinizi əsaslandırın. ?

Payız aylarında Azərbaycanın digər bölgələrində və müəssisələrində də mütəşəkkil tətillər keçirilməyə başlandı. Hər yerdə fəhlə komissiyaları yaradıldı. 1905-ci ilin noyabrında mədən və zavodlardan seçilmiş fəhlə nümayəndələr Azərbaycanda inqilabi hərəkatı idarə etmək üçün **Bakı Fəhlə Deputatları Sovetini** (Şurasını) təşkil etdilər. Lakin onun fəaliyyəti qubernatorun əmri ilə 1906-cı ilin fevralında dayandırıldı. Təşkilat dağıdıldı, fəal üzvləri isə həbs olundu.

Əlimərdan bəy Topçubaşov

Milli demokratik hərəkat. İnqilabi hərəkatın güclənməsi qabaqcıl ziyalıların və mütərəqqi burjuaziyanın təfəkküründə milli təəssübkeşlik hislərini artırmışdı. Bu şəxslərin əksəriyyəti Avropada və Rusiyanın elm ocaqlarında təhsil almış, qabaqcıl ideyalarla yaxından tanış olmuşdular.

Onların arasında **H.Zərdabini, Ə.Topçubaşovu, M.Ə.Rəsulzadəni, Ə.Hüseynzadəni, Ü.Hacıbəylini, F.Köçərlini, M.S.Ordubadini, C.Məmmədquluzadəni** və digər maarifçi-demokratları göstərmək olar. "Milliyyət və hürriyyət", "məşrutə və müsavat" ideyaları bu ziyalıların əsas məramına çevrilmişdi. Onların əksəriyyəti öz düşüncələrində və çıxışlarında təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Rusiya müsəlmanlarının qabaqcıl ideyalarını ifadə edirdilər.

Əli bəy Hüseynzadənin abidəsi, Salyan

Milli demokratların fəaliyyətində milli burjuaziyanın dəstəyi də böyük əhəmiyyət daşıyırdı. **H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev və M.Muxtarov** kimi sahibkarların maliyyə vəsaitləri demokratik ziyalıların fəaliyyətini daha da genişləndirmək üçün şərait yaradırdı. 1905–1906-cı illərdə məhz onların təşəbbüsü ilə xeyriyyə cəmiyyətləri formalaşdırıldı. "Nəşri-maarif", "Nicat" cəmiyyətlərinin milli şüurun inkişafında rolu böyük idi.

Demokratik hərəkatın milli burjuaziyaya ehtiyacı nədən irəli gələ bilərdi? Müzakirə aparın. ?

Ziyalılar çox gözəl anlayırdılar ki, Azərbaycanda islahatların keçirilməsi, idarəçiliyin yenilənməsi, təhsilin genişlənməsi vacib məsələlərdir. 1905-ci ilin yazı və yayında çar hökumətinə təqdim edilmək üçün Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə xalqın ehtiyaclarını özündə əks etdirən **ərz-hallar**[3] hazırlandı. Bu, Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti əleyhinə çıxan demokratların ilk proqram sənədi idi.

Tezliklə Azərbaycanda bir sıra siyasi partiyaların və təşkilatların yaranması prosesi başladı. Onların məqsədi xalqın faciələrinə biganə qalmayan qabaqcıl fikirli insanları birgə mübarizəyə səsləmək idi. 1903-cü ildə yaradılan Müsəlman Gənclik Təşkilatının təşəbbüskarı M.Ə.Rəsulzadə idi. 1904-cü

[3] ***Ərz-hal*** *– ərizə, xahişnamə*

ildə M.Mövsümovun və M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə qurulmuş **"Hümmət"** təşkilatının sonrakı fəaliyyəti Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının məqsədlərinə xidmətlə bağlı olsa da, öz ətrafında çox sayda qabaqcıl insan toplaya bilmişdi. Şimali Azərbaycanda ilk milli partiya 1905-ci ildə Gəncədə yaradılmışdı. **Ələkbər bəy Rəfibəyovun** rəhbərlik etdiyi **"Qeyrət" partiyası** Rusiyanın federativ quruluşa malik olmasını və Azərbaycana muxtariyyət verilməsini tələb edirdi. Çarizmin milli qırğın siyasəti əhalinin müdafiəsinə qalxmış ziyalıları və sahibkarları daha sıx birləşməyə sövq edirdi. Bu məqsəd 1906-cı ildə **Ə.Ağayevin "Difai" ("Müdafiə")**, 1907-ci ildə **İ.Vəkilovun "Müdafiə"**, **R.Şərifzadə, M.Cuvarlinski, R.Məlikovun "İttifaq"** təşkilatlarının yaradılmasına səbəb oldu.

"Müsavat" partiyası 1911-ci ildə fəaliyyətə başladı. Onun üzvləri arasında **Məmmədəli Rəsulzadə**, **Abbasqulu Kazımzadə** və **Tağı Nağıoğlu** kimi qabaqcıl ziyalılar var idi. 1912-ci ildə "Müsavat"ın proqramı çap edildi və tezliklə **Ə.Hüseynzadənin "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" ideyası** partiyanın əsas məramına çevrildi.

"Difai" təşkilatı "İrşad", "Hümmət" təşkilatı "Hümmət", "Təkamül", "Yoldaş" qəzetlərini nəşr etdirirdi. "Müsavat" partiyası isə 1915-ci ildə "Açıq söz" qəzetini dərc etdirməyə başladı. Bu cür addımların atılması Azərbaycanın muxtariyyətini, eləcə də müstəqilliyini arzulamaq, bu istiqamətdə mübarizə aparmaq əzmini gücləndirirdi. Çar hökuməti tərəfindən azərbaycanlılara qarşı qırğın törədilməsi isə milli təəssübkeşlərin siyasi əqidəsini daha da mətinləşdirdi. Onların əksəriyyəti çarizmin müstəmləkə istibdadına qarşı açıq mübarizə aparmaqdan çəkinmirdi.

Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayları. Dövlət Dumaları və azərbaycanlı deputatlar. XX əsrin əvvəllərində baş verən iqtisadi və siyasi böhran bütün Rusiyada inqilabi hərəkatı gücləndirdi. Qanlı bazar günü nəinki sadə rusların, həm də yerlərdə digər xalqların səbir kasasını doldurdu. İnqilabın güclənməsindən narahat olan hökumət güzəştlərə getməyə məcbur qaldı. 1905-ci il oktyabrın 17-də çar "Manifest" imzaladı. "Manifest"ə görə, bütün Rusiyada yaşayan əhaliyə şəxsiyyət toxunulmazlığı hüququ, fikir, söz, sərbəst toplaşmaq azadlığı verilirdi.

Azərbaycanlı ziyalılar müsəlmanlara qarşı mövcud ayrı-seçkilikdən narazı idilər və onun aradan qaldırılması üçün çar Rusiyasına xüsusi tələbnamə göndərdilər. Azərbaycanlı demokratların bu tələbinə imperiyanın digər müsəlman xalqları da qoşulmağa çalışdı. Bu məqsədlə 1905-ci ilin avqustunda Nijni-Novqorod şəhərində Rusiyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan müsəlmanların iştirakı ilə Ümumrusiya Müsəlmanlarının I Qurultayı keçirildi. Qurultayın təşkilində fəallıq göstərmiş və təşəbbüskarlardan biri olan Ə.Topçubaşov sədr müavini seçildi. Qurultay Müsəlman İttifaqının yaradılması haqqında qərar verdi. Məqsəd Rusiya müsəlmanlarının fəaliyyətini birləşdirmək, millətlərə bərabər hüquqlar vermək, onların mədəni və təhsil səviyyəsini artırmaq idi.

1905-ci ilin dekabrında çar Dövlət Dumasının çağırılması haqqında fərman verdi. Qanuna əsasən, Qafqaz müsəlmanlarının da seçkilərdə müəyyən məhdudiyyətlərlə iştirak hüququ var idi.

I Dövlət Duması 1906-cı ilin aprel ayında fəaliyyətə başlasa da, Azərbaycanda seçkilər may ayında keçirildi. **Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmmədtağı Əliyev və Əsədulla bəy Muradxanov** xalq tərəfindən seçildilər. Dumada müsəlman fraksiyasına Ə.Topçubaşov rəhbərlik edirdi. Lakin çar Dumanın fəaliyyətindən narazı olduğunu bildirdi və tezliklə onu buraxdı.

? *Sizcə, nə üçün çar yeni çağırılmış Dumanın fəaliyyətindən narazı idi? Müzakirə aparın.*

Dumada azərbaycanlı deputatların fəallığı, xüsusən də Ə.Topçubaşovun fəaliyyəti çar hökumətini narazı salmışdı. Dumanın buraxılmasından dərhal sonra o, Vıborq şəhərində toplaşan bir sıra deputatlarla bərabər "Vıborq bəyannaməsi"ni imzaladı. Bu bəyannamə ilə əlaqədar Ə.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov həbs edildilər.

1906-cı ilin yanvarında Peterburqda Müsəlmanların II Qurultayı keçirildi. Qurultay Rusiyada yaşayan türkləri rus imperiyasına qarşı vahid cəbhədə birləşdirmək qərarını verdi. Həmin ilin avqustunda Nijni-Novqorodda III Qurultay təşkil olundu. Burada da Rusiya Müsəlman İttifaqının Mərkəzi Komitəsinin yaradılması və Bakıda fəaliyyət göstərməli olduğu barədə qərar qəbul edildi. Yeni tipli məktəblərin, təhsil ocaqlarının açılması istiqamətində işlərin aparılması qərara alındı. 1907-ci ilin fevralında II Duma öz işinə başladı. Bu Dumaya **Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Mustafa Mahmudov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və Zeynal Zeynalov** seçilmişdilər. Amma onun da ömrü uzun olmadı. Həmin ildə keçirilən III Dövlət Dumasına isə çar hökumətinin qoyduğu məhdudiyyətlərə görə yalnız bir azərbaycanlı – **Xəlil bəy Xasməmmədov** seçilə bildi. Duma 1912-ci ilədək fəaliyyətdə oldu. III Dövlət Duması Rusiyada yaşayan müsəlmanlara və türklərə qarşı qəbul etdiyi mürtəce qərarları ilə daha çox yadda qaldı. Təsadüfi deyil ki, sonrakı IV Dumada çoxmilyonlu Rusiya türklərindən yalnız 7 nəfər deputat seçilə bilmişdi.

1912-ci ilin dekabrından 1917-ci ilədək fəaliyyətdə olmuş Rusiya imperiyasının sonuncu IV Dövlət Dumasına seçkilərə isə Azərbaycandan yalnız bir deputat qatıla bilmişdi. Bu, **Məmmədyusif Cəfərov** idi.

Rusiya imperiyası azərbaycanlı deputatları Dumalardan uzaqlaşdırmağa çalışsa da, xalq artıq özünün yeni oyanış dövrünü keçirdi. Bu oyanış azadlıq hərəkatı dalğası ilə sonralar müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasına yol açacaqdı.

1. *Kəndli hərəkatının xüsusiyyətləri nədən ibarət idi? Nə üçün o, kortəbii xarakter daşıyırdı? Qeydlərinizi aparın.*
2. *Nəyə görə tətil komitəsinə həm də "fəhlə hökuməti" deyilirdi? Dəlil gətirməklə cavab verin.*
3. *Müştərək müqavilənin əhəmiyyəti nədən ibarət oldu?*
4. *Azərbaycanda müstəmləkəçilik əleyhinə çıxışların xüsusiyyətləri hansılar idi? Qeydlərinizi aparın.*
5. *Nə üçün yaradılan partiyaların və təşkilatların əksəriyyətinin adı "müdafiə" və "nicat" sözləri ilə ifadə olunmuşdu? Fikir mübadiləsi aparın.*
6. *Ziyalıların milli demokratik hərəkatda rolunu necə dəyərləndirirsiniz? Onların ideyaları xalqa necə çatdırılırdı? Fikirlərinizi əsaslandırın.*
7. *Sizcə, hansı fikirlər M.Ə.Rəsulzadəni "Hümmət" təşkilatından uzaqlaşdıra bilərdi? Müzakirə aparın.*
8. *Necə düşünürsünüz, nə üçün sonrakı Dövlət Dumalarında azərbaycanlı deputatların sayı azaldı? Bu fakta əsasən onların fəaliyyətini necə qiymətləndirə bilərsiniz? Fikirlərinizi əsaslandırın.*
9. *Rusiya müsəlmanlarının qurultaylarının fəaliyyətini necə qiymətləndirirsiniz?*
10. *"Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş partiya və təşkilatlar" mövzusunda cədvəl qurmağa çalışın.*
11. *Zaqatala üsyanının başvermə səbəblərini sadalayın.*
12. *"Müasir insan hüquqlarının əsasında XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində baş verən fəhlə hərəkatı və fəhlə tələbləri dayanır" fikrini sübuta yetirin.*
13. *Ə.Topçubaşovu təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Rusiya imperiyasında əhəmiyyətli siyasi xadim kimi dəyərləndirin və təqdimat hazırlayın. Əlavə məlumatlara müraciət edin.*

8 ÇARİZMİN MİLLİ QIRĞIN SİYASƏTİ

1905-ci il yanvar ayının 9-da Peterburqda baş vermiş "Qanlı bazar günü"nün əks-sədası Azərbaycana da gəlib çatdı. Bakıda və digər bölgələrdə həmrəylik əlaməti olaraq nümayiş və tətillər keçirilməyə başlandı. Hökumət oyanmış inqilabi hərəkatı yatırmaqda çətinlik çəkir, buna görə də müəyyən tədbirlər görməyə tələsirdi. Narahat olan çar hökuməti Azərbaycanda milli qırğın siyasəti aparmaq qərarına gəldi.

milli qırğın, həmrəylik hərəkatı, dini ayrı-seçkilik, milli partiyalar

Milli qırğının başlanması. Bakı hadisələri. Milli zəmində baş verəcək münaqişələrin əsasını çar hökuməti hələ XIX əsrin əvvəllərində qoymuşdu. Ayrı-ayrı illərdə Azərbaycana kütləvi şəkildə erməni, rus, alman ailələri köçürülmüş, yerli kəndlilərin bərəkətli torpaqlarında yerləşdirilmiş, onlara müəyyən imtiyazlar verilmişdi. Yerli əhali ilə müqayisədə bu ailələrə qarşı əksər hallarda milli, dini ayrı-seçkilik edilir və "parçala, hökmranlıq et" siyəsəti yürüdülürdü.

? *Yadınıza salın: "parçala, hökmranlıq et" siyasəti daha hansı dövlətlər tərəfindən həyata keçirilib? Onun əsl mahiyyəti nədən ibarətdir? Müzakirə aparın.*

Bakı çoxmillətli sənaye şəhərinə çevrilmişdi. Erməni fəhlələr iş tapmaq üçün buraya gəlir, hətta sahibkarlıqla belə məşğul olurdular. 1905-ci ilin əvvəllərində Bakıda milli qırğın həyata keçirmək üçün çar hökuməti xüsusi plan hazırladı. Bu planın reallaşdırılması isə qubernator M.Nakaşidzeyə tapşırıldı. Bu dövrdə ermənilərin "Daşnaksutyun" partiyası daha çox fəallıq göstərirdi. 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmış "Daşnaksutyun" partiyası türkləri erməni xalqının əzəli düşməni kimi qələmə verir, iki xalqı bir-birinə qarşı qoyurdu. Qırğınların təşkil olunmasında "Daşnaksutyun"un böyük rolu olmuşdur.

1905-ci ilin əvvəllərində daşnaklar Bakıda yaşayan millətlər arasında müsəlmanların vəhşi olduqlarını iddia edən təbliğatlar aparır, qızışdırıcı hərəkətlərə yol verirdilər. Hamı dəhşətli bir hadisənin baş verəcəyini duyurdu. Fevralın 2-də bir neçə nəfər azərbaycanlı bir-birinin ardınca milli zəmində qətlə yetirildi. Mühafizə orqanlarının hadisəyə göz yumması isə azərbaycanlıların silaha əl atmasına şərait yaratmaq üçün qızışdırıcı planın bir hissəsi idi. Beləliklə, fevralın 6-da qırğın başladı və Bakıda ayın 9-dək davam etdi. Hökumət nümayəndələri tərəfindən silahlandırılmış daşnaklar yüzlərlə azərbaycanlının qətlinə bais oldular. Evləri qarət edildi, talanlar törədildi. Qubernator qırğının qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmədi.

? *Nə üçün qırğınlar əvvəlcə Bakıda başladı? Fikirlərinizi yoldaşlarınızla bölüşün.*

Qətliamın dövlət tərəfindən planlı şəkildə həyata keçirildiyinə şübhə qalmamışdı. Çünki hüquq-mühafizə orqanları heç bir şey etmədən hadisələrin gedişatını müşahidə edir, lazım gəldikdə, tərəflərin silahlanmasına şərait yaradırdılar.

Bölgələrdə kütləvi qırğınların törədilməsi. Tezliklə qırğın Azərbaycanın başqa bölgələrinə də yayıldı. 1883-cü ildə ləğv edilmiş Qafqaz canişinliyi 1905-ci il fevral ayının 29-da knyaz Vorontsov-Daşkovun başçılığı ilə yenidən bərpa edildi. May ayında erməni dəstələri İrəvanda qırğın törətmək qərarına gəldilər. Bu şəhərin əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi. Ermənilər İrəvanda və onun ətraf bölgələrində yaşayan azərbaycanlıları yurdlarından məhrum etmək istəyirdilər. Azərbaycanlıların rəşadətlə vuruşması və öz torpaqlarını cəsarətlə müdafiə etməsi nəticəsində ermənilərin planları puç oldu. Bir neçə aydan sonra onlar Naxçıvanda və Zəngəzurda da vəhşiliklər törətdilər. Bu hərəkətlər soyqırımı xarakteri daşıyırdı. Naxçıvanın Cəhri kəndində bir ailənin tamamilə məhv edilməsi, kəndin yerlə yeksan olunması başqa cür adlandırıla bilməzdi.

Erməni dəstələrinin əməllərini nə üçün soyqırımı adlandırmaq lazımdır? Müzakirə aparın. ?

Kütləvi qırğınlar törədən erməni dəstələri Cəbrayıl qəzasının kəndlərini talamağa başladı. Lakin azərbaycanlılar bu hücumların qarşısını ala bildilər. Belə ki ermənilər Veysəlli, Qacar, Şeyxməli, Çəmənli, Xırmancıq kəndlərində darmadağın edildilər.

Həmin ildə baş verən ən dəhşətli hadisələrdən biri Şuşada oldu. Tarixə **Şuşa faciəsi** adı ilə düşmüş və avqustun 8-də baş vermiş bu hadisə zamanı rus qarnizonuna arxalanan daşnak dəstələri Cənubi Azərbaycandan iş dalınca gəlmiş 17 fəhləni xaincəsinə qətlə yetirdi. Azğınlaşmış ermənilərin hücumlarına qarşı azərbaycanlılar mərdliklə müqavimət göstərdilər. Bu, Azərbaycan xalqının ağır günlərdə bir olduğunun bariz nümunəsi idi. Azərbaycanın hər yerindən, xüsusən də Bakıdan döyüş yerlərinə ərzaq və pul yardımları göndərilir, döyüşçü dəstələr yığılırdı. Tanınmış sahibkarlar **Z.Tağıyev, M.Nağıyev və C.Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşir** də yardım göstərənlər arasında idi. Heç nədən çəkinməyən Həmidə xanım döyüşlərin aparıldığı bölgələrə gedir, qırğına məruz qalan insanlara tibbi, maddi və ərzaq yardımları edirdi. Azərbaycan xalqının milli birliyi ermənilərin əsl məğlubiyyəti demək idi.

Həmidə xanım Cavanşir

Sizcə, nə üçün ermənilərin niyyətləri həyata keçmədi? Səbəbləri sadalayın və hər birini müzakirə edin. ?

Azərbaycanlılarla tək bacara bilməyəcəyini dərk edən erməni quldurları rusların köməyinə ehtiyac duyurdular. Onlar Şuşada və ətraf kəndlərdə məruz qaldıqları məğlubiyyətdən sonra 1906-cı ilin əvvəllərində rüşvət müqabilində rus dəstələri ilə birləşdilər. Lakin bu da ermənilərin Şuşanı ələ keçirmək kimi məkrli planının reallaşmasına kömək etmədi. Bu döyüşlərdə **Sultan bəy Sultanovun** xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun başçılığı ilə şəhərə daxil olan dəstələrin şücaəti nəticəsində birləşmiş erməni-kazak qüvvələri darmadağın edildi.

Göyçə mahalının kəndləri də daşnak quldur dəstələrinin hücumlarına məruz qalırdı. Həmin mahalın Daşkənd kəndinin sakini **Məşədi Qasım** kişi erməni quldurlarına qarşı mübarizədə ad qazanmışdı. Erməni-daşnak vəhşiliklərini öz gözləri ilə görən Məşədi Qasım, sonralar **Laçınlı Sultan bəyin** dəstəsinə qoşulmuş və Qarabağa erməni təcavüzünün qarşısının alınmasında da yaxından iştirak etmişdi.

Ermənilərə qarşı qəhrəmanlıq göstərərək həlak olanlardan biri də **Novruz Kazım oğlu** idi. Belə ki 1905-ci il mayın 31-də erməni quldur dəstələri İrəvanın Qırxbulaq mahalının Gözəcik kəndinə hücum etmişdilər. Silahsız dinc əhali qonşu Mənkus kəndinə pənah aparmışdı. Lakin kəndin ağası əyalı ilə birlikdə şəhərə köçdüyündən kənddə yalnız Novruz Kazım oğlu adında bir qoca qalmışdı.

Buna görə əhali bu kənddə də qala bilməyib qaçmağa məcbur oldu. Novruz Kazım oğlu isə öz yurd-yuvasını tərk etməyərək sursatı qurtarana qədər erməni quldur dəstəsi ilə döyüşdü. Bu qəhrəman qoca əsir götürüldü və bir erməni keşişi tərəfindən qətlə yetirildi.

Novruz Kazım oğlunun kəndi tərk etməyə məcbur olan əhaliyə müraciətindən: "...Bunların qabağından qaçdıqca daha da cürətli olub bizə və ailəmizə heç bir əsrdə insanlara rəva görülməmiş hörmətsizliklər edəcəklər. Məgər bunlar həmən ermənilər deyilmi ki, bir il əvvəl mən barmağıma hərəkət verəndə az qalırdılar. Qırxbulaq mahalından çıxıb qaçsınlar? ...Mən tənha bu erməni alaylarının qarşısında müdafiə mövqeyində durub can verəcəyəm. ...düşmən qabağından qaçmaqla can vermək qəbahətli və rəva görülməyən hərəkətdir".

M.S.Ordubadi. Qanlı illər. Bakı, 2007, səh. 25

Novruz Kazım oğlunun çıxışını necə qiymətləndirərdiniz?

Azərbaycan partiyaları və milli qırğın siyasətinə qiymət. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları və milli burjuaziya başa düşürdü ki, milli qırğın dövlətin planlı siyasətidir. Buna görə də xalq özü onun qarşısını almaq təşəbbüsü ilə çıxış etməyə başlamalıdır. Öz sosial statusundan asılı olmayaraq, bir çox könüllülər qırğınların törədildiyi bölgələrə getməkdən, əhaliyə maddi, ərzaq, tibbi və silah yardımı göstərməkdən çəkinmirdilər. Erməni hücumlarının gündən-günə artması, hökumətin isə onlara dəstək verməsi Azərbaycan ziyalılarının əməli fəaliyyətə keçməsinə səbəb oldu.

"Difai" ("Müdafiə") partiyası **Ə.Ağayevin başçılığı ilə** tezliklə vahid milli təşkilata çevrildi. Onun Gəncədə, Naxçıvanda, Şuşada, Ağdamda, hətta Qarsda və Vladiqafqazda belə şöbələri açıldı. Bu partiya öz məqsəd və məramlarını ifadə etmək üçün "İrşad" adlı qəzet çap etdirirdi. Bu mətbuat orqanı milli qırğının əsas mahiyyətini, erməni fitnəkarlığını və çar hökumətinin niyyətlərini açıq şəkildə xalqa çatdırırdı. Təşkilat ermənilərə və onların havadarlarına Azərbaycan xalqının son damla qanına qədər mübarizə aparacağı xəbərdarlığını edirdi. Bakıda yaradılan "İttifaq" təşkilatı da əhalini erməni hücumlarından qorumaq üçün birliyə çağırırdı.

Azərbaycan xalqının milli birliyi özünü nədə göstərirdi? Bu birliyə ehtiyac çox idimi? Müzakirə aparın.

Milli qırğın Azərbaycan xalqının yalnız özünə güvənməli olduğu məsələsini ortaya qoydu. Qırğın göstərdi ki, çarizmin məqsədi xalqın istismarına və alçaldılmasına yönəlib. Ona görə də millətin siyasi cəhətdən təşkilatlanması XX əsrin əvvəllərində ziyalıların qarşıya qoyduğu başlıca məərama çevrilmişdi.

1. *Ermənilərin məqsədləri nədən ibarət idi? Müasir vəziyyətlə müqayisə edərək nəticə çıxarın.*
2. *Mövzuda göstərilən hansı hadisələri Xocalı soyqırımı ilə müqayisə etmək olar? Dəlillər gətirin.*
3. *Çar hökuməti öz məqsədlərinə çata bildimi? Dəlillər gətirməklə sinifdə müzakirə aparın.*
4. *Sizcə, qabaqcıl ziyalılar və milli burjuaziya bu qırğından hansı nəticəni çıxardı?*
5. *Millətin mütəşəkkilliyinə təsir edən amillər hansılardır? Bu istiqamətdə siyasi partiyaların rolunu necə qiymətləndirə bilərsiniz? Müzakirə edin.*
6. *O tarixi hadisələrin iştirakçısı olsaydınız, qırğınların qarşısını almaq üçün necə tədbir görər, hansı təkliflərlə çıxış edərdiniz? Esse yazın.*
7. *Əlavə məlumatlar toplamaqla Qarabağda XX əsrin əvvəllərində və XX əsrin sonlarında baş verən hadisələrin müqayisəli təhlilini aparın. Təqdimat hazırlayın.*

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ 9

Dünyanın böyük dövlətlərinin hakim dairələrində on illərlə müzakirə olunan geniş işğalçılıq planları digər xalqların və ölkələrin bölüşdürülməsini, onların hüquqlarının tapdanmasını, sərvətlərinin talan edilməsini, sərhədlərinin dəyişdirilməsini nəzərdə tuturdu. Birinci Dünya müharibəsi dünyanın əksər xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların da tarixində mühüm dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Müharibənin ilk illərində çar Rusiyasının müstəmləkə əyaləti olan Şimali Azərbaycan son ilində artıq müstəqil milli dövlətə çevrilmişdi.

Bakı nefti, Tatar Süvari Alayı, çarın yavəri, Georgi silahı, qaçqınlar, Bakıda "Qadınların qiyamı"

Şimali Azərbaycan vuruşan böyük dövlətlərin hərbi-siyasi planlarında. Antanta hərbi-siyasi ittifaqının üzvü qismində müharibəyə qoşulan Rusiyanın müstəmləkə əyaləti olan Şimali Azərbaycan 1917-ci ilin sonlarına kimi Böyük Britaniya və Fransanın müharibə planlarında xüsusi yer almamışdı. Lakin zəngin faydalı xammal yataqlarına, təbii sərvətlərə malik olan və mühüm coğrafi-strateji mövqedə yerləşən Cənubi Qafqazın, xüsusilə Rusiyada hasil olan bütün neftin 83%-ni verən Bakının düşmən dövlətlərin nəzarətinə keçməməsi üçün Böyük Britaniya müharibənin sonlarında bölgədə fəal hərbi-siyasi tədbirlər həyata keçirmək məcburiyyətində qaldı. Bakını ələ keçirəcək istənilən dövlətin həm də Xəzər dənizi hövzəsində üstün mövqeyə sahib olacağı dəqiq idi.

Müharibə ərəfəsində Cənubi Qafqazın milli qüvvələri ilə, xüsusilə gürcülərlə əlaqə yaratmış Almaniya siyasi və hərbi dairələri Rusiya ilə müharibənin başlanacağı təqdirdə yerli xalqların çarizm əleyhinə güclü üsyan qaldıracaqlarına ümid edirdilər. **"Mühərriklərin müharibəsi"nin**[1] son aylarında Almaniya maye yanacağa tələbatının ödənilməsi məqsədilə Bakının ələ keçirilməsinə mühüm əhəmiyyət verməyə başladı. Osmanlı dövləti də Qafqazda Rusiya əleyhinə çıxışların təşkil edilməsi üçün hələ müharibə ərəfəsində bölgəyə xüsusi qruplar göndərmişdi. Lakin istəyinə nail ola bilmədi. Müharibə illərində geniş ərazilərini itirmiş Osmanlı dövləti üçün Qafqaz bölgəsi həm zəngin sərvətlərinə görə, həm də Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı bölgələrlə birbaşa əlaqələrin qurulması baxımından mühüm əhəmiyyətə malik idi. 1918-ci ilin yazına kimi hərbi əməliyyatlardan kənarda qalan Şimali Azərbaycan sonradan Osmanlı, Almaniya, Rusiya və Böyük Britaniya dövlətlərinin rəqabət meydanına çevrildi. Müharibənin sonlarına yaxın artıq ABŞ və İtaliya da Şimali Azərbaycanda müəyyən siyasi, iqtisadi maraq güdürdülər.

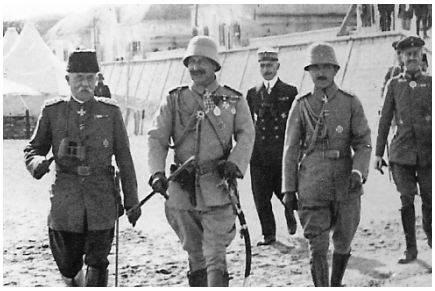

Osmanlı sultanı V Mehmet və Almaniya imperatoru II Vilhelm. İstanbul. Oktyabr, 1917-ci il

Müharibə illərində Cənubi Qafqazda müsəlmanların Rusiya əleyhinə güclü çıxışlarının baş verməməsinin səbəblərini araşdırın.

[1] ***"Mühərrik müharibəsi"*** *– mühərrikli texnikaya (tanklar, təyyarələr və s.) əsaslanan müharibə*

Azərbaycanlıların müharibəyə münasibəti. Müharibənin ilk günlərində Rusiyanın bütün müsəlman əhalisi kimi azərbaycanlılar da təbəələri olduqları imperiyanın qalib gəlməsini arzulayırdılar. IV Dövlət Dumasının müsəlman deputatları adından bəyan edilən müraciətdə "müsəlmanların Rusiyanın şərəfi və bütövlüyü naminə mübarizə aparacaqları" fikri xüsusi olaraq vurğulanırdı.

Osmanlı şeyxülislamı müsəlmanları cihada çağırır. 14 noyabr 1914-cü il

Şəhərlərdə Rusiya dövləti naminə vətənpərvərlik mitinqləri və nümayişləri təşkil olunur, rəsmi hakimiyyət orqanlarına müraciətlər göndərilir, məscidlərdə dini mərasimlər keçirilirdi. Şimali Azərbaycanın milli burjuaziyasının nümayəndələri Rusiyanın müdafiəsi naminə böyük məbləğdə ianələr verirdilər.

Osmanlı dövlətinin Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başlamasından sonra azərbaycanlıların müharibəyə münasibətində qeyri-müəyyənlik yarandı. Osmanlı imperiyası türk və müsəlman xalqlarının başlıca istinadgahı olduğundan onun uğursuzluğu bütün türk-islam dünyası üçün arzuolunmaz idi. Bu səbəbdən 1915–1916-cı illərdə baş vermiş məşhur Çanaqqala döyüşlərində Şimali və Cənubi Azərbaycandan gəlmiş minlərlə könüllü Osmanlı ordusu sıralarında vuruşmuşdu. Osmanlı dini-siyasi dairələrinin elan etdiyi cihada qoşulmaqla təbəələri olduqları dövlətə qarşı xəyanət etməyin məsuliyyətini dərk edən Şimali Azərbaycanın müsəlman əhalisi Rusiya–Osmanlı hərbi qarşıdurmasının tez bir zamanda dayandırılmasını arzulayırdı. Lakin Rusiyanın Osmanlı imperiyasına qarşı müharibədə "erməni amili"ndən geniş istifadə etməsi, onun silahlandırdığı erməni quldur dəstələrinin müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqları azərbaycanlıları narahat edirdi. Şimali Azərbaycanın milli ziyalılarının bir çox nümayəndələri Rusiyanın müharibədə qalib gələcəyi halda zəruri islahatların keçiriləcəyinə ümid etsələr də, böyük əksəriyyət Osmanlı və Almaniya imperiyalarının yardımı ilə Azərbaycanda müstəqil milli dövlətin yaradılacağını planlaşdırırdı.

? *Müharibəyə münasibətdə Azərbaycan ziyalıları arasında hansı fikir ayrılıqları var idi?*

Azərbaycanlıların müharibədə iştirakı. Rusiya hökumətinin təşəbbüsü ilə 1874-cü ildə qəbul edilən hərbi qanuna əsasən, ümumi hərbi mükəlləfiyyət yalnız slavyanlara şamil edilmişdi. Cənubi Qafqaz, Orta Asiya, Sibir xalqları və kazaklar hərbi xidmətdən azad olunsalar da, onların ali silk nümayəndələrinin orduda zabit qismində iştirakına icazə verilirdi. Müharibənin ilk hərbi əməliyyatlarında verdiyi çoxsaylı itkilərdən sonra Rusiyanın ali hərbi-siyasi dairələri yalnız slavyanların səfərbərliyi hesabına ordunun canlı qüvvəyə tələbatının ödənilə bilməyəcəyinə əmin olduğundan imperiyanın digər xalqlarının da müharibəyə cəlb edilməsi qərara alındı. Lakin Osmanlı dövlətinin Rusiyaya qarşı müharibəyə başlaması ilə imperiyanın müsəlman xalqlarına etimadsızlığı artdı. Buna görə də səfərbərliyə alınan müsəlmanlardan yalnız Qərb cəbhəsində Almaniya və Avstriya-Macarıstana qarşı döyüşlərdə istifadə edilməsinə qərar verildi. Orduya əvvəlcə Volqaboyunda yaşayan müsəlmanları səfərbər etsələr də, daha sonra azərbaycanlıların hərbi birliklərdə iştirakına imkan yarandı.

1914-cü il avqustun 23-də çar II Nikolayın fərmanı ilə 6 alaydan ibarət **Qafqaz Yerli Süvari Diviziyası** ("Vəhşi diviziya") yaradıldı. Könüllülərdən təşkil edilmiş diviziyada azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissə Tatar Süvari Alayı adlanırdı. Digər hərbi hissələrdən fərqli olaraq, qafqazlıların süvari alaylarında at, yəhər, geyim, soyuq silah və ləvazimat döyüşçülərin öz hesablarına təmin

olunmalı idi. Tatar Süvari Alayının təşkilində Yelizavetpol quberniyasının tanınmış bəylərindən olan Fərrux bəy Vəzirov mühüm rol oynamışdı. Milli burjuaziya nümayəndələri alayın maliyyələşdirilməsində fəal iştirak edirdilər. Alay Yelizavetpol quberniyasının Qazax, Şuşa, Cavanşir, Ərəş, Zəngəzur, Qaryagin, Nuxa qəzalarının və Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasının könüllülərindən təşkil olunmuşdu. Alayda hərbi xidmət üçün 400 nəfər lazım olduğu halda, 2 min nəfərdən çox könüllü müraciət etmişdi. 1915-ci ilin dekabrında şəxsi heyət 1000 nəfərə kimi artırıldı. Cəbhəyə yola düşərkən Azərbaycan dilində "Andlı öhdəlik" qəbul edən və ona axıra qədər sadiq qalan alayda müharibə dövründə, bir dəfə də olsun, fərarilik halı baş vermədi.

"Vəhşi diviziya" döyüşlərin birində

Müharibənin ilk günlərində alaydakı 22 zabitdən yalnız 4 nəfəri azərbaycanlı idi. 1916-cı ildən etibarən döyüşlərdə göstərdikləri şücaətə görə zabit rütbəsi alan azərbaycanlı süvarilərin sayı artaraq 13 nəfərə çatdı. Alayın qeyri-azərbaycanlı zabitlərindən döyüşçülərin dilinə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşmaq tələb olunurdu.

1914-cü il dekabrın ortalarından Cənub-qərb cəbhəsində döyüşlərə başlayan alay mühüm strateji məntəqəni ələ keçirməklə ilk böyük uğurunu qazandı. 1916-cı ilin mayında isə rus ordularının "Brusilov hücumu"nda iştirak edən alay düşmənin müdafiə xəttini yarmağa müvəffəq oldu. Rumıniya ərazisində alman qoşunları ilə döyüşlərdə alay rus piyada qoşunlarının cəbhədən geri çəkilmələrinin qarşısını almağa çalışırdı. 1917-ci ilin payızında Qafqaza göndərilən diviziya 1918-ci ilin yanvarında fəaliyyətini dayandırdı.

"...Diviziyanın döyüşçülərinin "Müqəddəs Georgi" xaç nişanı ilə təltif olunmasında dəyişiklik edilmişdi – nişanda xristianlığın müqəddəslərindən olan Georginin təsvirinin əvəzinə dövlət gerbinin şəkli verilmişdi. Lakin bir müddət sonra diviziyanın hərbçiləri "quşcuğaz"a etiraz edərək nişanın üzərinə "igid oğlan" təsvirinin qaytarılmasını tələb etdilər..."

Q.A.Muraşev. Fəxri adlar, rütbələr, mükafatlar. 2001, səh. 160

Tatar Süvari Alayını Rusiya ordusunun digər alaylarından hansı xüsusiyyətlər fərqləndirirdi?

Müharibə illərində rus ordusunun tərkibində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin adlarını daşıyan, lakin qeyri-azərbaycanlılardan təşkil olunmuş İrəvan, Abşeron, Samur, Şirvan, Şamaxı, Salyan piyada alayları da vuruşurdu.

Birinci Dünya müharibəsində Rusiya ordusunda 200 nəfərədək azərbaycanlı zabit iştirak edirdi. 1914-cü ilin sentyabrında general-leytenant Səməd bəy Mehmandarovun başçılıq etdiyi 21-ci piyada diviziyasının hissələri Visla çayını keçərək 3 gün ərzində heç bir yardım almadan alman qvardiya korpusunun hücumlarını dəf etmişdi. Diviziya rus korpusunu mühasirəyə almağa çalışan sayca üstün Avstriya-Macarıstan qüvvələrinə qalib gələrək buna imkan verməmişdi. Döyüşlərdə general Mehmandarov ön sıralarda vuruşaraq dəfələrlə həyatını təhlükə altına atmışdı. O göstərdiyi şəxsi şücaətə görə çarın fərmanına əsasən brilyantlarla bəzədilmiş Georgi silahı ilə təltif olunmuşdu. Birinci Dünya müharibəsi döv-

Georgi silahı

General Hüseyn xan Naxçıvanski

ründə rus ordusunda yalnız 8 nəfər bu silahla mükafatlandırılmışdı. Daha sonra 2-ci Qafqaz Ordu Korpusuna komandanlıq etmiş general Mehmandarov Rusiya ilə yanaşı, Böyük Britaniya, Fransa və Rumıniyanın ali hərbi mükafatları ilə təltif edilmişdi. Lakin Rusiyada baş verən Fevral inqilabından sonra general Mehmandarov hərbi xidmətdən istefa vermişdir.

Süvari qoşunları generalı və Rusiya İmperator Ordusu tarixində çarın yeganə müsəlman yaveri (general-adyutant) olmuş Hüseyn xan Naxçıvanski müharibənin ilk günlərindən Əlahiddə Süvari Korpusuna komandanlıq etmişdir. Şəxsi şücaəti ilə fərqlənən general döyüşlərin birində yaralanmışdı. Naxçıvanskinin başçılıq etdiyi 2-ci Süvari Korpusu 1915-ci ilin mayında Visla çayı sahillərində fon Makenzenin komandanlığı altında olan alman qoşunlarını məğlub etdi. Rusiya imperatorunun yaveri təyin olunduqdan sonra general Naxçıvanski həm də imperatorun özünə sadiq qüvvələrdən yaratdığı Qvardiya Süvari Korpusuna komandan təyin edilmiş, Qərb və Cənub-qərb cəbhələrində gedən döyüşlərdə fərqlənmişdir.

"Qvardiya Süvari Korpusunun komandiri, imperatorun yaveri general Hüseyn xan Naxçıvanski II Nikolayın taxtdan imtina etməsi xəbərini aldıqdan sonra rus ordularının Ali Baş Komandanlığının qərargah rəisi general M.V.Vasilyevə göndərdiyi teleqramda imperatoru qorumağa hazır olduğunu bildirirdi. II Nikolayın devrilməsindən sonra bu cür təklif ilə çıxış edən 3 rus generalından biri Naxçıvanski olmuşdur. General müvəqqəti hökumətə sədaqət andı içməkdən imtina etmişdir".

A.İ.Denikin. Rus iğtişaşları haqqında oçerklər. Moskva, 1991

General-leytenant **Əliağa Şıxlinski** Dünya müharibəsi ərəfəsində Artilleriya zabitləri məktəbinin rəisi vəzifəsini icra edirdi. Onun döyüş şəraitində hədəfin dəqiq nişan alınması üçün təklif etdiyi "Şıxlinski üçbucağı" bütün hərbi dərsliklərə daxil edilmişdi. Artilleriya elminə verdiyi töhfələrə görə Rusiyanın və Fransanın ali hərbi təltiflərinə layiq görülən general müharibə başlananda **Petroqradın**[2] artilleriya müdafiəsinin rəisi kimi fəaliyyət göstərmişdi. Daha sonra – 1917-ci ilin sentyabrında general Şıxlinski 10-cu Ordunun komandanı təyin olunsa da, inqilabi təbliğatın təsiri ilə döyüş qabiliyyətini itirməkdə olan rus ordusunda xidmətin çətinliyini dərk edərək öz xahişi ilə istefa vermişdir.

Qafqazda general-mayor rütbəsinə layiq görülən yeganə hərbi topoqraf **İbrahim ağa Vəkilov** müharibə illərində döyüşən orduların qərargahlarında xidmət etmişdir. General-mayorlar **Mirzə Kazım bəy** və **Mir Əsəd bəy Talışxanovlar** müharibə illərində rus alaylarına komandanlıq etmişlər.

Azərbaycanlı generalların müharibədə iştirakını təhlil edərək oxşarlıqları müəyyənləşdirməyə çalışın.

İlk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi **Fərrux ağa Qayıbov** Qərb cəbhəsində vuruşan aviasiya hissəsində xidmət etmişdir. F.Qayıbovun artilleriya zabiti təyin olunduğu "İlya Muromets №16" tipli hərbi təyyarənin heyəti alman qoşunlarının mühüm strateji məntəqələrini bombardman etmək məqsədilə 1916-cı ildə həyata keçirilən əməliyyatda iştirak etmiş, düşmən təyyarələri ilə qeyri-bərabər döyüşə girmək məcburiyyətində qalmışdı. Heyət üzvləri döyüşdə almanların 4 təyyarəsindən 3-nü vurmağı bacarsalar da, sonda qəhrəmancasına həlak olmuşdular.

---

[2] ***Petroqrad*** *– Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan sonra Almaniyaya qarşı vuruşan Rusiya paytaxtı Peterburqu Petroqrad adlandırdı. Almanlarda "burq", slavyanlarda "qrad" şəhər mənasını verir.*

Müharibənin Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri. Rusiyanın digər arxa cəbhə rayonlarından fərqli olaraq, Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatı müharibənin daha ağır təsirlərinə məruz qalmışdı. İqtisadiyyatın müharibə dövrünün tələblərinə uyğun nizamlanması, hərbi əməliyyatların genişlənməsi ilə əlaqədar ənənəvi ticarət yollarının bağlanması və bunun nəticəsi kimi zəruri xammalın gətirilməsində, hazır məhsulların daşınmasında yaranmış çətinliklər, bir sıra sahələrdə işçi qüvvəsinin çatışmaması və s. amillər iqtisadiyyatda böhran vəziyyəti yaratmışdı.

Fərrux ağa Qayıbov

Kənd təsərrüfatında dənli və texniki bitkilərin əkini xeyli azalmışdı. Taxıl məhsulunun istehsalı, təqribən, 2 dəfə aşağı düşmüşdü. Qoşqu heyvanlarının ordu üçün müsadirə olunması nəticəsində Azərbaycanda kəndli təsərrüfatlarının yarıdan çoxu iş heyvanlarından məhrum olmuşdu. 1915-ci il iyunun 15-də çarın fərmanı ilə Azərbaycan kəndlərində kişilərin 30%-nin arxa cəbhədə işlərə cəlb edilməsi kənd təsərrüfatında işçi qüvvəsinin kəskin şəkildə azalması ilə nəticələndi.

Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatının böhran vəziyyətinə düşməsinin səbəbləri nədir? ?

Nəqliyyat problemləri səbəbindən Şimali Azərbaycanın Rusiyanın ərzaq istehsal edən başlıca rayonları ilə əlaqələrinin çətinləşməsi ölkəyə ərzağın gətirilməsində də ağır vəziyyət yaratmışdı. Rusiya imperiyasının mühüm sənaye mərkəzlərindən biri olan Bakıda zəruri ərzaq məhsullarının qiymətlərinin 3–5 dəfə artması əhalinin yaşayışını xeyli ağırlaşdırmışdı. 1916-cı il fevralın 14–16-da Bakıda möhtəkirlərin ərzaq məhsullarını süni şəkildə bahalaşdırmalarına qarşı qadınların güclü etiraz çıxışları baş verdi. Onlar bir sıra bazarları, dükanları, ərzaq anbarlarını, dəyirmanları ələ keçirib talan etdilər. Şəhərə böyük maddi ziyan vuruldu. Bakıya gətirilən əlavə qoşun hissələri bu çıxışı qəddarlıqla yatırdı. 9 nəfər həlak oldu, 57 nəfər yaralandı. İlk dəfə Bakıda baş vermiş "Qadınların qiyamı"na bənzər çıxışlar daha sonra digər şəhərlərdə də oldu.

1916-cı ilin sonları – 1917-ci ilin əvvəllərində Bakıda tətil hərəkatı genişləndi. 1917-ci ilin yanvarında, təqribən, 100-ə qədər müəssisəni əhatə edən tətil çıxışları fəhlələrin tələblərinin qismən təmin olunması ilə nəticələndi.

Müharibə bütün Rusiya imperiyasında olduğu kimi, Şimali Azərbaycanda da sosial-iqtisadi ziddiyyətləri kəskinləşdirdi və mövcud siyasi quruluşa qarşı etiraz çıxışlarını gücləndirdi.

1. *1917-ci ilin sonlarına kimi Şimali Azərbaycanın Böyük Britaniya və Fransanın hərbi planlarında yer almamasının səbəbini nə ilə izah edərdiniz?*
2. *General H.Naxçıvanskinin Müvəqqəti hökumətə xidmət etməməsini dəyərləndirməyə çalışın.*
3. *Rusiya müharibədə qələbə çalacağı halda, azərbaycanlılar bu dövlətin hansı islahatları keçirəcəyinə ümid edirdilər?*
4. *Rusiyada müsəlmanların orduya səfərbərlikdən azad edilməsi qaydasının müharibə dövründə aradan qaldırılmasının səbəblərini izah edin.*
5. *Bakıda baş vermiş "Qadınların qiyamı"na oxşar hadisəni xatırlamağa çalışın.*

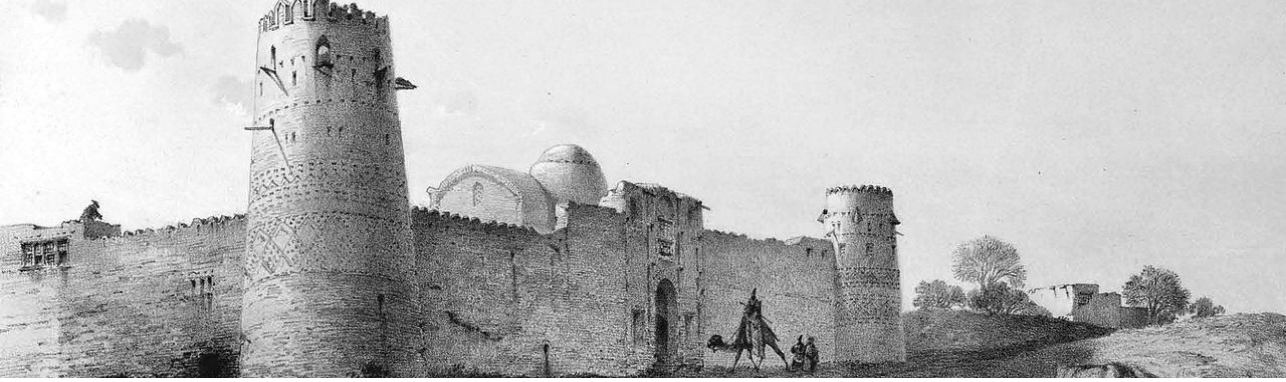

IV FƏSİL. CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

10 CƏNUBİ AZƏRBAYCAN XIX ƏSRDƏ

Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində Azərbaycan torpaqları Rusiya ilə Qacarlar İranı tərəfindən zəbt olunaraq iki yerə bölündü. Bundan sonra İranın mühüm hissəsi olan Cənubi Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi vəziyyəti fərqlənməyə və özünəməxsus şəkildə inkişaf etməyə başladı.

qapıpulu, ilati, vəliəhdneşin, Zeynəb paşa, siyasi idarəetmə, Tahirə-Zərrintac

Təbriz valisi Əbdülməcid Mirzə Qacar

Cənubi Azərbaycanın idarə olunması. XIX əsrdə Cənubi Azərbaycan İranın dörd əyalətindən biri idi. İlk vaxtlar Qacarlar dövləti bəzi nüfuzlu xanların hakimiyyətini tanımaqla onları ayrı-ayrı xanlıqların hakimi təyin etdi və daxili müstəqilliklərini qəbul etməli oldu. Dövlət onların daxili işlərinə qarışmır, yalnız vergi və xüsusilə də silahlı qüvvə tələb edirdi. Qacarlar dövründə İran ordusunun əsas hissəsi məhz Cənubi Azərbaycandan toplanan qüvvələrdən ibarət idi. Maku, Urmiya kimi xanlıqlar istisna edilməklə qalanları tədricən ləğv olunaraq vilayətlərə çevrildi. Əyalətdə vali vəzifəsindən tutmuş vilayət hakimlərinə qədər şəxslər mərkəzdən göndərildiyindən yerli feodallar Qacarlardan narazı qalırdılar.

Fətəli şahın (1797–1834) vaxtından Cənubi Azərbaycan "vəliəhdneşin" (vəliəhdin əyləşdiyi yer) hesab edilmiş, "Darüssəltənə" (səltənət evi) adlandırılan Təbrizdə isə həmişə Qacarların rəsmi vəliəhdləri oturmuşdular. Bu da Azərbaycanın, xüsusilə Təbriz şəhərinin siyasi əhəmiyyətini göstərirdi. Vəliəhd burada oturduğu və Təbriz, bir növ, ikinci paytaxt olduğu üçün xarici diplomatik nümayəndələrin iqamətgahları da burada yerləşirdi. Əyalətin idarəsi rəsmən vəliəhdin ixtiyarında olsa da, əslində, onu şahzadələrdən seçilən və "qaimməqam" adlanan vali idarə edirdi. Əsasən, şahın və yaxınlarının qohumlarından təyin olunan vali, vəzir, kələntər və s. rəsmi şəxslər vəzifələrinə gəlir mənbəyi kimi baxaraq xalqı soyurdular.

"Azərbaycan ərazisi Fətəli şahın dövründən İran əyalətlərindən biri oldu. Bütün bu əyalətə bir vali hökmran idi. Fətəli şahdan qabaq Azərbaycan ərazisi bəzən bir neçə hakim vasitəsilə idarə edilirdi. Bu, əlbəttə, şahların hökmündən asılı idi, istəsəydilər, Azərbaycanın hökmranlığını bir nəfərə və ya bir neçə nəfərə tapşırardılar. Həmin vaxt Hüseyn xan Bəylərbəyi ancaq Təbrizin hakimi idi. Azərbaycanın o biri bölgələrinin ayrıca hakimləri vardı. Fətəli şahdan bu yana Təbriz Azərbaycan əyalətinin mərkəzi təyin edildi".

Jan Gevr. Xacə şah. Bakı, 2012

? *Qacar şahlarının Cənubi Azərbaycana xüsusi diqqət yetirməsinin səbəbi nə idi?*

Bəhs olunan dövrdə Təbriz şəhəri ilə Şamaxı şəhərini müqayisə edin.

XIX əsrdə iqtisadi vəziyyət. XIX əsrin 30–60-cı illərində Cənubi Azərbaycan əhalisinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı – əkinçilik və maldarlıq idi. Təkcə kənd əhalisi deyil, şəhər əhalisinin də bir hissəsi əkinçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdu. Cənubi Azərbaycanda təbii, qismən də süni suvarma əsasında buğda, arpa, çəltik və başqa dənli bitkilərlə yanaşı, texniki bitkilər, o cümlədən pambıq, tütün əkilir, barama yetişdirilir, meyvə-tərəvəz becərilirdi. Bu əyalət İranın ən məhsuldar ərazisi hesab edilir və buradan taxılla yanaşı, pambıq və quru meyvə də ixrac olunurdu. XIX əsrin 50–70-ci illərinə qədər Cənubi Azərbaycan İranın "taxılçılıq və heyvandarlıq bazası" idi. Onun iqtisadi həyatda belə bir mövqeyə malik olması burada yerli tələbatı ödəyən və xarici bazarlar üçün də mal ixrac edən müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin formalaşmasına geniş imkanlar açırdı. Şəhərlərdə ayaqqabı, saxsı və ya mis qab-qacaq, digər məişət əşyalarının, təsərrüfat alətlərinin istehsalı xeyli inkişaf etmişdi. Lakin İngiltərə və Rusiya dövlətlərinin İranda əldə etdikləri imtiyazlar nəticəsində Cənubi Azərbaycan sənətkarlığının bir çox sahələrinə böyük ziyan dəydi. Belə ki xarici sənaye mallarının ölkəyə geniş miqdarda və maneəsiz axını ilə bağlı buradakı bir sıra emalatxana və sexlər rəqabətə davam gətirməyərək öz fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu.

Qacarların pul vahidi. 100 Tümən. 1890

Təbriz xalçası

Əsrin sonlarına qədər Azərbaycan şəhərlərində emalatxana quruluşu hələ də qalırdı. Emalatxanalarda, adətən, 3-4 sənətkar işləyirdi.

XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanın təsərrüfat həyatında yeniliklər nəzərə çarpmağa başladı. Bunun da bir sıra səbəbləri var idi. İlk növbədə, xarici kapitalın sürətli axını Cənubi Azərbaycanda təsərrüfatın inkişafına müəyyən təsir göstərirdi. Burada iqtisadiyyat müstəmləkə və asılı ölkələrə xas bir sıra xüsusiyyətlər kəsb edirdi. İran və onun bir hissəsi olan Azərbaycan İngiltərə və Rusiyanın sənaye mallarının satış bazarına, eyni zamanda xammal bazasına çevrilmişdi. Xarici bazarda, o cümlədən Rusiyada pambıq, boyaq maddələri, yun, gön-dəri kimi məhsullara, həmçinin ayrı-ayrı sənətkarlıq mallarına tələbatın artması qeyd edilən sahələrin inkişafına təkan verdi.

XIX əsrin son rübündə əsas sənətkarlıq sahəsi xalçaçılıq idi. Xalça istehsalı sənayedə kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi əsas sahə idi. Təbrizdə, Marağada, Xalxalda və bəzi şəhərlərdə istehsal edilən yun və ipək yaylıqlar, şal, yun, ipək, pambıq parçalar həm yerli əhalinin, həm də İranın başqa əyalətlərinin tələbatını ödəyir və xaricə ixrac olunurdu.

"Hamı bilir ki, Marağa Azərbaycan məmləkətinin birinci dərəcəli məhsuldar şəhəridir. Bu şəhərin dörd tərəfini iki-üç ağac enində meyvə bağları əhatə edir. Bu bağlarda müxtəlif növlü üzüm və meyvə ağacları var. Hər il külli miqdarda quru meyvə və kişmiş oradan xaricə göndərilir. Əslində, bu vilayətin əsas ticarəti quru meyvə məhsullarıdır. Əməksevər, zəhmətkeş, bir qədər də qənaətcil əhalisi var. Deyəsən, özləri də düz adamlardır. Mərdimazar və cığal deyillər. Hamısı qonaqsevərdir. Kişiləri və qadınlarının həyasına və namusuna söz ola bilməz".

Zeynalabdin Marağayi. "İbrahim bəyin səyahətnaməsi"ndən

Cənubi Azərbaycan əhalisinin əsas məşğuliyyəti nə idi?
XIX əsrin əvvəlləri ilə müqayisədə əsrin sonlarında əhalinin məşğuliyyətində baş verən dəyişikliklərin səbəbini nədə görürsünüz?

Sosial vəziyyət. Aqrar münasibətlər. Vergi sistemi. XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycan əhalisinin sayı 2 milyon nəfərə çatırdı. Əhalinin 0,5 mln. nəfərini şəhərdə yaşayanlar təşkil edirdi. Yerdə qalan hissə kəndlərdə məskunlaşmışdı və ya yarımköçəri həyat sürürdü. Əhalinin yuxarı təbəqəsi xanlardan, mülkədarlardan, ruhanilərdən ibarət idi. Kəndlilər və sənətkarlar ağır istismara məruz qalır, vergi və mükəlləfiyyətlərdən əziyyət çəkirdilər. Kəndlilərin çox hissəsi torpaqsız olduğundan ağır şərtlərlə torpaq icarəyə götürərək yardarlara1 çevrilirdilər. Şəhərlərdə sayı artan tacirlər varlandıqca mülklər alaraq özlərini mülkədarlara bənzədirdi. Feodal zülmündən və yoxsulluqdan təngə gələn əhali doğma yurdlarını tərk edərək qonşu dövlətlərə, əsasən də Rusiyaya kəsbkarlığa gedirdi. XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda mövcud olan əsas torpaq mülkiyyət formaları bunlar idi:

Şəhər bazarı

Xalisə dövlətə məxsus torpaqlardır. İcarəyə verilir və ya məmurlar tərəfindən idarə edilirdi. Bu torpaqların idarə edilməsi yarıtmaz halda olduğundan 1886-cı ildə onların satılması haqqında fərman verilmişdi.

Mülk və ya ərbabi feodallara məxsus olub irsi xarakter daşıyırdı. Bütün İranda əkinəyararlı torpaqların 66%-ni təşkil edirdi.

Tiyul hərbi və ya mülki xidmət müqabilində verilən torpaqlar idi. Şərti xarakter daşıyırdı.

Vəqf dini idarələrə, mədrəsələrə, ruhanilərə bağışlanan torpaqlardır.

İlati ayrı-ayrı tayfalara xidmət müqabilində verilən və əsasən, otlaqlardan ibarət torpaqlardır. Tədricən tayfa başçılarının əlinə keçirdi.

Xırdamalik kəndlilərin və ya kiçik mülkədarların əlində olan cüzi torpaq paylarıdır ki, əsasən, Urmiya ərazisində geniş yayılmışdı.

Böyük torpaq sahələri iri mülkədarların əlində toplanmışdı. Onlar öz mülklərində istədikləri kimi vergi toplayır, kəndliləri istismar edirdilər. XIX əsrin sonlarına yaxın əhalidən 20 adda vergi yığılır və ya mükəlləfiyyət tələb edilirdi. Yığılan vergilərə misal olaraq **qapıpulu** (otlaqlara görə), başpulu və digərlərini göstərmək olar. Dövlətin topladığı əsas vergi **torpaqpulu** idi. Sabit olan bu vergi kəndlilərin əldə etdiyi məhsulun 10%-nə bərabər hesablanırdı.

Cənubi Azərbaycanda mövcud olan torpaq mülkiyyət formaları haqqında təqdimat hazırlayın.

Xalq hərəkatı. Feodal quruluşunun böhranı və xarici kapitalın ölkəyə müdaxiləsi ilə əlaqədar sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi XIX əsrin ortalarında antifeodal xalq üsyanlarına səbəb oldu. Onlardan ən güclüsü 1848–1852-ci illərdə baş verən Babilər üsyanıdır. **Babilik** Seyyid Əli Məhəmmədin (1819–1850) adı ilə bağlı dini təlimdir. O, 1844-cü ildə Bab (ərəbcədən tərcümədə "qapı") ləqəbini götürmüş, Allahın vəd etdiyi Mehdi olduğunu bəyan etmişdir. 1850-ci ildə Zəncanda babilər üsyana qalxdılar. Vuruşlarda onların ailə üzvləri də iştirak edirdilər. Əsas etibarilə kəndli və sənətkarlardan ibarət olan babilərin arasında çoxlu tacir və xırda ruhanilər də var idi. Şah hökuməti tərəfindən üsyanı yatırmaq üçün göndərilən qoşun dəstələri Zəncanı mühasirəyə aldılar, lakin ciddi müqavimətə rast gələrək geri çəkilməli oldular. Üsyan başçılarından biri qəzvinli Zərrintac olmuşdur. Xalq arasında onu Tahirə də adlandırırdılar.

---

[1] ***Yardar*** *– torpaq icarəyə götürmüş kəndli*

Dekabr ayında 30 minlik şah qoşunu və feodal dəstələri Zəncanı yenidən mühasirəyə alaraq hər tərəfdən hücuma keçdilər. Üsyançıların çoxu həlak oldu. 1850-ci il dekabrın sonunda Zəncan üsyanı yatırıldı. Ümumiyyətlə, 1848-ci ildən 1852-ci ilə qədər babilərin on üsyanı olmuşdur. Bu üsyanların 3-nə Tahirə başçılıq etmişdi.

Tahirə

1891-ci ilin martında Nəsirəddin şah Qacar bütün İranda tütün almaq, satmaq və emal etmək üçün ingilislərlə müqavilə imzaladı və şirkət bunun müqabilində əldə edəcəyi qazancdan İran hökumətinə ildə cüzi bir məbləğ ödəməyi öhdəsinə götürdü. Buna cavab olaraq, Təbriz əhalisinin böyük əksəriyyətinin imzası ilə şaha göndərilən tələbnamədə tütün və tənbəki inhisarının ləğv edilməsi tələb olundu. Təbriz bazarı bağlandı, 20 min adam silahlanaraq hazır vəziyyətdə dayandı. Təbrizin ardınca Şiraz, İsfahan və Məşhəddə şirkətə qarşı kəskin çıxışlar baş verdi. Tehranın özündə əhali inhisarın ləğv edilməsi tələbi ilə 1892-ci ildə şah sarayına hücum etdi. Bütün bunlar şahı məcbur qoydu ki, şirkətin başçısı Talbotla bağlanmış müqaviləni ləğv etsin. İranda ilk antiimperialist çıxış olan bu hərəkatda Cənubi Azərbaycanın ticarət burjuaziyası, sənətkarlar, ruhanilər, digər təbəqələrin nümayəndələri nəinki iştirak edirdilər, həm də aparıcı rol oynayırdılar.

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda mövcud olan ən əsas problemlərdən biri iri feodalların, xüsusilə də iri ruhanilərin taxıl möhtəkirliyi ilə məşğul olması idi. Ərzaq məhsullarının qıtlığı və bahalığı xalqın səbir kasasını doldurmuşdu. 1898-ci ildə Təbrizdə buna qarşı çıxışlar baş qaldırdı. Üsyana Zeynəb paşa adlı bir qadın başçılıq edirdi. Üsyançılar ərzaq anbarlarını dağıdaraq kasıblara taxıl paylayırdılar. Bu çıxışdan qorxuya düşən möhtəkirlər anbarlarını açıb ərzaq məhsullarını ucuz qiymətə əhaliyə satmağa məcbur oldular.

"Mən artıq bir neçə dəfədir İmperator Nazirliyini Bab adında müsəlman təriqətçisi barədə məlumatlandırmışam. Bu fanatik Persiyanın (İranın) müxtəlif əyalətlərində çaxnaşmalar yaratdığına və mənim tələbimə görə rus sərhədindən uzaqlaşdırılması nəticəsində indi Urmiyanın yaxınlığında ciddi nəzarət altında saxlanılır. O özünü 12 imamın naibi (müavini) kimi qələmə verir. Onun ziyanlı doktrinaları özünə çoxlu tərəfdar tapıb və üç gündür ki, bu sonuncular hücum edərək orada 100-ə yaxın adam öldürüblər. Onların arasında bu vilayətin Mustafa adında sərkərdəsi də var idi. Mazandaranın hal-hazırda Tehranda olan nüfuzlu zadəganları arasında baş tutan bir neçə müşavirədən sonra qərara alındı ki, usanmaq bilməyən bu qiyamçılara qarşı hərbi qüvvə tətbiq edilsin. Şahzadə Məlik Qasıma isə ictimai asayişi təlatümə gətirən bu üsyançıların başçılarına qarşı ikiqat diqqətli olmaq barədə əmr göndərilib".

Tehrandakı rus elçisi Dolqorukovun Babilər üsyanı barədə

Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə məlumatı

Cənubi Azərbaycan əhalisinin narazılıqlarının səbəbləri nə idi?

1. *Cənubi Azərbaycan əhalisini öz torpaqlarından çıxıb getməyə nə məcbur edirdi?*
2. *Cənubi Azərbaycan iqtisadiyyatı nəyə görə daha çox Rusiyadan asılı idi?*
3. *Xalq hərəkatlarının məğlubolma səbəblərini izah edin.*
4. *Tənbəki üsyanı ilə Zaqatala üsyanının oxşar və fərqli cəhətlərini tapın.*
5. *Zeynəb paşa haqqında esse yazın.*
6. *Cənubi Azərbaycanda toplanan vergiləri göstərin.*

11 CƏNUBİ AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ. MƏŞRUTƏ HƏRƏKATI

XX əsrin əvvəllərində dünya ölkələri arasında ziddiyyət son dərəcə kəskinləşmişdi. Təbii sərvətləri və torpaqları yenidən bölüşdürməyə cəhd edən imperialist dövlətlərin planlarında Cənubi Azərbaycanın daxil olduğu İran xüsusi yer tuturdu. Belə bir şəraitdə Cənubi Azərbaycan əhalisi arasında milli özünüdərk hissi yüksəlir və mübarizə əzmi sürətlə artırdı.

Məşrutə, Səttarxan, əncümən, Urmu bəlası, fədai, Sərdari-milli, Salari-milli

Sosial-iqtisadi vəziyyət. XX əsrin əvvəllərində Qacarlar sülaləsinin (1796–1925) hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycanda gərgin sosial-iqtisadi böhran yaşanırdı. İranın Rusiya və İngiltərə kimi dövlətlərin yarımmüstəmləkəsinə çevrilməsi, şahın və onun məmurlarının özbaşınalığı, dalbadal baş verən qıtlıq, hakim dairələrdəki rüşvətxorluq ölkədə geniş xalq kütlələrinin vəziyyətini ağırlaşdırmışdı. Boşalmış xəzinəni doldurmaq üçün kəndli və sənətkarlardan, həmçinin tacirlərdən alınan vergi qanunsuz şəkildə artırılırdı. Əldə olunan gəlirlər isə şahın və onun yaxınlarının ehtiyaclarına sərf edilirdi. Əhalinin bütün zümrələri hökumətdən narazı idi. Var-yoxdan çıxan və feodal istismarından əziyyət çəkən kəndlilər güzəran dalınca qonşu ölkələrə üz tuturdular. İnqilab ərəfəsində qazanc üçün təkcə Rusiyaya 300 min kəsbkar getmişdi.

Xaricdən sənaye mallarının axını nəticəsində müflisləşən sənətkar və tacirlər şəhər əhalisinin ən çox narazı qalan hissəsi idi. Bütün gəlirli sahələrin xaricilərə icarəyə verilməsi, hətta dövlət vəzifələrinin də əcnəbilərə həvalə olunması yeni yaranan burjuaziyanı qıcıqlandırırdı. 1903-cü ildə Belçika ilə imzalanan və onlara daha geniş hüquqlar verən növbəti müqavilə buna bariz sübutdur. İranın müxtəlif yerlərində yaranan gizli cəmiyyətlər ölkədə şah idarəçiliyinin dəyişməsini, ədalətli idarə üsulunun, qanunverici orqanın yaradılmasını arzulayır, müxtəlif tələblər irəli sürürdü. Xalq kütlələrinin rəğbətini qazanmağa çalışan ruhanilərin mütərəqqi təbəqəsi də bu işdə fəal rol oynayırdı. Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Zəncan, Ərdəbil şəhərləri narazılıq mərkəzinə çevrilmişdi.

Göstərilən dövrdə Cənubi Azərbaycanda demokratik fikrin yayılmasında, milli siyasi şüurun oyanmasında, xarici imperializmə və yerli feodal zülmünə qarşı mübarizənin güclənməsində bir sıra başqa amillərin də böyük təsiri var idi. Belə ki 1904-cü ilin dekabrında Bakıda baş verən və qələbə ilə nəticələnən fəhlə tətilləri, Rusiyada 1905–1907-ci illərdə olan burjua-demokratik inqilabı İranın, xüsusən də Cənubi Azərbaycanın siyasi mühitinə təsir göstərməklə orada həyəcan və çıxışların güclənməsinə, inqilabi hərəkatın başlanmasına təkan verdi.

Əhali arasında yaranan narazılığı şərtləndirən səbəblər hansılardır?

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycan əhalisinin vəziyyətini müqayisə edin.

Məşrutə (Konstitusiya) hərəkatı. İranda bütün bu həyəcan və etirazların siyasi partlayışa çevrilməsi bir qığılcıma bənd idi. 1905-ci il dekabrın 12-də Tehranda Baş nazir Eynüddövlənin qəndin qiymətinin bahalaşmasını bəhanə edərək paytaxtda 17 taciri həbs etdirib döydürməsi, onların dükanlarının qarət olunması qığılcım rolunu oynadı. Tehranla yanaşı, Təbrizdə, Ərdəbildə, Xoyda, Zəncanda

və Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərində də bazar və dükanlar bağlandı, etiraz nümayişləri, çıxışlar başlandı. Yüzlərlə adam müqəddəs yerlərdə **bəstə oturdu**[1]. Etirazçıların tələbləri bunlar idi:

1. Konstitusiyanın (Məşrutənin) qəbulu;
2. Məclisin, yəni parlamentin çağırılması;
3. Xarici məmurların ölkədən qovulması.

Məhəmmədəli şah

Arasıkəsilməyən çıxışlar nəticəsində qorxuya düşən şah hökuməti inqilabçıların tələblərinə əməl etməyə məcbur oldu. **1906-cı il avqustun 5-də Müzəffərəddin şah Konstitusiya qəbul edilməsi haqqında fərman verdi**, bunun ardınca məclisə seçkilər keçiriləcəyi elan olundu. Təbriz şəhərində seçkili orqanlar – əncümənlər yaradıldı. Əncümən qanunverici hakimiyyət orqanı idi, bütün qərar və sərəncamlar onun tərəfindən verilirdi. Əncümənin qərarı ilə əhalinin ərizə və şikayətlərinə baxmaq üçün Ədliyyə, qayda-qanuna nəzarət etmək üçün Nəzmiyyə, vergi toplamaq üçün Maliyyə idarələri yaradıldı. Bələdiyyə idarəsi dağılmış küçələri, bazar və karvansarayları bərpa edirdi. Çörək bolluğu, ucuzluq və gözlənilən hücumlara qarşı taxıl ehtiyatı yaratmaq üçün xüsusi komissiya təşkil olundu. Komissiya şəhərdəki taxıl anbarlarını möhürlədi və kəndlərdən buğda-arpa gətirilməsini təşkil etdi. Hər gün əncümənin təyin etdiyi qiymətə çörəkçilərə verilən taxıldan bişirilən çörək əhaliyə ucuz satılırdı. Şəhəri müdafiə etmək məqsədilə varlıların üzərinə "Müharibə xərci" adlanan vergi qoyulmuşdu. Təbrizin ardınca əncümənlər Cənubi Azərbaycanın Urmiya, Ərdəbil, Marağa, Salmas, Maku, Zəncan, Xalxal və başqa şəhərlərində də yaradıldı.

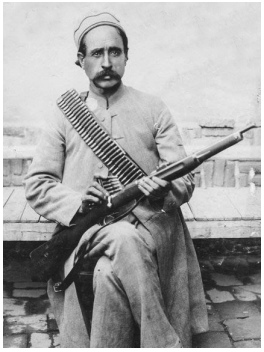
Səttarxan

1906-cı il dekabrın 30-da ölüm yatağında olan Müzəffərəddin şah hələlik birinci hissəsi hazırlanmış Konstitusiyanı imzaladı. Lakin 1907-ci ilin yanvarında taxta əyləşmiş Məhəmmədəli şah atasının imzaladığı Konstitusiyanı tanımaq istəmirdi. O, inqilabı yatırmağa, iştirakçılarını isə cəzalandırmağa çalışırdı. Bu xəbər İranın digər yerləri ilə yanaşı, iqtisadi tətillərin baş verdiyi və siyasi mübarizənin davam etdiyi Təbrizdə də hərəkatın dərinləşməsinə səbəb oldu.

Bağırxan

1907-ci ilin fevralında fəhlə və qulluqçulardan, məktəb müəllimləri və tələbələrdən ibarət tətilçilər teleqrafxana ətrafında toplaşdılar. Şah geri çəkilməyə məcbur olub Konstitusiyanı əlavələrlə birgə imzaladı. 1908-ci ilin əvvəllərində şah aranın sakitləşdiyini düşünüb hücuma keçməyə cəhd etdi. Hərəkatda fəal iştirak edən xeyli adam həbs olundu. İyun ayında şahın göstərişi ilə rus zabiti V.P.Lyaxovun dəstəsi məclisi və Tehran şəhərindəki Azərbaycan nümayəndəliyinin yerləşdiyi binanı top atəşinə tutub dağıtdı. Buna cavab olaraq, Səttarxanın başçılığı ilə Təbrizdə silahlı üsyan başladı. O, sayı 20 minə çatan könüllülərdən ibarət fədailər dəstəsi yaratdı və Hərbi Şura təşkil etdi. Xalqın məhəbbətlə "Sərdari-milli" adı verdiyi Səttarxanın yaxın köməkçisi "Salari-milli" adlandırılan Bağırxan oldu. Üsyançılar Təbrizi əks-inqilabçılardan təmizlədilər. Şəhərdə qayda-qanun yaradıldı, xalqın nifrət etdiyi şah məmurları, o cümlədən vali Səməd xan qovuldu. İran inqilabçılarına gizli yolla göstərilən köməyin artmasının bir səbəbi də şah hökumətinin xaricdə olan dövlət məmurlarının bir çoxunun inqilaba rəğbət bəsləməsi və əncümən-

---

[1] ***Bəstə oturmaq*** *– əhalinin toxunulmaz saydığı müqəddəs yerlərdə, xarici ölkələrin səfirliklərində oturaraq keçirdiyi etiraz formasıdır.*

Səməd xan Şücaəddövlə Uzun illər Cənubi Azərbaycanın valisi olub, Səttarxan hərəkatının yatırılmasında fəal rol oynamışdır.

lərə üzv yazılması idi. Belələrinə misal olaraq Yelizavetpol, Bakı, Aşqabad və Tiflisdəki konsulları göstərmək olar. Dünyanın müxtəlif yerlərindən üsyançılara maddi və mənəvi dəstək gəlirdi. İnqilaba ilk yardımı qonşu ölkələrə müvəqqəti iş üçün getmiş İran təbəələri göstərirdilər. Bunlar başlıca olaraq Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Volqaboyunun sənaye mərkəzlərində, limanlarında, müxtəlif nəqliyyat işlərində, eləcə də kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan, böyük əksəriyyəti Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrdən ibarət idi. Başda məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla, Azərbaycan milli burjuaziyasının ən görkəmli nümayəndələrinin İran inqilabçılarına hərtərəfli yardımı xüsusi qeyd edilməlidir. Həmin dövrdə nəşr olunan **"İrşad", "Tazə həyat" qəzetləri və "Molla Nəsrəddin" jurnalı** İran inqilabına mənəvi dəstək olur, **Səttarxan**, **Bağırxan**, **Hüseynxan** haqqında məqalələr çap edirdilər. Üsyanın genişlənməsi imperialist dövlətləri, xüsusilə Rusiya və İngiltərəni narahat edirdi. Fədailəri tərk-silah etmək məqsədilə Səttarxan və Bağırxan 1910-cu ilin mart ayında Tehranın rəsmi dairələri tərəfindən paytaxta dəvət olundular. Şaha inanan və artıq qan tökülməsinə yol vermək istəməyən Səttarxan dəvəti qəbul edib Tehrana gəldi. Əldə olunan razılığa baxmayaraq, onun adamlarına xəyanətkarcasına hücum edildi. Ağır yaralanan Səttarxana geri qayıtmağa icazə verilmədi. Bu xəyanət Azərbaycan xalqının dərin hiddətinə səbəb oldu, lakin çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycanda olan qoşunları əhalinin fəal çıxışına imkan vermədi. Xarici təbəələri qorumaq bəhanəsi ilə əks-inqilabi qüvvələr Təbriz üzərinə hücuma başladılar. Təbrizdə şiddətli vuruşmalar dekabrın əvvəllərinədək davam etdi. Üsyan qan içində boğuldu. Beləliklə, 1905–1911-ci illər İran burjua inqilabının ən gərgin anlarında mühüm, həlledici rol oynamış və irtica qüvvələrinin qarşısında aciz qaldığı hərəkat yalnız xarici müdaxiləçilərin ordusu tərəfindən yatırıla bildi.

1905–1911-ci illər İran inqilabı ilə Rusiyada baş verən 1905–1907-ci illər inqilabı arasında müqayisə aparın. İnqilabın məğlubolma səbəblərini izah edin.

"Cənubi Azərbaycanın qəhrəman oğlu Səttarxan bir çoxlarından məsləhət gözlərdi. O heç zaman özünü başqasından yuxarı tutmazdı... Sərdar heç vaxt faytona minməzdi. O həmişə atlı gedirdi... Səttarxan həmişə Bağırxanın hörmətini saxlayar və hər bir məsləhətdən ötrü yanına gələrdi. Həmişə mühüm bir məsələni həllə başlamazdan və mühüm cavabı verməzdən əvvəl əlini başına və bığlarına çəkərdi. Ən qorxulu anlarda belə təmkinini pozmazdı. "Mən çətin günlərin Səttarxanıyam", – deyə yanındakılara müraciət edərdi. Çox təmiz geyinərdi. Üstündə ağır silah və patron dolandırardı... Səttarxanın evinin çox fəqir və adi görünüşü var idi. Evinin əşyaları da çox sadə idi. Onun sadəliyi xarici ölkələrdən gələn qəzet müxbirlərində heyrət doğurardı".

M.S.Ordubadi. "Dumanlı Təbriz". Bakı, 1964

İştə Səttarxan, baxız, bir növ, iqdimat edib,
Bir vəzirü, şahı yox, dünyanı yeksər mat edib,
İrzi-islamı, vətən namusunu yüz qat edib,
Hörməti-heysiyyəti-milliyyətin isbat edib.
İndi dünyanın təvəccöh nöqtəsi İranədir,
Afərinin himməti-valayi-Səttarxanədir.

M.Ə.Sabir. "Səttarxana"

Cənubi Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində ölkədəki ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi, xırda burjuaziya, kəndli və fəhlələrin yaşayış şəraiti son dərəcə pisləşdi və ölkənin siyasi həyatında böhranlı vəziyyət yarandı. İranda nüfuz qazanmağa çalışan iri dövlətlər bir-biri ilə açıq və gizli mübarizə aparırdı. 1912-ci ildə Təbrizdə alman kapitalına məxsus xalça şirkəti açılmışdı. Böyük həcmdə kapitala malik olan şirkətin yaratdığı fabrik yun əyirmək və rəngləmək, xalça toxumaq üçün müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuşdu. Burada istehsal edilən yüksək keyfiyyətli xalçalar Avropa dövlətlərinə və ABŞ-a ixrac olunur, yaxşı qiymətə satılırdı. Müharibənin əvvəlində özünü bitərəf elan etməsinə baxmayaraq, İranın, xüsusən də Cənubi Azərbaycanın ərazisi dünyanı yenidən bölüşdürməyə çalışan ölkələrin hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilmişdi.

1914-cü ilin axırlarında Mosuldan Urmiya, Xoy, Soucbulaq istiqamətində hərəkət edən türk qoşunları Cənubi Azərbaycanın çox hissəsini tutdu. Osmanlı hərbi hissələri ilə Cənubi Azərbaycan ərazisində olan rus qoşun dəstələri arasında toqquşma baş verdi. Bununla da, İranın şimal-qərb hissəsində yeni cəbhə açıldı. Türk hərbi komandanlığı Cənubi Azərbaycanda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Lakin türk qoşunlarının 1915-ci ilin yanvarında Sarıqamış altında rus ordusu tərəfindən məğlub edilməsi İranda və Qafqazda möhkəmlənmək istəyən alman-türk blokunun planını pozdu. Məğlub olan türk ordusu geri çəkildi.

Rus ordusunun Təbrizə daxil olması əhalinin vəziyyətini ağırlaşdırdı. Zorakılıq meydanına çevrilən, sosial-iqtisadi çətinliklər qarşısında qalan, aclığa düçar olan yerli əhalinin 15%-i həlak oldu. Bu zaman xalq kütləsinin mübarizəsinə İran Demokrat Partiyasının Təbriz təşkilatı başçılıq edirdi. Fevral burjua inqilabından sonra rus ordusu İranı tərk etdi. Mərkəzi hökumətin gücsüzlüyündən istifadə edən erməni, aysor dəstələri ruslardan və ingilislərdən aldıqları silahlarla müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı törədərək minlərlə dinc adamı məhv etdi. Belə soyqırımların ən dəhşətlisi 1918-ci ilin mart ayında Urmiya şəhərində baş verdi və tarixə **"Urmu bəlası"** kimi daxil oldu. Müharibə onsuz da bərbad olan iqtisadiyyata ağır zərbə vurdu. Həmin illərdə İranda olmuş ingilis generalı Denstervilin verdiyi məlumata görə, burada müharibə zamanı bir **xalvar**[2] buğdanın qiyməti 12 tüməndən 230 tümənə qalxmışdı. Başqa sözlə, təxminən 20 dəfə artmışdı. Bütün bunlar əhalinin narazılığına səbəb olurdu.

Müharibə aparan dövlətləri İrana cəlb edən nə idi? ?

1. *Cənubi Azərbaycanın iqtisadi geriliyinin səbəblərini aydınlaşdırın.*
2. *Səttarxanın fədai dəstələri yaratmaqda məqsədi nə olmuşdur? Onun qələbəsini təmin edən səbəbləri sadalayın.*
3. *Səttarxanı hansı tarixi şəxsiyyətlə müqayisə etmək olar?*
4. *XX əsrin əvvəllərində şahdan narazı qalan qüvvələr haqqında danışın.*
5. *Birinci Dünya müharibəsinin İranla bağlı nəticələrinə həsr olunan təqdimat hazırlayın.*
6. *İran şahı Məhəmmədəli ilə Rusiya imperatoru I Nikolayın oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirin.*
7. *XX əsrin əvvəllərində Təbriz şəhəri ilə Bakı şəhərinin siyasi-iqtisadi oxşarlıqlarını göstərin.*

[2] ***Xalvar*** *– təxminən 320 kq-a bərabər olan çəki vahidi*

V FƏSİL. AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

12 AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ XIX ƏSR – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi, xalqın iki dövlət arasında bölünməsi, digər sahələrə olduğu kimi, mədəniyyətə də öz təsirini göstərdi. Rusiya müstəmləkə siyasətinə uyğun olaraq Azərbaycanda elm və təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsini istəmir, müxtəlif bəhanələrlə mədəni inkişafı ləngitməyə çalışırdı. Buna baxmayaraq, XIX əsrin ikinci yarısında mədəniyyətin bütün sahələrində irəliləyiş və yeniliklər baş verdi. Maarifpərvər, vətənpərvər ziyalıların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda təhsil, elm və incəsənət sahələrində mühüm nailiyyətlər əldə edildi.

təhsil, ibtidai məktəb, qəza məktəbləri, mətbuat, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi

Təhsil. Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çar hökuməti ölkədə öz iqtisadi və siyasi maraqlarına cavab verən təhsil sistemi yaratmağa başladı. Bu hökumətin məktəb siyasətinin əsasında irticaçı "pravoslavlıq, mütləqiyyət və xalqçılıq" prinsipi dayanırdı. Ruslaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi olan təhsil sahəsində çar hökumətinin əsas məqsədi imperiyaya sədaqətli, rus əqidəli məmurlar hazırlamaq idi. Cənubi Qafqaz məktəbləri haqqında 1829-cu ildə verilən Əsasnamə ilə ibtidai dövlət məktəblərinin yaradılmasına başlandı. Əsasnaməyə uyğun olaraq, **1830-cu ildə Şuşada ilk qəza məktəbi** yaradıldı. Beləliklə, imperiya məqsədlərinə xidmət etsə də, Azərbaycanda Avropa tipli dünyəvi məktəbin yaranması mütərəqqi hadisə idi.

? *Rusiya tərəfindən yaradılan qəza məktəbləri niyə Avropa tipli hesab olunurdu? I Pyotrun islahatlarını yadınıza salın.*

Qəza məktəbləri gələcəkdə Cənubi Qafqazın idarə olunması üçün kadrlar hazırlanmasını nəzərdə tuturdu. Bu məktəblərdə təhsil rus dilində aparılsa da, Azərbaycan dili də tədris edilirdi. Çünki Rusiya Qafqazda əsas ünsiyyət vasitəsinin Azərbaycan dili olduğunu bilirdi. Hətta Azərbaycan dilində dərsliklər də hazırlanmışdı. İlk vaxtlar qəza məktəblərində azərbaycanlı uşaqların sayı az idi.

? *XIX əsrin 30–40-cı illərində qəza məktəblərində azərbaycanlı uşaqların az olmasını nə ilə izah edərdiniz? XIX əsrin birinci yarısında baş verən hadisələri yadınıza salın.*

Rusiya hökuməti din xadimlərinin xalq arasında xüsusi hörmətə və nüfuza malik olduğunu da bilirdi. Buna görə də 1849-cu ildə Gəncə, Şuşa, Şamaxı və Bakıda rus hökumətinə sadiq olacaq ruhani şəxslərin hazırlanması üçün **müsəlman məktəbləri** yaratmağa başladı.

Şimali Azərbaycanda ibtidai təhsil verən digər təhsil müəssisələri məscidlərin nəzdində yerləşən məktəblər – mollaxana və mədrəsələr idi. Belə məktəblərdə zümrə fərqi qoyulmadığından müxtəlif təbəqələrdən olan oğlan uşaqları bir yerdə oxuyurdular. Mollaxana təhsili alanların içərisindən **M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir** kimi şəxsiyyətlər çıxmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında aparılan islahatlar, iqtisadiyyatın yüksəlişi təhsil sisteminin də yenilənməsini tələb edirdi. **1872-ci il 13 may Əsasnaməsi** ilə Şimali Azərbaycanda bütün qəza məktəbləri altıillik təhsil müddəti olan pullu şəhər məktəblərinə çevrildi.

Üzeyir Hacıbəyli Qori seminariyasının tələbələri arasında (ikinci cərgədə, soldan birinci). 1904-cü il

1874-cü ildə ibtidai məktəblər haqqında verilən Əsasnamənin nəticəsində Azərbaycanda kənd əhalisi üçün məktəblər yaradıldı. Kəndli uşaqlarının oxuması nəzərdə tutulan bu məktəblərdə təhsil yalnız rus dilində aparılırdı. Xalq məktəbləri kimi tanınan bu təhsil müəssisələri kənd cəmiyyətlərinin vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərirdi. **1865-ci ildə** çar hökuməti tərəfindən **Bakıda rusdilli orta təhsil verən ilk gimnaziya** açıldı. **1874-cü ildə** Bakıda **ilk qız gimnaziyası** fəaliyyətə başladı. Beləliklə, qızlar da orta təhsilə cəlb olundular. Orta məktəblərdə təhsil pullu idi. İbtidai və orta məktəblərin sayının çoxalması müəllim kadrlarına ehtiyacı artırırdı. 1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində Cənubi Qafqaz Müəllimlər Seminariyasının yaradılması, M.F.Axundzadənin və A.O.Çernyayevskinin səyləri nəticəsində **1879-cu ildə** onun **Azərbaycan şöbəsinin** açılması müəllim çatışmazlığı problemini müəyyən qədər azaltdı. **Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin məzunları arasında Üzeyir Hacıbəyli, Nəriman Nərimanov və Cəlil Məmmədquluzadə** kimi nadir şəxsiyyətlər olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycanın mədəniyyət tarixində yeni ziyalı nəslinin meydana gəlməsi ilə əlamətdardır. Avropanın və Rusiyanın ali məktəblərini bitirmiş bu gənclər xalqın maariflənməsi, milli məktəblərin təkmilləşdirilməsi, yeni tipli dünyəvi təhsil müəssisələrinin yaradılması üçün böyük fədakarlıq göstərirdilər. Onların arasında **Həsən bəy Zərdabi, Ağa bəy Yadigarov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski** və digər görkəmli şəxslər Azərbaycan tarixinin sonrakı dövrlərində də əsl ziyalı və vətənpərvər olduqlarını göstərdilər.

Bu dövrün ziyalılarının bir çoxunun zadəgan nəslindən olmasının səbəblərini izah edin. Fikrinizi əsaslandırın.

Milli burjuaziyanın görkəmli nümayəndələri bu dövrdə müsəlmanlar üçün dünyəvi məktəb yaradılması uğrunda gedən hərəkata başçılıq edirdilər. Fəhlə təbəqəsi içindən çıxmış bu şəxslər – H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov təhsilin nə qədər vacib olduğunu öz şəxsi həyatları timsalında bilirdilər. Milli burjuaziya nümayəndələri həmçinin çarizmin Azərbaycanda təhsil sahəsində yürütdüyü ruslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizə aparırdılar. Məhz Avropa təfəkkürlü milli ziyalıların və tərəqqipərvər milli burjuaziyanın vəhdətdə olması Azərbaycanda təhsil və mədəniyyətin inkişafına şərait yaratdı. **"Üsuli-cədid"** (yeni üsul) adını almış yeni tipli məktəblərdən birini Azərbaycan şairi **Seyid Əzim Şirvani** ilk dəfə 1869-cu ildə Şamaxıda açmağa nail oldu. Bundan sonra **Mir Möhsün Nəvvab** Şuşada, **Məmməd Tağı Sidqi** Naxçıvanda və **Mirzə Həsən Rüşdiyyə** Təbrizdə "üsuli-cədid" məktəbi yaratdılar. Bu məktəblərin əvvəlkilərdən əsas fərqi "Quran"ın oxunmasında heca üsulundan səs üsuluna keçilməsi, bədən cəzalarının ləğv olunması idi.

Azərbaycanın təhsil tarixində, xalqın maariflənməsində rus-Azərbaycan məktəbləri xüsusi yer tutur. Bu məktəblər ana dilində təlimi təhsilin ən mühüm əsası hesab edən mütərəqqi Azərbaycan ziyalılarının təşəbbüsü və inadkarlığı nəticəsində yaradılmışdır. **Bakıda 1887-ci ildə Sultan Məcid Qənizadə və Həbib bəy Mahmudbəyov ilk rus-Azərbaycan məktəbini açdılar.** Əsas məqsədi

Hacı Zeynalabdin Tağıyev ilk müsəlman qız məktəbinin şagirdləri və müəllimləri ilə birlikdə

azərbaycanlı şagirdləri orta məktəbə hazırlamaq olan bu tədris müəssisəsində Azərbaycan dili məcburi fənn kimi keçilirdi. XX əsrin əvvəllərində qızlar üçün də rus-Azərbaycan məktəbləri meydana çıxmaga başladı. 1901-ci ildə **H.Z.Tağıyev**in öz puluna tikdirdiyi binada azərbaycanlı qızlar üçün **pansion**[1] tipli **ilk məktəb** açması böyük əks-sədaya səbəb oldu. **Qız məktəbinin ilk müdiri Hənifə xanım Zərdabi olmuşdur**.

"Azərbaycanlı qızların yeni tipli məktəblərdə oxumasına köhnə fikirli insanlar, mühafizəkar din xadimləri etiraz edir, bunu küfr adlandırırdılar. H.Z.Tağıyev böyük bir məclis qurdurub Bakının mötəbər din xadimlərini, varlı, hörmətli insanları bura toplayır. Məclisdə Tağıyev əvvəlcə Məkkə, Mədinə, İstanbul, Tehran və s. dini mərkəzlərin din xadimlərinin imzaladıqları, möhürlə təsdiq etdikləri sənədləri oxutdurub camaatı başa salmağa çalışır ki, qızların elm oxumasında heç bir xilaf iş yoxdur, əksinə, bu, çox vacib və lazımdır. Qaraguruhçular yenidən qışqır-bağır salırlar. Onda Tağıyev məclisdə iştirak edən Bakı quberniyasının qazisi Mir Məhəmməd Kərimə "Quran" ayələri oxutdurub tərcümə etdirir ki, müslüm (müsəlman kişiləri) kimi müslümələr də bütün biliklərə yiyələnməyə borcludurlar. Yenə etiraz səsləri ucalır. Bu dəfə Hacı Zeynalabdin özü danışmağa başlayır: "Camaat, qızlarımızın zəmanə dərsi oxumağı vacibdir, gözləri açılar, külfətdə rəftarları xoş olar. İngilistana, Germaniyaya, Firəngistana gedib oxuyan cavanlarımız hərəsi qollarına bir arvad keçirib gətirir, çünki qızlarımızla məcazları tutmur, dolana bilmirlər... Təzə məktəbdə qızlarımıza ehkam-şəriyyə, paltar tikmək, toxumaq, mətbəx işləri, müsəlman və rus dillərində oxuyub-yazmaq, elm-hesab, tifillərə tərbiyə vermək öyrədiləcək. Burada pis şey var?! Molla Əli Hacı Xəlil oğlu! Qulaq as! Srağa gecə ortancıl qızın sancılanmışdı, az qalmışdı ölsün. Lopabığ Ambarsum həkimi gətizdirdin, qıza dava-dərman etdi, ölümdən qurtardı. İndi de görüm, Ambarsumun əvəzinə müsəlman arvad həkimi olsaydı, şəriətə hansı daha düzgün gələrdi? Qadın həkimlərinə, müəllimələrinə ehtiyacımız çoxdur". Hacının bu sözlərindən sonra daha heç kim etiraz etmir. Bir neçə vaxtdan sonra məktəb açılır".

M.Süleymanov. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1987

Mənbədə göstərilən pansion məktəbə münasibət bildirin. Bu məktəblə müasir məktəb arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edin.

[1] ***Pansion*** *– məktəb şagirdlərinin bütün gün ərzində qaldığı qapalı tədris müəssisəsi. Burada şagirdlərə ancaq bazar günləri evlərinə getməyə icazə verilirdi.*

XX əsrin əvvəllərində təhsil sahəsində yeni mərhələ başladı. Bu dövrdə Rusiya imperiyasının ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər fonunda Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı müstəqillik uğrunda mübarizə mərhələsinə daxil olurdu. Belə şəraitdə Azərbaycan ziyalıları **H.Zərdabi, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, F.Köçərli, A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir** və başqaları Rusiyanın təhsil sahəsində yürütdüyü müstəmləkə siyasətini tənqid atəşinə tutur, mütərəqqi pedaqoji prinsiplər əsasında yeni məktəblər yaradılmasını, icbari və pulsuz təhsilə keçilməsini tələb edirdilər. **Azərbaycan müəllimlərinin 1906-cı ildə baş tutan I Qurultayında** təhsilin ana dilində aparılması, icbari ibtidai təhsilə keçilməsi barədə təkliflər irəli sürülmüşdü. Bu dövrdə azərbaycanlı müəllimlərə ehtiyac artırdı. Artıq Qori Müəllimlər Seminariyası bu ehtiyacı ödəyə bilmirdi. Azərbaycan ziyalılarının böyük səyi nəticəsində **Gəncə və Bakıda Müəllimlər Seminariyası fəaliyyətə başladı**. Məktəblərin sayca çoxalması, təhsilin genişlənməsi kitabxanalara tələbatı artırmışdı. İlk kitabxana-qiraətxanalar məktəblərin nəzdində yerləşirdi. Məktəblərlə yanaşı, ictimai və xüsusi kitabxanalar da fəaliyyət göstərirdi, amma bu kitabxanalar rus dilində kitablarla təchiz edilmişdi. 1894-cü ildə N.Nərimanov **Bakıda ilk Azərbaycan qiraətxanası** yaratdı.

Cənubi Azərbaycanda təhsil. Qacarlar dövlətinin tərkibində qalan Cənubi Azərbaycanda mədəniyyət və təhsil sahəsində əsaslı dəyişikliklər ləng gedirdi. Təhsil, əvvəllər olduğu kimi, yenə də məktəb və mədrəsələrdə cəmlənmişdi. XIX əsrin ikinci yarısında yaradılan Təbriz Dövlət Mədrəsəsi (Təbriz Darülfünunu) təhsil sahəsində mühüm yenilik sayılırdı. Dövlətin təsis etdiyi bu yeni tipli məktəb proqramına ilk dəfə olaraq həndəsə, tibb, hərbi dərslərlə yanaşı, fransız dili də daxil edilmişdi. Cənubi Azərbaycanda təhsıl sahəsində **M.H.Rüşdiyyənin** böyük əməyi olmuşdur. O, **"Vətən dili"**, **"Ana dili" dərslikləri** hazırlamışdır.

Elm. XIX əsr elm xadimləri arasında böyük mütəfəkkir, elmin müxtəlif sahələri üzrə qiymətli əsərlər yaradan **Abbasqulu ağa Bakıxanov** (1794–1846) xüsusi yer tutur. Onun Azərbaycan tarixinə verdiyi ən böyük töhfə "Gülüstani-İrəm" əsəridir. Bakıxanov əsl tədqiqat işi apararaq mənbələr əsasında Azərbaycan tarixini bütöv şəkildə əhatə edən bir əsər yaratmışdır. "Gülüstani-İrəm" bu tarixin ən qədim zamanlarından 1813-cü ildə bağlanan Gülüstan müqaviləsinə qədərki dövrünü əhatə edir. A.Bakıxanov əsərin giriş hissəsində yazırdı: "Tarix bizi xalqın təhsil dərəcəsi və onun əxlaqı ilə, birgə yaşayışın faydası ilə tanış edir və buna görə də onu ali mənəvi elmlərdən biri hesab etmək lazımdır".

Abbasqulu ağa Bakıxanov

XIX əsrdə ayrı-ayrı xanların və xanlıqların tarixinə həsr olunmuş bir sıra salnamə əsərlər yazılmışdır. Onların arasında **Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə", Mirzə Camal Cavanşirin "Qarabağ tarixi"**, **Kərim ağa Fatehin "Şəki xanlarının müxtəsər tarixi"**, **İsgəndər bəy Hacınskinin "Qubalı Fətəli xanın həyatı"** əsərləri xanlıqlar dövrünün öyrənilməsi üçün mühüm mənbə hesab edilir.

Xanlıqlar dövrünə marağın artması nə ilə bağlı idi? ?

XIX əsrin birinci yarısında coğrafiya sahəsində yeni əsərlər yaradılmışdır. Bu dövrün ən məşhur coğrafiyaçı alimi, **coğrafiyaşünas-səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani** olmuşdur. Onun **"Səyahət bağı"** və digər əsərlərində Yaxın və Orta Şərq, Hindistan, Şimali Afrikanın coğrafiyası, etnoqrafiyası, tarixi, sosial-mədəni həyatı haqqında öz həmvətənlərinə qiymətli məlumatlar çatdırılmışdır. A.Bakıxanov bu sahədə də öz sözünü demişdir. O, **"Ümumi coğrafiya"** və yarımçıq qalan **"Kəşfül-Qəraib"** əsərlərinin müəllifidir.

Rusiyada şərqşünaslıq elminin təşəkkülü və inkişafında azərbaycanli alimlərin mühüm xidməti və əməyi olmuşdur. **A.Bakıxanovun "Fars qrammatikası"** əsəri hökumət mükafatına layiq görülmüş və Rusiyada fars dilinin tədrisində istifadə edilmişdir. Rus şərqşünaslığının inkişafında **Mirzə Cəfər Topçubaşov** və **Mirzə Kazım bəyin** müstəsna xidmətləri olmuşdur. Şərqşünaslıq elminə verdikləri töhfələrə görə hər iki alim təkcə Rusiyada deyil, Avropada da tanınırdı. Onlar Böyük Britaniya Kral Cəmiyyətinin həqiqi üzvləri seçilmişdilər. Mirzə Kazım bəyin əsərləri alman, fransız və ingilis dillərinə tərcümə edilmişdir. Onun vəfatı münasibətilə yazılmış nekroloqda deyilirdi: *"Nə qədər ki Şərq haqqında məlumatlar işlənəcək – bu isə heç vaxt dayandırılmayacaq – Kazım bəyin adı hörmətlə çəkiləcək"*.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində müxtəlif elm sahələrində alimlik dərəcəsinə yüksələnlər Rusiyanın və Avropanın ali məktəblərinin məzunları idilər. Bu alimlərin arasında Azərbaycanda neft kimyası üzrə ilk elmi laboratoriya yaratmış **Mövsüm bəy Xanlarov** öz istedadı ilə seçilirdi. O, Almaniyada ali təhsil almış, kimya doktoru dərəcəsinə yüksəlmişdir. Xalqın maariflənməsində, mədəniyyətin və ictimai fikrin inkişafında əvəzsiz xidməti olan **Həsən bəy Zərdabi** Moskva Universitetinin təbiət elmləri şöbəsini bitirmişdir. Azərbaycana qayıtdıqdan sonra ictimai fəaliyyətlə yanaşı, biologiya, kənd təsərrüfatı və təbiət biliklərinin yayılması istiqamətində də çalışmışdır.

XX əsrdə Azərbaycanda ziyalıların – alimlərin yeni nəsli meydana gəldi. Şərqşünas alim kimi Avropada məşhurlaşan **Əhməd bəy Ağayev** Fransanın Sorbonna Universitetində təhsil almışdı. Coğrafiya elminin inkişafında böyük xidməti olan **İbrahim ağa Vəkilov** hərbi topoqrafiya üzrə görkəmli mütəxəssis idi.

Bu dövrdə **Qafur Rəşad Mirzəzadənin** Qafqaz coğrafiyasına dair kitabı nəşr olunmuşdu. Tanınmış mütəfəkkirlərdən biri olan **Əli bəy Hüseynzadə** dünya ədəbiyyatının, fəlsəfə və müxtəlif dillərin bilicisi idi.

XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyatşünaslıq elminin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlı yeni sahəsi yarandı. Onun əsasını görkəmli alim **Firidun bəy Köçərli** qoymuşdur.

Mətbuat. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanın mədəni həyatının ən mühüm hadisəsi milli mətbuatın yaranması idi. Bu yolda böyük zəhmət çəkən **Həsən bəy Zərdabi 1875-ci il iyulun 22-də** Azərbaycanda milli mətbuatın təməl daşını qoyan **"Əkinçi" qəzetinin** ilk nömrəsini çap etdirmişdir. Bu qəzet Şərq dünyasında Avropa üsulunda dərc olunan ilk mətbuat orqanlarından biri idi. 1875–1877-ci illərdə işıq üzü görən "Əkinçi" milli mətbuatın təməl prinsiplərini müəyyən etdi. Xalqı maarifləndirmək, məktəblərdə yeni təlim və tərbiyə üsullarının tətbiq edilməsinə nail olmaq, milli dilin və mədəniyyətin inkişafına çalışmaq, demokratik ideyaları təbliğ etmək qəzetin əsas məqsədi idi. 1877-ci ildə Rusiyanın Osmanlı dövləti ilə müharibəyə başlamasından sonra qəzetdə siyasi məsələlərə toxunulmasından qorxan çar hökuməti onun bağlanması barəsində fərman verdi. "Əkinçi"nin nəşri dayandırılsa da, əsasını qoyduğu ideyalar davam etdirildi. 1879-cu ildə **"Ziya"** adlı həftəlik qəzet nəşrə başladı. Bir il sonra bu qəzet **"Ziyayi-Qafqaziyyə"** adı altında çıxırdı. Tiflisdə nəşr olunan qəzetin redaktoru Səid Əfəndi Ünsizadə idi. Onun qardaşı Cəlal Ünsizadə 1883-cü ildə **"Kəşkül"** qəzetini nəşr etməyə başladı. "Kəşkül" "Əkinçi"nin müəyyənləşdirdiyi istiqaməti davam etdirdi.

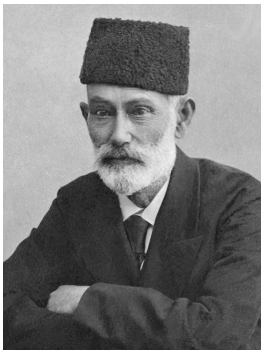

Həsən bəy Zərdabi

? *Yadınıza salın: hansı anlayış ilk dəfə "Kəşkül" qəzetində ifadə olunmuşdur?*

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan mətbuatının yeni dövrü başladı. 1903-cü ildən M.Şahtaxtinskinin redaktəsi altında nəşr edilən **"Şərqi-Rus"** qəzeti tez bir zamanda geniş oxucu kütləsi qazandı. 1905–1907-ci illər inqilabı dövründə milli burjuaziyanın (H.Z.Tağıyev, M.Muxtarov) və görkəmli ziyalıların (Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Ü.Hacıbəyli və b.) səyləri nəticəsində qəzet və jurnalların sayı artdı. Bu dövrdə çıxan **"Həyat"**, **"İrşad"**, **"Füyuzat"**, **"İşıq"** (qadın jurnalı) kimi qəzet və jurnallar ziyalıların və milli burjuaziya nümayəndələrinin yaratdığı cəmiyyətlər ("Müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsi") xalqın maariflənməsində, milli şüurun və azadlıq hərəkatının güclənməsində böyük rol oynadı. Bu dövrün ən mühüm hadisəsi **C.Məmmədquluzadənin** redaktoru olduğu **"Molla Nəsrəddin" jurnalının** 1906-cı ildə nəşrə başlaması oldu. Jurnal Azərbaycanda, Rusiyanın türkdilli xalqları arasında, həmçinin Yaxın Şərqdə satirik mətbuatın əsasını qoydu. O, Azərbaycanda demokratik fikrin inkişafında mühüm rol oynadı.

Ədəbiyyat. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında çoxəsrlik tarixə malik ədəbi ənənələr davam etdirilir, qədim Şərq ədəbiyyatına bağlı olan klassik romantik poeziya üstünlük təşkil edirdi. Bununla belə, ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələr ədəbiyyata öz təsirini göstərirdi. Əsərlərdə daha çox humanist düşüncələr təşəkkül tapır, yenicə formalaşmağa başlayan maarifçilik ideyaları görünürdü. Bu cəhətlər, əsasən, **A.Bakıxanovun** və **M.Ş.Vazehin** yaradıcılığında hiss olunurdu.

Mirzə Ələkbər Sabirin portreti (Rəssam Nasir Bəxşi)

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında satirik şeirin əsası qoyulmuşdur və onun ən görkəmli nümayəndəsi **Qasım bəy Zakir** idi. Bu dövrdə lirik poeziyanın digər görkəmli nümayəndəsi kimi Mirzə Şəfi Vazehin adı xüsusilə qeyd edilməlidir.

XIX əsrdə Azərbaycanda dramaturgiyanın əsasını qoymuş **Mirzə Fətəli Axundzadə** eyni zamanda maarifçi və ictimai xadim idi. Onun "Aldanmış kəvakib" povesti Azərbaycanda realist nəsrin ilk nümunəsi sayılır. XIX əsrin sonlarında "Mirzə Fətəli məktəbi"nin davamçıları olan **Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov** milli dramaturgiyanı yeni əsərlərlə zənginləşdirdilər.

XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda tənqidi-realist nəsrin ən görkəmli nümayəndəsi **Cəlil Məmmədquluzadə** hesab edilir. O, Azərbaycan ədəbiyyatında realist hekayəçiliyin əsasını qoymuşdur.

XX əsr satirik poeziyanın inkişafında isə **Mirzə Ələkbər Sabirin** rolu çox böyükdür.

İncəsənət. Memarlıq. XIX əsrdə milli musiqinin ənənəvi janrları olan aşıq və muğam sənəti inkişaf edirdi. İstedadına görə fərqlənən Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı aşıq şeiri ənənələrinin davam etdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli mərhələ idi. Bu dövrdə muğam sənətinin görkəmli ifaçıları olan **Hacı Hüsü**, **Xarrat Qulu**, **Cabbar Qaryağdıoğlu** bütün Qafqazda ən məşhur xanəndələr kimi tanınırdılar. Təsviri sənətin görkəmli nümayəndəsi **Mirzə Qədim İrəvani** portret ustası kimi şöhrət tapmışdı. O, İrəvanda Xan sarayının bərpasında çalışmış, binanın divarlarını "Oturan qadın", "Abbas Mirzə" portretləri ilə bəzəmişdi.

İsa bəy Hacınskinin evi

Murtuza Muxtarovun evi

XIX əsr incəsənət tarixinin ən böyük nailiyyəti teatrın yaranması idi. 1873-cü ildə Bakı Realni məktəbində M.F.Axundzadənin "Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran" əsərinin tamaşası nümayiş etdirildi. Bu tamaşa ilə Azərbaycanda milli teatrın əsası qoyuldu. Tamaşanın hazırlanmasında məktəbin müəllimi H.Zərdabi və N.Vəzirov yaxından iştirak etmişdilər. 1883-cü ildə H.Z.Tağıyev daha bir xeyirli iş görərək teatr binası tikdirib onu azərbaycanlı aktyorların ixtiyarına verdi.

Kapitalist münasibətlərinin inkişafı nəticəsində Bakıda əhali sürətlə artır, şəhər getdikcə böyüyürdü. Qala divarlarından kənarda Çəmbərəkənd, Dağlı məhəlləsi, Quba meydanı adlandırılan yeni məhəllələr yaranırdı. Kortəbii tikilən bu məhəllələrin sakinlərinin çoxu Bakının kəndlərindən, Xızıdan və yaxın ərazilərdən iş tapmaq üçün şəhərə üz tutanlar idi. Yaranmış vəziyyət quberniya mərkəzi olan Bakının yeni planlaşdırılmasını tələb edirdi. Bu işi Bakının ilk memarlarından sayılan **Qasım bəy Hacıbababəyov** həyata keçirdi. O, relyefi, yerin topoqrafiyasını nəzərə alaraq şəhərin yuxarı hissəsini terraslara bölüb küçələri pilləvarı şəkildə planlaşdırmışdı. Qasım bəyin layihəsinə Avropadan gələn memarlar heyran qalmışdılar. Bu dövrün digər görkəmli memarı **Zivər bəy Əhmədbəyov** olmuşdur. Bakıda varlı adamların, milyonçuların artması şəhərdə bir-birindən gözəl binaların inşa edilməsinə gətirib çıxardı. Avropadan Bakıya dəvət edilmiş memarlar milli və Avropa arxitekturasını uzlaşdıraraq bir-birindən gözəl memarlıq inciləri yaratdılar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda incəsənətin yeni janrları meydana gəlirdi. Dahi bəstəkar **Üzeyir bəy Hacıbəyli** 1908-ci ildə səhnəyə qoyduğu **"Leyli və Məcnun" operası** ilə bütün müsəlman Şərqində əks-səda doğurdu. "Leyli və Məcnun" müsəlman dünyasında ilk opera oldu. 1916-cı ildə ilk peşəkar aktyor olan **Hüseyn Ərəblinskinin** yaxından iştirakı ilə **"Neft və milyonlar səltənətində"** adlı ilk Azərbaycan bədii filmi çəkildi.

1. *H.Zərdabi haqqında əlavə məlumat toplayıb fəaliyyəti barədə referat hazırlayın.*
2. *Üsuli-cədid məktəblərinin yaranmasının əhəmiyyəti barədə fikir mübadiləsi aparın.*
3. *XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyətində meydana gələn yenilikləri dəftərinizə yazın.*
4. *XX əsrin əvvəllərində incəsənət sahəsində yaranan "ilk"lərin tarixi əhəmiyyəti barədə diskussiya təşkil edin.*
5. *XIX əsrin ikinci yarısında mədəniyyətin sürətli inkişafının səbəbi nə idi?*

II. AZƏRBAYCAN 1917–1920-ci İLLƏRDƏ

Birinci Dünya müharibəsi Rusiya imperiyasında sosial-iqtisadi, siyasi və milli problemləri son dərəcə kəskinləşdirmişdi. İmperiyanın hakim dairələrinin siyasi rejimi xilas etmək üçün islahatlar keçirməkdən imtina etməsi 1917-ci ilin fevralında mütləqiyyətin devrilməsi ilə nəticələnən inqilaba səbəb oldu.

Azərbaycan xalqı yaranmış tarixi şəraitdən istifadə edərək özünün illərlə yığılmış mürəkkəb problemlərinin həllinə başladı. Rusiyanın demokratik, federativ dövlətə çevrilməsi şəraitində milli muxtariyyətin əldə edilməsi ideyası Şimali Azərbaycanda əhalinin əksəriyyəti tərəfindən əvvəlcə rəğbətlə qarşılanırdı. Lakin Rusiyanın yeni hakimiyyəti müsəlman xalqların milli maraqlarına laqeydliklə yanaşır, ölkədə sabitliyin təmin edilməsində və sosial-iqtisadi məsələlərin həllində tərəddüd edirdi. Bu vəziyyətdən istifadə edən bolşeviklər 1917-ci ilin oktyabrında silahlı çevrilişlə hakimiyyəti qəsb etdilər. Onların Rusiya xalqlarına öz müqəddəratlarını təyin etmək hüququnun verilməsi barədə ünvanladığı ilk bəyannamə Azərbaycan xalqı tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. 1918-ci ilin martında erməni daşnak qüvvələri ilə ittifaqa girərək Azərbaycanın müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı siyasəti yürüdən Bakı Sovetinin cinayətkar əməlləri bolşeviklərin rəhbərliyi ilə Rusiyanın bərabərhüquqlu xalqların demokratik dövlətinə çevrilməsi ilə bağlı ümidləri puç etdi. Yaranmış vəziyyətdə milli müstəqilliyə nail olunması Azərbaycanın əksər siyasi qüvvələrinin başlıca məqsədi idi. Məhz milli qüvvələrin həmrəyliyi bu ideyanın tez bir zamanda gerçəkləşməsinə səbəb oldu və 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi elan edildi.

Azərbaycan xalqı müsəlman-türk dünyasında ilk demokratik respublika quruluşuna malik olan dövləti – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qurmaqla mütərəqqi siyasi hakimiyyətə və milli istiqlala verdiyi dəyəri nümayiş etdirdi. Ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmiş AXC mövcud olduğu qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi tədbirlərlə Azərbaycan xalqının tarixində şanlı səhifələr yazmışdır. XIX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanın istiqlalı üçün böyük təhlükə Rusiyadan gəldi. 1920-ci ilin aprelində AXC Sovet Rusiyasının ordusu tərəfindən işğal edildi.

VI FƏSİL. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

13 ŞİMALİ AZƏRBAYCAN RUSİYA İMPERİYASININ DƏRİN SİYASİ BÖHRANI DÖVRÜNDƏ

Birinci Dünya müharibəsi Rusiya imperiyasının xeyli zəifləməsinə səbəb oldu. Hakimiyyəti bacarıqsızlıqda ittiham edən siyasi müxalifətin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi sonda uğurla nəticələndi. Lakin yeni siyasi qüvvələr də imperiyanın güclənməsinə nail ola bilmədi. Əsarət altına aldığı xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların milli azadlıq mübarizəsinin genişlənməsi imperiyanın dağılmasını sürətləndirdi.

Fevral inqilabı, Oktyabr çevrilişi, müsəlman ictimai təşkilatları, Bakı Soveti, Şəhər Duması, muxtariyyət

Rusiyada Fevral inqilabı və Şimali Azərbaycan. Petroqradda 1917-ci ilin fevralında baş vermiş inqilab haqqında xəbər Bakıya martın 2-də çatdı. Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələri bu hadisəni, xüsusilə hökumətin siyasi məhbuslara amnistiya verməsini böyük sevinclə qarşıladılar. Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: *"1917-ci il inqilabı məhkum siniflərə hürriyyət, məhkum millətlərə də muxtariyyət verəcəkdi"*.

Bakının Birja meydanında mitinq. 1917-ci il, mart

Müvəqqəti hökumət Rusiyada yaşayan bütün vətəndaşların dini və milli zəmində ayrı-seçkiliyini qadağan edən Bəyannaməsini elan etdi. Novruz bayramı münasibətilə təşkil olunmuş təntənəli ziyafətdə Bakının 30 müsəlman ictimai təşkilatı adından müraciət qəbul edildi. Sənəddə Müvəqqəti hökumətin bəyan etdiyi demokratik ideyaların sarsılmazlığına inam bildirilirdi.

Rusiyada baş verən Fevral inqilabının Azərbaycanda müsbət qarşılanmasının səbəblərini müəyyən edin.

Martın 4-də Bakı şəhər Dumasının təşəbbüsü ilə **İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi (İTİK)** yaradıldı. Komitə, əslində, Müvəqqəti hökumətin Bakıda yerli nümayəndəliyinə çevrildi. Tərkibinə şəhərdəki bütün siyasi qüvvələrin təmsilçilərinin daxil edilməsi onun fəaliyyətinə, yekdil qərarın qəbul edilməsinə ciddi çətinliklər yaradırdı. Şəhər əhalisinin əksəriyyətinin azərbaycanlılardan ibarət olmasına baxmayaraq, komitəyə qeyri-azərbaycanlılar rəhbərlik edirdilər. İcraiyyə Komitəsinə azərbaycanlı əhalinin təmsilçilərindən **M.H.Hacınski** və **M.Ə.Rəsulzadə** də daxil oldular. İcraiyyə Komitəsi Bakı sənaye rayonunda 8 saatlıq iş günü, sahibkarlar və fəhlələr arasında barışıq komissiyalarının yaradılması haqqında qərarlar qəbul etdi.

Martın əvvəllərində yenidən fəaliyyətini bərpa etmiş **Bakı Fəhlə Deputatları Sovetinin** ilk iclası keçirildi. Burada Azərbaycanın milli siyasi qüvvələri təmsil olunmamışdı. Bolşeviklərdən fərqli olaraq, menşeviklər Müvəqqəti hökumətin müharibənin davam etdirilməsi ilə bağlı qərarını dəstəkləyirdilər. Bolşeviklər isə hakimiyyətin dərhal sovetlərə keçməsini tələb edirdilər. Bakıda fəaliyyət göstərən bütün sosialist partiyaları – menşeviklər, bolşeviklər və eserlər azərbaycanlıların siyasi və ictimai təşkilatlarını siyasi proseslərdən təcrid etməyə çalışırdılar. Bu partiyalar müsəlmanların yerli özünüidarə orqanlarında əhalinin sayına mütənasib qaydada iştirakının əleyhinə idilər. Bakı Ərzaq Komitəsinə keçirilən seçkilərdə Azərbaycanın milli siyasi qüvvələrinin qazandığı qələbələr sosialistləri ciddi narahat etməyə başlamışdı.

Sosialist partiyalar azərbaycanlıları siyasi proseslərdən kənarda saxlamaqla nəyə nail olmaq istəyirdilər? ?

İnqilabdan sonra Rusiyanın bir çox şəhərlərində olduğu kimi, Bakı və Yelizavetpolda da yerli hakimiyyət orqanları ilə yanaşı, ictimai təşkilatları və siyasi partiyaları özündə birləşdirən milli şuralar və komitələr yaranmağa başlamışdı. Martın 27-də Bakıda Azərbaycanın İctimai Təşkilatları Şurasının toplantısında M.H.Hacınskinin sədrliyi ilə **Müsəlman İctimai Təşkilatlarının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin (MİTMİK)** Milli Bürosu yaradıldı. Şuranın "Müsəlmanlara" adlı müraciətində Fevral inqilabı və Müvəqqəti hökumət alqışlanır, hamının onun müdafiəsində durmasının vacibliyi qeyd olunurdu. Şuranın və komitənin işində açıq fəaliyyətə keçən "Müsavat" partiyasının üzvləri fəal iştirak edirdilər. Partiyanın "Açıq söz" qəzeti şuranın rəsmi nəşr orqanına çevrildi. 1917-ci il martın sonlarında Yelizavetpolda **Nəsib bəy Yusifbəylinin** başçılığı ilə "Türk Ədəmi-mərkəziyyət" partiyası yaradıldı. Əvvəllər fəaliyyət göstərmiş "Qeyrət" partiyasının siyasi proqramından çıxış edən bu partiya demokratik Rusiya hüdudlarında federativ respublikanın yaradılması ideyasını müdafiə edirdi. Partiyanın təşkil etdiyi mitinqlərdə **"Yaşasın Azərbaycanın muxtariyyəti!"** şüarı irəli sürülürdü. Bununla da, "Azərbaycan" məfhumu tədricən siyasi məna kəsb etməyə başladı.

Məmmədhəsən Hacınski

1917-ci ilin aprelində Bakıda keçirilən **Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında** M.Ə.Rəsulzadə çağırılacaq Ümumrusiya Müəssislər Məclisində Rusiya müsəlmanlarına ərazi muxtariyyəti verilməsini tələb olaraq irəli sürdü: *"Federativ əsaslarla demokratik respublika Rusiya dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini ən yaxşı təmin edən forma kimi tanınsın"*. Milli hərəkatın digər görkəmli xadimi Ə.M.Topçubaşov Qafqaz müsəlmanlarına müraciət edərək onları Müəssislər Məclisinə seçkilərə birlikdə hazırlaşmağa çağırdı.

1917-ci ilin mayında **Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayında** Azərbaycanın təmsilçilərinin israrları nəticəsində *"Müsəlman millətlərin mənfəətlərini saxlamaq üçün ən uyğun idarə üsulu milli mədəni muxtariyyəti verən xalq cümhuriyyətidir"* müddəasının əks olunduğu qətnamə qəbul edildi. 1917-ci ilin iyununda eyni proqramla çıxış edən "Müsavat" və "Türk Ədəmi-mərkəziyyət" partiyalarının birləşmələri nəticəsində meydana çıxmış **"Türk Ədəmi-mərkəziyyət Müsavat Partiyası"** Azərbaycanın siyasi həyatında aparıcı milli siyasi qüvvəyə çevrildi. Türkçülük mövqeyindən çıxış edən bu partiyadan fərqli olaraq hələ 1905-ci ildə azərbaycanlı ziyalıların da fəal iştirakı ilə yaradılmış **Rusiyada Müsəlmanlıq (İttihad) Partiyası** müsəlman xalqlarının dini zəmində birliyinin yaradılmasını tələb edirdi.

1917-ci ilin iyulunda MİTMİK-in tərkibi yeniləndi və Əlimərdan bəy Topçubaşov onun sədri seçildi. Komitənin keçirdiyi çoxsaylı mitinqlərdə hakimiyyətin bütün orqanlarında müsəlmanların geniş təmsil olunmalarının vacibliyi qeyd edilirdi.

Azərbaycanın milli siyasi qüvvələrinin milli muxtariyyət ideyasını müdafiə etməsini nə ilə izah edə bilərdiniz? ?

1917-ci ilin yayı və payızında Rusiyada inqilabi çıxışların genişlənməsi Cənubi Qafqazın və Şimali Azərbaycanın daxili siyasi vəziyyətinə ciddi təsir göstərdi. Avqustun sonlarında rus qoşunlarının Ali baş komandanı general Kornilovun zəiflikdə ittiham etdiyi hökumətə qarşı qaldırdığı hərbi qiyam Şimali Azərbaycanın bütün siyasi qüvvələri tərəfindən pisləndi. MİTMİK Müvəqqəti hökumətin müdafiə olunması haqqında qərar qəbul etdi. Bakının müsəlman əhalisinin "Təzəpir" məscidində və Suraxanıda keçirdiyi mitinqlərdə qiyamda iştirak etmiş "Vəhşi diviziya"nın mövqeyi etirazla qarşılandı.

Oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə "Müsavat" partiyası bolşeviklərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, ən çox səs toplayan partiya oldu. Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında partiyanın fəalları bir çox məsul vəzifələrə təyin edildilər. "Müsavat"ın oktyabrın 25–31-də keçirilən I Qurultayında qəbul olunmuş yeni proqramda Rusiyanın demokratik federativ respublika prinsipi əsasında qurulması, muxtar əyalətlərdə yerli əhalinin ana dilinin rəsmi dil elan olunması, torpaqların əvəzsiz şəkildə kəndlilərin xüsusi mülkiyyətinə verilməsi, fəhlələrin 8 saatlıq iş gününün təmin edilməsi və digər mütərəqqi müddəalar əks olunmuşdu.

Beləliklə, Rusiyada Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatı təşkilati cəhətdən formalaşdı və onun keyfiyyətcə yeni əsasda siyasi proqramı tərtib edildi. Bakı və Şimali Azərbaycanın digər mühüm sənaye mərkəzlərindən fərqli olaraq, müsəlman kəndlərində inqilabi və milli azadlıq hərəkatları, demək olar ki, müşahidə olunmurdu. Burada əhalinin əksəriyyətinin savadsızlığı, yerlərdə iri mülk sahiblərinin və ruhanilərin güclü nüfuza malik olmaları səbəbindən demokratik ideyaların təbliği gözlənilən nəticəni vermirdi.

Fevral inqilabından sonra Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatında meydana çıxmış yeni meyilləri müəyyən etməyə çalışın.

Rusiyada Oktyabr çevrilişi və Şimali Azərbaycan. Şimali Azərbaycanın milli təşkilatları Müvəqqəti hökumətin fəaliyyətindən də xeyli narazı olduqları üçün bolşeviklərin oktyabrın 25-də Petroqradda hakimiyyəti ələ keçirmələrini ümumən rəğbətlə qarşıladı. Digər tərəfdən, sovet hökumətinin ölkənin müharibədən çıxmasına və kəndlilərə torpaq veriləcəyinə dair qərarları Şimali Azərbaycanda yeni hakimiyyətə müsbət münasibətin formalaşmasına təsir göstərdi. Lakin oktyabrın 27-də keçirilən Bakı Sovetinin fövqəladə iclasında eser, menşevik və daşnaklar Petroqradda baş vermiş bolşevik çevrilişinin əleyhinə qətnamə qəbul etdilər. Həmin iclasda bolşeviklərin müqavimətinə baxmayaraq, Bakıda ali dövlət hakimiyyəti orqanı qismində İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin yaradılması qərara alındı. Bolşeviklər buna etiraz olaraq sovetlərin hakimiyyətinin gücləndirilməsini tələb edirdilər. Onlar Bakı Sovetinin oktyabrın 31-də keçirilən geniş tərkibli iclasında Təhlükəsizlik Komitəsinin ləğv edilməsinə nail oldular. Noyabrın 2-də Bakı Sovetinin iclasında şəhərdə ali hakimiyyət orqanı kimi bolşeviklər Bakı Sovetini elan etsələr də, İTİK-in və Şəhər Dumasının mövcudluğu onun təkhakimiyyətliliyinə mane olurdu. Noyabrın 22-də İTİK-in ləğvindən sonra Bakı Sovetinin yeganə rəqibi Şəhər Duması idi.

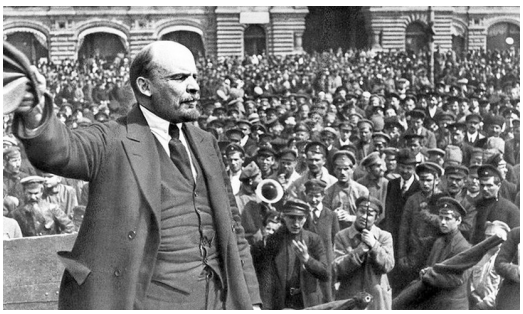

Bolşeviklərin lideri V.İ.Lenin. 1917-ci il

Dekabrın 12–13-də bolşeviklər hazırladıqları yeni seçki qaydası əsasında Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə qalib gəldilər. Bakı bolşeviklərinin hakimiyyəti Bakı qarnizonunun hərbi qüvvələrinə arxalanırdı. Sovet Rusiyası Bakıda hakimiyyəti gücləndirməklə yanaşı, həm də bütün Cənubi Qafqazı nəzarət altına almağa çalışırdı. Bu məqsədlə Lenin dekabrın 18-də erməni bolşeviklərindən S.Şaumyanı bölgəyə Sovet Rusiyasının fövqəladə komissarı təyin etdi.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda hakimiyyətinin zəifləməsi. 1917-ci il martın 9-da Müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Qafqaz Canişinliyini əvəz etmək üçün Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi (XCQK)

yaradıldı. Onun 4 üzvündən biri Azərbaycanı təmsil edən **Məmmədyusif Cəfərov** idi. İnqilabi proseslərin sürətli gedişi dövründə bölgədə gerçək siyasi hakimiyyətin yaradılması üçün XCQK-nın səyləri səmərəli deyildi. Siyasi partiyalar, milli şuralar və ictimai təşkilatlar əksər hallarda yerli problemlərin həllini öz üzərlərinə götürürdü. Mühüm sənaye mərkəzlərində yaradılmış Fəhlə Deputatları sovetlərinin güclənmələri isə, əslində, bütün Rusiyada olduğu kimi, bölgədə də ikihakimiyyətliliyə səbəb olmuşdu. Müvəqqəti hökumətin devrilməsi nəticəsində ölkənin qanuni hakimiyyət orqanları ilə əlaqəsini itirmiş və Lenin hökumətini tanımaqdan imtina edən XCQK fəaliyyətini dayandırdı. Cənubi Qafqazın aparıcı milli siyasi qüvvələri 1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə keçirdikləri müşavirədə Cənubi Qafqaz komissarlığının yaradılmasını qərara aldılar. Müəssislər Məclisində hakimiyyət məsələsinin həllinə kimi yerli özünüidarə orqanı qismində yaradılmış komissarlıq cari sosial-iqtisadi və hərbi vəziyyətin nizama salınmasına çalışırdı. Komissarlığın tərkibi bölgədə yaşayan millətlərin sayına mütənasib qurulmamışdı. Cənubi Qafqazda azərbaycanlılar sayca çox olsalar da, komissarlıqda gürcülər və ermənilərlə bərabər sayda təmsil olunmuşdular. Milli siyasi qüvvələrin arasında daxili və xarici siyasətin bir sıra məsələləri ilə bağlı fikir ayrılıqları komissarlığın fəaliyyətinə mane olurdu.

Noyabrın 26-da Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilər bolşeviklərin Cənubi Qafqazda sosial bazalarının məhdud olduğunu göstərdi. Burada seçicilərin əksəriyyəti öz səslərini milli partiyalara vermişdilər. Hətta sosial dayaqlarının güclü olduğu düşünülən Bakıda bolşeviklərə seçicilərin yalnız 20%-i səs vermişdi.

Dekabrın 2-də Sovet Rusiyası ilə Mərkəz dövlətləri (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Osmanlı və Bolqarıstan) arasında barışıq imzalandı. Bu saziş Rusiyanın bütün cəbhələrinə aid edilsə də, Osmanlı dövləti Sovet hakimiyyətini tanımayan Komissarlıqla ayrıca barışıq imzalamaq qərarına gəldi. Bu müqavilə dekabrın 5-də Ərzincanda imzalandı. Bundan sonra rus ordusu əsgərlərinin cəbhəni tərk etməsi geniş miqyas aldı. Əsgərlər arasında bolşevik təbliğatının yayılmasından narahat olan komissarlıq dekabrın 19-da Qafqaz cəbhəsindəki rus ordusunun tərxis olunması, bir neçə gündən sonra isə ordunun milli zəmində yaradılması haqqında qərarlar qəbul etdi. Gürcü və erməni hərbi hissələrində istər şəxsi heyətin cəlb edilməsi, istərsə də silah-sursat təchizatı ilə bağlı çətinliklərinin olmaması onların formalaşdırılmasını sürətləndirdiyi halda, Azərbaycan ordusunun yaradılması ciddi problemlərlə qarşılaşdı.

Beləliklə, 1917-ci ildə Rusiya İmperiyasında baş vermiş siyasi dəyişikliklər azərbaycanlıların milli azadlıq uğrunda hərəkatının daha kütləvi xarakter almasına səbəb oldu. Azərbaycanın milli siyasi qüvvələri yaranmış tarixi şəraitdə milli muxtariyyət ideyasının həyata keçiriləcəyinə ümid edirdilər.

1. *İTİK-in tərkibi necə təşkil olunmuşdu?*
2. *Cənubi Qafqazda Rusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərin nəticələri hansı qənaətə gəlməyə əsas verir?*
3. *Azərbaycan cəmiyyətinin "Vəhşi diviziya"nı Kornilovun qiyamında iştirakına görə qınamasının səbəblərini izah etməyə çalışın.*
4. *Cənubi Qafqaz Komissarlığının fəaliyətinə hansı amillərin mane olduğunu müəyyən edin.*
5. *Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqaz Komissarlığı ilə ikitərəfli barışıq imzalamasının səbəblərini aydınlaşdırın.*

14 BAKI SOVETİNİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMI[1] SİYASƏTİ

1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən Cənubi Qafqazda cərəyan edən hərbi-siyasi proseslərin təsiri ilə bölgə Rusiyanın mərkəzi hakimiyyətinin nəzarətindən çıxmağa başladı. Yerli xalqlar arasında qarşılıqlı etimadsızlığın gücləndirilməsi sahəsində çarizmin on illərlə apardığı siyasət nəticəsində milli münaqişələr dərinləşdi. Bolşeviklər və erməni siyasi qüvvələri bölgədə yaranmış mürəkkəb şəraitdən Azərbaycanın milli maraqlarına qarşı məkrli planlarından istifadə etmək qərarına gəldilər. Bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı qırğınların həyata keçirilməsi üçün bu qüvvələr bir cəbhədə birləşmişdilər.

Bakı Soveti, Müsəlman korpusu, "Evelina", Nəcməddin Qotsinski, 36-cı Türküstan Alayı

Şimali Azərbaycanda milli hərəkatın genişlənməsi. Bakıda bolşeviklərin fəaliyyəti onların bütün Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyətini zorla bərqərar etmək niyyətlərindən xəbər verirdi. Bakı Soveti şəhərdəki qoşun hissələri və hərbi dənizçilər tərəfindən fəal müdafiə edilirdi. Qafqaz cəbhəsindən evlərinə qayıtmaq istəyən rus ordusu əsgərlərinin bir çoxu müharibə dövrünün çətinlikləri və bolşevik təbliğatının təsiri altında Bakıda "ləngiməli" olurdu. Sovetin "inqilabi qüvvə" adı altında yaratdığı silahlı birləşmələrinin əksəriyyətini təşkil edən erməni və rus hərbçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı nifrət dolu münasibəti gələcək faciələrin təməlini qoymaqda idi.

Bölgənin müsəlman əhalisinə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı 1917-ci ilin sonlarından etibarən erməni quldur dəstələrinin genişlənməkdə olan "etnik təmizləmə" fəaliyyəti insanlığa sığmayan cinayətlərlə müşayiət olunurdu. Bu dövrə kimi özlərinin uydurulmuş "imperiya"larını Rusiyanın yardımı ilə Osmanlı əraziləri hesabına əldə edəcəklərinə ümidli olan erməni siyasi qüvvələri Sovet Rusiyası dünya müharibəsindən çıxdıqdan sonra bütün səylərini Cənubi Qafqaza yönəltmişdilər. Təkcə 1918-ci ilin martına kimi İrəvan quberniyasında 200-ə yaxın müsəlman kəndi qarət olunaraq məhv edilmişdi. Quberniyada sayca çox olan müsəlmanların qovulub çıxarılması gələcəkdə burada erməni dövlətinin yaradılması üçün məqsədyönlü tədbir idi. Azərbaycanlıların erməni basqınları qarşısında silahsız qalmaları ilə əlaqədar üzləşdikləri faciələrə görə həm Komissarlıq, həm də daha sonra onu əvəz edən Seym məsuliyyət daşıyırdı. Azərbaycanlıların milli təşkilatlarını dövlət maraqlarına laqeydlikdə ittiham edən Rusiya partiyaları erməni siyasi qüvvələrini müdafiə edirdilər. Bu isə Azərbaycanın müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş erməni vəhşilikləri haqqında məlumatın ölkə hüdudlarından kənara çatdırılmasına mane olurdu.

? *Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı erməni quldurlarının törətdiyi vəhşilikləri dünyada baş vermiş hansı hadisələrlə müqayisə etmək olar?*

Azərbaycanlıların milli muxtariyyətə meyilli olmaları, milli siyasi qüvvələrin arxasınca getmələri bölgəni sovetləşdirmək istəyən bolşevikləri və bu torpaqlara göz dikən erməni quldurlarını hiddət-

[1] ***Soyqırımı (genosid)*** *– hər hansı milli etnik, irqi və ya dini qrupun tam, yaxud qismən məhv edilməsinə yönəldilmiş, qabaqcadan düşünülmüş zorakı fəaliyyət. BMT-nin 1948-ci il konvensiyasına əsasən beynəlxalq cinayət hesab olunur.*

ləndirirdi. Hələ 1917-ci ilin noyabrında Cənubi Qafqazın Müsəlman Milli Komitələrinin Bakıda keçirilən konfransında Azərbaycan öz müqəddəratını təyin etmək hüququndan yararlanaraq muxtariyyət yaratmaq üçün təxirə salmadan Müəssislər Məclisinin çağırılmasını qərara almışdı. Davamlı erməni basqınlarından qurtulmağa çalışan ölkə əhalisi üzləşdikləri faciələrin tez bir zamanda bitməsi üçün milli siyasi qüvvələrdən daha təsirli və təcili tədbirlərin görülməsini tələb edirdilər. Bölgədə anarxiyanın hökm sürdüyü bir zamanda iqtisadiyyatda böhran daha da dərinləşir, aclıq, işsizlik və bahalıq artırdı. İnsanlarda inqilabi və demokratik ideyalara inamsızlıq hisləri güclənirdi. Azərbaycan əhalisinin müəyyən hissəsi ağır vəziyyətdən çıxmağın yeganə yolunu torpaqların Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmasında görürdü.

Bakı Sovetinin yerləşdiyi bina
(Keçmiş şəhər Dumasının binası)

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri istər ölkə hüdudları daxilində, istərsə də Komissarlıq vasitəsilə dinc müsəlmanların erməni quldurlarından müdafiəsi üçün silah-sursatın əldə edilməsinə səy göstərirdilər. 1917-ci il dekabrın 11-də Komissarlığın qərarı ilə general-leytenant **Əliağa Şıxlinskinin** komandanlığı altında yaradılmış **Müsəlman korpusu** silah-sursat və təchizat problemləri ilə qarşılaşmışdı. Komissarlıq Qafqaz cəbhəsində tərxis olunmuş iki rus diviziyasının hərbi əmlakının müsəlman korpusuna verilməsi haqqında qərar qəbul etsə də, onun icrası təmin olunmadı. Bolşevizm və şovinizm təbliğatının təsiri altında olan rus hərbi hissələri silahlarını azərbaycanlılara könüllü verməkdən imtina etdikdə bir çox hallarda onlara qarşı güc tətbiq olunması zərurəti yaranırdı. Lənkəranda iki rus sərhəd alayı, Astarada milis dəstəsi Şahsevən süvarilərinin yardımı ilə tərk-silah edilmişdilər. Gəncə Müsəlman Şurasının fəalları tərəfindən şəhərdə yerləşən 219-cu rus alayı güc tətbiq etməklə silahsızlaşdırılmışdı. 1918-ci ilin yanvarında Şəmkir dəmir yolu stansiyasında cəbhədən geri qayıdan və bolşeviklərin təsiri altında olan rus qoşunu ilə onları tərk-silah etməyə çalışan azərbaycanlıların silahlı qüvvələri arasında toqquşma baş verdi. Bu hadisə ilə bağlı riyakar təbliğat aparan Bakı Sovetinin rəhbərləri Azərbaycanın xristian əhalisində müsəlmanların niyyəti ilə bağlı yanlış təsəvvür formalaşdırmağa çalışırdılar. Münaqişənin aradan qaldırılmasında Azərbaycanın siyasi xadimlərindən **F.Xoyski, X.Xasməmmədov, Ş.Rüstəmbəyov** və başqaları mühüm rol oynamış, həkim Rəfibəyov isə hətta yaralı rus əsgərlərinin müalicəsini təşkil etmişdi. Bu hadisədən sonra Bakıya gəlmiş rus əsgərlərinin Şəmkirdə baş vermiş hadisələr haqqında verdikləri məlumatlar Bakı Sovetinin müsəlman əhali ilə bağlı məkrli niyyətini həyata keçirmək üçün apardığı antiazərbaycan təbliğatına böyük zərbə vurdu.

Əliağa Şıxlinski

Cəbhədən geri qayıdan rus hərbi hissələri nə üçün silahların bir hissəsini müsəlmanlara təhvil verməkdən imtina edirdilər? ?

Sovetin antiazərbaycan qüvvələri – menşeviklər, eserlər, kadetlər Bakıda tam hakimiyyətə sahib olmağa can atan bolşevikləri Azərbaycan milli qüvvələrinə qarşı mübarizədə müdafiə edirdilər. 1918-ci il martın ortalarına kimi kiçik silahlı qüvvəyə malik olan bolşeviklər əlavə hərbi qüvvəyə

ehtiyac duyurdular. Bu məqsədlə bolşeviklərlə daşnaklar arasında Azərbaycan milli hərəkatının əsas qüvvəsi olan "Müsavat"a qarşı hərbi-siyasi ittifaq bağlandı. Bolşeviklər daşnakları öz tərəflərinə çəkmək məqsədilə 1917-ci il dekabrın 29-da Sovet Rusiyasının imzaladığı qondarma "Türkiyə Ermənistanı" haqqında dekretdən yararlandılar. Bakı, bir tərəfdən, bolşeviklər üçün Rusiya sənayesinin və nəqliyyatının əsas yanacaq təchizatçısı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi halda, digər tərəfdən, Azərbaycanın iqtisadi inkişafında əvəzedilməz, tükənməz mənbə hesab edilirdi. Həmçinin Bakı Azərbaycan milli hərəkatının mərkəzi, bolşeviklərin isə öz hakimiyyətlərini Cənubi Qafqazda yaymaq üçün mühüm dayaq nöqtəsi idi. Mart hadisələri ərəfəsində burada azərbaycanlıların iri silahlı birləşmələri mövcud deyildi. Milli hərbi hissələrin qəzalardan Bakıya gətirilməsi də nəzərdə tutulmamışdı. 1918-ci il fevralın 24-də 1-ci Müsəlman Atıcı Alayının yaradılması məqsədilə bura gəlmiş general-mayor **Xəlil bəy Talışinskinin** rəhbərlik etdiyi zabitlər qrupunun sovetin qüvvələri tərəfindən həbs edilməsi şəhərin müsəlman əhalisinin kəskin etirazı ilə nəticələndi. Sonra zabitlər azad edilsələr də, müsəlman hərbi hissələrinin yaradılması işi xeyli çətinliklərlə üzləşdi. Şəhərin erməni əhalisi isə hadisələr ərəfəsində xeyli silah-sursat əldə etməyə müvəffəq oldu.

Bakıda Mart soyqırımı. Erməni-bolşevik qüvvələri Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə divan tutmaq üçün Müsəlman Süvari Alayının bir qrup əsgər və zabitinin "Evelina" sərnişin gəmisində Lənkərandan Bakıya gəlməsindən bəhanə kimi istifadə etdilər. Həmin qrup 1918-ci il martın 27-də görkəmli Azərbaycan xeyriyyəçisi H.Z.Tağıyevin faciəli şəkildə həlak olmuş oğlu, alayın zabiti Məhəmmədin dəfnində iştirak edirdi. Bu zabitlər geri qayıtdıqdan sonra onların guya Muğandakı rus-molokan kəndlərini məhv edəcəkləri barədə şəhərin xristian əhalisi arasında şayiələr yayıldı. Bakı Soveti nümayəndələri bundan istifadə edərək alayın əsgərlərini tərk-silah etdilər. Şəhərdə olan çoxsaylı erməni silahlılarına toxunulmadığı halda, azərbaycanlı hərbçilərə qarşı bu tədbirin həyata keçirilməsi müsəlmanların kəskin etirazına səbəb oldu. Kortəbii təşkil edilmiş mitinqlərdə şəhərin müsəlman əhalisi Bakı Sovetindən müsadirə olunmuş silahların qaytarılmasını və ya ermənilərdən də silahların alınmasını tələb edirdilər. Martın 30-da "İsmailiyyə" binasında Azərbaycan ictimaiyyətinin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən iclasa gələn erməni təmsilçilər bolşeviklərə qarşı birgə çıxış etməklə bağlı məkrli təklif irəli sürdülər. Lakin iclas iştirakçıları əhalini sakitləşdirməklə şəhərdə gərginliyi aradan qaldırmaq qərarına gəldilər. Martın 30-da Bakı Soveti təxribata əl ataraq şəhərin azərbaycanlı məhəllələrinə qarşı genişmiqyaslı əməliyyatlara başladı.

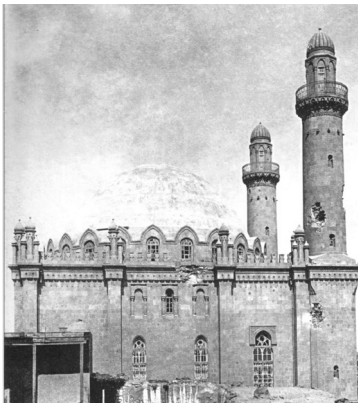

Təzəpir məscidi
1918-ci il Mart hadisələrindən sonra.
Bakı

..."Şamaxı yolunda", "Üçüncü paralel" küçəsinin tinində dayanmışdıq. On-on bir nəfər idik. Yuxarıda bir dəstə daşnak süvarisi göründü, yaxınlaşanda qabaqdakı dəstəbaşı bizə acıqlanıb bərkdən dedi ki, dağılın. Hərə bir tərəfə üz tutdu; mülk sahibi qaldı darvazanın qabağında. Dəstəbaşı daşnak atı mahmızladı. At çıxdı səkiyə və süvari bağırdı: "Köpək oğlu müsəlman, demirəm, çıx get!" Kişi dedi: "Evimin qabağından hara gedim? Köpək oğlu da sənsən, it oğlu da". Dəstəbaşı daşnak şallağı işə salanda səkidəki adam özünü yana verib yerdən bir daş qapdı. Süvarilərdən biri cəld tüfəngi çiynindən götürüb atəş açdı, kişi sərildi yerə... Elə bil hər şey tüfəng lüləsinin ucunda, oradan çıxan gülləyə bənd imiş, şəhəri atışma bürüdü"...

M.Süleymanov. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim.

Bakı, "Azərnəşr", 1987, səh. 136–137

Sizin fikrinizcə, Bakıda Mart qırğınları, doğrudanmı, bir təsadüfi hadisədən baş vermişdi? ?

Sovetin silahlı qüvvələrinə əsasən erməni zabitləri rəhbərlik etdiklərindən hərbi əməliyyatlar müsəlmanlara qarşı milli qırğın xarakteri aldı. Müsəlman məhəllələri dənizdən hərbi gəmilərdən açılan atəşlə, havadan isə Rusiyadan gətirilmiş iki təyyarədən atılan bombalarla dəhşətli dağıntılara məruz qaldı. Lakin dinc müsəlman əhalisi arasında itkilərin artması daha çox erməni talançı qruplarının fəaliyyəti ilə bağlı idi. Sonralar AXC-nin bu hadisələrlə əlaqədar yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası erməni-bolşevik qüvvələri tərəfindən Bakıda 12 min nəfər müsəlmanın qətlə yetirildiyini müəyyən etdi. Müsəlmanlara divan tutan erməni quldur dəstələrinin fəaliyyətinə, əsasən, erməni ziyalıları və din xadimləri başçılıq edirdilər. Şəhəri tərk etməyə macal tapmayan dinc əhalinin qorunmasını zəruri səviyyədə təmin edə bilmədiklərinə, silahlanma və say etibarilə üstün olan düşmənə qarşı mütəşəkkil fəaliyyətin mümkün olmadığına görə müsəlmanların müdafiə dəstələri sovet qoşunları ilə mübarizədə geri çəkilməyə məcbur oldular. Martın 31-də şəhərin müsəlman əhalisi Bakı Sovetinin silahlı qüvvələrinə müqaviməti dayandırdı.

Aprelin 1-də azərbaycanlı partiya və cəmiyyətlərin nümayəndələri Bakı Sovetinin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldular. Bu tələblərə görə, şəhərin müsəlman əhalisi hərbi birliklərini tərk-silah etməli, Bakı Sovetini şəhərdə yeganə ali qanuni hakimiyyət orqanı kimi tanımalı, Bakıdan Tiflisə və Petrovska (Mahaçqalaya) gedən dəmir yollarının bağlanılması aradan qaldırılmalı idi. Lakin buna baxmayaraq, erməni quldurlarının müsəlmanlara qarşı zorakılıqları aprelin 2-də də davam etdi. Aprelin əvvəllərində Dağıstan və Çeçenistanın imamı Nəcməddin Qotsinskinin dağlılardan və Quba qəzasının komissarı Əli bəy Zizikskinin isə qəzanın yerli əhalisindən təşkil etdikləri hərbi dəstələr Bakının müsəlman əhalisini erməni-bolşevik vəhşiliklərindən xilas etmək məqsədilə yürüşə başladı. Onlar erməni-bolşevik silahlı dəstələrindən birini Xaçmaz yaxınlığında məğlub etdikdən sonra Bakı Soveti qoşunlarının Biləcəri-Xırdalan müdafiə xəttinə qədər irəlilədilər. Həştərxandan Bakıya yeni sovet qoşunlarının gətirilməsi ilə qüvvələr nisbətinin bolşeviklərin xeyrinə dəyişməsi onları geri qayıtmağa vadar etdi. Seymin göstərişi ilə knyaz Maqalovun komandanlığı altında 2 min nəfərdən çox hərbi qüvvə Tiflisdən Bakı istiqamətinə doğru hərəkətə keçsə də, Hacıqabul dəmir yolu stansiyasından sonra sovet qoşunlarının müqaviməti onun Kürdəmirə geri çəkilməsinə səbəb oldu. Buna baxmayaraq, Bakının müsəlman əhalisi tamamilə müdafiəsiz qalmamışdı. Şəhərin qoçu dəstələri xalqın bu ağır vəziyyətində şəxsi maraqlarını bir kənara qoyaraq, qüvvələrini birləşdirib erməni quldurlarına layiqli cavab verirdilər. Onlardan kürdəxanılı qoçu **Məşədi Adili, dağlı Musanı və maştağalı qoçu Nəcəfqulunu** xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Təsadüfi deyil ki, ermənilər Bakıda geniş miqyaslı soyqırımı törətsələr də, bir sıra ətraf kəndlərə girə bilməmişdilər.

Qoçu Nəcəfqulu

"1918-ci ildə erməni daşnaklarının ...şəhərə hücum edəcəklərini eşidən kimi qoçular bir sədd kimi onların qabağını kəsmişdilər. Ya da ermənilər Bakının cənub kəndlərinə basqın edəndə qoçular Bülbülə kəndinin böyründəki gölün ətrafını əhatə edərək, onları Mərdəkan, Binə və Qala kəndlərinə buraxmamışdılar. Bu döyüşdə Bakı kəndlərinin qoçularından da bir çoxu fədakarlıqla həlak olmuş, lakin düşməni bir addım da irəli buraxmamışdılar".

Qılman İlkin. Bakı və bakılılar. Bakı, 2006, səh. 215

Şəhərdə müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən qırğınlara etirazını bildirən rus ordusunun 36-cı Türküstan alayının əsgərlərinin və komandanlığının, Xəzər Hərbi Dəniz Donanmasının rus matroslarının qırğınların dərhal dayandırılması haqqında Bakı Sovetinə verdikləri tələbindən və əks halda erməni məhəllələrinin bombardman ediləcəyi xəbərdarlığından sonra şəhərdə erməni zorakılığına əsasən son qoyuldu.

Bakıda 1905–1906-cı illərdə, 1918-ci ilin mart-aprelində müsəlman və erməni qüvvələri arasında baş vermiş silahlı toqquşmaları müqayisəli təhlil etməyə çalışın.

Qırğınların miqyasının genişlənməsi. Azərbaycanın müsəlman əhalisinə qarşı erməni vəhşilikləri Bakı quberniyasının bütün ərazisinə yayılmışdı. Martın 30-da Bakıdakı məlum hadisələrə bir neçə saat qalmış Şamaxı qəzasında başlanan və iyulun sonlarına kimi davam edən qırğınların nəticəsində 110 müsəlman kəndi talan edilərək viran qoyuldu, 20 min nəfərdən çox dinc sakin qətlə yetirildi. Şamaxı əhalisinin xilası üçün Gəncədən gələn Azərbaycan hərbi qüvvələrinin şəhəri tərk etməsi dinc müsəlmanların vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı. Müsəlmanlara qarşı aparılan talanlarda və qırğınlarda sovet qoşunlarına qəzanın erməni əhalisi də yaxından yardım edirdi. Aprelin ortalarında Lənkəran qəzasına basqın edən erməni quldurları buranın 40 yaşayış məntəqəsində qarətlər və qətllər törətmişdilər. Salyan qəzasında 12 yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, 2 min nəfər dinc müsəlman sakin qətlə yetirilmişdi. 1918-ci ilin aprel-may aylarında erməni-daşnak silahlı dəstələri tərəfindən Quba qəzasında 167 müsəlman kəndi dağıdılmış, 7 mindən çox müsəlman öldürülmüşdü. İyunun əvvəllərində erməni-bolşevik quldur dəstələri Kürdəmirə və Göyçay qəzasına soxularaq dinc müsəlman əhalisinə divan tutmuşdu. Bakı quberniyasında Sovet hakimiyyətinin bərqərar edilməsi pərdəsi altında erməni quldur dəstələri tərəfindən müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımını vəhşi daşnaklar eyni vaxtda İrəvan quberniyasının Naxçıvan, Şərur, Üçmüədzin, Zəngəzur və digər qəzalarında da törətmişdilər.

"Quba soyqırımı" memorial kompleksi

Beləliklə, Bakı şəhəri və quberniyanın bir çox qəzalarının müsəlman əhalisi daşnak-bolşevik quldur dəstələrinin zorakılığı qarşısında sovetin hakimiyyətini tanımalı oldu. Azərbaycanlıların milli iradəsini qırmağa, milli azadlıq ideyalarını boğmağa çalışan düşmən qüvvələr düşündüklərinin tam əksi ilə qarşılaşdılar. Azərbaycanlıların Rusiya dövləti daxilində muxtariyyətə inamları sarsıldı, müstəqil dövlətin yaradılması istəyi daha da gücləndi.

"Martda tökülən qanlar türklərdə milliyyət və hürriyyət fikrini, Azərbaycan atəşi-müqəddəsini söndürə bilmədi. ...Qanlar içində boğdurulmaq istəyən Azərbaycan fikri bir kərə müstəqil bir hökumət şəkli ilə təcəlli etdi! Bakı bir qan və bir fitnə ocağı deyil, paytaxtımız oldu".

M.Ə.Rəsulzadə. "Azərbaycan" qəzeti, 31 mart 1919-cu il

1. *Bakı Sovetinin 1918-ci ilin əvvəllərində silahlı qüvvələr yaratmaqda məqsədi nə idi?*
2. *Sizcə, Mart hadisələri zamanı Bakı Sovetinin müsəlman əhalidən tələbi nə ola bilərdi?*
3. *"Etnik təmizləmə" məfhumunu izah etməyə çalışın.*
4. *1918-ci ilin yanvarında Şəmkir stansiyasında baş vermiş qanlı toqquşmada Komissarlığın məsuliyyətini müəyyən edin.*
5. *"Tarix ondan ibrət götürməyən xalqları cəzalandırır!" fikrindən yanaşsaq, 1918-ci ilin yazı və yayında azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş soyqırımından hansı ibrətlərin götürülməli olduğunu müəyyənləşdirin.*

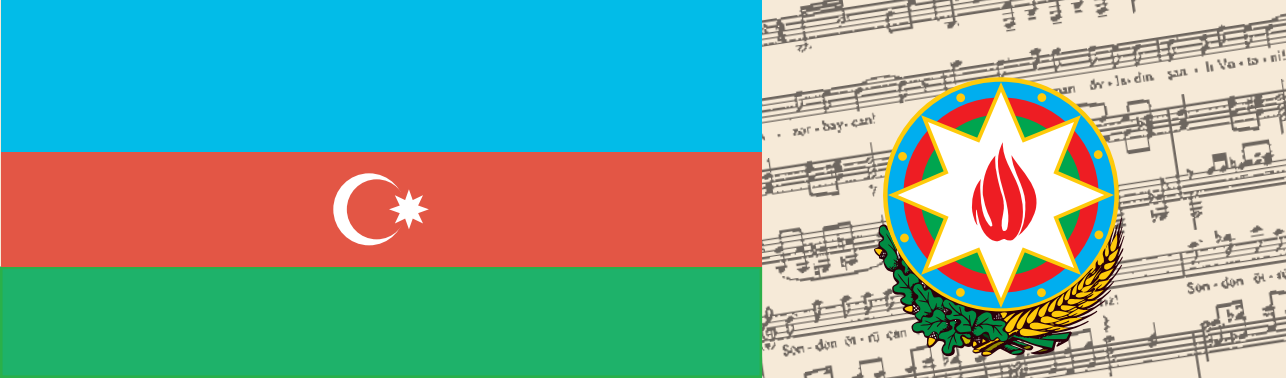

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN MİLLİ DÖVLƏTÇİLİYİNİN BƏRPASI VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ YOLUNDA

15

Rusiyada Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycan cəmiyyətində əsas yer tutan milli muxtariyyət tələbləri hadisələrin sonrakı gedişində tədricən əhəmiyyətini itirməyə başlamışdı. Cənubi Qafqazın ilk müstəqil federativ dövləti qısa müddətdən sonra dağıldı. 1917-ci ilin sonlarından etibarən Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrin təsiri altında müstəqil Azərbaycanın yaradılması ideyası xalqın əksər hissəsi tərəfindən coşqu ilə qarşılandı. Azərbaycanın milli siyasi qüvvələri belə bir şəraitdə xalqın müstəqil yaşamaq istəyini rəhbər tutaraq "İstiqlal bəyannaməsi"ni qəbul etdi. Bununla da, Azərbaycan tarixinin ən şərəfli dövrlərindən birinə qədəm qoyuldu.

Cənubi Qafqaz Seymi, Trabzon konfransı, Batum müqaviləsi, "İstiqlal bəyannaməsi", İyun böhranı, Bakı zəfəri

Cənubi Qafqaz Seymi və Şimali Azərbaycan. 1918-ci il yanvarın əvvəllərində – Lenin hökumətinin Petroqradda toplanmış Müəssislər Məclisini qovmasından bir neçə gün sonra Cənubi Qafqaz Komissarlığı gürcü fraksiyasının təklifi və Azərbaycan fraksiyasının həlledici yardımı ilə bölgədə ali qanunverici orqan funksiyasına malik parlamentin çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilən deputatların iştirakı ilə yaradılan orqan Rusiyadan ayrılaraq müstəqilliyini elan etmiş Polşanın qanunverici orqanının adı ilə Seym adlandırıldı. Fevralın 23-də Tiflisdə öz işinə başlayan Seymin ilk tədbiri bölgənin hökuməti funksiyasını icra edən və Seymin əsas partiyalarının təmsilçilərindən ibarət olan Komissarlığın yaradılması oldu. Bütün fraksiyalar Sovet Rusiyasını tanımaqdan imtina edir və demokratik Rusiyanın tərkib hissəsi olduğunu bildirirdi. Azərbaycan fraksiyası (44 nəfər) gürcü və erməni fraksiyalarından sayca çox olsa da, pərakəndə fəaliyyət göstərirdi. Bu fraksiya Seymi bölgə xalqlarının milli maraqlarından çıxış edən və mühüm məsələləri həll etməli olan Müəssislər Məclisi kimi qiymətləndirir, ilhaqsız və təzminatsız sülhə tərəfdar çıxır, Azərbaycanda milli ərazi muxtariyyətinin yaradılmasına başlanılmasının vacibliyini qeyd edirdi. Gürcü fraksiyası bölgə xalqları arasında ərazilərin hüdudlarının müəyyən edilməsini, tamamilə daxili özünüidarə

Cənubi Qafqaz Seyminin binası. Tiflis, 1918-ci il

hüququna malik milli ərazi vahidlərinin yaradılmasını təklif edirdi. Seymin erməni fraksiyası sözdə bu mövqeni müdafiə etsə də, erməni quldur dəstələrinin bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi qırğınlara göz yumurdu. Bu isə onların ikiüzlülüyünü nümayiş etdirirdi.

Cənubi Qafqazda yerli qanunverici orqanın yaradılmasının səbəbini izah edin.

1918-ci ilin əvvəllərində Sovet Rusiyası ilə Mərkəz dövlətləri (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Bolqarıstan, Osmanlı) arasında aparılan sülh danışıqları zamanı Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasında maraqlı olan Osmanlı dövləti Komissarlığa müraciət edərək ona müstəqil tərəf kimi danışıqlara qoşulmağı təklif etdi. Komissarlıq təklifi rədd etdi və Sovet Rusiyasının imzalayacağı sülh müqaviləsini tanımayacağını bildirdi. Komissarlığın gürcü və erməni nümayəndələri ehtiyat edirdilər ki, Rusiyadan ayrılacaqları halda bu, Osmanlı ordularının bölgədə fəaliyyətinin geniş miqyas almasına səbəb olacaqdır. Bu dövrdə rus qoşunlarının işğalı altında olan Osmanlı ərazilərində müsəlman əhalisinə qarşı erməni quldur dəstələri tərəfindən törədilən kütləvi qətliamlar davam edirdi. Yanvarın sonunda Osmanlı qoşunları Ərzincan barışığı ilə müəyyən edilmiş sərhədi keçərək müsəlmanların müdafiəsinə qalxdı. Komissarlıqda təmsil olunan siyasi qüvvələr arasında bu məsələyə münasibətdə kəskin fikir ayrılıqları yarandı.

Sovet Rusiyası ilə Mərkəz dövlətlərinin imzaladığı Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaz bölgəsi ilə bağlı müddəaları Seymin kəskin etirazına səbəb oldu.

Seym sülh danışıqlarına başlamaq üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. Bu danışıqlar 1918-ci il martın 14-dən aprelin 13-ə kimi Trabzonda aparıldı. Osmanlı nümayəndələri Seymin müstəqil dövlət olmadığı halda Brest-Litovsk müqaviləsini tanımaqdan imtina etməsini məntiqsiz yanaşma adlandırdılar. Seymin milli fraksiyaları arasında Brest-Litovsk sülh müqaviləsi ilə Osmanlı dövlətinə verilmiş Qars, Batum və Ərdahan vilayətlərinin taleyi məsələsində fikir ayrılıqları var idi. Azərbaycan və gürcü fraksiyaları Batumun Cənubi Qafqazın tərkibində saxlanılmasının tərəfdarı olduğu halda, erməni fraksiyası Qarsın saxlanılmasında israr edirdi. Azərbaycan fraksiyası Bakı neft sənayesi üçün Batumun mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi qənaətində idi. Bakıda dinc müsəlman əhalisinə qarşı bolşevik-daşnak qüvvələrinin həyata keçirdiyi soyqırımı xəbəri Osmanlı və Azərbaycan nümayəndələrinin danışıqlarda mövqeyini daha da sərtləşdirdi. Azərbaycan fraksiyasının Cənubi Qafqazda sabitliyin və sülhün bərqərar olması üçün Osmanlı dövlətinin tələblərini qəbul etmək barəsində təklifi və sülh danışıqlarında Seymin tutduğu mövqenin qeyri-müəyyənliyindən narazılığı gürcü və erməni fraksiyaları tərəfindən laqeydliklə qarşılandı. Gürcü və erməni fraksiyaları Osmanlı dövlətinin tələblərini rədd edərək ona müharibə elan edilməsi haqqında qərar verdi. Bir neçə gündən sonra Osmanlı dövləti Batumu ələ keçirməklə Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin müəyyənləşdirdiyi sərhədləri bərqərar etdi və Seymə sülh danışıqlarını bərpa etmək haqqında təklif göndərdi. Erməni fraksiyası müharibəni davam etdirməkdə israrlı olsa da, Azərbaycan və gürcü fraksiyaları bunun əleyhinə səs verdi. Osmanlı dövlətinin rəhbərlərindən Ənvər paşa Cənubi Qafqazda ümumi Seymə malik və Osmanlı dövləti ilə sıx ittifaqda olan vahid dövlətin yaradılmasını təklif edirdi. Aprelin 22-də Seym Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasını və müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan olunmasını qərara aldı. Bununla da, Rusiyanın mərkəzi hakimiyyətini rədd edən Şimali Azərbaycan siyasi müstəqillik əldə etdi və Qafqaz xalqlarının birliyinə daxil oldu. Respublikanın qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsinin imzalanması idi.

Seymin Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə qərarını necə qiymətləndirərdiniz? ?

Mayın 11-də Batumda işinə başlayan sülh konfransında Osmanlı dövləti Seymin günahı səbəbindən başlamış müharibədə üzləşdiyi itkilərə görə ona əlavə ərazilər verilməsini tələb etdi. Seymin gürcü və erməni nümayəndələri buna kəskin etirazlarını bildirdilər. Azərbaycan nümayəndələri isə Osmanlı dövlətinin yardımı ilə Bakı və İrəvan quberniyalarında müsəlman əhaliyə qarşı törədilən qırğınların qarşısının tez bir zamanda alınmasında maraqlı idilər. Cənubi Qafqaz, xüsusilə Azərbaycan müsəlmanları israrla Osmanlı qoşunlarının bölgəyə dəvət olunmasını tələb edirdilər. Seymin Azərbaycan fraksiyası hökumətin bolşevikləri Bakıdan çıxarmaqla bağlı tədbirlər görməyəcəyi halda federasiyanı tərk edəcəklərini bildirdi. Almaniyanın danışıqlarda vasitəçilik etməklə bağlı təklifi Osmanlı və Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən rədd edildikdən sonra Almaniya təmsilçiləri gürcü və erməni nümayəndələri ilə gizli görüşlər keçirir və müttəfiqləri Osmanlı dövlətinin maraqlarına qarşı planlar hazırlayırdılar. Onların "tövsiyələri" ilə Seymin gürcü fraksiyası 1918-ci il mayın 26-da müstəqilliklərini elan etməyə qərar verdi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

"İstiqlal bəyannaməsi". Seymin buraxılması və Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Respublikasının süqutu Azərbaycanın milli siyasi qüvvələri üçün gözlənilməz olmasa da, yerlərdə əhalinin rəyi öyrənilmədən müstəqilliyin elan olunması kimi mühüm qərarın qəbulu yolverilməz hesab olundu. Mayın 27-də Seymin Azərbaycan fraksiyasının toplantısında xalqın vətənpərvər, mütərəqqi siyasi xadimləri ölkənin idarə edilməsi vəzifəsini dərhal öz üzərlərinə götürdüklərini elan etdilər və Azərbaycan Milli Şurasının yaradıldığı haqqında qərar qəbul olundu. Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə, icra orqanının rəhbəri isə F.Xoyski seçildi. Mayın 28-də Milli Şuranın iclasında Azərbaycanın vəziyyəti haqqında məruzə edən **Xəlil bəy Xasməmmədov** təxirə salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika elan olunmasının vacibliyini əsaslandırdı. Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə bu zaman Batumda sülh danışıqlarında iştirak edirdi. Şura səs çoxluğu ilə Azərbaycanın "İstiqlal bəyannaməsi"ni qəbul etdi. Siyasi idarəetmə prinsiplərinə görə bir sıra Qərb ölkələrini geridə qoyan AXC bu ölkələrin ictimai rəyində müsəlman dünyasının mühafizəkarlığı haqqında əsrlərlə formalaşmış təsəvvürü alt-üst etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlandırılan yeni dövlətin ərazisi, əsasən, Şimali Azərbaycanı əhatə etsə də, onun adı bütün azərbaycanlılar üçün iftixar mənbəyinə çevrildi. Milli Şura F.Xoyskinin başçılığı ilə AXC-nin ilk hökumətinin təşkili haqqında qərar qəbul etdi.

Fətəli xan Xoyski

AXC-nin dövlət idarəetmə formasını müzakirə edin və dövrə uyğun olaraq dəyərləndirin.

"...Buna binaən arayi-ümumiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan Şurayi-Milliyəyi-İslamiyyəsi bütün cəmaətə elan ediyor ki:

1. *Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi hakimiyyət həqqinə malik olduğu kibi, Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət Azərbaycan dəxi kamilənl-hüquq müstəqil bir dövlətdir.*
2. *Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor.*
3. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə həmcüvar olduğu millət və dövlətlərlə münasibati-həsəna təsisinə əzm edər.*
4. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrəvində yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eylər.*
5. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə millətlərə sərbəstanə inkişafları üçün geniş meydan buraxır.*
6. *Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arayi-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurayi-Milli və Şurayi-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqətə durur".*

Azərbaycan tarixi: 7 cilddə. V cild (1900–1920-ci illər). Bakı, "Elm". 2008, səh. 260

1918-ci il iyunun 4-də müstəqil dövlətin tarixində ilk dəfə AXC hökumətinin Osmanlı dövləti ilə Batumda imzaladığı müqavilədə hər iki dövlət arasında daimi sülh və möhkəm dostluğun yaradılacağı əks olunurdu. AXC bu müqavilələri imzalamaqla Osmanlı dövləti ilə, əslində, müttəfiqlik münasibətləri qururdu.

Bakı zəfəri. "Bakısız Azərbaycan – başsız bədəndir!" ideyasından çıxış edən AXC-nin siyasi liderləri bu şəhərin düşmən qüvvələrindən azad olunmasını özlərinin ən başlıca vəzifələri hesab edirdilər. Buna görə də hərbi yardım üçün dərhal Osmanlı dövlətinə müraciət etmək məcburiyyətində qaldılar. Osmanlı dövləti Sovet Rusiyasının və Almaniyanın bu yardıma qarşı çıxacağını yəqin etdiyi üçün Nuru paşanın komandanlığı altında Şimali Azərbaycana göndərilən hərbi qüvvəni rəsmən Osmanlı dövlətinin sərəncamında olmayan Qafqaz İslam Ordusu adlandırmalı oldu. Bakı neftinə tez bir zamanda yetişmək niyyətində olan Almaniya gürcü qoşunları ilə birlikdə Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazda irəliləməsinə mane olurdu. 1918-ci ilin iyununda Borçalıda Osmanlı ordu hissələri ilə baş verən silahlı toqquşmada alman-gürcü qoşunları məğlubiyyətə uğradı. Almaniyanın AXC-nin siyasi dairələrini öz tərəfinə çəkmək cəhdi də bir nəticə vermədi. Osmanlı qoşunlarının Bakıya doğru başlanan hərbi yürüşünün guya bolşeviklər tərəfindən neft mədənlərinin məhv edilməsi ilə nəticələnəcəyi ilə bağlı Almaniya hökumətinin "narahatlığı"nın da faydası olmadı.

?

Almaniya nə üçün müttəfiqi Osmanlı dövlətinin Bakıya doğru yürüşünün qarşısını almağa çalışırdı?

Bakı şəhərinin və quberniyasının müsəlman əhalisinə qarşı keçirilən qırğınlardan sonra daşnak-bolşevik qüvvələri yerlərdə zorakılıqla Sovet hakimiyyətinin yaradılmasına nail oldu. Bakıda Erməni Milli Şurasından başqa bütün digər milli şuralar, daşnak və bolşevik dövri mətbuatından başqa digər siyasi qüvvələrin mətbuat orqanları qadağan edildi. Bakı şəhər Duması aprelin 20-də buraxıldıqdan sonra şəhərin bütün təsərrüfat, ərzaq və nəqliyyat sahələri Bakı Sovetinin ixtiyarına keçdi. Müsəlman əhalisinin soyqırımını "Vətəndaş müharibəsi" kimi qələmə verən daşnak-bolşevik qüvvələri guya şəhərin zəhmətkeş əhalisinin iradəsinə arxalanaraq aprelin 25-də Bakıda, Sovet Rusiyasında olduğu kimi, hökuməti – Xalq Komissarları Sovetini (XKS) təşkil etdilər. XKS-nin əsas vəzifələrinə erməni nümayəndələri təyin olunmuşdular. Qırğınları həyata keçirən erməni quldur dəstələri isə XKS-nin silahlı qüvvəsi olan Qırmızı Qvardiyaya qatılmışdı. XKS-də olduğu kimi, qvardiyada da əsgərlərin və komandirlərin əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdilər. Bakı XKS Sovet Rusiyası hökumətinin yerli orqanı kimi fəaliyyət göstərirdi. Onun həyata keçirdiyi tədbirlər 1917-ci ilin oktyabr çevrilişindən sonra Sovet Rusiyasında bolşeviklərin reallaşdırdığı fəaliyyətlə eyni idi.

İqtisadi siyasətin əsasını xüsusi mülkiyyətin müsadirəsi təşkil edirdi. Milliləşdirilmə adlanan bu tədbirlər, əslində, iqtisadiyyatın Sovet hakimiyyəti tərəfindən tam ələ keçirilməsi demək idi. XKS-nin ilk addımlarından biri yeni inzibati idarə orqanlarının, xalq milisi, inqilabi tribunal, xalq məhkəməsi və digər qurumların yaradılması oldu. Sovet Rusiyasına isə, ilk növbədə, Bakı nefti lazım idi. 1918-ci ilin aprel-iyul aylarında Bakıdan Sovet Rusiyasına 1,3 mln. tondan çox neft və neft məhsulları göndərilmişdi. Bundan başqa, pambıq, düyü, çay, duz, qurudulmuş balıq, meyvələr və s. məhsullar da "qardaşlıq yardımı"nı təşkil edən məhsullar sırasında idi. Oradan isə Bakıya silah-sursat, pul və hərbi dəstələr gətirilirdi.

Azərbaycan sərvətlərinin talanması sahəsində çar və Sovet Rusiyalarının ümumi cəhətləri hansılardır? ?

AXC-nin elan olunması öz hakimiyyətlərini bütün Şimali Azərbaycanda bərqərar etmək istəyən və rəhbərləri daşnak-bolşevik olan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) planlarını pozdu. Əvvəlcə Tiflisdə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalmış AXC hökuməti iyunun ortalarında Gəncə şəhərinə köçmək qərarına gəldi. Buna yol verməmək üçün iyunun 10-da Bakı XKS-nin qoşunu Gəncə üzərinə yürüşə başladı. AXC hökuməti və Milli Şura iyunun 16-da Gəncəyə köçdü.

AXC hökumətinin Gəncədə fəaliyyət göstərdiyi bina (hazırda Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti yerləşir)

Nuru paşa və onun ətrafındakı mühafizəkar-ilhaqçı qüvvələr AXC-nin siyasi təsisatlarının demokratik və liberal ideyalar əsasında qurulmasından narahat idilər və ona qarşı çıxırdılar. AXC-nin elan olunmasından sonra ilk siyasi böhran – "İyun böhranı" baş verdi. Osmanlı dövlətinin hərbi yardımının Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət kəsb etdiyini dərk edən AXC-nin siyasi liderləri Milli Şuranın iyunun 17-də keçirilən fövqəladə iclasında xalqın istiqlalının xilası naminə mühüm qərarların qəbul edilməsinə nail oldular. Fəaliyyətini dayandırmış Milli Şuranın səlahiyyətləri F.Xoyskinin başçılığı ilə yaradılan yeni hökumətə verildi. Dövlətin suverenliyi və istiqlalının qorunması hökumətin qarşısında mühüm vəzifə kimi qoyuldu. Hökumət hərbi vəziyyət elan etdi, Azərbaycanın Milli Ordusunun yaradılmasına başlanıldı. Ölkənin hər yerindən gələn könüllülərin yardımı ilə Azərbaycan-Osmanlı qüvvələri (Qafqaz İslam Ordusu) sovet qoşunlarını iyunun 27-dən iyulun 1-ə kimi Göyçay yaxınlığında davam edən döyüşlərdə darmadağın etdi. Bakı XKS İrandakı rus-kazak qüvvələrini yardıma çağırsa da, bunun elə də əhəmiyyəti olmadı. Şəhərin erməni əhalisi azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımına görə tezliklə cavab verəcəyindən tələşlanmışdı. Sovet Rusiyasının şəhəri qorumaq üçün kifayət qədər yardım göndərməməsi, XKS-nin hərbi bacarıqsızlığı ermənilər İrandakı ingilis qoşunlarını köməyə çağırmağa sövq edirdi. Bakı Sovetinin iyulun sonlarında keçirilən iclasında bolşeviklərin bu qərara etirazı bir nəticə vermədikdə XKS fəaliyyətini dayandırdı. Avqustun 1-də Bakıda yaradılmış Sentrokaspi diktaturası adlı hakimiyyət

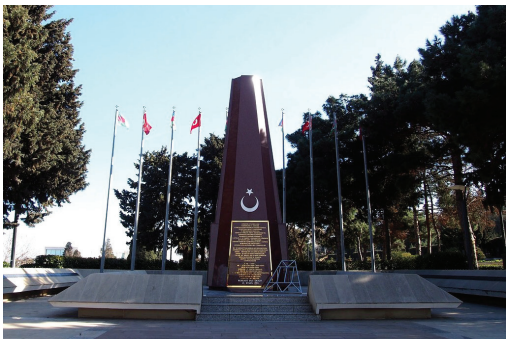

1918-ci ildə Azərbaycan xalqının xilası uğrunda döyüşlərdə həlak olmuş türk hərbçilərinin şərəfinə ucaldılmış abidə. Bakı

Nuru paşa

orqanında da erməni siyasi təşkilatları əsas rol oynayırdı. Onların israrlı xahişi ilə general Denstervilin başçılığı altında ingilis qoşunları avqustun 4-dən etibarən İrandan Bakıya gəlməyə başladılar. Gələn hərbi qüvvənin gözlənildiyindən xeyli az olması (1000 nəfərə qədər) erməniləri məyus etdi. İngilis komandanlığı şəhərdəki hakimiyyətin yerli silahlı qüvvələrin döyüş qabiliyyətinin zəif olduğunu yəqin etdi. İngilis generalı şəhərin və onun ətrafındakı yaşayış yerlərinin müsəlman əhalisinin yaxınlaşmaqda olan Azərbaycan-Osmanlı qoşunlarına rəğbətini gördükdən sonra Bakını tərk etmək qərarına gəlsə də, Sentrokaspi diktaturası buna imkan vermədi. Bu zaman Almaniya müttəfiqi Osmanlı dövlətinə və AXC-yə qarşı xain addım ataraq avqustun 27-də Sovet Rusiyası ilə gizli bağladığı "Əlavə saziş"ə əsasən, müəyyən qədər neftin müqabilində Bakını Azərbaycan-Osmanlı qoşunlarından qorumaqla bağlı üzərinə öhdəlik götürdü. Almaniya hərbi-siyasi dairələrinin fikrincə, bu zaman onlar Bakı neftinə yetişməklə müharibənin gedişində mühum dönüşə nail ola bilərdilər.

Bakıda möhkəmlənməyə çalışan yadelli qüvvələrin ən başlıca problemlərini müəyyən edin.

Osmanlı və Azərbaycan hökumətlərinin təzyiqləri, müharibədə uğursuzluqların artması və Sovet Rusiyasının Bakıda hakimiyyətini bərpa edə bilməməsi ilə əlaqədar Almaniya sazişdən imtina etməli oldu. Sentyabrın 15-də Bakının azad edilməsi üçün Azərbaycan-Osmanlı hərbi qüvvələrinin həlledici hücumu uğurla nəticələndi. Düşmən qüvvələri pərakəndə şəkildə gəmilərlə şəhərdən qaçmağa məcbur oldu. Sentyabrın 17-də Azərbaycan hökuməti Bakıya köçdü. Bununla da, ölkə ərazisinin əsas hissəsində AXC-nin hakimiyyəti bərqərar edildi.

"...Anadolu Mehmetcikləri Bakıdakı şəhadətləri ilə türklüyə yeni bir vücud ata etdilər... Bu qəhrəman şəhidlər yalnız Bakıdadırlarmı? Naxçıvandan, Qarabağdan, Şamaxıdan, Gəncədən ta Bakıya qədər elə bir yer varmı ki, orada belə fədakarlar yatmasın?! Bəli, Azərbaycanın hər tərəfində şairin təsvir etdiyi "Sarmaşıqlı bir məzar" taparsınız ki, ziyarətgahlara çevrilən bu məzar qardaş imdadına gələn türk məzarıdır".

M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, səh. 43

Mənbəyə münasibət bildirin.

1. *1918-ci ilin aprelində Seymin Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmasına Qafqazın müsəlman əhalisinin münasibəti necə idi?*
2. *1918-ci ildə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ikihakimiyyətliliyi müəyyən edin.*
3. *Seymin fraksiyalarının müharibə və sülh məsələlərində mövqeyini təhlil edərək oxşar və fərqli cəhətləri tapın.*
4. *AXC-nin yaradılmasını zəruri edən amillər hansılar idi?*
5. *Bakının azad edilməsinin Azərbaycan tarixində hansı əhəmiyyətə malik olduğunu aydınlaşdırın.*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DAXİLİ SİYASƏTİ 16

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman-türk dünyasında Qərb demokratik siyasi sisteminə əsaslanan ilk milli dövlət idi. Dövlət quruculuğu milli siyasi qüvvələrin fədakar səyləri və əhalinin yaxından iştirakı ilə baş vermişdi. AXC-nin hakimiyyət orqanları qarşısında müstəmləkə əsarəti dövründən yığılıb qalmış, həmçinin müharibənin ağır nəticələri ilə bağlı yaranmış mürəkkəb problemlərin aradan qaldırılması kimi vacib vəzifə qoyulmuşdu. Cümhuriyyətin bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər Azərbaycan tarixində yüzlərlə "ilk"lərin meydana çıxmasına səbəb oldu.

Azərbaycan parlamenti, AXC hökuməti, neft sənayesi, aqrar islahat, məktəblərin milliləşdirilməsi, Bakı Dövlət Universiteti

Dövlət quruculuğu. "İstiqlal bəyannaməsi" AXC-nin dövlət quruluşunu parlamentli respublika kimi təsbit etmişdi. Qanunverici orqan funksiyasını ilk dövrlərdə Müvəqqəti Milli Şura yerinə yetirirdi. Milli Şuradakı mövcud siyasi qüvvələr Azərbaycanın yalnız müsəlman əhalisini təmsil edirdi. İyunun 17-də fəaliyyətini dayandırmalı olan Milli Şura hökumətin qarşısında 6 aydan gec olmayaraq ümumi, birbaşa və gizli səsvermə əsasında Müəssislər Məclisinin çağırılması vəzifəsini qoymuşdu. Osmanlı qoşunları Şimali Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Bakıya gəlişi gözlənilən Antanta qüvvələrinin AXC-ni tanımaqdan imtina etməsi Azərbaycanın müstəqilliyini yenidən təhlükə altına aldı. Belə bir vəziyyətdə ölkənin bütün əhalisini təmsil edəcək qanunverici orqanın təxirə salınmadan çağırılmasına böyük ehtiyac var idi.

1918-ci ilin noyabrında fəaliyyətini bərpa edən Milli Şura özünü yenidən respublikanın yeganə qanunverici orqanı elan etdi. Noyabrın 20-də qəbul edilmiş "Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında" Qanun seçki əsasında və ölkədə yaşayan bütün millətlərin təmsil olunduğu birpalatalı parlamentin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Parlamentin yaradılması haqqında qanuna görə, milli azlıqlara böyük güzəştlər edilirdi. Belə ki əhalisinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən Bakı qəzasından parlamentə 5 nəfər müsəlman deputatı seçilməli olduğu halda, azlıqda qalan ermənilərin Milli Komitəsi 5, rusların Bakı Milli Şurası isə 10 nəfər deputat seçmək hüququ alırdı. Müsəlman əhali Gəncə və Şuşa qəzalarının hər birindən 2 nümayəndə seçməli olduğu halda, ermənilərə hər birindən 8 nümayəndə seçmək hüququ verilirdi. Bu güzəştlər AXC-ni ölkənin bütün millətlərinin iradəsinə arxalanan dövlət kimi dünyaya təqdim etmək zərurətindən edilmişdi. Erməni və rus Milli şuraları müxtəlif bəhanələrlə əvvəlcə Azərbaycan Parlamentini tanımayacağını bildirsə də, Bakıdakı Antanta hərbi komandanlığının təmsilçisi general Tomson dekabrın sonlarında parlamentə və hökumətə müsbət münasibətini bəyan etdikdən sonra onun işində iştirak etməyə məcbur oldu.

? *Parlamentin yaradılması hansı zərurətdən irəli gəlirdi?*

Azərbaycan Parlamentinin iclası

1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan AXC Parlamenti xalqın demokratik hakimiyyət prinsiplərinə verdiyi böyük dəyərin təzahürü idi. Parlamentin sədri vəzifəsinə o zaman İstanbulda Azərbaycanın fövqəladə və səlahiyyətli səfiri qismində fəaliyyət göstərən **Əlimərdan bəy Topçubaşov** seçildi. Lakin məlum səbəblərə görə bu vəzifəni onun müavinləri – 1920-ci ilin fevralına kimi **Həsən bəy Ağayev**, daha sonra isə **Məmmədyusuf Cəfərov** icra etməli oldular.

Parlamentin fəaliyyətə başlaması münasibətilə siyasi məhbuslara amnistiya elan edildi. Parlamentin ilk müzakirə etdiyi məsələlərdən biri hökumətin hesabatının dinlənilməsi və yeni hökumətin təşkil olunması idi. **F.Xoyski** səhhəti ilə bağlı yeni hökumətin yaradılması barəsində təklifdən əvvəlcə imtina etsə də, israrlı müraciətlərdən sonra 1918-ci il dekabrın 26-da yeni koalisiya hökumətini təşkil etməyə razı oldu. Hökumət Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsini, ərzaq, nəqliyyat, aqrar, maliyyə və ordu sahələrində təxirəsalınmaz islahatların keçirilməsini nəzərdə tutan bəyannamə ilə çıxış etdi. General Tomson bu hökuməti Azərbaycan hüdudlarında yeganə qanuni hakimiyyət orqanı kimi tanımaqla təkcə AXC-nin beynəlxalq aləmdə tanınması istiqamətində mühüm qərar qəbul etmədi, eyni zamanda Rusiyanın parçalanmasını istəyən öz dövlətinin maraqlarını da ifadə etmiş oldu. Tomsonun bu bəyanatına baxmayaraq, ingilis komandanlığı Bakıda yaratdığı general-qubernatorluq vasitəsilə AXC hökumətinin daxili işlərinə kobud müdaxilələrə yol verirdi. Parlament və hökumətin fəaliyyətlərini çətinləşdirən amillərdən biri burada təmsil olunan partiyaların arasında kəskin fikir ayrılıqlarının mövcudluğu idi. Parlamentdə bir neçə fraksiya və qrup fəaliyyət göstərirdi ("Müsavat" və bitərəflər, "İttihad", "Əhrar", sosialistlər, "Slavyan-rus" cəmiyyəti və s.). Lakin buna baxmayaraq, fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində AXC parlamenti 230-a yaxın qanun qəbul etdi.

Həsən bəy Ağayev

? *General Tomsonun F.Xoyski hökumətini tanımasının səbəblərini necə izah edərdiniz?*

1919-cu ilin avqustunda "Vətəndaşlıq haqqında" Qanun, oktyabrında isə "Mətbuat haqqında" Nizamnamə qəbul edildi. 1919-cu ilin iyulunda qəbul edilmiş Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında əsasnaməyə görə, 20 yaşına çatmış bütün vətəndaşlara seçkilərdə iştirak etmək hüququ verilirdi, lakin 1920-ci ilin aprelində ölkənin Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə əlaqədar seçkilərin keçirilməsi baş tutmadı.

AXC hökuməti. Ali icra orqanı funksiyasını hökumət yerinə yetirirdi. AXC-nin ilk hökuməti Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşısa da, ikinci hökumət Şuranın qanunverici səlahiyyətlərini də hə-

yata keçirməli oldu. 1918-ci ilin yayında ölkə ərazisində hərbi vəziyyət tətbiq edildi, ilk dövlət bayrağı qəbul olundu, türk (Azərbaycan) dili dövlət dili elan edildi, ümumi hərbi mükəlləfiyyət tətbiq olundu.

AXC hökumətləri haqqında qısa məlumat:

	Fəaliyyət dövrləri	Hökumət-lərin başçıları	Təsdiq edən orqan	Hökumətdə iştirak edən siyasi qüvvələr	Təşkil olunduq-ları şəhər
I	28.05–17.06.1918	Fətəli xan Xoyski	Milli Şura	"Müsavat", "Hümmət", "İttihad", Müsəlman-sosialist bloku, bitərəflər	Tiflis
II	19.06–07.12.1918	Fətəli xan Xoyski	Milli Şura	"Müsavat", "İttihad", bitərəflər	Gəncə
III	26.12.1918–14.04.1919	Fətəli xan Xoyski	Parlament	"Müsavat", Müsəlman-sosialist bloku, bitərəflər, "Slavyan-rus" cəmiyyəti	Bakı
IV	14.04.1919–22.12.1919	Nəsib bəy Yusifbəyli	Parlament	"Müsavat", "Slavyan-rus" cəmiyyəti, "Əhrar", Müsəlman-sosialist bloku, bitərəflər	Bakı
V	22.12.1919–30.03.1920	Nəsib bəy Yusifbəyli	Parlament	"Müsavat", "İttihad", "Əhrar", Müsəlman-sosialist bloku, bitərəflər	Bakı

AXC hökumətlərinin tək partiyadan təşkil olunmamasının səbəbini izah edin.

AXC-nin ərazisi 113.896 km^2 (onun 97.298 km^2-i mübahisəsiz ərazi) idi və inzibati cəhətdən Bakı, Gəncə və Zaqatala quberniyalarına bölünmüşdü. Ölkə əhalisi 1919-cu ildə 4.617.671 nəfər idi ki, onun da 75,4%-ni müsəlmanlar təşkil edirdilər.

Qarabağ general-qubernatorluğu. 1918-ci ilin yayında Qarabağda məskunlaşmış erməni əhalisi Ermənistandan aldığı yardımın sayəsində fəallaşmışdı. Onların məqsədi əhalinin əksəriyyətini müsəlmanların təşkil etməsinə baxmayaraq, buranı zorla Ermənistana birləşdirmək idi. Qafqaz İslam Ordusu bu dövrdə bütün səylərini Bakının azad edilməsinə yönəltdiyindən Qarabağda erməni quldur dəstələrinin müsəlman əhalisinə qarşı qırğınları geniş miqyas almışdı. Bakının azad edilməsindən dərhal sonra AXC hökuməti Qarabağda sabitliyin yaradılması və erməni quldur dəstələrinin tərk-silah edilməsi üçün Qafqaz İslam Ordusunun bir hissəsini buraya göndərdi. Sentyabr-oktyabr aylarında aparılan hərbi əməliyyatlardan sonra Qarabağda AXC-nin hakimiyyəti bərqərar oldu. Osmanlı qoşunlarının Şimali Azərbaycanı tərk etməsi ilə Ermənistan tərəfindən yardım alan quldur dəstələri yenidən fəallaşdı. Bu dəfə onlara qarşı mübarizəni AXC ordusu aparmalı oldu. 1919-cu il yanvarın 13-də AXC hökuməti Qarabağın azərbaycanlı əhalisini erməni quldur dəstələrinin vəhşiliklərindən qorumaq üçün Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən Qarabağın müvəqqəti general-qubernatorluğunun təsis olunması haqqında qərar qəbul etdi. Bu vəzifəyə milli azadlıq hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri, AXC-nin ilk hökumətində Hərbi nazir olmuş Xosrov bəy Sultanov təyin edildi. Ermənistan hakimiyyətinin Qarabağda bu vəzifənin təsis edilməsinə və ermənilərin düşməni adlandırdığı X.Sultanovun bu vəzifəyə təyin olunmasına etirazı bir nəticə vermədi. İyunun 5-də Qarabağda AXC hakimiyyətinə qarşı pozucu fəaliyyət aparan erməni Milli Şurasının fəal üzvləri general Tomsonun yardımı ilə ölkə hüdudlarından çıxarıldılar. Ertəsi gün Şuşanın

Şərti işarələr:

- Paytaxt şəhərləri
- Dövlət sərhədləri
- Qəzaların sərhədləri
- Qəza mərkəzi
- Mübahisəli ərazilər
- Azərbaycan quberniyalarının sərhədləri

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin inzibati ərazi quruluşu (1918–1920)

erməni əhalisi separatçıların fitnəkarlığına görə X.Sultanova məktub yazaraq onun şəxsində Şuşanın müsəlman əhalisindən üzr istədi. Avqustun 15-də Qarabağın erməni əhalisi AXC hakimiyyətinə tabe olduğu haqqında hökumətlə saziş imzalamaq məcburiyyətində qaldı. 1919-cu ilin payızında Zəngəzurda müsəlman əhalisinin erməni basqınlarından müdafiəsinin gücləndirilməsi nəticəsində Ermənistan respublikası bir müddət qəzanın işğalından əl çəkməli oldu. İngilis komandanlığının vasitəçiliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Ermənistan Respublikası arasında 1919-cu ilin noyabrında Tiflisdə imzalanmış sazişə əsasən, hər iki tərəf qoşun hissələrini Zəngəzurdan çıxarmalı idi. Lakin saziş imzalandıqdan bir neçə gün sonra Ermənistan onun şərtlərini pozaraq öz qoşununu Zəngəzura göndərdi.

Xosrov Sultanovun AXC-nin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında rolunu dəyərləndirməyə çalışın.

Naxçıvan general-qubernatorluğu. AXC-nin yaradılması ərəfəsində, xüsusilə ondan sonra erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Naxçıvanın müsəlman əhalisinə qarşı qırğınların miqyası genişləndirilmişdi. Batum müqaviləsi əsasında 1918-ci ilin iyununda Naxçıvana gəlmiş Osmanlı qoşunları yerli silahlı dəstələrin yardımı ilə bölgənin müdafiəsini möhkəmləndirdi. Osmanlı hərbi qüvvələri 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvanı tərk etdikdən sonra fəallaşmış erməni quldur

dəstələrinin buranın dinc müsəlman əhalisinə qarşı vəhşilikləri yenidən artdı. 1918-ci ilin noyabrında bölgənin müdafiəsini təmin etmək və onun Ermənistan tərəfindən işğalına yol verməmək üçün mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan **Araz-Türk Respublikası** (ATR) yaradıldı. 1919-cu il fevralın 28-də ATR-in "Cənub-Qərbi Azərbaycan" adı altında AXC-yə birləşməsi xahişini təmin edən hökumət **Bəhram xan Naxçıvanskinin** rəhbərliyi altında Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Vedibasar ərazisini əhatə edən **Naxçıvan general-qubernatorluğu** yaradılmasını qərara aldı. Cənubi Qafqazda ingilis komandanlığının Naxçıvan məsələsində ermənipərəst mövqeyi, Ermənistanın güclü hərbi və siyasi-diplomatik təzyiqi, AXC-nin bölgəyə kifayət qədər yardım göstərə bilməməsi 1919-cu ilin martında ATR-in süqutuna səbəb oldu. Bölgə əhalisinin və AXC hökumətinin maraqlarına ingilis komandanlığının laqeydliyi nəticəsində 1919-cu ilin mart-iyul aylarında burada erməni idarəçiliyi fəaliyyət göstərirdi. Lakin işğal rejimi AXC-nin güclü diplomatik təzyiqi və yerli əhalinin qətiyyəti sayəsində ləğv edildi. 1919-cu ilin avqustunda Naxçıvan şəhərində **Səməd bəy Cəmillinskinin** başçılığı ilə general-qubernatorluq fəaliyyətə başladı.

Milli Ordunun yaradılması. Mürəkkəb daxili və xarici şərait Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasının sürətləndirilməsini tələb edirdi. AXC hökumətinin 1918-ci il 26 iyun tarixli qərarı ilə, əsasən, azərbaycanlılardan ibarət olan Müsəlman Korpusu **Əlahiddə Azərbaycan Korpusu** adlandırıldı, bununla da, **Cümhuriyyət Ordusunun** əsası qoyuldu. Bu işi sürətləndirmək məqsədilə 1918-ci il noyabrın 1-də F.Xoyskinin rəhbərliyi altında hökumətin nəzdində Hərbi Nazirlik yaradıldı. Lakin ordu quruculuğu onun müavini, daha sonra isə Hərbi nazir vəzifəsini icra edən general **S.Mehmandarova** tapşırıldı. Pərakəndə fəaliyyət göstərən milli hərbi hissələrin idarə olunmasını mərkəzləşdirmək məqsədilə Baş Qərargah formalaşdırıldı. AXC parlamenti ordu quruculuğu və ölkənin müdafiəsinin təşkili ilə bağlı 9 qanun qəbul etdi. Orduda Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə, savadsızlığın aradan qaldırılmasına, döyüşçülərin xalqın milli dəyərlərinə və şanlı qəhrəmanlıq tarixinə əsaslanan tərbiyəsinə, hərbi bacarıqlarının artırılmasına, peşəkar milli zabit kadrlarının hazırlanmasına, nizam-intizamın gücləndirilməsinə, ordunun silah-sursatla tam təmin olunmasına böyük əhəmiyyət verilirdi. 1919-cu ilin aprelində hökumətin təqdim etdiyi büdcə layihəsinə əsasən, orduya dövlət büdcəsindən xərclərin, təqribən, 28%-i ayrılmalı idi. Hərbi qulluqçuların geyim formasının milli üslubda hazırlanması döyüşçülərin milli ruhunun gücləndirilməsində əhəmiyyətli addım oldu. 1919-cu ilin iyununda imzalanmış Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-müdafiə və hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında sazişlərin də Milli Ordunun formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti var idi. Ölkənin xarici təhdidlərdən təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə 1919-cu il iyunun 11-də Baş Qərargahın nəzdində **Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı** yaradıldı.

Milli Ordunun zabitləri

Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılması sahəsində hansı çətinliklər mövcud idi? ?

1918-ci ilin aprelindən etibarən Lənkəran bölgəsini vaxtilə burada məskunlaşdırılmış rus-molokan əhalisinin yardımı ilə Azərbaycandan ayıraraq əvvəl ağqvardiyaçılar, sonra isə bolşeviklər nəzarətdə saxlayırdılar. 1919-cu ilin mayında bolşeviklər burada Sovet hakimiyyətinin qurulduğunu və Muğan Sovet Respublikasının yaradıldığını elan etdilər. Sovet Rusiyası separatçılara

silah-sursat və pulla yardım edirdi. AXC ordusunun əsas hissələri bu zaman Qarabağın dağlıq ərazisində erməni separatçılarına qarşı mübarizə aparırdı. Digər qismi isə şimaldan gələn təhlükə ilə bağlı sərhədlərin müdafiəsinə göndərilmişdi. Buna görə də yalnız 1919-cu ilin avqustunda bölgəyə gələn Milli Ordu hissələri separat Muğan Sovet Respublikasını ləğv etdi.

Sosial-iqtisadi siyasət. AXC-nin siyasi liderləri hesab edirdilər ki, demokratik cəmiyyət insanlar arasında siyasi bərabərliyi təmin etməklə yanaşı, sosial ədalətsizliyi də aradan qaldırmalıdır. 1919-cu ilin dekabrında parlamentdə AXC-nin yeni hökumətinin başçısı qismində çıxış edən N.Yusifbəyli Azərbaycanın azad və müstəqil yaşamasının əsas şərti kimi güclü iqtisadiyyatın yaradılmasının zəruriliyini qeyd etdi. AXC-nin iqtisadi siyasətinin əsas prinsiplərindən biri müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı üçün bərabər imkanların yaradılması idi. Xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığının azad sahibkarlığın inkişafı üçün vacib olduğu fikrini qəbul edən AXC hökumətləri eyni zamanda da onun miqyasının ifrat dərəcədə artmasına qarşı idi.

1918-ci ilin iyununda hökumət ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə ərzaq və bəzi xammal məhsullarının xaricə çıxarılmasına müvəqqəti qadağa qoydu. 1919-cu ilin sentyabrında Dövlət Bankı fəaliyyətə başladı. Artan inflyasiya şəraitində milli pul vahidlərinin möhkəmləndirilməsi və onların alıcılıq qabiliyyətinin qorunub saxlanılması hökumətlərin başlıca vəzifələrindən biri idi. Qiymətli metalların ölkədən xaricə daşınmasına görə məsuliyyət müəyyən edildi. Daxili bazarın qorunması üçün xaricdən gətirilən bir sıra mallara qoyulan gömrük rüsumu artırıldı. Eyni zamanda ölkədən məhsulların xaricə azad şəkildə ixracı üçün zəruri qanunlar qəbul edildi. Xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatında iştirakını artırmaq məqsədilə tədbirlər həyata keçirildi.

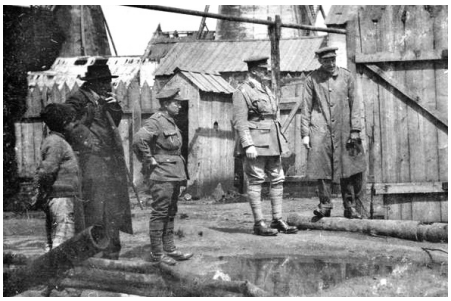

İngilis zabitləri Bakı neft mədənində. 1918-ci il

Azərbaycan neftinin xarici bazarlarda satışının kəskin azalması səbəbindən neft sənayesində böhran dərinləşməkdə idi. 1918-ci ilin noyabrında general Tomsonun başçılığı ilə yaradılmış ingilis işğal rejimi Bakı neft sənayesini nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. AXC-nin IV hökuməti, əvvəlki hökumətlərdən fərqli olaraq, Bakı neftinin əsas istehlakçısı kimi daim bu məhsula ehtiyac duyan və onun əsas bazarı hesab olunan Rusiya ilə münasibətləri bərpa etməyi nəzərdə tutmuşdu. 1918-ci ilin iyunundan etibarən Osmanlı dövlətinin, noyabrından isə ingilis komandanlığının nəzarəti altında olan Bakı-Batum neft kəmərindən AXC hökuməti yalnız Versal sülh müqaviləsinin 89-cu maddəsinə əsasən istifadə etmək imkanı qazandı. 1919-cu ilin ikinci yarısı – 1920-ci ilin əvvəllərində kəmər vasitəsilə dünya bazarlarına 330 min tona qədər kerosin ixrac edildi.

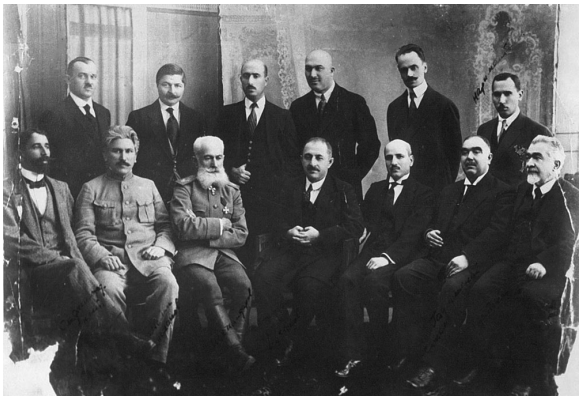

AXC-nin IV hökumətinin üzvləri

AXC hökumətlərinin iqtisadi siyasətinin əsas prinsiplərini müəyyən edin.

Sənayenin inkişafına yardım tədbirləri ilə yanaşı, fəhlələrin problemləri ilə bağlı zəruri işlərin tam görülməməsi, eyni zamanda aqrar islahatın ləngidilməsi AXC hakimiyyətinin sosial dayaqlarını zəiflədirdi. 1917-ci ildə Şimali Azərbaycan kəndlərində bütün təsərrüfatların əksəriyyəti dövlətə məxsus idi. Kəndlilərin yarıdan çoxunu kasıblar təşkil edirdilər. AXC hökuməti aqrar islahata hazırlıq haqqında qərar qəbul etdi. 1919-cu ilin fevralında aqrar islahat barəsində qanun layihəsinin hazırlanması üçün parlament komissiyası yaradıldı. Komissiyanın hazırladığı layihədə bütün torpaqlar dövlət mülkiyyəti elan edilir, mülkədarların ixtiyarında müəyyən olunmuş miqdarda torpaq sahəsinin saxlanılması nəzərdə tutulurdu. "Müsavat"ın parlamentə təqdim etdiyi aqrar islahat layihəsinin müzakirəsi siyasi çəkişmələr və hökumət böhranı ilə əlaqədar baş tutmadı. Azərbaycanın müstəqilliyinə düşmən olan siyasi qüvvələr isə təbliğatlarında aqrar məsələnin həll olunması faktından yararlandılar.

AXC hökuməti sosial sahədə mühüm tədbirlər həyata keçirdi. 1918-ci ilin iyulundan etibarən inflyasiya ilə əlaqədar bir neçə dəfə əhalinin müxtəlif təbəqələrinin maaşının artırılması haqqında qərarlar qəbul edildi. Hökumət 1919-cu ilin fevralında kasıb ailələrdən olan uşaqlara yardım edilməsi ilə bağlı qərar verdi.

AXC hökumətlərinin sosial siyasətlərində qaçqınların problemlərinin həlli əsas yerlərdən birini tuturdu. 1918–1920-ci illərdə erməni quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər səbəbindən İrəvan, Zəngəzur, Şuşa və Şamaxıdan 300 min nəfərdən çox azərbaycanlı qaçqın düşmüşdü. 1918-ci ildə yaradılmış **Himayədarlıq Nazirliyi** həm də onların problemləri ilə məşğul idi. Qaçqınlara ərzaq, pul və zəruri istehlak malları verilirdi.

AXC hökumətlərinin sosial sahədə keçirdikləri tədbirləri təhlil edin və qiymətləndirməyə çalışın.

Mədəni quruculuq tədbirləri. Xalq maarifi sahəsində ən başlıca vəzifələrdən biri təhsil sisteminin yenidən qurulması və milli kadrların hazırlanması idi. Təhsil sisteminin milli zəmin əsasında yenidən qurulmasında 1918-ci il iyunun 27-də türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili elan olunması və avqustun 28-də məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsinin mühüm əhəmiyyəti var idi. İbtidai məktəblərdə şagirdlərin ana dilində təhsil alması ilə yanaşı, dövlət dili kimi türk (Azərbaycan) dilinin tədrisi məcburi hesab olunurdu. Orta təhsil müəssisələrində isə tədris dövlət dilində aparılmalı idi. Təhsil müəssisələrində, dövlət idarələrində, orduda, məhkəmələrdə dövlət dilindən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla yanaşı, milli kadrların hazırlanmasına qədər dövlət idarələrində rus dilindən istifadəyə də icazə verilirdi.

Ölkədə müəllim kadrları hazırlamaq üçün qısamüddətli kurslar təşkil edildi. AXC hökumətinin qərarı ilə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin bazasında Qazax Müəllimlər Seminariyası yaradıldı. Ali təhsilin təşkili və ali təhsilli kadrların hazırlanması məqsədilə Bakı Dövlət Universitetinin, Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun və Dövlət Konservatoriyasının təsis edilməsi planlaşdırılsa da, yalnız universitetin açılması mümkün oldu. 1919-cu il sentyabrın 1-də Parlament BDU-nun təsis edilməsi haqqında qanun və 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına xarici ölkələrin (Almaniya, Fransa, Osmanlı, İtaliya, Böyük Britaniya, Rusiya) ali məktəblərində təhsil alması üçün göndərilmələri haqqında qərar qəbul etdi. Rusiyadakı vəziyyətlə əlaqədar nəzərdə tutulmuş 13 nəfəri oraya göndərmək mümkün olmadı.

Mədəni sahədə keçirilməsi nəzərdə tutulan islahatlardan biri də əlifba ilə bağlı idi. 1919-cu ilin martında AXC hökumətinin qərarı ilə yaradılmış Əlifba İslahatı Komissiyası latın əlifbasına keçilməsi haqqında təqdim olunan layihəni bəyənsə də, Sovet Rusiyasının ölkəni işğal etməsi səbəbindən islahatı axıra kimi həyata keçirə bilmədi.

"Azərbaycan" qəzetinin redaksiya heyəti

AXC dövründə 100-ə qədər qəzet və jurnal dərc edilirdi ki, onların da əksəriyyəti türk (Azərbaycan) dilində idi. Mətbuatın səciyyəvi cəhəti onun əsas hissəsinin AXC ideyalarını təbliğ və müdafiə etməsi idi. Məsələn, "İstiqlal", "Azərbaycan", "Qurtuluş", "Mədəniyyət" və başqalarını göstərmək olar. Hökumətin 1918-ci ilin noyabrında qəbul etdiyi qərara əsasən senzura ləğv edilmişdi.

BDU-nun nəzdində yaradılmış "Müsəlman Şərqini öyrənən cəmiyyət" Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının öyrənilməsi və təbliğ edilməsində mühüm işlər görürdü. "Türk ocağı" cəmiyyətinin əsas məqsədi türk xalqları arasında mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək, onları bir-birinə yaxınlaşdırmaq, qarşılıqlı yardımı daha da möhkəmləndirmək idi. Parlamentin binasında açılmış "İstiqlal" muzeyində Azərbaycanın azadlıq və istiqlalına dair sənədlər, materiallar, arxeoloji tapıntılar, silahlar, rəsm əsərləri, xalçalar və s. toplanmışdı.

AXC hökuməti əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində dövlət və kütləvi xalq kitabxanalarının açılmasına mühüm əhəmiyyət verirdi. Bakıda fəhlələr arasında mədəni-maarif işlərinin aparılması məqsədilə "xalq evləri" təşkil edilmişdi. Milli Kitabxananın yaradılmasına hazırlıq işləri görülürdü.

AXC-nin yaranması ilə milli teatrın fəaliyyətində canlanma baş verdi. 1918-ci ilin oktyabrında Dövlət Teatrı təşkil olundu. Onun səhnəsində **ilk tamaşaya qoyulan əsər N.Nərimanovun "Nadir şah"** faciəsi idi. Azərbaycan teatrının repertuarında müstəqillik uğrunda mübarizə tarixinə həsr edilmiş dram əsərləri mühüm yer tuturdu. Burada "Bakı uğrunda müharibə", "Azərbaycan" kimi vətənpərvər ruhlu əsərlər tamaşaya qoyulurdu.

"...Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda – XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır...

...Dünyanın aparıcı dövlətlərinin Bakı neftinə marağının siyasi çarpışmaları daha da gərginləşdirdiyi belə bir şəraitdə Azərbaycanın tərəqqipərvər siyasi elitası müstəqil milli dövlətçiliyin yaradılması naminə birləşdi...

...Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi...

...Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı..."

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamından. Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il

1. *AXC Parlamentinin ilk tədbirlərini təhlil edərək dəyərləndirməyə çalışın.*
2. *1919-cu ildə Azərbaycan ərazisində hansı separatçı qüvvələr zərərsizləşdirildi?*
3. *Parlamentli respublika quruluşunda olan AXC-də çoxpartiyalılığın təmin edildiyini əsaslandırın.*
4. *AXC hökumətinin Qarabağda və Naxçıvanda general-qubernatorluqlar təsis etməsinin səbəblərini müəyyənləşdirin.*
5. *AXC dövründə aqrar islahatın keçirilməsinə mane olan səbəbləri aydınlaşdırın.*
6. *Versal sülh müqaviləsi ilə Azərbaycanın neft sənayesi hansı imkanı əldə etdi?*
7. *AXC hökumətlərinin ölkədə təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirməsinin səbəbini izah edin.*
8. *Milli mətbuatın azad fəaliyyətinin təmin olunması üçün hansı qərar qəbul edilmişdi?*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİ 17

Müstəqilliyin tanınması və möhkəmləndirilməsində xarici siyasətin mühüm əhəmiyyətini qiymətləndirən AXC hökuməti ilk günlərdən qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə çalışırdı. Xarici siyasətin uğurlu olması ölkə daxilində siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə inkişafın təmin olunmasına əlverişli şərait yaradır və ölkənin beynəlxalq aləmdə mövqeyini gücləndirirdi. Qonşuları ilə mehriban və qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulması üçün AXC bir sıra təşəbbüslərlə çıxış etdi. AXC-nin beynəlxalq aləmdə tanınması, müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, dünyanın aparıcı dövlətlərinin yardımına nail olunması üçün fəal xarici siyasət yürüdülürdü.

Qafqaz konfransları, Dağlılar Respublikası, Tiflis sazişi, Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-müdafiə sazişi, AXC-nin sülh nümayəndəliyi

AXC-nin xarici siyasətinin əsas vəzifələri. “İstiqlal bəyannaməsi”nin 3-cü bəndində AXC-nin xarici siyasətinin əsas prinsipi kimi beynəlxalq birliyin bütün üzvləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələrin qurulması, həmsərhəd dövlətlərlə qonşuluq münasibətlərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. AXC-nin qurulduğu ilk dövrlərdə xarici siyasətin qarşısında, ilk növbədə, dövlətin suverenliyinin qorunması və ərazi bütövlüyünün təmin olunması vəzifələri dururdu. Bu zaman əvvəlcə Osmanlı, daha sonra Böyük Britaniya dövlətlərinin Azərbaycandakı hərbi nümayəndələri ilə AXC hökumətlərinin normal münasibətlərinin yaradılması vacib idi. Beynəlxalq vəziyyətin sürətlə dəyişməsi AXC hökumətlərindən çevik xarici siyasətin yürüdülməsini tələb edirdi. Birinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra keçirilən sülh konfransında AXC-nin başlıca məqsədi beynəlxalq birliyin bərabərhüquqlu üzvü kimi tanınması və Millətlər Cəmiyyətinə üzv qəbul olunması idi.

Mövcudluğunun ilk aylarında (1918-ci il may–oktyabr) xarici siyasətində Osmanlı dövlətinə meyil edən AXC 1918-ci ilin noyabrından Qərb dövlətləri, xüsusilə Böyük Britaniya ilə yaxınlaşmalı oldu. 1920-ci ilin yanvarında müstəqilliyinin de-fakto tanınmasından sonra AXC xarici siyasətini keyfiyyətcə yeni, daha geniş miqyasda yürütməyə başladı.

Osmanlı dövlətinin AXC-nin təşəkkülünə, Azərbaycanın müsəlman əhalisinin fiziki cəhətdən məhv edilməsinə və ölkə ərazisinin erməni qəsbkarları tərəfindən ələ keçirilməsinə imkan verilməməsi üçün göstərdiyi yardım misilsiz əhəmiyyətə malikdir. AXC–Osmanlı münasibətlərində meydana çıxan kiçik anlaşılmazlıqlar onların müttəfiqlik münasibətlərinə xələl gətirə bilmədi. Konstitusiyalı monarxiya olan Osmanlı dövlətinin respublika quruluşuna üstünlük vermiş Azərbaycan xalqına yardımı dünya tarixində nadir hadisələrdən biri sayıla bilər. 1918-ci il noyabrın 4-də Mudros barışığının AXC ilə bağlı maddəsinə görə, Ə.Topçubaşovun Osmanlı dövlətinə etiraz etməsi iki dövlət arasında razılaşdırılmış addim idi. Bu sənəd AXC-nin Osmanlı dövlətinin siyasəti ilə razılaşmadığını, Azərbaycan dövlətinin milli dövlət maraqlarını bütün gücü ilə qorumağa hazır olduğunu Antanta dövlətlərinə nümayiş etdirməli idi.

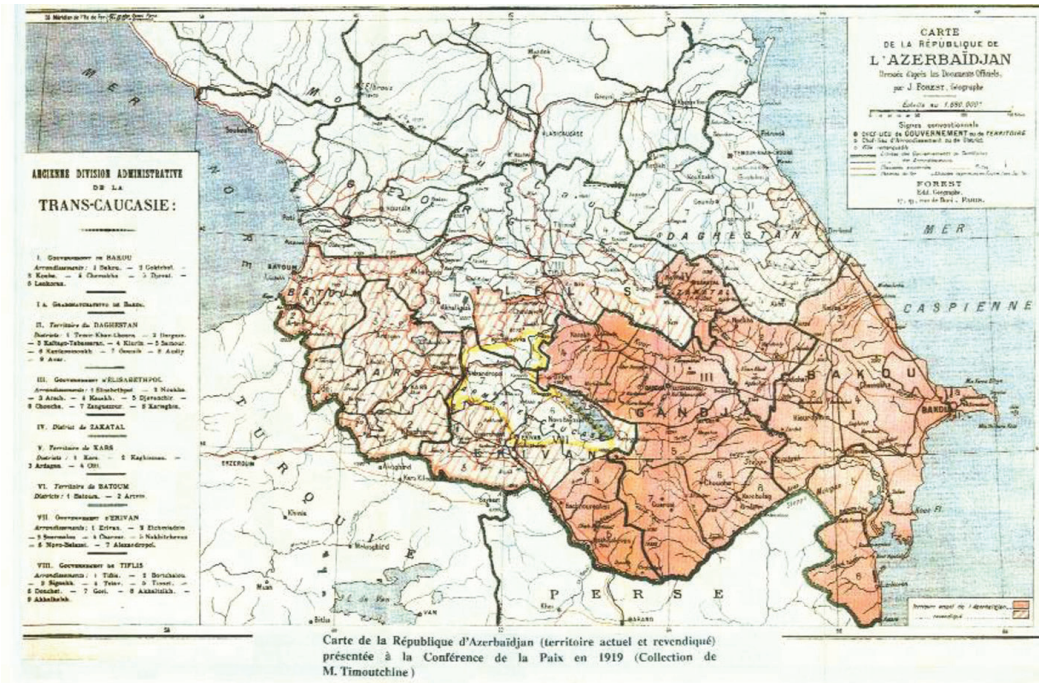

Carte de la République d'Azerbaïdjan (territoire actuel et revendiqué) présentée à la Conférence de la Paix en 1919 (Collection de M. Timoutchine)

AXC Xarici İşlər Nazirliyinin Paris sülh konfransına təqdim üçün tərtib etdiyi xəritə. 1919-cu il

Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xalqına göstərdiyi yardımı siyasi baxımdan qiymətləndirin.

Böyük Britaniya qoşunları AXC ərazisinə 1918-ci ildə iki dəfə daxil olmuşdular. General Denstervilin qoşunundan fərqli olaraq, noyabrda Bakıya gələn ingilis qüvvələri AXC hakimiyyəti ilə əməkdaşlığa üstünlük verdilər. 1919-cu ilin yazında AXC hökuməti yaranmış mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə ingilis qoşunlarının qalmasını ölkənin müdafiəsində mühüm amil hesab edir və buna görə də onların Azərbaycanı tərk etməsini narahatlıqla qarşılayırdı. Paris sülh konfransında Qərb dövlətlərinin Qafqazda himayəçiliyi məsələsinin müzakirəsində AXC hökuməti Böyük Britaniyaya üstünlük verirdi.

1919-cu ilin avqustunda ingilis qoşunlarının Şimali Azərbaycanı tərk etməsindən bir müddət sonra Paris sülh konfransında İtaliyaya AXC üzərində himayəçilik təklif edildi. İtaliyanın AXC ilə bağlı böyük iqtisadi maraqları olsa da, onu xarici təcavüzdən qorumaq üçün burada kifayət qədər hərbi qüvvəsi yox idi. AXC hökuməti İtaliya ilə iqtisadi və siyasi əlaqələri gücləndirmək məqsədilə 1919-cu ilin sonu – 1920-ci ilin əvvəllərində general İbrahim ağa Usubovun başçılığı altında nümayəndə heyətini Romaya göndərdi. 1920-ci ilin fevralında Bakıya gəlmiş İtaliya hökumətinin nümayəndələri ilə AXC ordusu və hərbi donanması üçün silah-sursat, hərbi ləvazimat, hərbi texnika və geyim alınması, bunun əvəzində neft və neft məhsullarının verilməsi haqqında saziş imzalandı.

1920-ci ilin yanvarından etibarən AXC hökuməti daha genişmiqyaslı xarici siyasət yürütməyi planlaşdırırdı. Bu məqsədlə parlament 1920-ci il aprelin 1-dən başlayaraq Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, İsveçrə, Almaniya, ABŞ, Polşa və Sovet Rusiyasında diplomatik nümayəndəliklərin yaradılması barədə qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən, Paris sülh konfransında iştirak edən AXC sülh nümayəndəliyi fəaliyyətini dayandırdı.

Qonşu dövlətlərlə münasibətlər. Təşəkkülünün ilk günlərindən etibarən AXC-nin xarici siyasətində qonşu dövlətlərlə dostluq və qarşılıqlı anlaşma prinsipləri zəminində münasibətlərin qurulmasına, mübahisəli məsələlərin həllində zorakılıqdan imtina edilməsinə, qarşılıqlı etimadın

yaradılmasına mühüm əhəmiyyət verilirdi. Bu prinsipə bölgənin digər dövlətlərinin də riayət etməsi Paris sülh konfransında Qafqazın yeni yaranmış milli dövlətlərinin tanınmasına mühüm yardım etmiş olardı.

1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqazda yeni yaranmış 3 milli dövlətin hüdudlarının dəqiqləşdirilməsinin mürəkkəbliyi səbəbindən onların arasında mübahisəli ərazilər problemi meydana çıxdı. AXC-nin Rusiya, Gürcüstan və Ermənistanla mübahisəli əraziləri var idi. Əksər hallarda bu problemin ikitərəfli danışıqlar yolu ilə həlli mümkün olmadığı üçün sərhəd toqquşmalarına səbəb olurdu. Bu isə milli dövlətlərin istiqlaliyyətinin möhkəmlənməsinə və iqtisadiyyatının sabit inkişafına ciddi maneçilik törədirdi.

Gürcüstan Respublikası Almaniyanın himayəsinə keçmək haqqında saziş imzaladıqdan sonra Osmanlı dövləti Almaniyanın Cənubi Qafqazda təsirinin artmasının qarşısını almaq məqsədilə öz protektoratlığı altında Azərbaycan və Ermənistan respublikalarından ibarət federasiyanın yaradılmasına çalışırdı. Ermənistanın bir dövlət kimi təşəkkül tapması üçün siyasi-inzibati mərkəzə ehtiyacı var idi. Ermənilərin belə bir mərkəz kimi nəzərdə tutduğu Gümrü (Aleksandropol) şəhəri Osmanlı qoşunlarının nəzarəti altında idi və komandanlıq bunu hərbi zərurət kimi izah edirdi. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 29-da keçirilən iclasında iştirak edənlərin əksəriyyəti İrəvan şəhərinin Ermənistana paytaxt qismində verilməsi haqqında qərarı "qaçılmaz acı bir həqiqət" və "tarixi zərurət" kimi qiymətləndirirdi. Milli Şuranın üzvləri Vətənin bir hissəsinin itirilməsi faktının ölkə əhalisində hakimiyyətə qarşı müəyyən inamsızlıq yarada biləcəyini dərk etsələr də, Osmanlı dövlətinin göstərdiyi yardımın AXC-nin təşəkkülü üçün həyati vacib məsələ olduğuna əmin idilər.

İrəvan şəhərinin Ermənistana güzəşt edilməsini Milli Şura necə qiymətləndirirdi? ?

Qafqazda münaqişələri nizama salmaq və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan respublikaları arasında Qafqaz konfransları keçirildi. 1918-ci ilin noyabrında Tiflisdə toplanan ilk konfrans dekabrda Borçalı, Ahılkələk qəzaları və Lori rayonu barəsində mübahisələrin kəskinləşməsi ilə bağlı baş vermiş Ermənistan–Gürcüstan müharibəsi səbəbindən baş tutmadı. 1919-cu ilin aprel-iyun aylarında Tiflisdə keçirilən yeni konfransda F.Xoyskinin başçılıq etdiyi AXC nümayəndə heyəti Qafqaz xalqlarının sıx ittifaqının yaradılması təklifini irəli sürdü. 1919-cu ilin iyununda Gürcüstan Respublikası ilə hərbi ittifaq bağlayan AXC 1919-cu ilin dekabrında Bakıda keçirilən Azərbaycan–Ermənistan konfransında Cənubi Qafqaz respublikalarının konfederasiyasının yaradılmasını təklif etdi. 1920-ci il aprelin əvvəllərində Tiflisdə toplanmış yeni konfransın müzakirəsinə çıxarılan bu məsələ barəsində müsbət qərarın qəbulu mümkün olmadı.

Qafqaz konfranslarının uğursuzluğu hansı səbəblərlə bağlı idi? ?

Rusiyada Vətəndaş müharibəsində iştirak edən bütün siyasi qüvvələr Azərbaycanın müstəqilliyinə ciddi təhlükə yaradırdı. Şimali Qafqazda Dağlılar Respublikasının mövcudluğu AXC-ni Rusiyadan gələ biləcək hər hansı təhlükədən mühafizə edirdi. 1919-cu ilin yazında Dağlılar Respublikası ağqvardiyaçılar tərəfindən hücumlara məruz qalanda AXC hökuməti onu müdafiə etməyi və ümumi düşmənə qarşı ittifaq yaratmağı nəzərdə tutmuşdu. Bu dövrdə Dağıstanın bəzi ərazilərinin əhalisi AXC-yə birləşməklə bağlı müraciətlər qəbul etmişdi.

1919-cu ilin yayında Dağıstanın ağqvardiyaçılar tərəfindən işğal olunması AXC-nin şimal sərhədləri üçün ciddi təhlükə yaratdı. İngilis komandanlığı həmin qüvvələri müdafiə etdiyindən AXC-nin onların Dağıstandan çıxarılması ilə bağlı müraciətləri cavabsız qaldı. İngilislərin AXC-yə verdikləri bütün vədlərə baxmayaraq, ağqvardiyaçılar Dərbəndi də işğal etdi. Şimaldan gələn təcavüz təhlükəsi ilə əlaqədar N.Yusifbəylinin başçılığı ilə parlamentin 1919-cu ilin iyununda yaratdığı Dövlət

Müdafiə Komitəsi bütün ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. 1919-cu il iyunun 16-da Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında təcavüzkara qarşı birgə mübarizə haqqında 3 il müddətinə müqavilə imzalandı. Ermənistana iki həftə ərzində hərbi-müdafiə paktına qoşulmaq təklif edilsə də, ağqvardiyaçılarla sıx əlaqə qurduğundan bunu rədd etdi.

1919-cu ilin avqustunda Azərbaycanı tərk edən ingilis hərbi qüvvələri bütün ləvazimatını və Xəzər hərbi donanmasını sovet hökumətinə qarşı mübarizə adı altında ağqvardiyaçılara verdi. AXC hökumətinin öz dəniz sərhədlərini müdafiə etmək məqsədilə ingilis komandanlığına yardım müraciətləri qismən təmin olundu. Bakı şəhərinin liman idarəçiliyi, hərbi ləvazimatın və sursatın bir hissəsi, bir neçə hərbi gəmi AXC hökumətinə verildi. Bunların əsasında Xəzərdə Azərbaycanın hərbi donanması yaradıldı. Ağqvardiyaçılar AXC-nin Xəzər dənizində hərbi donanma qurmasına qarşı çıxaraq bunun Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə zidd olduğunu bəyan edirdi. AXC hökuməti onlara həmin müqavilələrin Rusiya ilə İran arasında imzalandığı üçün AXC-yə şamil edilmədiyini bildirdi.

? *Türkmənçay müqaviləsinin Xəzər dənizindən bəhs edən maddəsi nəyi nəzərdə tuturdu?*

Qacarlar İranı ilk dövrdə Azərbaycan adlı dövlətin yaradılmasını tərkibində olan Cənubi Azərbaycana qarşı ərazi iddiası kimi qiymətləndirir və buna görə də AXC-ni tanımaqdan imtina edirdi. 1919-cu ilin avqustunda Böyük Britaniyanın səylərindən sonra Qacarlar hökuməti AXC-yə ərazi iddialarına son qoydu. 1920-ci il martın 20-də AXC ilə Qacarlar İranı arasında dostluq haqqında müqavilə və bir neçə saziş imzalandı. Müqavilədə iki dövlətin müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirməsi və səfirliklərin açılması nəzərdə tutulmuşdu.

? *İranın AXC-yə qarşı mənfi münasibəti nə ilə bağlı idi?*

Azərbaycan nümayəndəliyi Paris sülh konfransında. AXC Paris sülh konfransında iştirak üçün rəsmi dəvət almasa da, ingilis komandanlığının və hökumətinin rəsmilərinin bununla bağlı bəyanatlarında Azərbaycan dövlətinin konfransda iştirak edəcəyi bildirilmişdi. 1918-ci il dekabrın 28-də AXC hökuməti parlamentin Ağsaqqallar Şurası üzvlərinin iştirakı ilə Paris sülh konfransına göndəriləcək nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyənləşdirdi. Heyət sülh konfransında iştirakla yanaşı, Avropa və Amerika dövlətlərinə AXC haqqında ətraflı məlumat təqdim etməli idi. Fransa hökuməti tərəfindən AXC nümayəndələrinə viza verilməsində əngəllərin yaradılması səbəbindən onlar Parisə sülh konfransı başladıqdan 4 ay sonra gedə bildilər. AXC konfransda iştirak edən dövlətlərin dördüncü qrupuna (yeni yaranmış dövlətlər və bitərəf ölkələrə) aid olduğundan bilavasitə konfransın iclaslarında iştirak etmək hüququna malik deyildi. Buna baxmayaraq, nümayəndə heyətinin üzvləri konfransa gəlmiş digər dövlətlərin nümayəndələri ilə görüşlər keçirir, dünya ictimaiyyətinə AXC ilə bağlı məlumatları çatdırmağa çalışırdılar. Onların apardığı geniş təbliğat erməni dairələrinin AXC ilə bağlı Qərb ölkələrində yaratdığı mənfi təsəvvürü, əsasən, dəyişə bildi.

Ə.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti 1919-cu ilin iyununda "Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransına memorandumu" adlı sənədi ingilis və fransız dillərində çap edərək konfransın katibliyinə təqdim etdi. Sənədin 14-cü bölməsində nümayəndə heyətinin sülh konfransı tərəfindən AXC-nin müstəqilliyinin tanınacağına ümidvar olduğu qeyd edilirdi: *"...Biz Qafqazda artıq de-fakto mövcud olan dövlətlərin tanınması məsələsini müdafiə edirik. Onlardan biri də müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətidir. Biz bu memoranduma belə bir inamla yekun vururuq ki, xalqımızın maddi qüdrəti və mənəvi keyfiyyətləri, onun əxlaqi sərvətləri, əməyə və təhsilə olan məhəbbəti, qayda-qanuna və dövlət prinsiplərinə hörməti Azərbaycanın müstəqil Cümhuriyyət şəklində bundan sonrakı suveren mövcudluğuna ən yaxşı zəmanətdir".*

ABŞ prezidenti V.Vilson 1919-cu il mayın əvvəllərində AXC nümayəndələrinin konfransın işində iştirakının əleyhinə çıxış etdiyi halda, mayın 28-də heyətin başçısı Ə.Topçubaşovla görüşmək

qərarına gəldi. AXC barəsində hazırlanmış bütün sənədlər V.Vilsona təqdim olundu, Azərbaycanın bir daha Rusiya tərkibinə qatılmayacağı və müstəqilliyini müdafiə edəcəyi bildirildi, ABŞ-dan AXC-yə siyasi və iqtisadi sahədə yardım göstərilməsi ilə bağlı xahiş edildi.

AXC nümayəndələri konfransda Gürcüstan, Latviya, Estoniya, Belorusiya, Ukrayna və Şimali Qafqaz nümayəndələri ilə sıx əməkdaşlıq edirdilər. Onlar birlikdə Antanta dövlətlərinin vahid Rusiyanın bərpasına yönəlmiş siyasi addımlarının əleyhinə çıxırdılar. 1919-cu ilin sonlarında Sovet Rusiyasının hərbi qüvvələrinin hərbi-siyasi rəqiblərini əzərək Qafqaza doğru irəliləməsi sülh konfransının aparıcı dövlətlərini narahat etməyə başladı. Müharibə zamanı Yaxın və Orta Şərqdə yeni mövqelər əldə etmiş Böyük Britaniya sovet təhlükəsi haqqında daha çox düşünürdü. 1919-cu ilin noyabrından etibarən ingilis dövlət xadimləri Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının müstəqilliklərinin sülh konfransı tərəfindən tanınmasının mümkünlüyü qənaətinə gəldilər. 1920-ci il yanvarın 11-də sülh konfransının Ali şurası bununla bağlı müvafiq qərar qəbul etdi: **"Müttəfiq və birləşmiş dövlətlər Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini de-fakto səviyyəsində birgə tanıyırlar".** Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini yazan AXC-nin sülh nümayəndə heyəti Vətənin müdafiəsinin gücləndirilməsində Antanta dövlətlərindən yardım göstərməsini xahiş etsə də, buna nail ola bilmədi.

Azərbaycan sülh nümayəndə heyəti Parisdə

"Möhtərəm məbuslar! May ayının 28-i 1918-ci ildə Azərbaycan xalqı öz istiqlaliyyətini aləmə məlum etmişdi. Məlum etməklə onu özgə millətlər tərəfindən təsdiq etdirməyin çox qayəti vardır. İstiqlalını elan etdikdən sonra bir millət gərək cəmi-aləmə göstərsin və isbat etsin ki, dərhəqiqət kəndisinin istiqlaliyyətə layiqi vardır. Bu surətdə onun istiqlalı təsdiq edilə bilər. Habelə bu bir il on ay müddətində Azərbaycan milləti öz həyatını, dolanacağını Avropaya, cəmi mədəniyyət aləminə məlum edib özünü öylə göstərdi ki, Avropa onun haqqını verməyə və istiqlalını təsdiq etməyə vadar oldu".

Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə əlaqədar
14 yanvar 1920-ci ildə parlamentdə çıxışı
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar).
Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, səh. 530

Sovet Rusiyasının beynəlxalq hüququn normalarına riayət edəcəyinə və sülh konfransı tərəfindən müstəqilliyi de-fakto tanınmış Cənubi Qafqaz respublikalarının suverenliyinə hörmətlə yanaşacağına ümid etmək sadəlövhlük olardı.

1. *Azərbaycan və Gürcüstan arasında hərbi ittifaqın yaradılması səbəblərini izah edin.*
2. *AXC-nin Dağlılar Respublikası ilə bağlı siyasətinin başlıca məqsədi nə idi?*
3. *Fransa hökumətinin AXC nümayəndələrinə viza verilməsini ləngitməsinin nəticəsi nə oldu?*
4. *AXC-nin xarici siyasətinin keçdiyi mərhələləri təhlil edin.*
5. *ABŞ-ın Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda mümkün maraqlarını müəyyənləşdirməyə çalışın.*

18 AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTU

Mürəkkəb tarixi şəraitdə mövcudluğunu qorumağa çalışan AXC qısa müddətdə daxili və xarici siyasətdə mühüm uğurlar əldə etsə də, şimaldan artan təhlükənin qarşısının alınması üçün bunlar kifayət deyildi. Antanta dövlətləri Qafqaz respublikalarına görə Sovet Rusiyası ilə müharibə aparmaq istəmirdi. Osmanlı dövləti özünün ağır dövrünü yaşayırdı və Azərbaycana yardım etmək imkanında deyildi. Ölkə daxilində müstəqilliyin əleyhinə çıxan qüvvələr fəallaşmışdı. Erməni qəsbkarları yaranmış fürsətdən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarına basqınları gücləndirmişdilər.

Hökumət böhranı, Qarabağda erməni qiyamı, Sovet Rusiyasının notası, Parlamentin son iclası, XI Ordunun işğalı

AXC-nin beynəlxalq vəziyyəti. Paris sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasından sonra Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya və Slovakiya, Finlandiya və digər dövlətlər Bakıda öz diplomatik nümayəndəliyini açmağa başladı. AXC-nin Sülh konfransında iştirak etmiş nümayəndələri 1920-ci ilin fevralında Londonda, apreldə isə San-Remoda keçirilən beynəlxalq konfranslarda ölkəni layiqincə təmsil etdilər.

AXC-nin Paris sülh konfransında tanınması ilə bağlı parlamentin təntənəli iclasının iştirakçılarından bir qrupu

AXC hökuməti 1920-ci ilin yanvarında ABŞ-ın və Böyük Britaniyanın qurumları, fevralda isə İtaliya hökuməti ilə iqtisadi sazişlər imzaladı. Sazişlərə əsasən, onlardan alınacaq məhsulların əvəzində neft və neft məhsullarının göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

? *AXC sülh nümayəndəliyi daha hansı konfranslarda iştirak etmişdir?*

AXC–Sovet Rusiyası münasibətləri. Paris sülh konfransının Ali Şurası Azərbaycan və Gürcüstan respublikasının müdafiəsinə yardım məqsədilə qoşun göndərilməsi əvəzinə yalnız silah və hərbi sursat göndərmək haqqında qərar qəbul etməsi Sovet Rusiyasının AXC-yə qarşı təcavüz niyyətinin gerçəkləşməsinə əlverişli şərait yaratdı. Çünki 1919-cu ilin sonlarından etibarən Sovet Rusiyasını narahat edən məsələlərdən biri Antanta dövlətlərinin Qafqaz respublikalarının müdafiəsinə hərbi hissələrini göndərməsi ehtimalı ilə bağlı idi.

1920-ci ilin fevralında Şimali Qafqazda Denikinin ağqvardiyaçı qüvvələrin Sovet Rusiyası ordoları tərəfindən darmadağın edildi. AXC-nin şimal sərhədlərinə kimi gəlib çıxmış Sovet Rusiyasının niyyəti keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədlərini bərpa etmək idi. Sovet hökuməti özünün beynəlxalq aləmdə təqdim etməyə çalışdığı sülhsevər və demokratik dövlət obrazına zərər verməmək üçün bunu açıq müdaxilə yolu ilə etməkdən çəkinirdi. Bu məqsədlə diplomatik təzyiq vasitələrindən istifadə olunmasına qərar verən Sovet Rusiyası 1920-ci ilin yanvar-mart aylarında AXC hökuməti ilə nota mübadiləsi apardı. Əvvəlcə Sovet Rusiyası amiranə və hədələyici formada AXC-yə Şimali

Qafqazdakı ağqvardiyaçı qüvvələrə qarşı birgə mübarizə aparmağı təklif edir, həmin qüvvələrin Azərbaycan dövləti üçün də təhlükə olduğunu söyləyirdi. AXC isə bunu Rusiyanın daxili işi hesab edərək proseslərə qarışmamağı üstün tutduğunu və Rusiya ilə müstəqil dövlət kimi qarşılıqlı münasibət qurmaq üçün danışıqlara başlamağa hazır olduğunu bildirirdi. Sovet Rusiyasının növbəti notasında AXC-nin müstəqilliyinin tanınması üçün danışıqlara xeyli vaxt tələb olunduğu qeyd edilir, ağqvardiyaçılara qarşı ittifaq barəsində təklif yenidən təkrarlanırdı. Cavab notasında AXC-nin xalqların öz müqəddəratını azad müəyyən etməsi prinsipi əsasında təşəkkül tapdığı, bu prinsipə Sovet Rusiyasının da tərəfdar olduğu və bunun tanınması üçün uzunmüddətli danışıqların aparılması fikri ilə razılaşmadığı qeyd edilirdi.

Sovet Rusiyasının AXC-yə notalar göndərməkdə əsas məqsədi nə idi? ?

Bu dövrdə AXC-nin siyasi dairələrində Sovet Rusiyası ilə siyasi və iqtisadi əlaqələrin qurulmasının vacibliyi bildirilirdi. 1920-ci il yanvarın əvvəllərində Bakının neft anbarlarında toplanmış məhsul şəhərin ehtiyac normasından 3 dəfə çox idi. Bakıda hər ay hasil edilən neftin yalnız $^{1}/_{3}$-i ixrac olunurdu. Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin bərpası AXC-nin iqtisadi inkişaf maraqlarına cavab verən mühüm addım ola bilərdi. Təsərrüfatı dağıdılmış və iqtisadi tənəzzül dövrünü yaşayan Sovet Rusiyası üçün də bərpa işlərinin aparılmasında Bakı nefti həlledici amilə çevrilmişdi. Lakin Sovet Rusiyası AXC ilə normal iqtisadi münasibətlərin yaradılması yolu ilə neft və neft məhsullarının alınması haqqında düşünmürdü, bu sərvəti tez bir zamanda qəsb etməyə qərar vermişdi.

AXC hökumətinin nota mübadiləsində qətiyyətli mövqeyini görən Sovet Rusiyası ona qarşı hərbi müdaxilə planının hazırlanmasına başladı və işğal prosesində yerli kommunistlərdən yararlanmaq məqsədilə 1920-ci ilin fevralında burada Azərbaycan Kommunist Partiyasını yaratdı. Planlaşdırılan işğalı Azərbaycanın siyasi qüvvələrinin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi kimi qələmə vermək istəyən Sovet Rusiyası 1918-ci ildən fərqli olaraq yerli kommunistlərə rəhbərliyi azərbaycanlılara həvalə etdi. Azərbaycanda geniş sosial dayaqları olmayan yerli kommunistlərin isə hakimiyyəti ələ keçirmək üçün kifayət qədər qüvvəsi yox idi və onlar Sovet Rusiyasının müdaxiləsinə ümid edirdilər.

Yeni daşnak-bolşevik ittifaqı. AXC-nin şimal sərhədlərində ağqvardiyaçıların təcavüzü ehtimalına qarşı güclü müdafiə-istehkam sistemi yaradılmış və xüsusi qoşun hissələri yerləşdirilmişdi. Onların müqaviməti sovet təcavüzünə ciddi maneə yarada bilərdi. AXC-nin şimal sərhədlərinin müdafiəsinin zəiflədilməsi məqsədilə sovet hökuməti ermənilərin xəyanətkar xislətindən istifadə etməyi qərara aldı. Belə ki Sovet Rusiyasının AXC-yə müdaxiləsi ərəfəsində Ermənistan Azərbaycan ərazisi hesabına öz iddialarının təmin olunması şərtilə sovet hökumətinə yardımını təklif edirdi.

Bakının neft mədənlərindən biri

1920-ci il martın 22-nə keçən gecə Qarabağda separatçı erməni qüvvələri Ermənistanın yardımı ilə Şuşa, Xankəndi, Əsgəran, Xocalı və Tərtərdə yerləşən Azərbaycan Milli Ordu hissələrinə eyni vaxtda hücum etdilər. Milli Ordumuzun Əsgəranda yerləşən 50 nəfərlik dəstəsi sayca dəfələrlə çox olan erməni quldurları ilə qəhrəmancasına vuruşaraq sona kimi döyüş meydanını tərk etmədi. Düşmən buranı ələ keçirsə də, digər istiqamətlərdə uğursuzluğa düçar oldu. AXC hökuməti Qarabağda erməni silahlı qüvvələrinin basqınlarının artmasının yaratdığı təhlükəni nəzərə alaraq ölkənin şimal sərhədlərində yerləşdirilmiş Milli Ordu hissələrinin böyük bir qismini Qarabağa göndərməli oldu. Aprelin 2-də Əsgəran yaxınlığında baş verən döyüşdə milli ordumuzun hissələri erməni dəstələrini ağır məğlubiyyətə uğradaraq Əsgəran və Xocalını azad etdi. Düşmənin bir sıra mühüm dayaq məntəqələrini ələ keçirən Azərbaycan ordusu Şuşa yaxınlığında baş verən döyüşlərdə erməni dəstələrinin Qarabağda ən güclü dayaq nöqtəsi olan Keşiş kəndini də ələ keçirdi. Ermənistanın ordu

hissələrinin Qazax və Naxçıvana basqınlarının artması ilə bağlı AXC hökuməti Milli Ordunun müəyyən hissəsini ölkənin qərb sərhədlərinin müdafiəsinə göndərməyə məcbur oldu.

? *Aprel işğalı ərəfəsində Ermənistanın AXC-yə qarşı çirkin siyasətinin nəticələrini necə qiymətləndirərdiniz?*

Hökumət böhranı. Sovet Rusiyasının müdaxiləsi təhlükəsinin artdığı bir şəraitdə AXC-nin siyasi qüvvələri arasında fikir ayrılıqları daha da dərinləşməyə başladı. Parlamentdə bəzi qüvvələr Sovet Rusiyasına geniş güzəştlər etməklə münasibətlərin nizama salınması təklifini irəli sürürdülər. Digərləri isə Sovet Rusiyasının təzyiqlərinə qarşı sərt münasibətin tərəfdarı idilər.

F.Xoyski (Xarici İşlər naziri): "...Bizə deyirlər ki, niyə siz istəmirsiniz Sovet Rusiyası ilə dostluq əlaqələri yaradasınız. Biz həmişə böyük rus xalqı ilə xalqımızın ən sıx surətdə yaxınlaşması fikrində olmuşuq və yenə də bu fikirdəyik. Əgər bu dostluq yoxdursa, bu bizim günahımız deyil. Biz üç dəfə Sovet Rusiyasına müraciət edərək dostluq əlaqələri yaratmaq üçün danışığa hazır olduğumuzu elan etmişik. Lakin bu günə qədər bizim təkliflərimiz cavabsız qalıb..."

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920).

Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, səh. 711

Nəsib bəy Yusifbəyli

Hökumətin ölkə daxilində pozuculuq fəaliyyəti aparan siyasi qüvvələrə qarşı sərt tədbirlərindən narazı olan sosialist nazirlərin hökuməti tərk etməsi nəticəsində 1920-ci il martın 30-da N.Yusifbəylinin hökuməti istefa verdi. Hökumətin təşkili M.H.Hacınskiyə tapşırıldı. Sosialistlərin və "Müsavat" partiyasının bir hissəsinin hökumətə daxil olmaqdan imtina etməsindən sonra M.H.Hacınski kommunistlərin hökumətdə təmsil olunmasına səy göstərdi. Lakin bu zaman silahlı üsyana fəal hazırlaşan kommunistlər onun təklifini qəbul etmədilər. Aprelin 15-də AXC hökuməti ölkənin şimal sərhədləri yaxınlığında böyük hərbi qüvvələrini cəmləşdirən Sovet Rusiyasından bununla bağlı izahat verilməsini tələb etsə də, cavab ala bilmədi. M.H.Hacınski isə aprelin 22-nə kimi davam edən siyasi məsləhətləşmələrin uğursuzluğu ilə əlaqədar hökumətin təşkilindən imtina etdi. Bununla da, AXC-də işğal ərəfəsində hökumət böhranı daha da dərinləşmiş oldu.

? *1920-ci ildə yaranmış hökumət böhranının səbəbləri hansılardır?*

Sovet Rusiyasının müdaxiləsi təhlükəsinin artdığı bir şəraitdə AXC hökuməti hərbi yardım barəsində Gürcüstan hökumətinə müraciət etdi. Qarşı tərəf yardım müqabilində Batum şəhəri və Batum vilayəti ilə bağlı qaldırdığı iddianın AXC hökuməti tərəfindən tanınmasını tələb etdi. AXC hökumətinin bu şərti qəbul etməsinə baxmayaraq, Gürcüstan hökuməti hərbi yardım göstərmədi. Mustafa Kamal paşanın başçılığı ilə Antanta müdaxiləçilərinə qarşı gərgin mübarizə aparan Türkiyə milli azadlıq qüvvələri Sovet Rusiyası ilə sıx siyasi, hərbi və iqtisadi əlaqələr qurduğundan AXC-nin bu ölkədən də yardım alması mümkün deyildi.

AXC-yə hücum hazırlıqlarını tamamlayan Sovet Rusiyasının XI Ordusunun komandanlığı Bakının işğalı məqsədilə 1920-ci il aprelin 21-də Yalama-Bakı əməliyyatına başlamaq haqqında əmr verdi. Aprelin 23-də verilən yeni əmrdə isə artıq bütün Azərbaycanın işğalı nəzərdə tutulurdu. Aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə XI Ordunun hissələri AXC hüdudlarına soxuldu. Bir neçə saatlıq döyüşlərdən sonra Yalama və Xudat stansiyalarını ələ keçirən müdaxiləçilərin zirehli qatarları

Bakıya doğru irəlilədi. Rusiyanın təcavüzü haqqında xəbər alan Hərbi nazir S.Mehmandarov aprelin 27-də Qazax və Gəncədə olan Milli Ordu hissələrinin Bakının müdafiəsinə cəlb edilməsinə çalışsa da, sovet qoşunlarının Bakıya daxil olması və şəhərə giriş yollarına nəzarət etməsi buna imkan vermədi. AXC-nin hərbi donanması kommunistlərin tərəfinə keçmişdi. Aprelin 27-də Bakıda yerli kommunistlərin silahlı dəstələri, buradakı bəzi türk zabit və əsgərləri silahlı çevriliş edərək mühüm məntəqələri ələ keçirdilər. Parlamentin sonuncu iclasında hakimiyyətin yerli kommunistlərə təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Azərbaycan Parlamentinin 145-ci iclası. 27 aprel 1920-ci il. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə: "Bizim fraksiyamız təslim olmağın əleyhinədir. Fəqət, firqələrin əksəriyyətinin tələbinə görə və camaatımızın arasında daxili müharibə salmamaq üçün və əlavə olaraq bugünkü kommunist firqəsinin müstəqilliyimizi müdafiə edəcəyini nəzərə alaraq bütün ixtiyarın onlara verilməsinin tərəfdarıyam, bu şərtlə ki, kommunistlər istiqlaliyyət, millət və məmləkətimizi layiqincə müdafiə etsinlər. Yox, əgər bunlara əməl olunmazsa, ixtiyarımızı geri alaraq haqqımızı özümüzdə saxlayacağıq".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920).

Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, səh. 739

Bununla da, Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin şanlı səhifəsini yazan AXC yadelli qüvvənin işğalı nəticəsində süqut etdi. 1920-ci ilin aprelində keçirilən San-Remo konfransında AXC nümayəndələri Sovet Rusiyasının AXC-yə təcavüzü ilə əlaqədar məlumat verərək ölkənin müstəqilliyinin bərpa olunmasına yardım üçün konfransa müraciət etsələr də, böyük dövlətlər bu hadisəni sükutla qarşıladılar.

1. 1920-ci ilin aprel işğalı ərəfəsində AXC-nin beynəlxalq vəziyyətini necə səciyyələndirərdiniz?

2. AXC-nin Sovet Rusiyasına ünvanladığı cavab notalarında irəli sürdüyü əsas şərt hansı idi?

3. Sovet Rusiyasının AXC-yə qarşı müdaxilə planının meydana çıxmasına səbəb olmuş amilləri müəyyənləşdirin.

4. Kommunistləri hökumətin tərkibinə dəvət etməkdə M.H.Hacınskinin məqsədinin nədən ibarət olduğunu izah edin.

5. AXC-nin Türkiyədən və Gürcüstandan hərbi yardım ala bilməməsinin səbəblərini göstərin.

VII FƏSİL. CƏNUBİ AZƏRBAYCAN 1917–1920-ci İLLƏRDƏ

19 CƏNUBİ AZƏRBAYCAN 1917–1920-ci İLLƏRDƏ

Birinci Dünya müharibəsi özünü bitərəf elan etməsinə baxmayaraq, hərb meydanına çevrilən İrana və onun bir hissəsi olan Cənubi Azərbaycana böyük zərbə vurdu. Sadə əhalinin yaşayışı son dərəcə pisləşdi və narazılıqları son həddə çatdı. Rusiyada çar hökumətinin devrilməsi və Şimali Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının qələbəsi Cənubi Azərbaycanda ruh yüksəkliyi yaratdı. Tezliklə burada başlayan demokratik hərəkat bütün İranda geniş əks-səda doğurdu.

ADP, Vüsuqüddövlə, Azadıstan, "Təcəddüd" qəzeti, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Sərdar Rəşid

Narazılıqların artmasının səbəbləri. 1917-ci ildə Rusiyada Fevral burjua-demokratik inqilabı qələbə çaldığı və çarizmin devrildiyi vaxt Cənubi Azərbaycan rus qoşunlarının işğalı altında idi. Buradakı demokratik qüvvələrin həm İran irticasının, həm də işğalçıların təzyiqi altında olması acı həqiqətlərdən biri idi. Odur ki Rusiyada çarizmin devrilməsi xəbəri İrandakı rus əsgərlərində inqilabi coşqunluq yaratmaqla yanaşı, Cənubi Azərbaycana da böyük ruh yüksəkliyi və ümidlər gətirdi. İran irticasının dayağı olan çarizmin süqutu, burada bütün demokratik qüvvələr tərəfindən Tehran hakimiyyətinin yerlərdə, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda zəifləməsi kimi qəbul edildi.

Cənubi Azərbaycanda əhalinin çıxışlarına əsas siyasi orqan olan İran Demokratik Firqəsinin (Partiyasının) (İDP) Əyalət Komitəsi istiqamət verirdi. Fevral inqilabı baş verərkən Azərbaycan Əyalət Komitəsi İDP-nin nəzərəçarpacaq dərəcədə fəaliyyət göstərən yeganə təşkilatı idi. Komitəyə **Şeyx Məhəmməd Xiyabani** başçılıq edirdi. Fevral inqilabının qələbəsi xəbəri İDP-nin Azərbaycan Əyalət Komitəsinin işini də canlandırdı.

Azərbaycan Əyalət Komitəsi təşkilatın mətbuat orqanı kimi "Təcəddüd" qəzetini nəşr etməyə başladı. Qəzetin ilk nömrəsi 1917-ci il aprelin 9-da çıxdı. Bu mətbuat orqanı fars dilində nəşr edilir, nüsxələri Tehrana və ölkənin başqa şəhərlərinə də göndərilirdi. 1917-ci il avqustun 24-də Təbrizdə İDP-nin Əyalət Komitəsinin konfransı açıldı. Konfrans Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaradıldığını elan etdi. Xiyabani başda olmaqla onun Mərkəzi Komitəsi seçildi. ADP Azərbaycanın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər görmək məcburiyyətində idi. İlk növbədə, başıpozuqluq, möhtəkirlik və aclıqla mübarizə məqsədilə bəzi qurumlar yaradıldı. Bu qurumlar aşağıdakılar idi:

1. **Ərzaq komissiyası** imkanlı adamlardan taxıl alıb çörək bişirtdirir və onu çox ucuz qiymətə əhaliyə satırdı.
2. **Məhəllə komissiyası** yaşlı insanlardan təşkil olunmuşdu və məhəllələrdəki yoxsul ailələri müəyyənləşdirib onlara çörək çatdırılmasında Ərzaq komissiyasına yardım edirdi.
3. **Yoxsullar evi** yoxsul, kimsəsiz və qoca adamların yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu.
4. **Yardım (İanə) komissiyası** yoxsullar üçün yardım toplamaqla məşğul olur, bu məqsədlə varlılardan pul (ianə) toplayırdı.

Xiyabani şəxsən özü bu qurumların işinə nəzarət edir və vəzifəsini pis yerinə yetirən şəxslərin adlarını "Təcəddüd" qəzetində nəşr etdirir, eyni zamanda ADP-nin iclaslarında onları ifşa edirdi. "Təcəddüd" qəzetində bütün qurumların statistik hesabatları da dərc olunurdu. Xiyabani rəsmən iqtidarda olmasa da, Cənubi Azərbaycanda hər şeyi nəzarətdə saxlayırdı. ADP-də əhalinin, demək olar ki, bütün sosial təbəqələri təmsil olunmuşdu. Buraya orta və xırda burjuaziyanın, orta mülkədarların, ziyalıların və ruhanilərin aşağı zümrələrinin nümayəndələri, fəhlə və kəndlilər də daxil idi. Demokratlar əhalini xarici işğalçıların ölkədən qovulması və Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsi uğrunda mübarizəyə çağırırdılar. Bunun sayəsində də Cənubi Azərbaycanda mübarizə əhvali-ruhiyyəsi getdikcə artırdı. Təbriz, Urmiya və Ərdəbildə dövlət məmurlarının özbaşınalığına qarşı həyəcan və çıxışlar baş qaldırmışdı. Təbrizdə vəziyyət xüsusilə kəskin idi. Burada 1917-ci il iyunun 17-də başlanmış çıxışlar əhalini qarət edən vali Sərdar Rəşidə qarşı çevrildi. Sərdar Rəşidin şəhərdən qovulması təkidlə tələb edildi. Vəliəhd Məhəmməd Həsən Mirzə Sərdar Rəşidin istefaya çıxması haqqında fərmana qol çəkməyə məcbur oldu.

Vəliəhd Məhəmməd Həsən Mirzə Qacar

Əhalinin narazılığını artıran səbəbləri izah edin.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin çıxışlarından:

- *Müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalq birinci növbədə ölümə hazır olmalıdır.*
- *Qorxu millətin, azadlığın və bəşəriyyətin əsaslarını pozursa, əksinə, igidlik həmin əsasları sarsılmaz edir, qoruyur və möhkəmləndirir.*
- *Xalqın hüququnu qəsb etmiş adamlara rəhm etmək kütləyə xəyanətdir.*
- *Biz Azərbaycan xalqının səadətini, İranın səfalət və fəlakətdən xilas olmasını istəyirik.*
- *Hər bir millətin şərafətinin birinci şərti onun istiqlalıdır.*
- *Bir məsləkli iki adam qardaş kimidir.*

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cilddə."Azərbaycan" cildi. Bakı, 2007, səh. 288.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin müstəqillik haqqında fikirlərini dəyərləndirin.

Siyasi fəallığın artması. 1917-ci ilin yayından sonra ADP-nin fəaliyyətində və onun başçısı Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin dünyagörüşündə, siyasi baxışlarında yeni bir mərhələ başlandı. Bu mərhələdə siyasi partiya başçısı kimi yetkinləşmiş Xiyabani o dövrdəki İran şəraiti üçün milli demokratik inqilabın tələblərinə cavab verən mövqedən çıxış edirdi. O özünün bu siyasi-nəzəri platformasını "təcəddüd", yəni "yeniləşmə məsləyi" adlandırırdı. Artıq ADP-nin fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənmiş, partiya Cənubi Azərbaycanda yetişən xalq hərəkatının rəhbər təşkilatı kimi formalaşmışdı.

Tezliklə Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərində partiyanın yerli təşkilatları yaranmağa başladı. Partiyanın ən güclü təşkilatlarından biri Bakıda təşkil olunmuşdu. Bu təşkilat "Azərbaycan" adlı qəzet nəşr edirdi.

Baş nazir Mirzə Həsən xan Vüsuqüddövlə

1917-ci ilin noyabr və dekabr aylarında Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Sərab, Zəncan və b. şəhərlərdə keçirilən izdihamlı mitinqlərdə əhali ingilislərin əlində oyuncağa çevrilmiş Vüsuqüddövlə hökumətinin istefa verməsini, demokratik hökumət təşkil olunmasını tələb edirdi. Təbriz və digər şəhərlərdə keçirilən mitinqlərin çoxunun təşkilatçısı ADP idi.

Cənubi Azərbaycanı bürüyən və İranın başqa yerlərində də genişlənən çıxışlar nəticəsində müvəffəqiyyətlər qazanıldı, o cümlədən Vüsuqüddövlə və onun əlaltıları 1917-ci ilin sonunda istefa verməyə məcbur oldular.

?

Çıxışların ilk nəticələri nə oldu?
ADP-ni ən çox kimlər dəstəkləyirdi?

İngiltərə–İran münasibətləri. 1918-ci ilin əvvəllərində Rusiya öz qoşunlarını İrandan çıxardı. İngiltərə hərbi komandanlığı isə, əksinə, müstəmləkə siyasətini gücləndirməklə İrandan Osmanlı dövlətinə qarşı hücum meydanı kimi istifadə etməyi planlaşdırırdı. 1918-ci ilin yanvarında ingilislər general Denstervilin komandanlığı altında İrana xüsusi hərbi dəstə göndərdi. Bu dəstə Ənzəli və Rəşti, sonra isə Bakını işğal etməli idi. İngilislər Cənubi Azərbaycanda öz planlarını həyata keçirmək üçün ən təcrübəli məmurlarını göndərirdilər.

1918-ci ilin noyabrında Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti Cənubi Azərbaycanda yerləşdirdiyi ordusunu buradan çıxartdıqdan sonra ingilislər İranın şimal-qərbini də ələ keçirdilər. 1919-cu il avqustun 9-da ingilislərin İran hökuməti ilə bağladığı saziş isə Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli azadlıq hərəkatının yeni pilləyə qalxmasına təkan verdi, əyalətdə ingilislər və şah hökumətinə qarşı mübarizə şiddətləndi. Ş.M.Xiyabani bütün çıxışlarında xalqı birliyə və açıq mübarizəyə çağırırdı.

Hərəkata başçılıq edən ADP-nin bu dövrdəki fəaliyyəti üçün səciyyəvi cəhət o idi ki, partiya tədricən passiv mübarizə mövqeyindən uzaqlaşır, öz tələblərini hökumətə qəti şəkildə bildirir, xalqı daha ciddi mübarizəyə səsləyirdi. Belə ki partiyanın proqramında nəzərdə tutulan taktika dəyişilmişdi. Bu səbəbdən də dinc çıxışlarla yanaşı, silahlı üsyana hazırlaşmaq planı 1920-ci ilin yazında daha böyük inamla həyata keçirilməyə başlandı. Xiyabaninin aşağıdakı sözləri bu planı aydınlığı ilə açıqlayır: *"Ağıllı bir xalq teleqrafxanaya toplaşıb öz qulluqçu və nökərlərindən ədalət və azadlıq istəməz... Bu, dilənçilikdir, bu, zillət və əsarətdir. Bu, qəhrəman və diri xalqa yaraşmaz".*

Xiyabaninin bu sözləri partiyada təkamüldən xəbər verir, inqilabi çağırışa qəti dönüş yarandığını göstərirdi. O, İranın demokratikləşməsini və onun tərkibində Cənubi Azərbaycana geniş muxtariyyət verilməsini tələb edirdi.

İngiltərənin Cənubi Azərbaycanda fəallaşmasına səbəb olan amilləri göstərin.

Üsyanın başlaması və qələbəsi. 1920-ci il aprelin ilk günlərində ADP-nin üzvlərindən bir neçəsinin həbs edilməsi üsyanın başlamasına təkan verdi. Aprelin 7-nə keçən gecəni "Təcəddüd" qəzetinin yerləşdiyi redaksiya binasında keçirən ADP rəhbərliyi silahlı üsyan planını hazırladı. Üsyanın başlaması ilə Cənubi Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə daxil oldu. Hərəkat silahlı üsyan xarakteri aldı. Üsyana rəhbərlik etmək üçün **İctimai İdarə Heyəti (İİH)** təşkil olundu. Heyətə **Ş.M.Xiyabani** başçılıq edirdi.

"Təcəddüd" qəzeti

İİH-nin rəhbərliyi altında üsyançılar iki gün müddətində, demək olar ki, bütün dövlət idarələrini ələ keçirdilər. Silahlı üsyan qan tökülmədən qələbə çaldı. İİH milli azadlıq və demokratik hüquqlar uğrunda mübarizə apardığını Təbrizdəki xarici dövlət konsul-

luqlarına rəsmən bildirdi. İİH öz fəaliyyətinə, ilk növbədə, Tehrandan göndərilmiş dövlət məmurlarını və hərbi qulluqçuları idarə işlərindən kənar edərək Təbrizdən qovmaqla başladı. Azərbaycan əyalətinə vali göndərilən və Təbrizə gəlməyə cəsarət etməyən Eynüddövlə üsyanın başlanmasından sonra Tehrandan verilən göstərişə əsasən Miyanədən çıxaraq Təbrizə tərəf hərəkət etdi. **Ş.M.Xiyabaninin təklifi ilə Azərbaycan adı "Azadıstan"la əvəz olundu.**

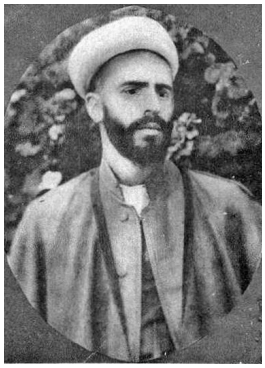

Şeyx Məhəmməd Xiyabani

Demokratların tələblərini sözdə qəbul etmiş Eynüddövlə üsyanı yatırmaq haqqında mərkəzin göstərişini həyata keçirmək məqsədilə dərhal bir sıra tədbirlər görməyə başladı və ilk növbədə, Tehrandan külli miqdarda pul tələb etdi. O eyni zamanda üsyanın bir sıra iştirakçıları ilə gizli danışıqlara başlamaqla onları parçalamağa nail olmaq istəyirdi. Hərəkat öz hüdudlarını genişləndirməkdə davam edirdi. Təbrizdə başlamış üsyan tədricən Cənubi Azərbaycanın başqa mahal və şəhərlərini də əhatə edirdi. Bu hərəkatların çoxuna, bir qayda olaraq, ADP-nin yerli təşkilatları başçılıq edirdi. Artıq iyunun əvvəllərinə doğru üsyan Cənubi Azərbaycan çərçivəsində geniş bir ərazini – Zəncan, Marağa, Əhər, Xoy, Ərdəbil və s. əhatə edirdi. Təbriz üsyanı dövründə ingilislərə və daxili irticaya qarşı etiraz hərəkatı bütün İranı bürümüşdü. Uzaq və yaxınlığından asılı olmayaraq, İranın mühüm məntəqələrində Təbriz üsyanına qarşı açıq hüsnrəğbət və həmrəylik güclü idi. Denikin ordusunun qalıqlarını təqib etmək bəhanəsi ilə İranın Ənzəli limanına qoşun yeridən Sovet Rusiyasının İran kommunistləri ilə əlaqə yaradaraq Gilanda Sovet hakimiyyətini elan etməsi ADP-nin mövqeyini gücləndirdi. Gilan Respublikası ilə əlaqələr yaradılsa da, burada güclü təsirə malik olan rus-bolşevik qüvvələrin yardımı rədd edilmişdi. Ş.M.Xiyabaniyə başqa köməklər də təklif olunmuşdu. Bunlardan İrəvan quberniyasında daşnaklara qarşı fəaliyyət göstərən və sovet ordusu Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Mərəndə çəkilməyə məcbur olan **Abbasqulu bəy Şadlinskinin** yardım təklifini göstərmək mümkündür. Həmçinin **Mustafa Kamal Atatürk** də Xiyabaniyə hərbi kömək təklif etmişdi.

Təbrizdə baş vermiş silahlı üsyanın əhəmiyyəti barədə müzakirə keçirin.

Xiyabani Təbrizdə başlamış üsyanın bütün İrana yayılmasında, ümumxalq üsyanının qələbəsi nəticəsində İranda xalq nümayəndələrindən ibarət hökumət heyəti yaradılmasında Azərbaycanın və azərbaycanlıların, ələlxüsus Təbrizin mühüm rol oynayacağını söyləyirdi. O deyirdi: "Biz həmişə irəlidə olmuşuq. Bizi heç vaxt geri sırada görməmişlər. İran azadxahları nə qədər itiyerişli olsalar da, bizimlə birləşdikləri təqdirdə daha çox mütərəqqiliyə və cəldliyə nail olub azadlığın əsasını möhkəmlədə bilərlər…"

Ş.Ə.Tağıyeva. 1920-ci il Təbriz üsyanı. Bakı, 1990, səh. 97

Milli hökumətin yaradılması. 1920-ci il iyunun 23-də ADP müvəqqəti hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyət göstərən İİH əsasında Milli hökumət yaratmağı qərara aldı. Mərkəzi dövlətin nümayəndəsi kimi bütün fəaliyyəti tamamilə iflic edilmiş vali Eynüddövlə də Təbrizi tərk etməkdən başqa çıxış yolu görməyərək əhatəsindəki məmurlarla birlikdə şəhərdən çıxdı. Beləliklə, Təbrizdə mərkəzdən göndərilmiş bir nəfər də məmur qalmadı.

MH-nin Alaqapıya (valinin oturduğu bina) köçməsi Təbriz əhalisinin ümumi bayramına çevrildi. Milli hökumət kənd təsərrüfatı, maarif, maliyyə, səhiyyə, ədliyyə və s. sahələrdə islahatlar və başqa tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Milli müdafiə qüvvələrinin təşkili üçün də layihə hazırlandı. Bu layihəyə əsasən şəhər əhalisindən və Təbrizə gəlmiş kəndlilərdən gələcəkdə ümumi sayı 12 minə

çatdırılacaq qoşun hissəsi – milli qvardiyanın yaradılmasına başlanıldı. Hökumət şəhər əhalisindən yeni jandarm və polis dəstələri təşkil edərək nizam-intizam yaratdı. Bu qüvvələr Milli hökumətin əsas dayağı idi. Təbrizdə xalça fabriki tikilməsinə başlanılmış, şəkər zavodu, toxuculuq və dəri fabriklərinin yaradılması, kənd təsərrüfatı bankının və milli bankın açılması, pul islahatının, şəhər əncüməninə seçkilərin keçirilməsi və s. planlaşdırılmışdı. Milli hökumətin mühüm sahələr – maarif, mədəniyyət, səhiyyə, ədliyyə, vəqf, hərbi işlər və s. üzrə idarə və nazirlikləri yaradılmışdı. Əhalinin savadlanmasına xüsusi diqqət yetirilir, şəhər və kəndlərdə pulsuz məktəblər açılırdı. Təbrizdə pulsuz qız məktəbinin təşkili bütün İran üçün nadir hadisə oldu. İdarə və müəssisələrdə "Azadıstan" adı yazılmış yeni lövhələr vurulsa da, onların üzərində İran dövlətinin gerbi saxlanılmışdı.

Milli hökumətin həyata keçirdiyi tədbirləri dövr baxımından qiymətləndirin.

Milli hökumətin süqutu. İngilislər özləri üçün "təhlükəli" hesab etdikləri Cənubi Azərbaycandakı hərəkata qarşı planlar hazırlayırdılar. Vali Eynüddövlə vasitəsilə MH rəhbərliyi altında aparılan danışıqlar, general Edmondun köməkliyi ilə üsyana qarşı görülən tədbirlər, o cümlədən demokratların mühafizəkar qrupunun Təbrizdə qiyamı, bölgələrdə isə feodal dəstələrin üsyan tərəfdarları üzərinə hücumu baş tutmadıqda onlar yeni planlar cızmağa başladılar. Danışıqlarla üsyançılara təsir edə bilməyəcəyini görən İranın yeni Baş naziri Müşirüddövlə ingilislərin yaxından köməyi və bilavasitə rəhbərliyi ilə üsyançılara qarşı hücuma hazırlaşmaq qərarına gəldi. Hücumu təşkil etmək üçün Hidayət Müxbirüssəltənə sentyabrın ilk günlərində vali sifəti ilə Təbrizə daxil oldu. Müxbirüssəltənə Baş nazirin məktubunu Xiyabaniyə çatdırıb onunla "danışıqlara" başladı.

Baş nazir Müşirüddövlə

Danışıq davam etdiyi müddətdə isə Müxbirüssəltənə Təbrizin kənarında düşərgə saldı və MH tərəfindən tərk-silah edilməmiş İranın kazak briqadası qarnizonunun komanda heyətini öz tərəfinə çəkərək şəhərə birgə hücum planı hazırladı. Marağadakı kazak süvari dəstələri də Təbrizə çağırıldı. Müxbirüssəltənə eyni zamanda MH-nin silahlı qüvvələrini Təbrizdən uzaqlaşdırmaq üçün jandarm dəstəsinin rəhbəri Mir Hüseyn Haşımini ələ ala bildi. Mayor Haşımi şəhər ətrafındakı quldur dəstələri ilə mübarizə aparmaq bəhanəsi ilə silahlı qüvvələri MH-nin razılığını almadan şəhərdən çıxardı.

Əks-inqilabi qüvvələr sübh çağı üsyançıların mərkəzini qəflətən bombalayaraq hücuma keçdilər. ADP-nin silahlı üzvlərinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq, əks-inqilabi qüvvələr 1920-ci il sentyabrın 12-də Alaqapını ələ keçirdilər, sentyabrın 14-də isə "Təcəddüd" qəzetinin binasını dağıtdılar. Əks-inqilabi qüvvələrin sayca çox olmasına baxmayaraq, üsyançılar sentyabrın 14-dək son damla qanlarına qədər qəhrəmancasına vuruşdular. İrticaçılar onlara amansız divan tutdular. Sentyabrın 14-də, başqa demokratlar kimi, Xiyabani də qəhrəmancasına həlak oldu. İran irticasının başçısı Müşirüddövlə isə Cənubi Azərbaycanda xalq hərəkatının yatırılmasındakı "xidmətlərinə" görə şah tərəfindən birinci dərəcəli "Taci-Kəyan" nişanı ilə təltif edildi.

Bir sıra məhdudiyyətlərinə və nöqsanlarına, üsyan zamanı buraxılan səhvlərə baxmayaraq, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə həyata keçirilmiş 1920-ci il Təbriz üsyanı və bütün hərəkat Cənubi Azərbaycanda və bütövlukdə İran tarixində parlaq bir dövrü təşkil edir.

Üsyan məğlub edilsə də, bu hərəkat Cənubi Azərbaycan türklərinin İranda əcnəbi ağalığına, irtica özbaşınalığına qarşı mübarizəsində mühüm bir səhifə oldu.

Üsyan nəticəsində əvvəlki hökumət istefa verdi və İranda Müşirüddövlənin başçılığı ilə yeni dövlət kabineti təşkil edildi. İngilislərə qarşı mübarizənin ən kəskin vaxtında hakimiyyət başına gələn

Müşirüddövlə xalqın nifrət və qəzəbindən qorxaraq 1919-cu il İngiltərə-İran sazişinin həyata keçirilməsinin məclis tərəfindən təsdiq olunanadək təxirə salındığını elan etdi və bu qərar 1921-ci ildə sazişin ləğvi ilə nəticələndi. İran türklərinin öz milli varlığı və demokratiya uğrunda mübarizəsi tarixində Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə baş vermiş hərəkatın rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Təbriz-dəki üsyana və bütün hərəkata başçılıq etmiş Ş.M.Xiyabani şəxsiyyəti isə Cənubi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindən formalaşan milli şüurun inkişafı prosesində xüsusi bir səhifə – mərhələ təş-kil edir. Ş.M.Xiyabani İranda müstəqillik və demokratik azadlıqlar uğrunda mübarizə aparmış ictimai-siyasi xadimlər içərisində xüsusi yer tutur.

Milli hökumətin süqutunun səbəblərini göstərin.
Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin şəxsiyyətini dəyərləndirin.

1. *İngilisləri İranda ən çox təşvişə salan nə idi?*
2. *ADP-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini göstərin.*
3. *Təbriz üsyanının dinc yolla qələbə çalmasının səbəblərini müəyyənləşdirin.*
4. *Şeyx Məhəmməd Xiyabanini Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə müqayisə edin.*
5. *Milli hökumətin ən çox diqqət verdiyi sahəni göstərin.*
6. *Təbriz üsyanının İran tarixində göstərdiyi nəticələr haqqında təqdimat hazırlayın.*
7. *Milli hökumətin və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili siyasətinin oxşar cəhətlərini təsvir edin.*

III. AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN 20–80-ci İLLƏRİNDƏ

1920-ci il 28 aprel istilası Şimali Azərbaycanın tarixinin sonrakı inkişafına əsaslı surətdə təsir göstərdi. Azərbaycan SSR-in timsalında kommunist ideologiyalı İkinci Respublika yaradıldı. Müstəqil dövlətçiliyin itirilməsi ilə nəticələnən bu hadisə Azərbaycanı faktiki olaraq yenidən Rusiyanın əyalətinə çevirdi. Bolşevik istilası nəticəsində təkcə müstəqil dövlətçilik deyil, həm də torpaqlar itirildi. XX əsrin 20–30-cu illərində AXC-dən miras qalan torpaqların xeyli hissəsi Cənubi Qafqaz respublikaları arasında bölüşdürüldü. Bugünkü Dağlıq Qarabağ probleminin əsası da məhz bu dövrdə qoyuldu. Elə həmin illərdə keçirilən bolşevik-kommunistyönümlü islahatlar da ənənəvi mülkiyyət münasibətlərinə zərbə vurdu. Bütün bunlarla barışmayan minlərlə Azərbaycan vətəndaşı ya öldürüldü, ya sürgün olundu, ya da ölkədən mühacirət etməyə məcbur qaldı.

XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan SSR əhalisi SSRİ-nin tərkibində Hitler Almaniyasına qarşı müharibəyə cəlb olundu. İkinci Dünya müharibəsi illərində alman faşizmi üzərində qələbə qazanılmasında Azərbaycan xalqı da yaxından iştirak etdi. Respublikanın yüz minlərlə vətəndaşı həyatını qurban verdi, təbii sərvətləri, o cümlədən nefti faşizm üzərində qələbədə həlledici rol oynadı.

Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatı canlanmağa başladı. 1950–60-cı illərdə sənaye və kənd təsərrüfatında müəyyən irəliləyişlər baş verdi. Respublikanın daxili müstəqilliyi nisbətən genişləndi. Milli şüurun inkişafında yeni mərhələ başladı. 1969-cu ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi Azərbaycan SSR-də hərtərəfli inkişaf dövrü kimi qəbul edilir. 1960–70-ci illərdə sosial-iqtisadi və mədəni həyatda böyük nailiyyətlər əldə olundu.

Lakin 1980-ci illərin ortalarında SSRİ-də elan edilən “yenidənqurma”, “aşkarlıq” və “demokratiya” siyasətinin uğursuzluğu, iqtisadi böhran, xüsusilə də mərkəz tərəfindən qızışdırılan milli münaqişələr Sovet hakimiyyətinin süqutu ilə nəticələndi. Bu proses də Azərbaycan üçün ağrılı nəticələr verdi. DQMV-də Ermənistan SSR-in ərazi iddiaları nəticəsində münaqişə ocağı yaradıldı, 1980-ci illərin sonlarında isə Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar öz ana vətənlərindən zorla deportasiya edildilər. Xalqın apardığı milli azadlıq mübarizəsi öz bəhrəsini verdi. SSRİ dağıldı, milli dövlətçilik bərpa edildi.

BOLŞEVİK İSTİLASI VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ 20

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rus-bolşevik müdaxiləsi nəticəsində süquta uğradı. Onun yerində Rusiyanın himayəsi ilə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası adı altında yeni siyasi qurum yaradıldı. Faktiki olaraq 1917-ci ildən Azərbaycanda ağalığını itirmiş Rusiya Azərbaycan SSR-in yaradılması ilə ölkəyə siyasi və iqtisadi nəzarəti yenidən öz əlinə aldı. Bu, Rusiyanın müstəmləkə ağalığının başqa formada bərpası demək idi.

rus-bolşevik işğalı, Sovet hakimiyyəti, islahatlar, Konstitusiya, siyasi terror, üsyanlar

Nəriman Nərimanov

Azərbaycan SSR-in təşkili. 1920-ci ilin aprel işğalı nəticəsində AXC süqut etdi. Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ölkənin tarixində özünəməxsus yer tutan yeni bir dövrün başlanması demək idi. Bu dövr yeni respublikanın adı ilə Azərbaycan SSR və ya sadəcə, sovet dövrü də adlandırılır. Azərbaycan SSR-in yaradılmasında yerli bolşeviklər də iştirak etdiyindən bu mərhələ tarixə İkinci Respublika dövrü kimi düşmüşdür. Zor gücünə AXC-nin varlığına son qoyan və hakimiyyətin yerli kommunistlərə verilməsini təşkil edən Sovet Rusiyası ilk vaxtlar işğal faktını ört-basdır etmək üçün nəinki milli müstəqilliyin əleyhinə çıxmış, əksinə, özünü onun qorunub saxlanılmasının "təminatçısı" kimi təqdim etməyə çalışmışdı. Müstəqilliyin saxlanılmasına ən tutarlı sübut respublikanın ali rəhbər orqanlarının Azərbaycan xalqının nümayəndələrindən təşkil edilməsi ola bilərdi. Bolşeviklər də burada öz hakimiyyətlərini qurmaq üçün elə həmin yolu seçmişdilər. Aprel işğalından sonra Azərbaycanda ilk dövrlərdə ali qanunverici orqan kimi **Müvəqqəti İnqilab Komitəsi** təşkil olundu. Onun tərkibinə ancaq azərbaycanlılar daxil edildilər. 1920-ci il aprelin 28-də Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yeni hökumətin – Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin tərkibini təsdiq etdi ki, o da azərbaycanlılardan ibarət idi. **N.Nərimanov XKS-nin sədri təyin olundu.**

Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər komissarı Həmid Sultanovun 1920-ci il oktyabrın 19-da AK(b)P-nin II Qurultayında çıxışından: "Hakimiyyətin devrilməsində mənim özümün qızğın iştirakım olub, çünki mən yaxşı bilirdim ki, arxamda ...Yalamada dayanmış qırmızı süngülər dururdu".

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivindən

Mənbə əsasında hansı nəticəyə gələ bilərsiniz? ?

Həmid Sultanov

Əslində, respublikanın siyasi həyatında aparıcı rol Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyasına (AK(b)P) məxsus idi. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Siyasi və Təşkilat bürosunun qəbul etdiyi qərarlar nəinki yerli partiya təşkilatları, eyni zamanda qanunverici və icraedici orqanlar tərəfindən məcburi şəkildə icra olunmalı idi. Dövlət və hökumət orqanları üzərində partiya nəzarəti onun üzvlərinin dövlət aparatının müxtəlif pillələrində yerləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilirdi. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin bir çox sahələrdə həlledici rolu kadr məsələsinin onun əlində cəmləşməsi ilə xeyli dərəcədə bağlı idi. İlk dövrlərdə, xüsusən partiyanın Bakı təşkilatında azərbaycanlılar ruslar və ermənilərdən az idilər. 1929-cu ilə qədər Azərbaycan Kommunist Partiyasının katibləri, əslində, bütün partiya aparatına rəhbərlik edirdilər. Onların sırasında qeyri-millətlərin nümayəndələri üstünlük təşkil edirdi (V.Naneyşvili, Y.Stasova, V.Dumbadze, Q.Kaminski, S.Kirov, L.Mirzoyan). 1929-cu ildə Moskva ilk dəfə birinci katib vəzifəsini təsis etdi. 1933-cü ilə qədər bu vəzifəyə yenə də Mərkəzin emissarları təyin olunurdu (N.Gikalo, V.Polonski, R.Rubenov). AKP isə Azərbaycan SSR-də Rusiya Kommunist (bolşevik) Partiyasının qəbul etdiyi qərarları həyata keçirən "filial" funksiyasını yerinə yetirirdi. Bu isə yeni yaradılan respublikanın müstəqilliyinin formal xarakter daşıdığını göstərirdi.

Mətndən əldə etdiyiniz məlumatlar əsasında Azərbaycan SSR-in siyasi idarəetmə sistemini sxemləşdirin.

Mir Cəfər Bağırov

Tez-tez dəyişən partiya rəhbərliyi, arası kəsilməyən mübarizələr, intriqalar respublikanın iqtisadi və siyasi həyatına mənfi təsir göstərirdi. 1920–1930-cu illərdə ölkədə həyata keçirilən irimiqyaslı iqtisadi islahatlar şəraitində Mərkəzə Azərbaycanda bu çəkişmələrə və mübarizəyə son qoya biləcək güclü milli kadr lazım idi. 1933-cü ilin sonunda **Mir Cəfər Bağırovun** AK(b)P-nin birinci katibi vəzifəsinə təyin edilməsi heç də təsadüfi deyildi. Zaman göstərdi ki, o, partiya təşkilatını parçalayan prinsipsiz mübarizələrə, şəxsi qarşıdurmalara son qoya bildi və bütün hakimiyyəti əlində cəmləşdirərək, təxminən, 20 il Azərbaycan Kommunist Partiyasına rəhbərlik etdi.

Sovet hökumətinin ilk tədbirləri. 1920-ci il may-iyun ayları ərzində Azərbaycan İnqilab Komitəsi dövlət quruculuğu sahəsində Rusiya nümunəsini rəhbər tutaraq bir neçə mühüm qərar qəbul etdi. Belə ki yerlərdə qəza, nahiyə və kənd inqilab komitələri, polisin əvəzinə "fəhlə-kəndli milisi" yaradıldı. Azərbaycan İnqilab Komitəsi Xalq Məhkəməsi haqqında dekret qəbul etdi. Məhkəməyə ancaq fəhlə və kəndlilərin nümayəndələri üzv seçilə bilərdilər. Azərbaycanda əks-inqilabçılığa, təxribatçılığa qarşı **Fövqəladə Komissiya** yaradıldı. Keçmiş AXC ordusunun ləğvi məqsədilə Azərbaycan İnqilab Komitəsi ordunun və donanmanın yenidən təşkili haqqında qərar çıxardı. Qərara əsasən, yeni yaradılacaq Azərbaycan ordusu və donanması, əslində, Sovet Rusiyası Qızıl Ordusunun tərkib hissəsi kimi müəyyən edilirdi. Beləliklə, **Müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikası** öz mövcudluğunun ilk anlarından dövlətçiliyin mühüm atributlarının birindən – **ordu saxlanması hüququndan məhrum edildi.** Respublikada cəmiyyətin təbəqələrə və mülki rütbələrə bölünməsi ləğv olundu. İlk qanunvericilik sənədləri arasında torpaq haqqında qərar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bütün xan, bəy, vəqf və kilsə torpaqları müsadirə edilir və təmənnasız olaraq kəndlilərin sərəncamına verildi. Azərbaycanda hakimiyyətin bolşeviklərin əlinə keçməsi və faktiki olaraq Moskvadan idarə olunması ölkənin sərvətlərinə, ilk növbədə, neftinə yiyələnməsi

üçün Sovet Rusiyasına əlverişli şərait yaratdı. Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 24 may tarixli dekreti ilə neft sənayesi yenidən milliləşdirildi, bir qədər sonra isə **Xəzər Ticarət Donanması**, zavodlar, fabriklər və digər sənaye müəssisələri dövlət mülkiyyəti elan edildi. Beləliklə, xalqın sərvətləri vətəndaş müharibəsi nəticəsində iqtisadiyyatı bərbad hala düşmüş Sovet Rusiyasına daşınmağa başladı.

Bolşevik hökumətinin həyata keçirdiyi islahatları ümumiləşdirin, mənfi və ya müsbət cəhətlərini araşdırıb əhatə etdiyi sahələrə uyğun diaqram hazırlayın.

1921-ci ilin may ayında Bakıda Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı keçirildi. Qurultayda Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Onun başlıca müddəaları, əslində, RSFSR-in birinci Konstitusiyasının təkrarı idi. Konstitusiya bəyan edirdi ki, Azərbaycanda ali hakimiyyət fəhlələrə və əməkçi kəndlilərə, öz əməyi ilə yaşayanların hamısına məxsusdur. Azərbaycan SSR Konstitusiyası vicdan, mətbuat və söz azadlıqlarını bəyan edirdi. Əsas qanunda irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bərabərlik təsbit edilir, milli azlıqların mənafeyinin qorunmasına təminat verilirdi. Konstitusiya təsdiq edildikdən sonra və onun tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan İnqilab Komitəsi ləğv edildi. Ali qanunverici hakimiyyət qurultayda seçilmiş Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin əlində cəmləşdi. Ali İcraedici hakimiyyət isə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinə məxsus oldu. N.Nərimanov yenidən Azərbaycan SSR XKS-in sədri seçildi. Beləliklə, Azərbaycanda "sovet milli dövlət quruculuğunun" hüquqi cəhətdən təşəkkülünün ilkin mərhələsi başa çatdı. Azərbaycan SSR bütün müsəlman aləmində yeni tipli ilk sovet respublikası oldu.

Azərbaycan SSR-də ilk vaxtlar yaradılan idarəermə sistemi ilə 1921-ci ildə Konstitusiyaya uyğun yaradılan hakimiyyət orqanları arasında müqayisələr aparın, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirin.

Bolşevik işğalının nəticələri. Aprel çevrilişindən keçən bir il ərzində respublikada keyfiyyət baxımından mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər Rusiyada tətbiq edilən siyasi və sosial-iqtisadi sistemin Azərbaycanda da bərqərar olmasına xidmət edirdi. Eyni zamanda sovet rejimi ilk günlərdən respublikada siyasi repressiyalar həyata keçirdi. AK(b)P-dən başqa bütün siyasi partiyalar az vaxt içərisində qanundan kənar sayıldılar, onların mətbuat orqanları qadağan edildi. "Müsavat", "İttihad", "Əhrar" və başqa partiyalar zəhmətkeşlərin qatı düşməni kimi damğalandı, partiyanın görkəmli liderləri, hətta sıravi üzvləri də təqiblərə məruz qaldılar. Tezliklə bu partiyaların fəaliyyəti qadağan edildi. AXC-nin tanınmış rəhbərlərinin bir hissəsi həbs olundu, digərləri isə vətəni tərk etməyə məcbur qaldılar. Güllələnənlər arasında tanınmış dövlət xadimləri və hərbçilər – **S.Sulkeviç, İ.Usubov, H.Səlimov, S.Tlexas, R.Şıxlinski,** tanınmış ziyalılar və hökumət üzvləri – **X.Rəfibəyov, İ.Ziyadxanov,** tanınmış pedaqoq və alim **F.Köçərli** və başqaları vardı. Daşnak terrorçuları 1920–1921-ci illərdə **F.Xoyskini və H.Ağayevi** Tiflisdə, **B.Cavanşiri** isə İstanbulda qətlə yetirdilər. AXC-nin bir çox görkəmli xadimi **(Ə.M.Topçubaşov, A.Şeyxülislamov, C.Hacıbəyli, M.Məhərrəmov, M.Y.Mehdiyev və b.)** Paris konfransında iştirak etdiklərinə görə vətəndə qalmış həmfikirlərinin faciəli aqibəti onların başına gəlmədi. Həbs edilmiş M.Ə.Rəsulzadə isə N.Nərimanov və İ.V.Stalinin müdaxiləsi nəticəsində bolşevik repressiyasından xilas ola bildi. Stalinin şəxsi vaqonunda Rusiyaya aparılan M.Ə.Rəsulzadə 1922-ci ildə oradan Finlandiyaya, sonra isə Polşaya mühacirət etməyə məcbur oldu.

"Azərbaycan od içində yanır. Xilas olmaq üçün xalq Qırmızı Ordunun alovu içində yanan evlərini və mülklərini qoyur və qaçır. Bu Qırmızı Ordunun nə qanunu, nə də vicdanı var".

N.Şeyxzamanlı. "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" əsərindən. Bakı, 1997

Sizcə, bolşeviklərin Azərbaycanda törətdiyi qırğınların, talanların və terrorun hansı sosial-iqtisadi və siyasi səbəbləri ola bilərdi?

Azərbaycan SSR-də terroru həyata keçirən əsas təşkilat **Fövqəladə Komissiya** idi. Xalq arasında "çeka" (rus dilində Fövqəladə Komissiya sözlərinin baş hərfləri), üzvləri isə "çekist" adlandırılan bu təşkilatın əli ilə ölkədə siyasi baxımdan şübhə doğuran şəxslər həbs edilir, əmlakları müsadirə olunurdu. "Şübhəli ünsür" anlayışı, ilk növbədə, buraxılmış partiyaların üzvlərinə, keçmiş sahibkarlara, bəylərə, tacirlərə və ümumiyyətlə, varlılara, ziyalılara aid olunurdu. Həbslər və sürətlə aparılan istintaqlar, adətən, güllələnmə, yaxşı halda isə sürgünlə nəticələnirdi. Bolşevik hakimiyyətinin yerli şəraiti nəzərə almadan apardığı sərt iqtisadi siyasət, amansız terror tezliklə siyasi böhrana və yerlərdə ciddi narazılıqlara səbəb oldu. Azərbaycan xalqı bolşevik hakimiyyətinə qarşı müqavimət hərəkatına başladı. Artıq 1920-ci il may ayının sonunda Gəncədə, iyun ayının əvvəllərində Qarabağda yerləşən keçmiş milli ordu hissələri üsyan etdi. Qırmızı Ordunun qarətlərindən, rus əsgərlərinin özbaşınalığından cana gəlmiş Azərbaycanın digər bölgələrinin yerli əhalisi də bu çıxışlara qoşulmuşdu. Zaqatala, Lənkəran, Şəmkir və s. bölgələrdə də ard-arda bolşevik zülmünə qarşı üsyanlar baş qaldırmışdı. Ümumiyyətlə, 1920–1924-cü illərdə Azərbaycan SSR-də istilaçı rus ordusuna, bolşevik rejiminə qarşı 60-dək silahlı üsyan baş vermişdi. Lakin qüvvələr qeyribərabər olduğundan və vahid mərkəzdən idarə edilmədiyindən çıxışlar yatırılır, ələ keçən vətənpərvərlərə divan tutulur, güllələnir, şəhərlər və kəndlər qarət olunurdu. Məsələn, Gəncə üsyanı zamanı rus-bolşevik ordusu yerli əhaliyə amansız divan tutmuş, üsyan etmiş hərbçilərlə yanaşı, onlarla dinc sakin qətlə yetirilmişdi. Qırmızı Ordunun idarəçiliyində xeyli sayda bolşevik libasına bürünmüş erməni daşnaklarının varlığı da qırğınların və terrorun daha geniş miqyas almasına səbəb olan amillərdən idi. Təəssüf doğuran digər məqam isə bu qəddar aksiyalarda yeni sovet "ağalarına" yarınmağa çalışan bəzi Azərbaycan bolşeviklərinin də (H.Sultanov, Ə.Qarayev) xüsusi canfəşanlıq göstərməsi idi.

"XI Qırmızı Ordunun baş qərargahının 1920-ci il 26 may tarixli məxfi əməliyyat əmrindən: "Üsyanların yatırılması zamanı əmri gözləmək lazım deyil, çünki əlaqə kəsilə bilər. Üsyanların yatırılmasında, bütün şübhəli şəxslərin məhkəməsiz güllələnməsində təşəbbüs göstərmək lazımdır. Xırda çıxışları qəddarcasına və amansızcasına yatırmaq lazımdır".

X.Bayramov. Gəncə üsyanı – 1920. Sənədlər və materiallar. Bakı, 2010

Verilən mənbədən hansı nəticələrə gəlmək mümkündür?

Bolşeviklər yüzlərlə adamı Solovetsk adalarına, Suzdala, Novqoroda və Rusiyanın digər ucqar yerlərindəki həbs düşərgələrinə sürgünə göndərirdilər. Buna baxmayaraq, üsyanların mühüm əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, yeni hakimiyyət sarsıldı və Azərbaycan xalqının müqavimət əzmi nümayiş etdirildi.

1. *AXC və Azərbaycan SSR-i müqayisə edin, idarəetmə, siyasi quruluşla bağlı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirin.*
2. *Rus-bolşevik istilası mövzusunda referat hazırlayın.*
3. *Azərbaycan SSR rəhbərliyində təmsil olunan azərbaycanlı bolşeviklər haqqında araşdırma aparın, onların fəaliyyətini analiz edib mövqeyini aydınlaşdırmağa çalışın.*
4. *1920–1921-ci illərdə baş qaldıran üsyanların səbəbini nədə görürsünüz?*
5. *Rus-bolşevik işğalına qarşı qaldırılmış üsyanlarda qalib gəlmək mümkün idimi? Fikrinizi əsaslandırın.*

“MÜSTƏQİL SOVET AZƏRBAYCANI” ŞÜARININ İFLASI. ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜMÜZÜN POZULMASI

21

Cənubi Qafqazda bolşevik istilasının ilk qurbanı Azərbaycan oldu. Respublikanın təbii sərvətlərlə zənginliyi, xüsusilə nefti iqtisadi böhran girdabında çabalayan Sovet Rusiyası üçün həyati əhəmiyyət daşıyırdı. Bunun ardınca onsuz da formal xarakter daşıyan “müstəqillik” qısa vaxt ərzində ləğv edildi. Qafqaz respublikaları arasındakı ərazi mübahisələri də Azərbaycanın maraqlarına zidd şəkildə “həll” olundu. Bugünkü Qarabağ münaqişəsinin əsası qoyuldu.

ZSFSR, SSRİ, RK(b)P Qafqaz bürosu, Zəngəzur, DQMV, Qars müqaviləsi, Naxçıvan MSSR

Formal müstəqilliyin ləğvi. Şimali Azərbaycan sovetləşəndən sonra Moskva tədricən onun formal müstəqilliyinə son qoydu. Bu proses 1920–1922-ci illərdə Sovet Rusiyasının diktəsinə uyğun olaraq üç Cənubi Qafqaz respublikası arasında ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr yolu ilə həyata keçirildi. 1922-ci il dekabr ayının əvvəllərində Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasında (ZSFSR) birləşdi. Qurumun Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi seçildi. Əslində, ZSFSR-ə Moskva tərəfindən təşkil edilmiş və birbaşa ona tabe olan Zaqafqaziya diyarının Partiya Komitəsi rəhbərlik edirdi. Bu qurum mahiyyətcə çar Rusiyası dövründə Qafqazın idarə olunması üçün yaradılmış canişinlik sistemini xatırladırdı. ZSFSR-in yaradılması Cənubi Qafqaz respublikalarının suveren hüquqlarını məhdudlaşdırır, partiya təkhakimiyyətliliyi şəraitində onların Moskvadan asılılığını artırırdı. Bu dövrdə Azərbaycan müstəqil xarici siyasətdən və xarici ticarət əlaqələrindən məhrum oldu. Əsas sərvəti olan neftin beynəlxalq bazarda satışından gələn gəlirlər bütövlükdə Moskvanın nəzarəti altına keçdi. 1922-ci il dekabrın 30-da ZSFSR, RSFSR, Belorusiya SSR və Ukrayna SSR-in səlahiyyətli nümayəndə heyətləri Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adlı dövlətin – SSRİ-nin yaradılması haqqında Bəyannamə və Müqavilə imzaladılar. “Sovet dövləti” müstəqil sovet respublikalarının “könüllü birliyi” kimi federasiya prinsipinə əsaslansa da, mərkəzləşmiş təkpartiyalı idarə rejiminə istinad edən unitar səpkili qurum idi. Hər respublikanın “federasiyadan könüllü çıxmaq” hüququ olsa da, əslində, bu, formal xarakter daşıyırdı. SSRİ-nin yaradılması ilə Azərbaycan SSR böyük bolşevik imperiyasının əyalətinə çevrildi.

Azərbaycan SSR-in Gerbi

Torpaqlarımız bölüşdürülür. Azərbaycanın şimalının Rusiya tərəfindən yenidən işğalı Ermənistanın Respublikaya qarşı ərazi iddialarını daha da qüvvətləndirdi. AXC dövründə niyyətinə çata bilməyib məğlub edilən daşnak hökuməti Sovet Rusiyasının hərtərəfli yardımı ilə Azərbaycan torpaqlarına (Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və s. bölgələrə) yiyələnmək siyasətini fəallaşdırdı. 1920-ci ilin avqustunda Sovet Rusiyası ilə erməni daşnak hökuməti arasında bağlanan müqaviləyə görə, Şərur-Dərələyəz erməni daşnak hökumətinə verilir, Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın

Şərti işarələr:

Mübahisəli ərazilər — Qəza mərkəzləri — Dövlət sərhədləri

Paytaxt şəhərlər — Qəzaların sərhədləri

AXC dövründə dövlət sərhədləri və mübahisəli ərazilər

dağlıq hissəsi mübahisəli ərazilər elan olunurdu. Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana verilməsində 1920-ci il noyabrın 30-da Azərbaycanın ali partiya rəhbərliyinin qəbul etdiyi qərarın da böyük "xidməti" var idi. Qərarda sovet Azərbaycanı və sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhədin olmadığı vurğulanırdı. 1921-ci ilin yayında qəzanın ancaq qərb hissəsi (Yuxarı Zəngəzur) artıq sovetləşmiş Ermənistana verildi. Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana "bağışlanması"nda Sovet Rusiyasının qüvvətli təzyiqi, onun Qafqaz işlərində əsas rəhbərlərinin – İ.Stalin və S.Orconikidzenin antiazərbaycan fəaliyyəti başlıca rol oynamışdı. Qarabağın gələcək taleyinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində real addımlar 1920-ci ilin sonunda – Ermənistanın sovetləşdirilməsindən sonra atıldı. Bu andan etibarən Ermənistanla Azərbaycan arasında dövlətlərarası ərazi münaqişəsi faktiki olaraq daxili məsələyə çevrildi. Danışıqlar isə RK(b)P MK Qafqaz bürosunun göstərişi və nəzarəti ilə aparılırdı. 1921-ci ilin yayında Qafqaz bürosu Qarabağın dağlıq hissəsi ilə bağlı müzakirələrə başladı. Beləliklə, süni surətdə qabardılan Dağlıq Qarabağ məsələsi 1923-cü ilədək rəsmi İrəvanla Bakı arasında kəskin siyasi mübarizənin yeni mərhələsinin əsasını qoydu. Dağlıq Qarabağ məsələsinin bu qədər uzanması təsadüfi deyildi. Bu müddət ərzində partiya və sovet orqanları arasında dəfələrlə müzakirələr aparıldı, müxtəlif təkliflər irəli sürüldü. Ovaxtkı Azərbaycan kommunistlərinin qətiyyətsizliyi, Moskvanın təzyiqi və bəzən hər iki tərəfi ermənilərin təmsil etməsi (AK(b)P-nin rəhbər orqanlarında xeyli sayda bolşevik cildinə girmiş erməni millətçisi var idi) bu məsələyə həlledici təsir göstərdi. Nəhayət, 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan SSR MİK-i "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili haqqında" dekret verdi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni

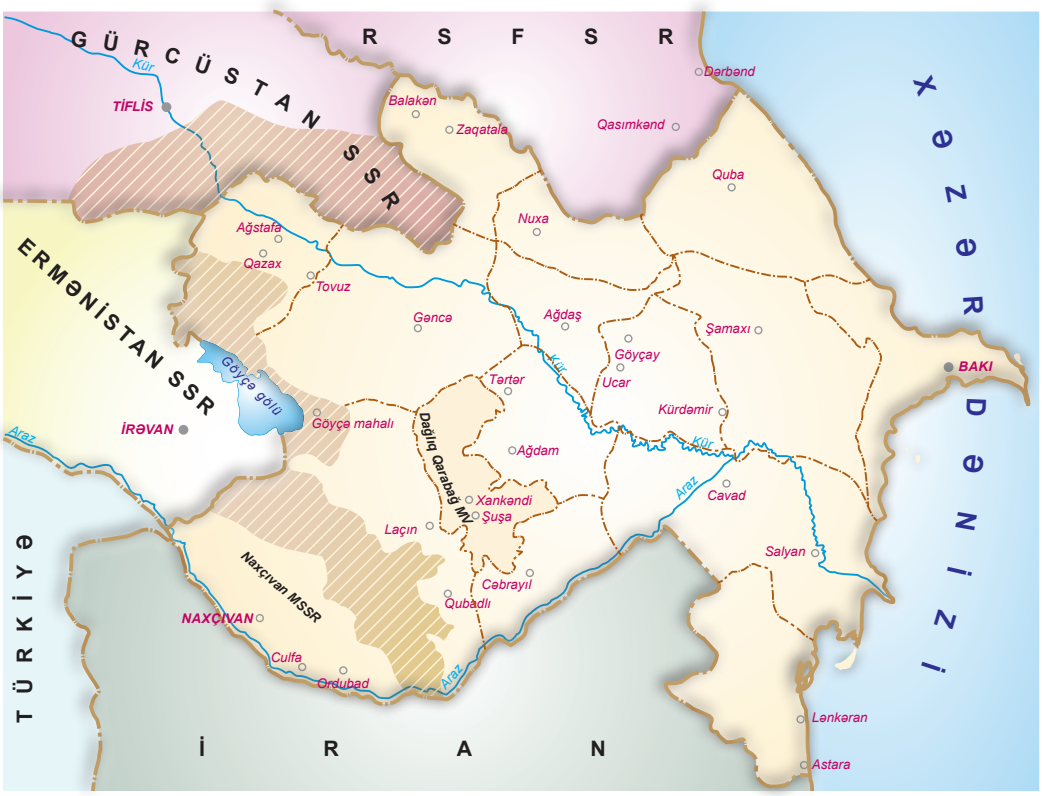

Şərti işarələr:

Azərbaycandan qoparılan ərazilər · Paytaxtlar · Şəhərlər · Dövlət sərhədləri · İnzibati vahidlərin sərhədləri

1920–1930-cu illərdə Azərbaycan SSR-dən qoparılan ərazilər

muxtariyyətinin yaradılması Qarabağ torpaqlarının parçalanmasına və gələcəkdə bu əraziyə Ermənistanın yenidən iddia irəli sürməsinə şərait yaratdı. Lakin tarixi Azərbaycan əraziləri hesabına yaradılan sovet Ermənistanında yaşayan yüz minlərlə azərbaycanlı üçün analoji addımlar atılmadı.

"Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri N.Solovyov 1920-ci ildə V.Leninə ünvanladığı geniş məktubunda yazırdı: "Moskvaya ümidlər var idi. Lakin Gürcüstan və Ermənistanla müqavilələr və bu respublikalara Azərbaycan ərazisinin bir hissəsinin verilməsi müsəlman əhalisində əgər bu ümidləri öldürməyibsə də, ona münasibətdə tərəddüdlər yaradıb. Müsəlman kütlələrinin nəzərincə, Moskva nəinki Azərbaycanı işğal etdi, hətta onun hesabına Gürcüstan və Ermənistana pay da verdi. Gürcüstanla aparılan danışıqlarda nümayəndə heyətinin tərkibində Azərbaycan tərəfini gürcünün təmsil etməsi, Ermənistanla danışıqlarda isə erməninin təmsil etməsi Azərbaycan üçün təhqirə çevrildi. Müsəlmanlar baş açıb bilmirlər ki, onların iştirakı olmadan nə üçün danışıqlarda Gürcüstan tərəfini yalnız gürcülər, Ermənistan tərəfini isə yalnız ermənilər təmsil etdikləri halda, onların nümayəndələri bu danışıqlarda olmayıb".

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA)

Verilmiş mənbədən hansı nəticələr çıxarmaq olar?

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakının siyasi təsirindən kənarda qalan yeganə ərazi Naxçıvan bölgəsi idi. Ermənistanın silahlı qüvvələrinin təcavüzkar hərəkəti nəticəsində Naxçıvan diyarında gərginlik davam edirdi. 1920-ci ilin iyununda **Veysəl bəyin** başçılığı ilə Naxçıvana göndərilmiş Türkiyə qoşun hissələri erməni təcavüzkarlarına qarşı mübarizədə naxçıvanlılara imkan daxilində kömək etməli idi. Müəyyən hərbi hazırlıqdan sonra XI Qırmızı Ordunun hissələri iyulun 28-də Naxçıvana daxil oldular. 1920-ci ilin avqustunda Moskvada bağlanmış sovet-türk sazişinə əsasən, yeni müqavilə imzalanana qədər hər iki hökumətin hərbi qüvvələrinin Naxçıvanda saxlanılması qərara alındı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Naxçıvanın statusunun müəyyənləşməsi ərəfəsində Azərbaycanın bu bölgəsində vəziyyət mürəkkəb idi. Bir tərəfdən, Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində gərginliyin davam etməsi, digər tərəfdən isə Sovet Rusiyası ilə daşnak Ermənistanı arasında gedən pərdəarxası oyunlar Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in tərkibində qalması məsələsinin həllini uzadırdı.

Azərbaycan rəhbərliyinin Moskvanın diktəsinə tabe olduğu şəraitdə Rusiya-Ermənistan sövdələşməsinə qarşı mübarizədə Naxçıvan əhalisinin güvəndiyi yeganə qüvvə bölgədə yerləşən türk qoşunları idi. Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılıb Ermənistana verilməsi planı bölgədə türk qoşunlarının yerləşməsi şəraitində əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum edilmişdi. 1921-ci il martın 16-da RSFSR ilə Türkiyə arasında Moskvada imzalanmış dostluq müqaviləsi sayəsində erməni fitnələrinə son qoyuldu. Bu müqavilənin üçüncü bəndinə əsasən, Naxçıvan vilayəti "Azərbaycanın qəyyumluğu (protektoratı) altında muxtar ərazi olurdu, bir şərtlə ki, Azərbaycan bu qəyyumluğu üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir".

Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi statusu RSFSR-in iştirakı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında 1921-ci il 13 oktyabrda **Qarsda** bağlanmış 20 maddədən ibarət dostluq müqaviləsində də təsbit edildi. Hər iki müqavilə müddətsiz idi və bu günə kimi Ermənistanla Azərbaycan və Türkiyə arasında dövlət sərhədlərini tənzimləyən yeganə beynəlxalq sənəd hesab edilir. 1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan SSR MİK-in Rəyasət Heyəti **Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının** yaradılması haqqında dekret verdi. Beləliklə, Naxçıvan məsələsinin Azərbaycanın xeyrinə həll edilməsində Türkiyənin inkaredilməz rolu oldu. Lakin sonralar Zəngəzurun bir parçasının itirilməsi nəticəsində Naxçıvan ərazi baxımından Azərbaycanın əsas hissəsindən ayrı salındı. Bu, gələcəkdə Azərbaycan SSR ilə Ermənistan SSR arasında yeni ərazi problemlərinin meydana çıxmasının bünövrəsini qoydu. Nəticədə 1929-cu ildə Zaqafqaziya MİK-in qərarı ilə, Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinin şərtlərinə zidd olaraq, Naxçıvan MSSR-in sərhədləri dəyişdirildi və 657 km^2 ərazisi Ermənistan SSR-ə verildi. Bundan başqa, XX əsrin 20-ci illərində Ermənistan SSR ilə yaylaqlar və sudan istifadə hüququ zəminində yaranmış sərhəd mübahisələrinə görə Azərbaycan SSR Qazax və Cəbrayıl qəzalarının bir sıra torpaqlarını itirdi.

1920-ci ildə Sovet Rusiyasının Xalq Komissarlar Şurasının sədri V.Leninə göndərdiyi məktubda N.Nərimanov respublikanın ərazi bütövlüyü üçün ciddi təhlükə yarandığını nəzərə alaraq Azərbaycanda meydana çıxan dəhşətli vəziyyətdən bəhs edirdi. O yazırdı: "Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Bir tərəfdən Mərkəz Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanıyır, digər tərəfdən, həmin Mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistana verir... Azərbaycan ərazilərini Ermənistana, daşnaklara vermək düzəldilməsi mümkün olmayan, pis nəticələr verə biləcək səhvdir".

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA)

Sizcə, nə üçün N.Nərimanov Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsini pis nəticələr verə biləcək səhv adlandırırdı?

Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycanın Gürcüstanla ərazi mübahisələri qanlı toqquşmalara və irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara səbəb olmamışdı. Respublikalar arasında əsas mübahisəli ərazi olan Zaqatala mahalının hansı dövlətə mənsubluğu məsələsi öz qəti həllini yalnız Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra tapdı. 1921-ci ildə respublikalar arasında bağlanmış sazişə əsasən, Gürcüstan Zaqatala dairəsinə olan bütün iddialarından əl çəkdi. Sözügedən münaqişənin həllində bəzi amillər mühüm rol oynadı. Zaqatala dairəsi əhalisinin mütləq əksəriyyətinin (92–95%-nin) müsəlman olması və qəti şəkildə Azərbaycanın tərkibində yaşamaq iradəsini ortaya qoyması onun Azərbaycanın tərkibində qalmasında həlledici amil idi. Buna baxmayaraq, əvvəllər Zaqatala dairəsinə məxsus olan əkin və otlaq sahələrinin bir hissəsi bir qədər sonra Gürcüstanın Sığnaq qəzasına verildi. Həmçinin Qarayazının yuxarı hissəsi də inzibati baxımdan Gürcüstana birləşdirildi. AXC ilə Gürcüstan hökuməti arasında 1918–1920-ci illərdə mübahisəli ərazi elan olunmuş Borçalı mahalı Gürcüstan və Ermənistan sovet respublikaları arasında bölüşdürüldü. Beləliklə, 1920–30-cu illərdə sovet milli siyasəti adı altında Azərbaycan xalqının iradəsinə zidd olaraq AXC-dən miras qalmış tarixi torpaqların xeyli hissəsi sovet Ermənistanına və Gürcüstana verildi. İrəvan şəhəri və onun ətrafındakı torpaqları hesabına Ermənistan adlı dövlətin yaradılması azmış kimi, Moskvanın birbaşa müdaxiləsi və beyinləri "beynəlmiləlçilik" ideyaları ilə dumanlanmış Azərbaycan bolşeviklərinin fərsizliyi ucbatından tarixi Azərbaycan ərazilərinin xeyli hissəsi qonşu respublikaya "bağışlandı". Bu proses sonrakı dövrlərdə də davam etdi.

1. *Sizcə, ZSFSR-in yaradılmasında Sovet Rusiyasının hansı maraqları var idi?*
2. *ZSFSR-i müstəqil konfederativ dövlət kimi səciyyələndirmək mümkündürmü?*
3. *1920–1930-cu illərdə Azərbaycan torpaqlarının qonşu respublikalar arasında bölüşdürülməsinin qarşısını almaq üçün hansı addımların atılması tələb olunurdu?*
4. *Azərbaycanın ZSFSR-in tərkibinə daxil edilməsinin nəticələrini aydınlaşdırın.*
5. *Xəritələrə əsasən AXC və Azərbaycan SSR-in ərazilərini müqayisə edib qonşu sovet respublikalarına verilən sahələri müəyyənləşdirin.*
6. *Əvvəlki biliklərinizə əsaslanaraq Gülüstan və Türkmənçay sülhündən sonra keçən dövr ərzində bölüşdürülən Azərbaycan torpaqları haqqında referat hazırlayın.*

22 BOLŞEVİKLƏRİN SOSİAL-İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ İSLAHATLARI

Öz hakimiyyətlərini tədricən bütün Azərbaycana yayan bolşeviklər hərbi-siyasi uğurlarını sosialist yönümlü islahatlarla möhkəmləndirməyə çalışırdılar. 1920-ci ildən etibarən sovet Rusiyasında həyata keçirilən tədbirlərin, kommunizm ideologiyasının tələblərinə uyğun islahatların sovet Azərbaycanında da tətbiq olunmasına başlanılır.

"Hərbi kommunizm", ərzaq sapalağı, kəndli çıxışları, Yeni İqtisadi Siyasət (YİS), sənayeləşdirmə, kollektivləşdirmə, mədəni quruculuq

Hərbi kommunizm. Rusiyada Vətəndaş müharibəsi dövründə həyata keçirilən və bolşeviklərin qələbəsində əhəmiyyətli rol oynamış "hərbi kommunizm" iqtisadi siyasəti Azərbaycanda da tətbiq olunmağa başladı. "Hərbi kommunizm" siyasətinə aid tədbirlərdən bəziləri daha məhdud formada və qısa müddət ərzində həyata keçirilirdi. 1920-ci il avqustun 26-da Azərbaycan İnqilab Komitəsi taxıl ticarətinin dövlət inhisarına alınması haqqında dekret qəbul etdi. Sentyabrın sonlarında isə ərzaq sapalağı və ümumi əmək mükəlləfiyyətlərinin tətbiq edilməsi ilə **Hərbi kommunizm siyasəti** rəsmən tətbiq olunmağa başladı. Əhalinin istehsal etdiyi və öz tələbatından artıq olan ərzaq məhsulları "şəhərlərdə aclıq çəkən fəhlələrə çatdırılması" adı ilə zorla müsadirə edilir, əvəzində kəndlilərə qəpik-quruş ödənilirdi. Bu tədbirlər fəhlələrdən ibarət xüsusi dəstələr tərəfindən həyata keçirilirdi. Əslində isə əhalinin əziyyətlə becərdiyi məhsul Azərbaycanda olan Qırmızı Ordunun ehtiyaclarına sərf olunur, həmçinin ərzaqla bağlı çətinlik çəkən Rusiya qəzalarına göndərilirdi. Əsas sənaye mərkəzi olan Bakını və bir neçə şəhəri çıxmaq şərtilə Azərbaycan iqtisadi baxımdan aqrar ölkə idi. Əhalinin təqribən $^{3}/_{4}$-dən çoxunu kəndlilər təşkil edirdi. "Hərbi kommunizm" siyasəti Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına mənfi təsir göstərdi. Əhalinin güzəranı pisləşdi. Kəndlilərin öz əməyinin nəticəsinə olan marağının itməsi isə daha təhlükəli idi. Bu bütün ölkəni ərzaq böhranı ilə üz-üzə qoya bilərdi. Tezliklə qəzaların bir çoxunda taxıl ehtiyatının tükənməsi nəzərə alınaraq, bir neçə qəzadan başqa, Azərbaycanın bütün ərazisində hər cür taxıl tədarükü dayandırıldı. Genişlənən kəndli çıxışları və qaçaq hərəkatı da Azərbaycanda bolşevik hökumətini sərt ərzaq siyasətindən əl çəkməyə məcbur etdi.

"Hərbi kommunizm" siyasətinə aid olan əlamətləri qruplaşdırın, nəticələrini aydınlaşdırmağa çalışın.

Sizcə, Azərbaycanda bu siyasətin tətbiqinə ehtiyac var idimi?

Yeni İqtisadi Siyasət. 1921-ci ilin əvvəllərində hökumət orqanları fövqəladə üsullarla xalq təsərrüfatının bərpasının qeyri-mümkünlüyünü dərk edərək yeni yollar axtarmağa başladı. Belə bir yol **Yeni İqtisadi Siyasət** (YİS) planı oldu. Azərbaycanda bu siyasət yolunda atılmış ilk böyük addım 1921-ci il 17 may tarixli "Bütün növ məhsul inhisarlarının ləğv edilməsi haqqında" dekret idi. Həmin dekretə əsasən Azərbaycanda ərzaq sapalağı ləğv olunur, onun yerinə könüllü yığılan **çanaq vergisi** tətbiq edilirdi. 1922-ci il aprelin 13-də Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti ərzaq

vergisinin tətbiqi haqqında dekret imzaladı. Bununla Azərbaycan SSR-də YİS-ə keçid başa çatdı. Kəndlilər ərzaq sapalağının ləğv edilməsi nəticəsində artıq qalmış kənd təsərrüfatı məhsullarından istədiyi kimi istifadə etmək, yəni onu bazara çıxarmaq, satmaq hüququ əldə etdilər. Bu isə azad ticarətin inkişafına gətirib çıxarırdı. Dövlət yalnız xarici ticarət üzərində inhisara malik olurdu. Sənaye müəssisələri təsərrüfathesabı, özünümaliyyələşdirmə, özünüidarə sisteminə keçirdi.

Bakı buxtası. 1920-ci illər

Respublika banklarının fəaliyyətini genişləndirmək üçün kredit şirkətləri təsis edildi. Torpaqların və xırda sənaye müəssisələrinin icarəyə verilməsi, muzdlu əməkdən istifadəyə icazə kənd təsərrüfatının, sənayenin, ticarətin, maliyyə sahəsinin böhrandan çıxmasına, bazar iqtisadiyyatının inkişafına, əmtəə mübadiləsinin canlanmasına, bazarın ilkin tələbat məhsulları ilə təmin edilməsinə səbəb oldu. YİS tətbiq edilən dövrdə neft sənayesinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu illərdə Bakı buxtası qurudularaq yeni neft mədənləri istifadəyə verildi. Neft mədənlərinin elektrikləşdirilməsi işi gücləndirildi. Neft maşınqayırması müəssisələrinin inkişaf etdirilməsinə başlandı. Digər sənaye sahələrində də böyük müvəffəqiyyətlər əldə edildi. 1925-ci il üçün Gəncə, Lənkəran, Ucar, Salyan pambıqtəmizləmə zavodlarında istehsalat bərpa edildi. Bakıda və Tovuzda sement zavodu, Gədəbəydə misəritmə zavodu işə başladı. Nuxa, Dağlıq Qarabağ və Ordubadda iri dövlət baramaaçma fabrikləri fəaliyyətə başladı.

YİS ilə "Hərbi kommunizm" siyasətini müqayisə edin. Sizcə, bunların hansı bolşeviklərin ideyalarına daha çox uyğun gəlirdi? ?

YİS kənd təsərrüfatında da böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Taxıl və pambıq sahələri genişləndi. YİS-in ilk illərində əkinçiliyin mexanikləşdirilməsinə başlandı. Mal-qaranın sayı nəzərəçarpacaq dərəcədə artırıldı.

Beləliklə, 1921–1925-ci illərdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində respublika iqtisadiyyatında nisbi sabitlik və canlanma yarandı. Əhalinin həyat səviyyəsi nisbətən yüksəldi, orta təbəqənin çəkisi artdı.

Sizcə, YİS-i əlamətlərinə görə müasir dövrdə hansı dövlətin iqtisadi siyasəti ilə müqayisə etmək mümkündür? ?

Stalinin sosialist yenidənqurmaları. Sənayeləşdirmə. 1925-ci ilin sonlarında SSRİ-də sənayeləşdirmə xətti elan edildi. Buna uyğun olaraq Azərbaycanda da 1926-cı ilin fevralında sənayeləşdirmə üzrə xüsusi komissiya yaradıldı. Sənayenin maddi-texniki bazasını modernləşdirmək üçün böyük kapital qoyuluşu, xammal, işçi qüvvəsi tələb olunurdu. Xarici kapitaldan məhrum olan, xüsusi kapitalı isə sənayeyə buraxmaqdan ehtiyat edən Sovet hakimiyyəti ağır sənayeni digər sahələrdən gələn gəlirlər və kəndlilərin açıq-aşkar talan edilməsi hesabına dirçəltməyə çalışırdı. Bu, bazar münasibətlərinin ləğvinə, istehsalçının iqtisadi sərbəstliyinin alınmasına və kənd təsərrüfatı vəsaitlərinin sənayeyə axmasına səbəb oldu. Beləliklə, YİS prinsiplərindən imtina edildi. Azərbaycanda sənayeləşmə dövründə, əsasən, iki sahəyə – neft sənayesi və elektrikləşməyə daha çox diqqət yetirilirdi. Geoloji kəşfiyyat işləri genişləndirildi, yeni mədənlərin istismarına

Bibiheybətdə neft mədənləri. 1930-cu il

başlandı, neft hasilatı artırıldı. SSRİ-də ilk böyük kerosin-benzin zavodu, sulfat turşusu, karbid, sürtkü yağı və krekinq prosesinin yerinə yetirilməsi üçün zavodlar tikildi. 1927–1928-ci illərdə respublikanın elektrikləşdirilməsi sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə edildi. Bu dövrdə Salyan, Qaryagin (indiki Füzuli), Nuxa istilik elektrik stansiyalarının tikilişi başa çatdırıldı. Sənayeləşmənin ilk illərində Azərbaycanın digər yerlərində də sənaye obyektlərinin tikintisinə başlandı. Bu dövrdə Gəncə Azərbaycanın ikinci sənaye mərkəzi oldu. Ümumilikdə birinci beşillik ərzində (1928–1932) respublikada 35 yeni sənaye müəssisəsi işə düşdü. Azərbaycan aqrar respublikadan aqrar-sənaye respublikasına çevrildi. Yeni sənaye obyektlərinin tikintisi, köhnə müəssisələrin bərpası respublikada işsizliyin azalmasına, şəhər əhalisinin sayının artmasına səbəb oldu. 1920-ci illərin sonlarına doğru güclənən sənayeləşmənin nəticələrindən biri də rusdilli əhalinin Rusiyadan Azərbaycan SSR-ə növbəti axını idi. Ağır iqtisadi vəziyyət, aclıq, minlərlə insanın öz yurd-yuvasını tərk etməsi onların, əsasən, cənub bölgələrində, ilk növbədə, Azərbaycanda məskunlaşması ilə nəticələndi. 1932-ci ildə pasport sisteminin tətbiqi kənd sakinlərinin şəhərə köçməsinə yeni məhdudiyyətlər qoydu. Bununla da, kəndin azərbaycanlı əhalisinin sürətli urbanizasiya şəraitində daxili miqrasiya prosesində iştirakı zəiflədi. Sənayeləşdirmə nəticəsində 1930-cu illərin ortalarında Azərbaycanda azad bazar münasibətləri tamamilə ləğv edildi, təsərrüfatda planlı sosialist sisteminin hökmranlığı bərqərar oldu. Yeni istifadəyə verilmiş müəssisələrin hesabına 1930-cu illərin ortalarında sənaye məhsullarının və elektrik enerjisinin istehsal səviyyəsinə görə sovet Azərbaycanı SSRİ-də (RSFSR və Ukrayna SSR-dən sonra) üçüncü yeri tuturdu. Lakin 30-cu illərin ikinci yarısında SSRİ-də yaranmış plan tapşırıqlarının "artıqlaması ilə" yerinə yetirilməsi hərəkatı Azərbaycanda da geniş vüsət aldı. Yüksək plan və plandan əlavə göstəricilərə, şişirdilmiş nailiyyətlərə və artırmalara meyil maddi resursların normadan artıq istifadəsinə səbəb oldu. Əslində isə, müəssisələr plan öhdəliklərini yerinə yetirə bilmirdilər. Keyfiyyətsiz məhsulun istehsalı adi hala çevrilmişdi.

Sənayeləşmə siyasətinin mənfi və müsbət cəhətlərini qruplaşdıraraq cədvəl hazırlayın, sosial-iqtisadi həyata, siyasi idarəçiliyə təsir xüsusiyyətlərini araşdırın.

Kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi. Hakim dairələrin iqtisadi sahədə götürdükləri sənayeləşdirmə xətti kənd təsərrüfatında da köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Kənd təsərrüfatı gəlirləri hesabına sənayeləşdirmə siyasəti bu sahənin inkişafına güclü zərbə vurmuşdu. 1920-ci illərin sonlarına doğru dövlətin tətbiq etdiyi sərt iqtisadi metodlar kənddə iri təsərrüfat sahiblərinin iqtisadi marağının azalması ilə müşayiət olundu. Onların mülkiyyətlərinin sovet dövləti tərəfindən müsadirə edilməsi isə qolçomaq təsərrüfatlarına böyük ziyan verdi. Bu da, öz növbəsində, kənddə məhsuldarlığın azalmasına, istehsalın zəifləməsinə gətirib çıxardı. 1920-ci illərin sonlarına doğru ölkə çörək böhranı təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qaldı. Sənayeləşdirmə xəttinin pozulması təhlükəsi artmaqda idi. İri kəndli təsərrüfatının dövlət iqtisadiyyatına lazımi yardımını təmin etmək üçün təzyiq, zorakılıq metodlarına əl atıldı, 1929-cu ildən ölkənin bütün şəhərlərində ərzaq məhsullarının **kartoçka**[1] yolu ilə

[1] ***Kartoçka*** *– norma üzrə ərzaq və s. almaq üçün kəsilmə talonu olan blank (çörək kartoçkası, ərzaq kartoçkası və s.)*

paylanması sisteminə keçildi. Məhsulun artığını dövlətə təhvil verməkdən imtina edənlərə qarşı cəza tədbirləri görülməyə başlandı. Çörək ticarəti qadağan edildi, artıq taxıl zorla müsadirə olundu. 1929-cu ilin yayında SSRİ-də elliklə kollektivləşmə xətti elan edildi. Bu islahatın mahiyyətini xırda kəndli təsərrüfatının məcburi ləğv olunaraq zorla ümumi (kollektiv) təsərrüfatlarda birləşdirilməsi təşkil edirdi. Belə təsərrüfatlar kolxoz adlandırılırdı. SSRİ-nin digər regionları ilə müqayisədə Azərbaycanda kollektivləşmə prosesi çox ləng gedirdi. Bunun da bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri var idi. Kollektiv təsərrüfatçılıq Azərbaycan kəndlisinə yad idi. Bu səbəbdən də tarixən tək təsərrüfatçılığın, nisbi iqtisadi sərbəstliyin mövcud olduğu kəndlərdə kolxozların tətbiqi çox böyük çətinliklər doğurdu. Digər tərəfdən, Azərbaycanda kollektivləşmə xətti partiyanın dinə, milli adət-ənənələrə qarşı apardığı mübarizə ilə eyni vaxta düşmüşdü. Kəndlilərə qarşı həyata keçirilən zorakılıq metodları, vergi siyasətində özbaşınalıqlar 1930-cu ilin əvvəllərində bir sıra ərazilərdə kəskin etirazlara səbəb oldu. Nuxa-Zaqatalada, Naxçıvanda, Cəbrayılda, Şəmkirdə və digər bölgələrdə sovet və partiya orqanlarına qarşı silahlı üsyanlar başlandı. Kəndlilərlə hökumətin cəza orqanları arasında silahlı toqquşmalar nəticəsində yüzlərlə insan həyatını itirdi, günahsız qanlar axıdıldı. Bir çox kəndlər bütünlüklə SSRİ-nin ucqar regionlarına sürgün edildi, minlərlə adamın əmlakı müsadirə olundu, siyasi hüquqları əlindən alındı, özləri isə günahsız olaraq həbs cəzasına və ya güllələnməyə məhkum olundular.

Şəmkirdə bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan qaçaq dəstəsi

"Baş Dövlət Siyasi İdarəsinin 02 fevral 1930-cu il tarixli əmrində göstərilirdi ki, Qafqazdan Urala 23000, Qazaxıstana isə 5000 "qolçomaq" sürgün edilməlidir. ÜİK(b)P Siyasi Bürosunun 25 fevral 1930-cu il tarixli qətnaməsi ilə yerli orqanlara 15 mart 1930-cu il tarixinə qədər təcili olaraq Azərbaycandan 500 nəfər qolçomağın müəyyənləşdirilib islah düşərgələrinə göndərilməsi tapşırılırdı. ÜİK(b)P Siyasi Bürosunun 4 may 1932-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan SSR-dən Qazaxıstana 1200 qolçomaq ailəsinin sürgün edilməsi nəzərdə tutulurdu. ÜİK(b)P Siyasi Bürosunun "Zaqafqaziya qolçomaqlarının sürgün olunması haqqında" 23 aprel 1933-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycandan 900 qolçomaq ailəsinin pambıqçılıq və sərhəd rayonlarından köçürülməsinə icazə verilmişdir ki, bu da Azərbaycandan SSRİ-nin müxtəlif ərazilərinə, o cümlədən Qazaxıstan ərazisinə sürgün olunan əhalinin bir hissəsini əhatə edirdi. ÜİK(b)P Siyasi Bürosunun "Azərbaycanda antisovet elementlərin sürgün olunması" haqqında 25 dekabr 1934-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycan KP MK-nın xüsusi xahişinə əsasən XDİK-ə tapşırılır ki, Azərbaycandan 87 qolçomaq antisovet elementi, iri kapitalist müəssisələrinin keçmiş sahibləri, İttifaqın digər respublikalarından qaçıb gəlmiş qolçomaqlar əmlakları müsadirə olunmaqla inzibati qaydada islah düşərgələrinə göndərilsinlər".

C.Cəfərov. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu – 1930-cu illər). Bakı, "Elm", 2008

Beləliklə, 1929-cu ildən dövlətin həyata keçirdiyi kollektivləşmə xətti Azərbaycan kəndi üçün faciəli sonluqla bitdi. Ümumi mülkiyyət adı altında, əslində, kənd təsərrüfatı üzərində sərt dövlət nəzarəti yaradıldı. Kolxozlar dövlət tərəfindən qoyulan planları yerinə yetirən hüquqsuz qurumlara çevrildilər. Mülkiyyətsizlik mühiti formalaşdırıldı. Kəndlilərin öz əməyinə marağı azaldı. Artıq 1936-cı ilin apreli üçün respublikada kənd təsərrüfatının 85,2%-i kolxozlarda birləşdirilmişdi. Kollektivləşmə səviyyəsi pambıqçılıq rayonlarında daha yüksək idi. Əkinçilik rayonlarında kollektivləşməni sürətləndirmək mümkün olsa da, maldarlıq rayonlarında bu proses ləng getdi.

? *Nə üçün əhali kollektivləşdirmə siyasətini etirazla qarşılamışdı?*

Mədəniyyət sahəsində islahatlar. 1920-ci ilin mayında Azərbaycan İnqilab Komitəsinin vicdan azadlığı haqqında dekretinə görə, Xalq Maarif Komissarlığının tabeliyində olan bütün dövlət məktəblərində dini təlimlərin və hər hansı dini mərasimlərin keçirilməsi qadağan olundu. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən ölkədən xaricə mühacirət dalğası başladı. Kommunist ideologiyasını qəbul etməyərək Azərbaycandan xaricə gedənlərin böyük hissəsi vaxtilə ali müsəlman silkinə mənsub olan təhsilli insanlar idi. Çar Rusiyası dövründə onsuz da milli, dini diskriminasiyalara məruz qalan və dünyəvi təhsilin o qədər də yüksək olmadığı bir məmləkətdən bu qədər ziyalı axını Azərbaycanın mədəni həyatına ciddi təsir göstərdi. Ölkədə savadlı kadrlara tələbat böyük idi. Savadsızlığın ləğvi işini vahid təşkilatda mərkəzləşdirmək üçün 1923-cü ilin dekabrında XKS-in sədri Q.Musabəyovun başçılığı ilə **Savadsızlıqla Mübarizə Komitəsi** yaradıldı. 20–30-cu illərdə azərbaycanlı gənclər əhali arasında savadsızlığı aradan qaldırmaq məqsədilə, ilk növbədə, ali və orta pedaqoji təhsil ocaqlarına qəbul olundular. İbtidai və orta məktəblərin sayı durmadan artırıldı. Nəticədə 1939-cu ildə bütün respublika əhalisinin savadlılıq səviyyəsi 73,8% təşkil etdi.

? *Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ali və orta pedaqoji təhsil müəssisələrinin sayının artırılmasını nə ilə izah etmək mümkündür?*

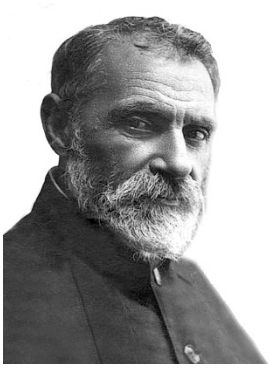
Səmədağa Ağamalıoğlu

Azərbaycanın yeni iqtisadi və mədəni inkişafı müxtəlif sahələrdə yüksəkixtisaslı mütəxəssislər hazırlanmasını şərtləndirirdi. 1920–30-cu illərdə Politexnik İnstitutu, Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutu, Azərbaycan Tibb İnstitutu, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu, Kooperativ-Ticarət İnstitutu təşkil olundu. Bu ali təhsil ocaqları Bakı Dövlət Universitetinin bazası əsasında yaradılmışdı. Artıq 1940–1941-ci tədris illərində Azərbaycanda 16 ali məktəb fəaliyyət göstərirdi. Mütəxəssislərin arasında müəllim və mühəndis kadrlar üstünlük təşkil edirdilər. Bu illərdə ali və orta ixtisas təhsilinin inkişafı sahəsində görülən işlər müharibədən sonrakı dövrdə yüksəkixtisaslı yeni ziyalı kadrların daha intensiv surətdə hazırlanması üçün əsas yaratdı.

Təhsil sisteminin inkişafı yolunda mühüm nailiyyətlərdən biri də tədrisdə türk (Azərbaycan) dilindən geniş istifadə edilməsi idi. Respublika rəhbərliyi əhalinin çoxmillətli tərkibini nəzərə alaraq dəfələrlə qeyri-azərbaycanlıların Azərbaycan dilinə yiyələnməsinin vacibliyi barədə qərarlar qəbul etmişdi. Lakin bütün səylərə baxmayaraq, hələ uzun illər yüksək vəzifələrdə irəliləyiş və sosial statusun artması üçün zəruri olan rus dili respublikada əsas millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olaraq qaldı.

1922-ci ildə Azərbaycan əlifbasını latın yazı qrafikasına keçirmək üçün **Yeni Türk Əlifbası Komissiyası** yaradıldı və **Səmədağa Ağamalıoğlu** onun sədri seçildi. Əlifba məsələsini müzakirə etmək üçün türk xalqlarının qurultayını çağırmaq zərurəti meydana çıxdı. Azərbaycanın paytaxtı Bakıda 1926-cı ilin fevralında açılmış **Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay** türk xalqlarının mədəni həyatında mühüm rol oynayan böyük hadisə oldu. 1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan SSR-in ərəb qrafikalı əlifbadan yeni əlifbaya keçməsi rəsmən elan edildi. Ancaq 1930-cu illərin əvvəllərində diqqətlə hazırlanmış və bir çox cəhətdən təkmilləşdirilərək vahid şəklə salınmış latın əlifbasının tətbiqi uzun çəkmədi. Azərbaycan SSR-də 1940-cı il yanvarın 1-dən latın qrafikalı əlifbanın kirillə əvəz edilməsi rus dilinin fəaliyyət dairəsinin daha da genişlənməsinə səbəb oldu. Tez-tez baş verən əlifba dəyişikliyi xalqın mədəni inkişafına mənfi təsir göstərdi, nəsillərarası varislik əlaqəsi qırıldı.

? *Latın qrafikalı əlifbaya keçidin hansı üstünlükləri var idi?*

İctimai elmlər sovet ideologiyasının güclü təsirinə məruz qalsa da, 1920–30-cu illərdə bu sahədə bir sıra addımlar atıldı. 1923-cü ildə **Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət və Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi** təşkil olundu. **Xocalı-Gədəbəy, Yaloylutəpə, Qızılvəng** kimi arxeoloji mədəniyyətlər aşkar edildi. 1929-cu ildə isə Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin əsasında Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu (Az.DETİ) yaradıldı. Əslində, Azərbaycan elmi, onun idarəetmə orqanları dövlət strukturunun tərkib hissəsinə çevrilərək, digər sahələrdə olduğu kimi, fəaliyyətini partiya rəhbərliyinin tam nəzarəti altında, onun göstərişləri əsasında qururdu. Sovet hakimiyyəti kütlələrin kommunist ruhlu bədii əsərlərlə "tərbiyələndirilməsini" özünün ideoloji fəaliyyətində başlıca vəzifə elan etmişdi. Bununla belə, Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli, dəyanətli xadimləri mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə milli irsi qoruyub saxlamağa çalışırdılar. **S.S.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, A.Şaiq, Y.V.Çəmənzəminli, N.Vəzirov, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, T.Şahbazi, B.A.Talıblı** və başqaları maarifçilik, humanizm ideyalarını təbliğ edərək geriliyə və mövhumatçılığa qarşı mübarizə aparırdılar. 1920–30-cu illər Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında **C.Cabbarlının** böyük rolu oldu. Bu dövrdə o, bir sıra yeni pyeslər yaratdı, Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini, azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsini dərindən dərk edilməsinə cəhd etdi. Görkəmli bədii söz ustası **Hüseyn Cavid** öz əsərlərində sovet yeniliklərini partiya və rəhbərliyin tələb etdiyi kimi əks etdirmir, öz oxucularını uzaq keçmişə aparırdı. 1930-cu illərdə Azərbaycan poeziyasının ön cərgələrində **S.Rüstəm, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza** və b. dururdular. Sovet hakimiyyəti yazıçıların yaradıcılığını nəzarətdə saxlamaq və onu istiqamətləndirmək üçün Yazıçılar İttifaqını yaratdı. 1920–30-cu illərdə Azərbaycan SSR-də Dövlət Dram, Dövlət Opera və Balet, Musiqli Komediya, Rus Dram, Gənc Tamaşaçılar və digər teatrlar fəaliyyət göstərirdi. **Ü.Hacıbəylinin "Koroğlu" operası** (1937) Azərbaycan opera musiqisinin ən uca zirvəsi, milli opera sənətinin klassik nümunəsi, bəstəkarın böyük və mürəkkəb yaradıcılıq yolunun kulminasiya nöqtəsi oldu. Bu opera 1940-cı ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görüldü.

Cəfər Cabbarlı

1926-cı ildə filmlərin nümayişi ilə məşğul olan **Azərbaycan Dövlət Kino İdarəsi** yaradıldı, həmçinin ilk radiostansiya fəaliyyətə başladı.

1. "Stalinin sosialist yenidənqurmaları" mövzusunda təqdimat hazırlayın. Sovet ideologiyasının təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə təsirini araşdırın və buna qədərki dövrlə müqayisələr aparın.

2. Azərbaycanda həyata keçirilən sənayeləşmə xəttinin Rusiyadan fərqlərini müəyyənləşdirin.

3. Sizcə, sosialist yenidənqurmaları sosial-iqtisadi, mədəni sahədə hansı fəsadlara səbəb olmuşdur?

4. Mədəni quruculuğun müsbət cəhətlərini nədə görürsünüz?

23 SOVET TOTALİTAR REJİMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ. KÜTLƏVİ REPRESSİYALAR

XX əsrin 20-ci illərinin ortalarından başlayan Stalin islahatları sosial-iqtisadi və siyasi həyatda böyük dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Burjuaziya, mülkədarlar, qolçomaqlar bir təbəqə kimi məhv edildi. Cəmiyyət həyatının bütün sahələrində Kommunist Partiyasının təkbaşına hökmranlığı təmin olundu. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş geniş vüsət aldı. Kütləvi repressiyalar başlandı.

Totalitar dövlət, təkpartiyalı sistem, repressiyalar, deportasiya

Sosialist yenidənqurmalarının nəticələri. 1920–1930-cu illərdə respublikada həyata keçirilən siyasi və sosial-iqtisadi tədbirlər ölkənin ictimai həyatının bütün sahələrində köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Azərbaycanda da tətbiq edilən Stalin islahatları totalitar sosialist dövlətin formalaşmasına gətirib çıxardı. İqtisadi sahədə bu, azad bazar iqtisadiyyatı elementlərinin və xüsusi mülkiyyətin tamamilə ləğv edilməsi ilə nəticələndi. Mülkiyyət və sərvətlər üzərində dövlət nəzarətinin qoyulması elə bir şərait yaratdı ki, heç kəs heç nə üçün cavab vermir, bacardığı qədər dövlət mülkiyyətini talan edirdi. İstehsalatda bərabərlik prinsipinin möhkəmləndirilməsi insanlarda əməyə olan iqtisadi marağı, şəxsi təşəbbüs hissini öldürürdü. Nəticədə azad bazar münasibətlərinə son qoyuldu, fəhlə və kəndli təbəqələrinin faktiki olaraq mülkiyyətdən ayrılması prosesi başa çatdırıldı. Tədricən xalq kütlələrində bərabərlik psixologiyası formalaşmağa başladı. Sovet ideoloji aparatı tərəfindən cəmiyyətdə var-dövlətə, pula və xüsusi mülkiyyətə nifrət ruhu aşılanır, yoxsulların və yoxsulluğun təbliği genişləndirilirdi.

Sosialist yenidənqurmalarının iqtisadi nəticələrini təhlil edin, azad bazar iqtisadiyyatı ilə planlı təsərrüfat arasında müqayisələr aparıb müsbət və mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirin.

Siyasi idarəçilikdə də mühüm dəyişikliklər baş verdi. Rəsmən geniş səlahiyyətlərə malik olan ali hakimiyyət orqanı – Sovetlər bu dövrdə öz nüfuzunu tamamilə itirərək partiya qərarlarını yerinə yetirən quruma çevrildi. Təkpartiyalı sistem yaradıldı. Partiya aparatı dövlətin bütün sahələrinə müdaxilə və nəzarət etmək imkanlarını artırdı. 1936-cı il dekabrın 5-də SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Stalin Konstitusiyası adı ilə məşhurlaşan bu hüquqi sənədi "qalib gəlmiş sosializmin Konstitusiyası" da adlandırırdılar. Burada "istismarçı təbəqələrin ləğv edildiyi", cəmiyyətin fəhlə və kəndlilərdən, həmçinin onların sırasından çıxan ziyalılardan təşkil olunması tezisi təsbit olunurdu. Konstitusiya ilə **Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası da ləğv edildi.** Zaqafqaziya federasiyasına daxil olan respublikalar müstəqil dövlət subyekti kimi birbaşa SSRİ-nin tərkibinə daxil oldular. 1937-ci ilin martında Azərbaycan Sovetlərinin IX Qurultayında Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası qəbul edildi. SSRİ-nin 1936-cı il Konstitusiyasının əsasında tərtib olunmuş Azərbaycanın yeni Konstitusiyasında respublika vətəndaşlarına geniş hüquq və demokratik azadlıqlar verilirdi. Lakin ümumi özbaşınalıq və qanunsuzluq mühitində, terrorun dövlət səviyyəsində aparıldığı bir şəraitdə Əsas qanunda vəd edilən hüquq və azadlıqlar yalnız kağız üzərində qaldı və simvolik təbliğat materialına çevrildi. 1930-cu illərin sonlarında Mərkəzin Azərbaycanda keçirdiyi dəyişikliklərdən biri də yerli əhalinin və dilinin adının dəyişdirilməsi oldu. Türk adı azərbaycanlı, türk

dili isə Azərbaycan dili adlandırıldı. Bu fikir Azərbaycan SSR-in ikinci Konstitusiyasında da öz əksini tapdı. Birbaşa İ.Stalinin sifarişi ilə edilən bu düzəliş siyasi motivlərə əsaslansa da, obyektiv olaraq XIX əsrin sonlarından başlayan azərbaycançılıq ideyasının güclənməsinə səbəb oldu.

Sizcə, Azərbaycan SSR-in birinci və ikinci Konstitusiyaları arasında hansı oxşarlıq və fərqlər var idi? ?

Repressiyalar başlayır. Stalinin ölkədə möhkəmlənmiş hakimiyyəti tədricən partiya aparatının siyasi hökmranlığına çevrildi. Artıq 1930-cu illərin ortalarında nəinki ölkə, həm də partiya daxilində onun siyasətinə qarşı çıxa biləcək bütün qüvvələr darmadağın edilmişdi. 1934-cü ildə Leninqrad şəhər və Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi S.Kirovun öldürülməsindən sonra mərkəzdə güclənən kütləvi repressiyalar Azərbaycanda da həyata keçirilməyə başlandı.

Azərbaycan SSR-də əsası 1936-cı ilin sonlarında qoyulmuş kütləvi siyasi repressiyaların qurbanı, ilk növbədə, rəhbər kadrlar oldu. 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin üzvləri seçilmiş və aprel işğalından sonra ilk hökumətin tərkibinə daxil olmuş **R.Axundov, Ə.Qarayev, S.M.Əfəndiyev, Q.Musabəyov, D.Bünyadzadə, M.D.Hüseynov** və b. keçmiş partiya rəhbərləri 1937-ci ildə xalqa xəyanətdə, əks-inqilabi casusluq fəaliyyətində təqsirləndirildilər. Beləliklə, totalitar sistem, ilk növbədə, onu quranları "yeməyə" başladı. Keçirmiş partiya elitasının məhvi ilə işə düşən kütləvi repressiya maşını tezliklə ziyalıları, hətta ətrafda baş verən hadisələri hələ dərindən dərk edə bilməyən fəhlə və kəndliləri də öz məngənəsinə aldı. Yüzlərlə fəhlə, kəndli və ziyalı millətçilikdə, xalqa xəyanətdə, İngiltərə, Almaniya, Yaponiya, Türkiyə və başqa ölkələrin kəşfiyyat orqanları ilə əlaqədə təqsirləndirilərək məhv edildi. Azərbaycanda repressiyaların daha da şiddətli tüğyan etməsində partiya və sovet orqanlarında yuva salmış erməni millətinə mənsub məmurların da xüsusi rolu olmuşdur.

Kütləvi repressiyaların ilk qurbanlarının yerli kommunistlər olmasını nə ilə izah etmək mümkündür? ?

1937-ci ildə Şamaxıda bir qrup kommunist və bitərəfin, başda H.Sultanov olmaqla, açıq məhkəmə prosesi keçirildi. 1938-ci ildə Gəncədə "əks-inqilabçı – casus-terrorçu" təşkilata qarşı istintaq prosesi başlandı. Bu proseslərdə müttəhim simasında çıxış edən keçmiş partiya elitası Vətənə xəyanətdə, SSRİ-ni dağıtmaq, kapitalizm qurmaq cəhdlərində təqsirləndirildilər. "Xalq düşməni" elan edilən şəxsin təkcə özü deyil, yaxın adamları, dostları, qohumları da cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur, onlarla bağlı ağır cəza tədbirləri həyata keçirilirdi. **R.Axundov** və **H.Sultanovla** bağlı uydurma "əks-inqilabçı-üsyançı-terrorçu" mərkəzin işi ilə əlaqədar 1700 nəfər, "Azneft"də aşkar edilmiş "əks-inqilabçı-terrorçu təşkilatın" işi ilə əlaqədar 3300 nəfər, Xəzər Gəmiçiliyi İdarəsindən 200 nəfər rəhbər işçiyə müxtəlif cəzalar verildi. Həbs olunanlardan işgəncə yolu ilə etiraf ifadələri alındı, ailə üzvləri isə təhqirlərə məruz qaldılar.

Mikayıl Müşfiq

Kütləvi repressiyalar Azərbaycan ziyalılarından da yan keçmədi. Repressiyaların ilk qurbanları içərisində **H.Cavid, M.Müşfiq, T.Şahbazi, Ə.Razi, S.Mumtaz, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Cavad** kimi istedadlı, savadlı ziyalılar da var idi. Həmçinin Azərbaycan elminə öz böyük töhfələrini vermiş görkəmli alimlər – **B.Çobanzadə, Ə.Qubaydulin,** Azərbaycan səhnəsinin aparıcı aktyorları – **Ülvi Rəcəb və Abbas Mirzə Şərifzadə** də repressiya edilənlər sırasında idi. Cəzalandırılanların hamısı müxtəlif ölkələrin xeyrinə casusluqda, pantürkizmdə, panislamizmdə, xalq işinə xəyanətdə ittiham olunmuşdular.

Yusif Vəzir Çəmənzəminli

Pantürkizm, panislamizm anlayışlarını necə izah edə bilərsiniz? Nə üçün Azərbaycan ziyalıları məhz bu ittihamlarla repressiya olunurdular?

Salman Mümtaz

Hüseyn Cavid

Təkcə 1936-cı il oktyabrın 1-dən 1938-ci il iyulun 1-dək Azərbaycan SSR-də 25222 insan həbs olunmuşdu. Lakin repressiyaların miqyası əhəmiyyətli dərəcədə böyük idi. Qurbanların ailə üzvləri və digər yaxın qohumları da cəzalandırılaraq Rusiyanın şimal rayonlarına və Orta Asiyaya sürgün edilmişdilər. Bunlar nəzərə alınarsa, yalnız 1937–1938-ci illərdə repressiya qurbanlarının ümumi sayı 100 min nəfərdən çox olmuşdur. Ümumittifaq səviyyəsində həyata keçirilən cəza tədbirləri xüsusilə türk-müsəlman respublikalarında öz miqyası, xarakteri və qəddarlıq dərəcəsi ilə fərqlənirdi.

Güneyli soydaşlarımızın faciəsi. 1930-cu illərin ortalarında respublikada əslən Güney Azərbaycandan olan xeyli sayda insan yaşayırdı. Onlar sovet sənədlərində fars və ya İran təbəələri adlandırılırdılar və əksəriyyəti sovetləşməyə qədərki dövrdə Şimali Azərbaycana köçmüşdülər. 1930-cu illərin ikinci yarısında ailə üzvləri ilə birlikdə sayı 60 mindən çox olan bu insanların 46 mini Bakıda yaşayırdı və təsərrüfatın müxtəlif sahələrində çalışırdılar. 1930-cu illərin ikinci yarısında SSRİ-də siyasi rejimin sərtləşdirilməsi, beynəlxalq vəziyyətin, o cümlədən İranla münasibətlərin xeyli kəskinləşməsi şəraitində güneylilər rahat hədəf seçilərək şübhəli elementlər kateqoriyasına aid edildilər.

Cənubi Azərbaycandan Şimali Azərbaycana gələn fəhlələrin necə adlandırıldığını xatırlayın.

1938-ci il yanvarın 19-da ÜİK (b)P MK Siyasi Bürosu İrandan gəlmiş azərbaycanlılara aid xüsusi qərar verdi. Bu qərara əsasən, sovet vətəndaşlığını qəbul etmək istəməyən və İran təbəəliyində qalmağı arzulayanlar 10 gün ərzində İrana köçürülməli, bundan imtina edənlər isə sovet vətəndaşı kimi bir ay müddətində Qazaxıstana köçməli idilər. Bu, deportasiya demək idi. Nəticədə on minlərlə Cənubi Azərbaycanlı seçim qarşısında qaldı: ya İrana köçmək, ya da sovet vətəndaşlığını rəsmiləşdirərək Qazaxıstana sürgün olunmaq. Əks halda onları həbs təhlükəsi gözləyirdi. Bu insanların xeyli hissəsi Azərbaycan SSR-in hüdudlarını tərk etməyə məcbur olub İrana köçdülər. Pəhləvi rejiminin hakim olduğu İranda isə onlara münasibət birmənalı olmadı. Şah rejimi bu insanlara sovet casusu gözü ilə baxırdı. Nə Azərbaycanın şimalında, nə də cənubunda özlərinə yaşamaq üçün yer tapa bilən azərbaycanlıların çoxu İranı da tərk edib mühacirətə getmək məcburiyyətində qaldılar. Bu, ayrı-ayrı dövlətlərin və müxtəlif ideologiyaların hökmranlığı altında əzilən insanların faciəsi idi. İki rejimin siyasəti nəticəsində onlar öz vətənlərindən didərgin salındılar.

1. Totalitarizm və onun əlamətləri haqqında referat hazırlayın.

2. Repressiya və deportasiya anlayışlarının oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirin.

3. Stalin repressiyalarının səbəblərini nədə görürsünüz?

4. Sizcə, 1930-cu illərdə baş verən kütləvi repressiyalardan qaçmaq mümkün idimi?

5. Cənubi azərbaycanlılara mənfi münasibətin kökündə duran səbəblər hansılar idi?

AZƏRBAYCAN İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ 24

"Faşizm üzərində qələbə üçün Azərbaycanın etdiklərini, bəlkə də, heç bir respublika etməmişdir".

SSRİ-nin keçmiş Neft Sənayesi naziri Nikolay Baybakov, "Xalq qəzeti", 10 mart 1999-cu il

İkinci Dünya müharibəsi, Bakı nefti, Edelveys planı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Milli diviziyalar, H.Aslanov, partizan hərəkatı

İkinci Dünya müharibəsi və Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi. 1939-cu ilin sentyabrında Almaniyanın Polşaya hücumu ilə İkinci Dünya müharibəsi başlandı. Müharibənin əvvəlində SSRİ ilə Almaniya müttəfiq idi. İkinci Dünya müharibəsi Azərbaycan sərhədlərindən çox uzaqlarda başlansa da, onun elə ilk günlərindən neft Bakısı böyük diqqət mərkəzində idi. Həmin dövrdə SSRİ ilə Almaniya arasında bir-birinə hücum etməməklə bağlı paktın (1939) bağlanması Fransa və İngiltərəni daha çox narahat edirdi. Dünya mətbuatında SSRİ-nin Almaniyanı Bakı nefti ilə təmin etməsi haqqında yazılar verilirdi. Almaniya Bakı neftinə də nəzarət edə bilsə idi, Fransanı və İngiltərəni müharibədə tez məğlub etmək imkanı qazanacaqdı. Bütün bu səbəblərə görə İngiltərə və Fransa Bakıya bomba zərbəsi endirmək planı hazırlamağa başladı. Fransa hərbi dairələri 1940-cı ildə öz hökumətinə təqdim etdiyi məruzədə qeyd edirdi ki, Sovet İttifaqının neftinin 75 faizini Bakı verir və onu sıradan çıxarmaq lazımdır. Geniş müzakirələrdən sonra İngiltərə və Fransa hökuməti bu qərara gəldi ki, Bakıya bomba zərbəsi endirmək əvəzinə sualtı qayıqlar vasitəsilə onun neftinin Qara dənizlə Almaniyaya göndərilməsinə mane olmaq daha əlverişlidir. Bakının bombardman edilməsi planının dəyişdirilməsində Böyük Britaniyanın o dövrdəki Hərbi-dəniz naziri **Uinston Çörçillin** və Fransa generalı **Şarl De Qollun** mövqeyi müsbət rol oynamışdır.

1939–1940-cı illərdə Finlandiya ilə müharibə Sovet Ordusunun dövrün "mühərrik müharibəsi" üçün zəif olduğunu göstərdi. Bunu dərk edən faşist Almaniyası rəhbərliyi onu "ildırımsürətli" müharibə" planı ilə məğlub etmək qərarına gəldi. Beləliklə, 1941-ci il 22 iyunda faşist ordusu qəflətən və böyük qüvvə ilə SSRİ-yə hücum etdi. Müharibənin ilk aylarında alman qoşunu sürətlə irəliləyərək böyük ərazilər işğal etməyə müvəffəq oldu.

1942-ci ilin əvvəlində Hitler qərara gəldi ki, Qafqaz neftini ələ keçirmədən müharibəni davam etdirə bilməyəcək. Moskva yaxınlığındakı məğlubiyyətdən sonra faşist ordusunun komandanlığı 1942-ci ilin yayında əsas hücumları Stalinqrad və Qafqaz istiqamətinə yönəltdi. Bu plana görə, həmin ilin sentyabrında Almaniya ordusu Qafqazdan keçərək İran-İraq ərazilər ilə Bağdad üzərinə hücumu davam etdirməli idi. Eyni zamanda Hindistanın zəbt edilməsi də nəzərdə tutulurdu.

Moskvanı zəbt etmək haqqında planı boşa çıxdıqdan bir qədər sonra Hitler Yaponiya səfirinə demişdi: "Mən qərara gəlmişəm ki, mərkəzi hissədəki hücumu artıq dayandırım. Məqsədim Cənub cəbhəsində hücuma keçməkdir... Qafqaz istiqamətində zərbə endirəcəyəm. Neft üçün İrana və İraqa çıxmaq vacibdir".

İ.Z.İsmayılov. Azərbaycanlıların İkinci Dünya müharibəsində iştirakı.

Bakı, 2000, səh. 34

"Qafqazın neft mədənlərinin işğalı bütünlüklə Avropanın istilasını reallaşdıra bilərdi. ...Hitler Rusiyanın içərilərinə doğru irəlilədi və bununla da, alman ordusunun bütün əvvəlki nailiyyətlərini heçə endirdi. Almanlar 1941–42-ci illərin qış kompaniyası dövründə Stalinqradda və Rostovda ağır məğlubiyyətlərə uğrayaraq geri çəkiləndə hamımız rahat nəfəs aldıq. Bununla da, Bakı və onun tükənməz nefti, eləcə də bütün Yaxın Şərqin zəngin neft mədənləri alman işğalçılarından azad edildi".

İkinci Dünya müharibəsi illərində ABŞ prezidentləri F.Ruzvelt və H.Trumenin məsləhətçisi olmuş admiral Uilyam Lekinin xatirələrindən, "Respublika" qəzeti, 6 yanvar 1994-cü il

Mənbələri müqayisə edərək oxşar və fərqli cəhətlərin təhlilini aparın.

Faşist Almaniyasının rəhbərliyi SSRİ-yə qarşı müharibənin başladığı ilk günlərdə hesab edirdi ki, tezliklə Bakı neftini ələ keçirəcək. Bunun üçün **"Edelveys"** adlı xüsusi plan hazırlanmışdı. Qafqaz regionunda iqtisadi və hərbi-strateji cəhətdən ən güclü respublika Azərbaycan olduğuna görə düşmənin əsas qüvvələri də bu istiqamətə yönəldilmişdi. Hitlerin tələbinə görə, Almaniyanın 1-ci tank ordusu 1942-ci il 25 sentyabrda Bakını zəbt etməli idi.

1942-ci ilin iyununda faşist ordusunun Qafqaz üzərinə hücumu başladı. Sovet rəhbərliyi Bakının müdafiəsi üçün xüsusi qərar qəbul etdi. Cənubi Qafqazda hərbi vəziyyət elan olundu. Qafqaz uğrunda döyüşlər Stalinqradı müdafiə edən Sovet ordu hissələri üçün böyük kömək idi və Stalinqrad uğrunda əks-hücumlar, əsasən, bu zəmində başlandı. Almaniya ordusunun böyük bir hissəsi burada mühasirəyə alındı və təslim oldu. Yalnız bundan sonra faşist ordu hissələrinin Qafqaz istiqamətindəki hücumu dayandırıldı və 1943-cü ilin əvvəlində Sovet Ordusu əks-hücuma keçdi. Şimali Qafqazdan başlanan bu əks-hücumda Azərbaycanın milli diviziyaları böyük döyüş rəşadəti göstərdilər.

Ön cəbhədə. Müharibənin ilk günlərində, bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da ümumi səfərbərlik elan edildi. Könüllü olaraq cəbhəyə getmək üçün 40 min nəfərdən çox adam ərizə ilə müraciət etmişdi. Sovet İttifaqının rəhbərliyi Bakının və bütün Azərbaycanın müharibə illərində strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq müvafiq göstərişlər vermişdi. Moskvanın müdafiəsinə göndərilmiş Bakı Zenit Artilleriyası Alayı qəhrəmancasına döyüşdü. 1941-ci ilin qışında Moskva ətrafında aparılan döyüşlər və alman faşist ordusunun burada darmadağın edilməsi İkinci Dünya müharibəsinin ən böyük hadisələrindən biri idi. Bu qələbə faşist ordusunun məğlubedilməzliyi haqqındakı əfsanələrə son qoydu. Moskva uğrunda döyüşlərdə tank hissə komandiri **Həzi Aslanov**, polkovnik **Yaqub Quliyev**, snayperçi **Ziba Qəniyeva**, təyyarəçi **Züleyxa Seyidməmmədova** və başqa azərbaycanlılar qəhrəmanlıq göstərmişdilər. Hərbi həkim **Aliyə Rüstəmbəyova** bir çox yaralı döyüşçünün həyatını xilas etmişdi. 1941-ci ilin dekabrında Novqorod vilayətinin Pustinka kəndi yaxınlığında baş vermiş döyüşdə göstərdiyi igidliyə görə **İsrafil Məmmədov**a Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adı verildi. O bu ada layiq görülmüş ilk azərbaycanlı idi.

Züleyxa Seyidməmmədova

Azərbaycanlılar Stalinqrad uğrunda döyüşlərdə də fəal iştirak etmişdilər. Məhz burada göstərdiyi rəşadətə görə tank alayının komandiri **Həzi Aslanov** birinci dəfə **Sovet İttifaqı Qəhrəmanı** adı ilə təltif edildi. Azərbaycanlı general Yaqub Quliyev 1942-ci ilin dekabrında Stalinqrad ətrafında keçirilən böyük hücum əməliyyatı zamanı qəhrəmancasına həlak oldu. Kiyev şəhərinin düşməndən azad edilməsində xidmətlərinə görə batalyon komandiri, mayor **Xıdır Mustafayev** Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Belarusiyanın azad edilməsində (1944-cü ilin yayı) Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, general-mayor Həzi Aslanovun komandiri olduğu 35-ci tank briqadası böyük şü-

caət göstərdi. O, hərb tarixində **cinahlardan zərbə taktikasının** mahir ustası kimi tanınmış sərkərdə olmuşdur. H.Aslanovun tank briqadası 1944-cü ilin yayında Belarusiyanın, Baltik ölkələrinin azad edilməsində qəhrəmanlıq göstərdi və ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adı ilə təltif edilmək üçün təqdim olundu. Lakin düşmən qüvvələr onun sənədlərini gizlətdilər və bu ad H.Aslanova ölümündən uzun müddət keçdikdən sonra – 1991-ci ildə verildi.

Azərbaycan milli diviziyaları

Diviziya	Yaranma tarixi	Fəaliyyəti
77-ci diviziya	1920-ci il	Azərbaycanın bu ilk milli diviziyası 1938-ci ildə SSRİ-dəki bütün milli hərbi hissələr kimi ləğv edilmişdir. 1941-ci ildə yenidən bərpa olunmuşdur. Qafqaz cəbhəsində keçirilən hərbi əməliyyatlarda və Şimali Qafqazın düşməndən azad edilməsində fəal iştirak etmişdir. Diviziyaya "Simferopol diviziyası" fəxri adı verilmişdir. Krım, Ukrayna və Litvanın düşməndən azad edilməsi zamanı göstərdiyi şücaətlərlə fərqlənmişdir.
402-ci diviziya	1941-ci il	Qafqaz uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdir. Təchizatı yaxşı təşkil edilmədiyi üçün qəhrəmancasına vuruşmasına baxmayaraq, tərkibinin bir hissəsini itirmiş, 416-cı diviziyaya birləşdirilmişdir.
223-cü diviziya	1941-ci il	Diviziyanın fəaliyyəti Qafqaz uğrunda döyüşlərdən başlamışdır. Qafqazın, Ukraynanın, 1944-cü ildə Rumıniyanın, Bolqarıstanın və Yuqoslaviyanın azad edilməsində yaxından iştirak etmişdir. Belqrad uğrunda döyüşlərdə fərqləndiyi üçün "Belqrad diviziyası" adını almışdır. 1945-ci ildə Budapeştin və Vyananın faşistlərdən azad edilməsində fərqləndiyi üçün alaylarından birinə "Vyana" fəxri adı verilmişdir.
416-cı diviziya	1942-ci il	Şimali Qafqazın azad edilməsində iştirak etmişdir. Taqanroq şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə fərqləndiyinə görə ona "Taqanroq diviziyası" fəxri adı verilmişdir. 416-cı diviziyanın tərkibində baş leytenant **Tahirə Dadaşova,** tibb işçiləri **Zəhra Səlimova** və digər azərbaycanlı qadınlar böyük fədakarlıqlar göstərmişlər. Bu diviziya 1945-ci ildə Berlinə ilk daxil olan hərbi hissələrdən biri idi. Hətta qələbə bayrağını Brandenburq qapılarına bu diviziyanın döyüşçüləri asmışdılar.
271-ci diviziya	1942-ci il	Ukrayna, Polşa və Çexoslovakiyanın azad edilməsində iştirak etmişdir.

Təyyarəçi **Adil Quliyev** faşistlərin 18 təyyarəsini məhv etmiş, göstərdiyi bu şücaətə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Stalinqrad döyüşlərində kəşfiyyatçı Əli Kərimov və baş leytenant **Həmzə Sadıxov** feldmarşal Paulsün əsir alınmasında fəal iştirak etdiklərinə görə "Qırmızı Ulduz" ordeninə layiq görülmüşlər. **Ziya Bünyadov** isə Polşa və Çexoslovakiyanın azad edilməsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almışdır. **Gəray Əsədov** Rumıniyanın Markita şəhəri uğrunda döyüşdə öz bədənini düşmənin pulemyotuna sipər etmiş və əməliyyatın uğurlu olmasını təmin etmişdir. Bu misilsiz qəhrəmanlıq nümunəsinə görə o, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı ilə təltif edilmişdir. Berlin uğrunda döyüşlərdə, Reyxstaqın alınmasında igidlik göstərmiş daha bir Sovet İttifaqı Qəhrəmanı da **Yusif Sadıqov** idi. Ümimiyyətlə, on minlərlə azərbaycanlı qəhrəmanlığına görə orden və medallarla təltif olunmuşdur. 43 nəfər azərbaycanlıya isə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir. O da məlumdur ki, İkinci Dünya müharibəsi illə-

416-cı diviziyanın əsgərləri Berlində

rində Cənubi Qafqaz respublikaları arasından cəbhəyə daha çox adam Azərbaycandan getmiş, lakin onların qəhrəmanlığı layiqincə qiymətləndirilməmişdir. Halbuki bu insanların şücaəti barədə Ali Baş Komandanlığa təqdimatlar göndərilirdi. Ancaq mərkəz tərəfindən bəzi hallarda məhz azərbaycanlı olduqları üçün onlarla bağlı ayrı-seçkilik edilirdi. Mərkəzin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində müharibə illərində Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığı layiqli qiymətini almamışdır. Ümumiyyətlə, 1941–1945-ci illərdə Azərbaycandan orduya 700 minə qədər adam səfərbər olunmuşdu ki, onların 11 mindən çoxu qadın idi. 300 min nəfərdən çox azərbaycanlı isə döyüşlərdə həlak olmuşdur.

Sovet rəhbərliyinin Azərbaycanla bağlı ayrı-seçkilik siyasətini müzakirə edin.

Döyüşlərdə azərbaycanlı komandirlərdən **Heybət Heybətov, Mahmud Əbilov, Hacıbaba Zeynalov, Tərlan Əliyarbəyov, Akim Abbasov** və digərləri yüksək hərbi sərkərdəlik qabiliyyətinə malik olduqlarını sübut edərək general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür.

"Berlin uğrunda tarixi döyüşdə son atəş burada – Brandenburq qapısında oldu və bu, Azərbaycan xalqının oğulları tərəfindən edildi. Faşist Almaniyasının paytaxtına hücum edən qəhrəmanların xatirəsi əsrlərlə yaşayacaq".

F.Bokov. Qələbə baharı. 1985, səh. 309

Mənbədə Azərbaycan xalqının İkinci Dünya müharibəsində iştirakı necə dəyərləndirilir?

Azərbaycanlı döyüşçülər partizan hərəkatında. Azərbaycanlı döyüşçülər partizan hərəkatında da fəal rol oynamışlar. Onlardan Azərbaycanın igid qızları **Aliyə Rüstəmbəyovanın və Alfa Şirazinin** adlarını qeyd etmək olar. Azərbaycanlı döyüşçülər partizan dəstələrinin tərkibində Avropanın bir neçə ölkəsində faşizmə qarşı müqavimət hərəkatında fəal iştirak etmişlər. İtaliyada 1944-cü ildə təşkil edilmiş böyük partizan dəstəsinin komandiri **Cavad Həkimli,** komissarı isə **Mehdi Hüseynzadə** idi. Onlar İtaliya və Yuqoslaviya partizanları ilə birlikdə faşizmə qarşı mübarizə aparırdılar. Azərbaycanlı partizan **Vilayət Hüseynov** İtaliyada Mussolinini həbs edən partizanlardan biri olmuşdur. 1944-cü ildə fransız və azərbaycanlı partizanlar Fransanın Rodez şəhərini faşistlərdən azad edə bildilər. Burada fəaliyyət göstərən partizan hərəkatında iştirak edənlərdən biri isə Əhmədiyyə Cəbrayılov idi. 1944-cü ildə Paris şəhərinin faşistlərdən azad edilməsi münasibətilə keçirilən mitinqdə **Əhmədiyyə Cəbrayılov** da çıxış etmişdir. O və digər azərbaycanlı **Danial Abdullayev** Fransanın ən yüksək hərbi mükafatı olan "Hərbi Xaç" medalı ilə təltif edilmişdir.

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadə

İqtisadiyyat. Arxa cəbhədə də bütün işlər **"Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün"** şüarı ilə müharibənin tələblərinə uyğunlaşdırılmışdı. Sənaye və kənd təsərrüfatında qadınlar, yeniyetmələr cəbhəyə gedənləri əvəz edirdilər.

Müharibə dövründə, əsasən, Azərbaycan neftçiləri cəbhələri benzin və digər yanacaqla təchiz edirdilər. Dünya tarixində ilk dəfə olaraq neft sisternləri gəmilərin arxasına bağlanaraq daşınırdı. Azərbaycan neftçilərinin bu böyük tarixi xidmətləri hələ müharibə illərində Marşal G.Jukov və marşal K.Rokosovski tərəfindən minnətdarlıqla qeyd edilmişdir.

Azərbaycan qadınları arxa cəbhədə kişiləri əvəz edir.

“Bakı nefti SSRİ-ni müdafiə etməyə və düşmən üzərində tezliklə qələbə çalmağa tam kifayət edirdi”.

Marşal G.Jukovun yazısından

Bütün bunlara baxmayaraq, Sovet İttifaqının “mühərrik müharibəsi”ndə əldə etdiyi tarixi qələbədə cəbhənin yanacağa olan tələbatının böyük hissəsini təchiz edən Bakı şəhərinə “Qəhrəman şəhər” adı verilmədi. Halbuki müharibə illərində Bakı SSRİ-nin əsas neft bazası olmaqla qələbənin qazanılmasına güclü təsir göstərdi. 1941-ci ilin sonunda Bakı dünya neft sənayesi tarixində rekord həcmdə – 23 milyon tondan çox neft istehsal etmişdi. Müharibə dövründə Bakı ölkə neftinin 75-80%-dən çoxunu verirdi.

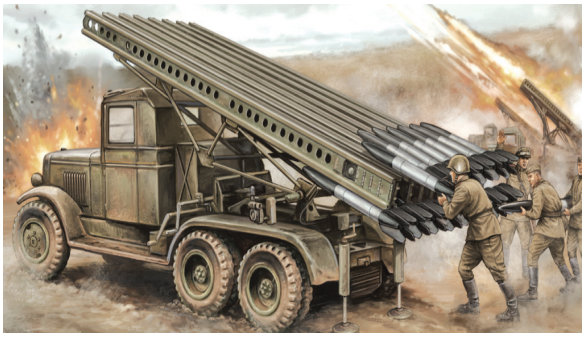

“Katyuşa” reaktiv qurğusu

İkinci Dünya müharibəsi illərində Bakının maşınqayırma zavodlarında bir çox silahlar hazırlanır, məşhur **“Katyuşa” reaktiv qurğuları**, döyüş sursatı və cəbhə üçün digər ləvazimatlar istehsal edilirdi. ABŞ və İngiltərənin SSRİ-yə yardımları İran ərazisindən məhz Azərbaycan vasitəsilə daşınırdı. Bu isə nəqliyyat işinin yenidən təşkil edilməsinə səbəb olmuşdu. Müharibə illərində Bakı yaralı döyüşçülərin müalicəsi işində də yaxından iştirak edirdi.

Əlavə tarixi mənbələr əsasında müzakirə edin: Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsində necə rol oynamışdı?

Mədəniyyət. Müharibə mədəniyyətin də inkişafına təsir göstərmişdi. Ədəbiyyat və incəsənətdə müharibə mövzusu diqqət mərkəzində idi. Mədəniyyət xadimləri cəbhəyə səfərlər təşkil edir, əsgərlərlə görüşür, onlarda döyüş əhvali-ruhiyyəsinin yaradılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirdilər. Elm sahəsində müharibənin tələblərinə uyğun tədqiqat işləri aparılır və istehsalata tətbiq edilirdi. Azərbaycan alimləri **Yusif Məmmədəliyevin** başçılığı ilə neft-kimya sahəsində yenilik olan yüksək oktanlı aviasiya yanacağını məhz bu dövrdə hazırladılar. 1945-ci ilin martında **Azərbaycan Elmlər Akademiyasının** yaradılması isə elmin inkişafına əsaslı bir təkan verdi.

1. İkinci Dünya müharibəsində Bakının geosiyasi mövqeyini şərh edin.

2. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı olmuş azərbaycanlılar haqqında əlavə nə bilirsiniz?

3. Sizcə, nə üçün Bakıya “Qəhrəman şəhər” adı verilmədi?

4. Azərbaycan qadınlarının müharibədəki fəaliyyəti haqqında təqdimat hazırlayın.

5. Qələbənin əldə edilməsində Azərbaycan iqtisadiyyatının rolunu necə dəyərləndirirsiniz?

6. Müharibə mədəniyyətə necə təsir göstərmişdi?

25 CƏNUBİ AZƏRBAYCAN 1920–1940-cı İLLƏRDƏ. “21 AZƏR” HƏRƏKATI

Qacarlar sülaləsinin devrilməsi, Pəhləvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi, bütün İranın hər yerinə olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanın da ictimai-iqtisadi həyatına böyük təsir göstərdi. Rza şahın Azərbaycana münasibətdə qərəzkarlığı, yeritdiyi antitürk siyasəti, daha sonra İkinci Dünya müharibəsinin başlanması əhalinin vəziyyətini pisləşdirdi. Narazılıqlar Cənubi Azərbaycanda milli demokratik hərəkatın yüksəlişi ilə nəticələndi.

Pəhləvi sülaləsi, kazaklar, paniranizm, Seyid Cəfər Pişəvəri, ADP, “21 Azər”, Milli hökumət

Rza şah Pəhləvi

Cənubi Azərbaycan 1920-ci illərdə. 1920-ci illərin birinci yarısında ictimai-siyasi vəziyyət mütərəqqi liberal-demokratların deyil, əks-təmayüllü qüvvələrin xeyrinə dəyişməyə başladı. Burada öz nüfuzunu yaymaq məqsədi güdən Böyük Britaniya fəal surətdə İranın daxili işlərinə qarışırdı. Əvvəlcə iri feodallara arxalanaraq yerini möhkəmləndirməyə çalışan ingilislər tezliklə fikirlərini dəyişərək daha çevik olan və Sovet Rusiyasına nifrət edən Rza xan kimi hərbçilərə üstünlük verdilər. Hələ 1920–1922-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın silah gücünə yatırılması zamanı buraya göndərilmiş hökumət qoşunları, əsasən, Hərbi nazir Rza xanın komandanlığı altında olan kazak diviziyasının hissələri Təbrizi və digər şəhərləri tutdular. Hərbi vəziyyət elan edildi. 1924–1925-ci illərdə Təbriz, Ərdəbil, Miyanə, Diklidaş nahiyələrində yaşayan tayfalar silahsızlaşdırıldı.1925-ci ilin iyulunda Rza xan Cənubi Azərbaycana səfər edib Təbriz, Xoy, Salmas, Ərdəbil şəhərlərində oldu. O, səfərə çıxmamışdan əvvəl xüsusi bəyanatında bildirdi ki, 1924-cü ilin yazında və yayında bu səfəri Azərbaycanın fövqəladə xidmətlərini nəzərə alaraq edir. Əslində isə məqsəd Azərbaycandakı bütün qüvvələri səfərbər edib Qacarları devirməyə hazırlaşdırmaq idi. İşsizlikdən, bahalıqdan, rüşvətxorluqdan, özbaşınalıqdan bezən geniş xalq kütləsi Rza xanın yağlı vədlərinə inanırdı. Nəhayət, 1925-ci ildə Qacarlar sülaləsi devrildi və hakimiyyətə Rza şah Pəhləvi gəldi.

Əhalinin Qacarlardan narazı olmasının səbəblərini göstərin.

Cənubi Azərbaycan Rza şahın hakimiyyəti illərində. 1920-ci illərin ikinci yarısı – 1930-cu illərdə Cənubi Azərbaycanda müəyyən sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda xüsusi kapital əsasında onlarla xırda, orta və iri sənaye müəssisəsi tikildi. Bunların içərisində, əsasən, Təbrizdə təmərküzləşmiş trikotaj – corab, pambıq və yun parça, kibrit fabriklərini, düyü, pambıqtəmizləmə, gön-dəri, taxta-şalban zavodlarını göstərmək olar. Bütün bunların nəticəsində Cənubi Azərbaycanda milli sənaye kapitalının əsası qoyuldu. Lakin Pəhləvi rejiminin təmsil etdiyi qüvvələr sosial-iqtisadi sahələrdə dərin dəyişikliklərin həyata keçiril-

məsini arzulamır, yalnız öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədi güdən səthi islahatlarla kifayətlənirdi.

Bu dövrdə sosial strukturda baş vermiş dəyişikliklərdən biri də vaxtilə ən güclü və nüfuzlu təbəqələrdən olan ruhanilərin sayının azalması və mövqeyinin zəifləməsi oldu. Rza şah, bütün diktatorlar kimi, heç bir müxalif qüvvələrlə hesablaşmayan və zorakı siyasətə üstünlük verən dövlət başçısı idi. Onun dövlət səviyyəsinə qaldırdığı və **paniranizmə**[1] söykənən milli zülm siyasəti qeyri-fars xalqlara, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı maddi və mənəvi həyatın, demək olar ki, bütün sahələrində həyata keçirilirdi. Əski türk kitabları, Təbriz şairlərinin çap olunmuş əsərləri və əlyazmaları toplanılıb yandırılırdı. Türkcə coğrafi adlar – dağ, çay, şəhər, kənd, tarixi türk əsərlərinin və abidələrinin adları və s. sistematik olaraq farslaşdırılırdı. Rza şahın mərkəzləşmiş güclü dövlət yaratmaq məqsədilə apardığı inzibati siyasət də qeyri-fars millətlərin varlığına, milli təmərküzləşməsinə qarşı çevrilmişdi. 1937-ci ildə təsdiq olunan yeni inzibati bölgüyə əsasən Azərbaycan ərazisində üç ostan – vilayət yaradıldı.

Rza şahın tədbirləri nə ilə nəticələndi? ?

Rza şah diktaturasının süqutu. 1941-ci il avqustun 25-də SSRİ və Böyük Britaniya hökuməti öz qoşunlarını Almaniyanın əlaltısına çevrilməkdə olan İrana yeritdi. Sovet qoşunları şimal regionlarını, o cümlədən Cənubi Azərbaycanı tutdu. Demokratik qüvvələrin təzyiqinə dözməyən şah öz oğlunun xeyrinə taxt-tacdan imtina etdi. Rza şahın hərbi-polis rejiminin iflasa uğraması nəticəsində ölkədə real hakimiyyət parlamentə və onun təşkil etdiyi hökumətə keçdi. Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş bəzi təsisatların, siyasi azadlıqların qismən bərpası, siyasi məhbusların həbsdən buraxılması İranda ictimai-siyasi həyatın canlanması üçün əlverişli şərait yaratdı. İlk vaxtlar kortəbii çıxışlar, mitinq və nümayişlər sonralar müxtəlif partiyaların, qəzet və jurnalların fəaliyyəti nəticəsində getdikcə mütəşəkkil ictimai-siyasi mübarizə formasını aldı.

Hansı səbəblər SSRİ və Böyük Britaniyanı İrana qoşun yeritməyə vadar etdi? ?

Milli hərəkatın başlanması. Keçmişdə olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan yenə də Ümumiran demokratik hərəkatlarının əsas mərkəzlərindən birinə çevrildi. 1941-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarından burada geniş xalq kütlələrinin mitinq və yığıncaqları, nümayişləri genişləndi. 1942–1944-cü illərdə Azərbaycandakı demokratik hərəkatda əvvəllər heç vaxt geniş təzahür etməmiş bir xüsusiyyət ön plana çıxmağa başladı və bütün hərəkata yeni məzmun gətirdi. Bu, milli şüurun misilsiz dərəcədə inkişafı demək idi.

Cənubi Azərbaycanda milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsində Şimali Azərbaycanın təsiri həlledici əhəmiyyətə malik oldu. Bu təsir özünü, ilk növbədə, Şimali və Cənubi Azərbaycan ziyalılarının, mədəniyyət xadimlərinin canlı yaradıcılıq əlaqələri və əməkdaşlığı formasında büruzə verirdi. 1941–1946-cı illərdə buraya, habelə İranın başqa ərazilərinə çoxlu mədəniyyət xadimləri gələrək konsert və tamaşalar verdi, mühazirələr oxudu, yerli əhaliyə mədəni quruculuq sahəsində konkret yardım göstərdi. Bu fəaliyyət sayəsində qarşılıqlı əlaqələr genişləndirildi.

Milli şüurun artmasına təsir göstərən amilləri sadalayın.

[1] ***Paniranizm*** *– farsların qatı millətçi hissəsinin şovinist nəzəriyyəsi*

"Biz azadlığımızı istəyirik. Biz istiqlaliyyətimizi istəyirik. Biz istəyirik ki, insan kimi yaşayaq. Bizi eşidin, bizi ayrıca muxtar dövlət kimi tanıyın və bizi fars şovinistlərinin zülmündən qurtarın. Tehran xarici imperialistlərin göstərişi və köməyi ilə bizim hərəkatı məğlub etməyə müvəffəq olsa belə, xalqımızın haqqını əbədi olaraq qəsb edə bilməyəcək. Tez-gec azərbaycanlı öz istiqlaliyyətini alacaq, öz müqəddəratını özü təyin edəcəkdir".

Seyid Cəfər Pişəvərinin müraciətindən

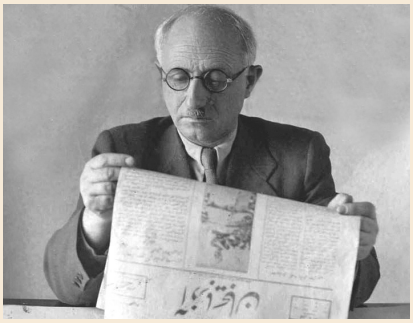

Milli hökumətin yaranması və süqutu. 1945-ci ilin yayında Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın yeni – ikinci mərhələsi başladı. Bu, əsaslı surətdə dəyişmiş beynəlxalq vəziyyətlə xeyli dərəcədə bağlı idi. Cənubi Azərbaycanın iri torpaq sahibləri, ticarət burjuaziyasının bir çox nümayəndələri demokratik hərəkatın qarşısını almaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Onlar kiçik silahlı dəstələr təşkil edib terror hadisələri törədir, köçəri tayfalarla əhalini toqquşdurmağa çalışırdılar. Buna cavab olaraq Azərbaycanın müxtəlif yerlərində silahlı fədai dəstələri yaranmağa başladı. Bu mübarizənin gedişində bəzi yerlərdə müvəqqəti idarəetmə orqanları da meydana çıxdı.

Qız məktəbi

1945-ci il sentyabrın əvvəlində Seyid Cəfər Pişəvəri başda olmaqla bir qrup tanınmış demokrat Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaradılması haqqında bəyanatla çıxış etdi. Sentyabrın 13-də ADP təsisçilərinin ilk konfransı keçirildi. Konfrans 11 nəfərdən ibarət Müvəqqəti Komitə seçdi və partiyanın I Qurultayını çağırmağı qərara aldı. ADP-nin orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti ana dilində çıxmağa başladı. ADP-nin yaranması əhalinin geniş təbəqələri arasında böyük rəğbətlə qarşılandı. Bir neçə həftə ərzində minlərlə adam partiya sıralarına daxil oldu. 1945-ci ilin oktyabrında ADP-nin I Qurultayı keçirildi. Qurultay partiyanın rəhbər orqanlarını seçdi və siyasi mübarizəni genişləndirməyi qət etdi. Mərkəzi hökumətin hücumunun qarşısını almaq üçün bütün şəhərlərdə yeni hakimiyyət orqanları yaradıldı. Noyabr ayında xalqın tanınmış xadimlərindən ibarət Azərbaycan Xalq Konqresi çağırıldı və o özünü Müəssislər Məclisi elan etdi. Əsas tələb Milli hökumətin yaradılması oldu. **Dekabrın 12-də başda S.C.Pişəvəri olmaqla Milli hökumət yaradıldı**. Bu hadisə tarixə "21 Azər" hərəkatı kimi daxil oldu. Çünki 12 dekabr İran təqvimi ilə Azər ayının 21-nə təsadüf edir.

Hökumət 10 nazirlikdən, Ali Məhkəmə və Baş Prokurorluqdan ibarət oldu. Milli hökumətin yaradılması ilə demokratik hərəkatın üçüncü mərhələsi başladı. Milli hökumət Azərbaycanın İranın tərkibində muxtariyyət prinsipi əsasında mübarizə aparacağını bildirdi. Milli hökumətin qarşısında duran əsas vəzifə yerlərdə yeni inzibati-ərazi orqanlarının yaradılması idi. Bu məqsədlə əncümənlərin formalaşdırılmasına başlanıldı.

Demokratik hərəkatın ən mühüm tədbirlərindən biri də zəhmətkeşlərin xeyrinə sosial-iqtisadi islahatların keçirilməsi idi. Buna görə də Milli hökumət 1946-cı il fevralın 16-da Aqrar Qanun verdi. Bu qanuna əsasən, torpaqsız kəndlilər torpaqla təmin olunmalı idi.

Bir qədər sonra – mayın 12-də qəbul olunmuş "Əmək haqqında" Qanun sosial sahədə digər mühüm addım oldu. Bu qanuna görə, fəhlə və qulluqçuların iş şəraiti xeyli yaxşılaşdırıldı, sahibkarlar tərəfindən istismar məhdudlaşdırıldı.

Lakin Milli hökumətin ən böyük nailiyyəti milli mədəniyyətin inkişafının əsaslarını yaratmaq yolunda atdığı addımlar oldu. Bu istiqamətdə birinci dərəcəli tədbir 1946-cı il yanvarın 6-da Milli Məclisin qəbul etdiyi "Dil haqqında" Qanun idi.

1946-cı ilin iyununda Təbriz Universitetinin təsis edilməsi, müxtəlif yaradıcı birlik və təşkilatların, muzeylərin yaradılmasına başlanması əsl milli mədəni inqilab üçün əsas yaradır, demokratik hərəkatın milli məzmununu möhkəmləndirirdi. Bütün bu hadisələrdən istifadə edən İran hökuməti hücuma keçməyi qərara aldı. Noyabrın 30-da hökumət qoşunları ilə fədailər arasında döyüşlər başladı.

Sovet dövləti Cənubi Azərbaycanda İran qoşununa müqavimətin qarşısını almaq üçün ölkədəki nümayəndələri vasitəsilə dekabrın 11-də gecə ikən hərəkat rəhbərlərini, ilk növbədə, Pişəvərini Sovet İttifaqına mühacirətə məcbur etdi. Hərəkatın yeni rəhbərliyi bütün silahlı qüvvələrə döyüş meydanlarını tərk etmək haqqında göstəriş verdi.

Dekabrın 12-də Təbrizə daxil olan şah qoşunları minlərlə adamı güllələdi və ya həbs etdi. Kütləvi təqiblərə başlanıldı. Cəza tədbirlərindən qurtulmaq üçün on minlərlə vətənpərvər qaçmağa, mühacirət etməyə məcbur qaldı. 1941–1946-cı illər milli azadlıq hərəkatı məğlubiyyətə uğradı. Cənubi Azərbaycandakı milli demokratik hərəkat məğlub olsa da, ölkənin sonraki tarixinə çox böyük təsir göstərdi, xalqda öz milli varlığı, tarixi və mədəniyyəti ideyasını möhkəmləndirdi, bu məqsədlər uğrunda gələcək mübarizə üçün təməl daşı qoydu.

Milli hökumətin ən böyük uğuru nə idi? ?

1. *ADP-nin yaranmasına hansı hadisə təkan verdi?*
2. *Nəyə görə S.C.Pişəvəri zorla sovet Azərbaycanına gətirildi?*
3. *Birinci Dünya müharibəsi ilə İkinci Dünya müharibəsinin Cənubi Azərbaycana təsirini müqayisə edin.*
4. *Əhalinin ADP-yə olan rəğbətinin səbəbini müəyyənləşdirin.*
5. *Rza şahın Cənubi Azərbaycanda yürütdüyü siyasəti Stalinin Şimali Azərbaycanda yürütdüyü siyasətlə müqayisə edin.*
6. *Seyid Cəfər Pişəvəri ilə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin fəaliyyətləri arasında müqayisə aparın.*
7. *"21 Azər" hərəkatının nəticələri haqqında təqdimat hazırlayın.*

IX FƏSİL. AZƏRBAYCAN İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRAKI DÖVRDƏ

26 AZƏRBAYCAN SSR XX ƏSRİN 40-cı İLLƏRİNİN ORTALARI – 60-cı İLLƏRDƏ

İkinci Dünya müharibəsi başa çatsa da, ölkədə totalitar rejim davam edirdi. Yalnız Stalinin ölümündən sonra bu rejimdə yumşalmalar baş verdi, bir çox insanlar bəraət aldı. Azərbaycanda sənayenin inkişafı, Sumqayıt, Mingəçevir kimi yeni sənaye mərkəzlərinin salınması, əhalinin sosial rifahının yaxşılaşması, eləcə də azərbaycanlıların öz tarixi yurdlarından deportasiya olunması İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf edir.

Sumqayıt, Mingəçevir, Yuxarı Qarabağ kanalı, Bakı metropoliteni, deportasiya, İ.D.Mustafayev, V.Y.Axundov, Milli Azərbaycan Qərargahı

İqtisadi inkişaf. İkinci Dünya müharibəsi ölkənin təsərrüfatına ağır zərbə vurdu. Müharibədə Azərbaycanın sənaye istehsalının göstəriciləri kəskin surətdə aşağı düşdü. Sənayenin ümumi məhsulu 1940-cı illə müqayisədə 22% az idi. Neft hasilatı, təqribən, yarıbayarı azalmış, istehlak mallarının istehsalı kəskin surətdə enmiş, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası zəifləmişdi.

"Azneft" dairəsi, 1954-cü il

İşğal olunmuş sovet əraziləri azad olunduqca respublikada xalq təsərrüatı bərpa edilirdi. Xəzər dənizində neftçıxarma sənayesinin iqtisadi cəhətdən səmərəsiz olması iddialarına baxmayaraq, Azərbaycan alimlərinin, neftçilərinin gərgin əməyi sayəsində **dünyada ilk dəfə olaraq Azərbaycanda açıq dənizdə neft çıxarılmasına başlanıldı. Dənizdə qazılan kəşfiyyat quyusu 1949-cu ildə fontan vurdu.** Bu dövrdə Azərbaycanda Sumqayıt, Daşkəsən, Mingəçevir, Əli Bayramlı (indiki Şirvan) kimi yeni sənaye mərkəzləri yaradıldı. Sumqayıt böyük kimya və metallurgiya şəhərinə çevrildi. Tezliklə burada Azərbaycan əlvan metallurgiyasının ilk müəssisəsi – Alüminium zavodu işə salındı. 1945–1954-cü illərdə Mingəçevirdə Cənubi **Qafqazda ən böyük Su Elektrik Stansiyası**, Daşkəsəndə Filizsaflaşdırma kombinatı tikilib istifadəyə verildi. 1951-ci ildə SSRİ-də ən böyük tikinti müəssisələrindən olan Qaradağ sement zavodu işə salındı.

Respublikada yüngül və yeyinti sənayesində də yüksəliş müşahidə olundu. Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar siyasət imperiya mənafeyinə tabe edilmişdi. Məqsəd həm daşınıb aparılan pambıq, ipək, tütün, habelə sonralar tərəvəz və üzüm istehsalını artırmaq, həm də respublikanın vacib ərzaq məhsullarına olan tələbatını mərkəzdən daha çox asılı vəziyyətə salmaq idi. Suvarılan torpaqların sahəsini genişləndirmək üçün 1950–60-cı illərdə Samur-Dəvəçi, Yuxarı Qarabağ, Yuxarı

Şirvan, Baş Muğan, Abşeron kanalları kimi iri irriqasiya sistemləri inşa edildi. Bununla belə, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə də diqqət ayrılırdı.

XX əsrin 40–50-ci illərində həyata keçirilən hansı layihələr hazırda Azərbaycanın tarixində mühüm rol oynamaqdadır? ?

Azərbaycanda yeni şəhərlərin salınmasını dəyərləndirin.

Əhalinin sosial rifahı. Mühüm sosial dəyişikliklərdən biri şəhər əhalisinin sürətlə artımı olmuşdu. 1970-ci ildə əhalinin artıq 50 faizi şəhərlərdə məskunlaşmışdı. Buna səbəb şəhərlərin sürətlə inkişaf etməsi, habelə kolxozçulara pasport verilməsi idi. 1947-ci il dekabrın 14-də ərzaq və sənaye mallarına kartoçka sistemi ləğv edildi. İstehsalın ardıcıl olaraq artması əhalinin gəlirlərinin çoxalması ilə nəticələndi. 1967-ci il noyabrın 6-da **Bakı metropoliteninin istismara verilməsi** respublikanın həyatında böyük hadisə kimi yadda qaldı. Bu, Yaxın Şərqdə birinci metropoliten idi. Adamların maddi rifahının yaxşılaşması və səhiyyə sahəsindəki nailiyyətlər əhali arasında ölüm hadisələrini azaltdı.

Fərz edin ki, 1960-cı illərdə Azərbaycanda yaşayırsınız. Özünüzə yaş, məşğuliyyət, sosial təbəqə və s. seçin. Öz personajınızın maddi rifahını odövrkü imkanlar çərçivəsində necə yaxşılaşdırardınız? ?

Totalitar rejim davam edir. Güclü totalitar rejimin təmin olunmasında Stalinin, Azərbaycanda isə Bağırovun şəxsi nəzarəti altında işləyən Dövlət Təhlükəsizlik və Daxili İşlər Nazirliklərinin mühüm rolu var idi. Çuğulluq, satqınlıq, adamlara qarşı etimadsızlıq, gizli izləmə, düşüncələrə nəzarət daha da artmışdı. Tarix elmi üzərində hakim ideologiyanın təzyiqi gücləndirilmişdi. Şimali Azərbaycanın Rusiyaya könüllü birləşdirilməsi haqqında cəfəng uydurmalar irəli sürülür, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin xalqa zidd siyasət yürütdüyü iddia edilirdi. **Akademik Heydər Hüseynovun** 1949-cu ildə çap olunmuş "XIX əsr Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" əsərində Şeyx Şamilin başçılığı ilə xalq hərəkatını çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə kimi qiymətləndirməsi "yuxarılar"a xoş gəlməmiş, bu əsərə görə ona verilmiş "Stalin mükafatı" geri alınmış, təqiblərə başlanmışdı. Türk dünyasının möhtəşəm orta əsr abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud" "irticaçı feodal-xan eposu" adı ilə damğalanmış, **A.A.Bakıxanov** fanatizmdə, xan və bəyləri müdafiə etməkdə, M.M.Kazım bəy "çarizmin sadiq qulu" olmaqda günahlandırılmışdı. Akademik **M.A.Dadaşzadə** "Türkiyə casusu" kimi damğalanmışdı. Bununla yanaşı, mərkəz azərbaycanlılara etibar etmir, mühüm vəzifələrin çoxuna, xüsusən güc orqanlarına başqa millətlərin, əsasən də rus və ermənilərin nümayəndələrini cəlb edirdi.

Sizcə, nəyə görə tarix elmi üzərində hakim ideologiyanın təzyiqi daha güclü idi? ?

Erməni fitnəkarlığı. Moskvanın fitvası və havadarlığı ilə erməni millətçiləri, kommunist-daşnaklar vaxtaşırı azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki tarixi etnik ərazilərindən sıxışdırılıb çıxarılması, birinci növbədə, Qarabağın qoparılıb Ermənistana verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Ermənistan K(b)P MK və XKS-i Qarabağ ərazisinin iqtisadi cəhətdən Ermənistan SSR-lə bağlı olduğunu Stalinə sübut etməyə çalışırdı. O vaxt Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağırovun bu barədə rəyi soruşmuşdur. O, cavab məktubunda Dağlıq Qarabağın Ermənistana güzəştə gediləcəyi təqdirdə müxtəlif vaxtlarda Ermənistana, Gürcüstana və Sovet Rusiyasına verilmiş bir çox tarixi ərazilərin Azərbaycan SSR-ə qaytarılmasını vacib hesab etdiyini bildirmişdir. Məsələnin bu səpkidə müzakirə olunması ermənilərin planlarının pozulmasına səbəb olmuşdu.

M.C.Bağırovun sovet rəhbərliyinə cavabını necə dəyərləndirmək olar? ?

Vaxtilə qonşu dövlətlərə verilmiş bir çox tarixi Azərbaycan torpaqları haqqında məlumat toplayın.

Deportasiya. Qarabağ məsələsini öz xeyirlərinə həll etməyi bacarmayan ermənilər başqa bir fitnəyə əl atdılar. Onların fitnəkarlığı sayəsində 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 saylı qərar verdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli daha bir qərarı ilə bu işi həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər planı müəyyən olundu. Bu qərara görə, **100 min azərbaycanlı 1948–1950-ci illərdə "könüllülük prinsipinə əsasən" Azərbaycana köçürülməli idi.**

Ermənistandan deportasiya olunmuş azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı və digər rayonlarında (Saatlı, Göyçay, İmişli, Əli Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Sabirabad, Yevlax, Ucar və s.) yerləşdirildilər. Ermənistan SSR-də etnik təmizləmənin bu mərhələsində 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı zorla köçürüldü və ya köçməyə məcbur edildi. Eyni zamanda Azərbaycanda yaradılan yeni sənaye mərkəzlərinə – Sumqayıta, Əli Bayramlıya, Mingəçevirə, Daşkəsənə başqa respublikalardan minlərlə adam, o cümlədən erməni yerləşdirildi.

?

Sizcə, 1948–1950-ci illər deportasiyası zamanı Azərbaycan rəhbərliyi gələcəkdə Qarabağ probleminin yaranmasının qarşısını almaq üçün hansı addımı atmalı idi?

Siyasi rejimdə yumşalma. İ.D.Mustafayev. 1953-cü il martın 5-də totalitar sovet sistemini quran İ.V.Stalin vəfat etdi. N.S.Xruşşov 1953-cü ilin sentyabrında Sov.İKP MK-nın birinci katibi seçildi. M.C.Bağırov Azərbaycan KP MK və Bakı Komitəsinin birgə plenumunda (12–13 iyul 1953-cü il) ziyankarlıqda, qüsurlu rəhbərlik metodlarında, kadrlara səmərəli fəaliyyət üçün şərait yaratmamaqda və başqa əməllərdə təqsirkar bilinib vəzifəsindən kənar edildi. Tezliklə həbs edildi, xalq düşməni kimi ölüm cəzasına – güllələnməyə məhkum olundu.

İmam Mustafayev

1954-cü il fevralın 14–16-da Azərbaycan KP-nin XX Qurultayı keçirildi və akademik İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev MK-nın birinci katibi seçildi. İ.D.Mustafayev və həmkarları yeni şəraitdə respublikanın, xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmağa, milli, mənəvi dəyərlərin, mədəniyyətin, elmin, təhsilin inkişaf etdirilməsinə, xalq təsərrüfatının tərəqqisinə nail olmağa cəhd göstərdilər. Sənayenin sürətlə inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması, kəndli gənclərin Bakıya axını nəticəsində paytaxtın iqtisadi-ictimai həyatında azərbaycanlı kadrların rolu artdı. Beynəlmiləl şəhər kimi məşhurlaşmış Bakıda yerli əhalinin tərkibi azərbaycanlıların xeyrinə dəyişməyə başladı. Respublikada kənd təsərrüfatına göstərilən diqqət nəticəsində ərzaq məhsullarının istehsalı artdı.

Respublikada Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusunun təmin olunmasının mətbuatda açıq müzakirəsi keçirildi. 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya respublikada dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə əlavə etdi. Kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılması üçün konkret tədbirlər görüldü. 1956-cı ildə Bakı telestudiyası işə düşdü. Məhkəmə quruculuğu məsələləri, mülki və cinayət məcəllələrinin qəbulu respublikaların öz ixtiyarına verildi. Repressiya illərində cəzaya məruz qalanların işlərinə yenidən baxılması üçün komissiyalar təşkil edildi və günahsız olduqları sübut edilərək onlara bəraət verildi. Minlərlə azərbaycanlının üzərindən "xalq düşməni" damğası götürüldü. Tezliklə Azərbaycan rəhbərliyinə qarşı təqiblərə başlanıldı. Dağlıq Qarabağ məsələsi növbəti dəfə ortaya atıldı. Ermənistan SSR Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini tələb etdi. Bu respublikada antitürk əhvali-ruhiyyə yenidən qızışdırıldı. Yerevan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölmələri bağlandı. Yerevan Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu Azərbaycanın Xanlar (indiki Göygöl) rayonuna köçürüldü. C.Cabbarlı adına Dram Teatrının, Azərbaycan dilində çıxan rayon qəzetlərinin və b. nəşrlərin fəaliyyəti dayandırıldı.

Sizcə, məhkəmə quruculuğu məsələlərinin xalqın öz ixtiyarına verilməsini necə dəyərləndirmək olar? İ.D.Mustafayevin yerinə olsaydınız, başqa hansı tədbirləri görərdiniz?

"Yəqin ki, respublikalarda MK-nın ikinci katiblərinin niyə rus olduqlarını izah etmək lazımdır. Onlar, demək olar ki, hər yerə mərkəzdən göndərilirdi və bir qayda olaraq, rus olurdular. Təkcə Ermənistandan başqa. ...Bütün qalan respublikalarda isə uzun illər ərzində partiyada ikinci adam Moskvadan təyin olunan rus idi. ...Həm də bu seçim işdə özünü tamamilə doğruldurdu. Hesab edirəm ki, bu, respublikalarda tarazlığı sabitləşdirirdi. ...Rus xalqı Sovet İttifaqının bütün guşələrində başlıca donor olmuşdur".

1959-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi təyin olunmuş V.Y.Semiçastnının xatirələrindən:

"Zamanın işığında canlanan portret – Vəli Axundov". Bakı, 2016

V.Y.Semiçastnının dediklərini necə qiymətləndirmək olar?

V.Y.Axundov. Belə bir şəraitdə Sov.İKP MK-nın 1959-cu ilin iyununda keçirilən plenumu Azərbaycan SSR rəhbərliyini qondarma ittihamlarla ciddi tənqid etdi. İ.D.Mustafayev vəzifəsindən azad olundu. Vəli Yusif oğlu Axundov Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi. Milli dəyərlərə diqqət daha da artırıldı. 1966-cı ildə İranda yaşayan böyük Azərbaycan şairi **Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeması** Bakıda çap olundu. Yaradıcı gənclər üçün "Ulduz" jurnalının nəşrinə başlandı. Novruz bayramı "Bahar bayramı" adı ilə rəsmi şəkildə qeyd edildi.

Çingiz Aytmatov, Vəli Axundov, Tahir Salahov, Qara Qarayev

1962-ci il dekabrın 17-də 95 nəfərin iştirak etdiyi gizli yığıncaqda **Milli Azərbaycan Qərargahı (MAQ)** təşkil olundu. MAQ-ın rayonlarda şöbələri yaradıldı. Təşkilat üzvlərinin əksəriyyəti vəzifəli şəxslər idi. Başlıca məqsəd rəhbər vəzifələrdə azərbaycanlıların olmasına, respublika büdcəsinə ayırmaların Moskvada deyil, Bakıda həll edilməsinə çalışmaq, milli oyanışa xidmət etmək idi. MAQ-çılar bir neçə mühüm vəzifəyə azərbaycanlı kadrların təyin edilməsinə nail oldular.

Belə bir şəraitdə mərkəzin təzyiqi nəticəsində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə sərhəd rayonlarında 2 min hektardan çox Azərbaycan torpağının Ermənistana verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də qəbul olunmuş qərarı təsdiq etdi. Lakin bir qədər sonra Azərbaycan rəhbərliyinə gəlmiş Heydər Əliyev bu qərarın icrasına yol vermədi.

1. Sizcə, İ.D.Mustafayev və ya V.Y.Axundov daha əvvəl (təqribən, XX əsrin 30-cu illərində) hakimiyyətə gəlsəydilər, Azərbaycanda nələr baş verməzdi?

2. İ.D.Mustafayevin hakimiyyəti dövrünü dərindən öyrənmək üçün hansı mənbələri seçərdiniz?

3. V.Y.Axundovu İ.D.Mustafayevin ardıcılı kimi dəyərləndirmək mümkündürmü?

4. M.C.Bağırov və İ.D.Mustafayevin hakimiyyəti dövrünə dair müqayisəli cədvəl qurun.

5. Azərbaycanın XX əsrin 50–60-cı illərinə dair təqdimatlar hazırlayın.

6. 1948–1950-ci illər deportasiyasına dair araşdırma aparın.

27 İDARƏÇİLİYİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ. 70–80-ci İLLƏRDƏ SOSİAL-İQTİSADİ UĞURLAR

XX əsrin 70–80-ci illəri hüquqi dövlət quruculuğu, iqtisadi inkişaf, xalqın maddi rifahının yaxşılaşması baxımından Azərbaycanın çox zəngin tarixi dövrüdür. Bu dövrdəki inkişafı, ölkədə aparılan dəyişiklikləri, təbii ki, Heydər Əliyevsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Heydər Əliyev, Şəmkir SES, Yevlax-Balakən dəmir yolu, Bakı Dərin Özüllər zavodu, Ə.C.Ləmbəranski, "Gülüstan" sarayı

Heydər Əliyev

"Qoy ədalət zəfər çalsın". Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il iyulun 14-də keçirilən Plenumu Azərbaycan üçün böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən taleyüklü hadisə idi. Plenumda Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi. Heydər Əliyev qısa müddət ərzində respublikada idarəçilik sistemini xeyli möhkəmləndirdi. Rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qarşı ciddi mübarizəyə başladı. Sosialist cəmiyyətində vəzifədən sui-istifadə, korrupsiya kimi mənfi hallar olduğunu, onların aradan qaldırılmasının vacibliyini sovet hakimiyyəti tarixində ilk dəfə cəsarətlə elan etdi və bu hallara qarşı qəti mübarizəyə başladı. Tezliklə SSRİ rəhbərliyində böyük nüfuz qazanan Heydər Əliyev 1976-cı ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd seçildi və Azərbaycanın inkişafı naminə bu vəzifənin verdiyi imkanlardan məharətlə istifadə etdi. O, 1982-ci ilin dekabrında Moskvaya yüksək dövlət və partiya vəzifələrinə dəvət olundu. Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçildi, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi.

Sizcə, H.Əliyevin qısa zaman ərzində belə yüksək vəzifələrə yüksəlişi nə ilə bağlı idi?

Heydər Əliyevin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı təqdimat hazırlayın.

"– Məndə belə bir təəssürat oyandı ki, sizdə rüşvətxorluq cinayətin hər hansı başqa növünə nisbətən daha çox nifrət oyadır. Şair Fikrət Qoca isə hətta deyir: "Rüşvət kürəyimizə sancılan xain bıçağıdır..." Nə üçün məhz rüşvət?

– Ona görə ki rüşvət universal cinayətdir. Bütün başqa eybəcərliklər onun ətrafında dolanır. Rüşvətxor əlaltından dublyonka paltosu satmır, dövlətin mənafeyini satır, öz fəaliyyətini satır, başqa birisi isə pul verib bunları alır. Şairin aforizmi mübaliğə deyildir. Keçmişin mənfur qalığı yaşayırsa, bunun təqsiri hər birimizin üzərinə düşür, hətta təmiz, pak adamın da, hətta rüşvət alanlara və rüşvət verənlərə nifrət edən adamın da. Şəxsən təmiz olmaq və şəxsən çiyrinmək hələ vətəndaşlıq ləyaqəti deyildir. Vətəndaşlıq fəallıq deməkdir, şərə qarşı mübarizə aparmaq bacarığı və arzusu deməkdir. ...Yəqin ki, siz publisistlər də bəzən çətinlik çəkirsiniz.

İfşa edilmiş və hələ ifşa edilməmiş oğrular, rüşvətxorlar, yəqin, çığır-bağır salırlar ki, siz "rəhbərin nüfuzunu" sarsıdırsınız. Bizdə də belə şeylər olur".

Heydər Əliyev. "Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı" kitabından. Bakı, 2000, səh. 163–171

Heydər Əliyevin vətəndaşlıq və rüşvətxorluq haqqında fikirlərini necə qiymətləndirərdiniz? ?

Hüquqi bazanın yaradılması. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət bütün sahələrdə olduğu kimi, qanunverici orqanlara da ən bacarıqlı və layiqli adamların seçilməsinə imkan yaratdı. Bu orqanların işi xeyli fəallaşdı, yeni komissiyalar formalaşdırıldı, onların səmərəli işləməsi üçün qayğı göstərildi. Azərbaycan Ali Soveti respublikanın iqtisadi, mədəni inkişafını təmin etmək məqsədilə hüquqi baza təşkil edən onlarla qanun qəbul etdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə partiya və dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların, ziyalıların respublikanın milli kadr potensialının möhkəmləndirilməsinə diqqəti artdı. Minlərlə azərbaycanlı gənc təhsil almaq üçün SSRİ-nin aparıcı təhsil və elm ocaqlarına göndərildi.

1978-ci il aprelin 21-də Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Bu Konstitusiya mövcud olan dar imkanlar daxilində xalqın mənəvi sərvətlərinin, xüsusən dilinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi əsasları genişləndirdi. SSRİ rəhbərliyinin etirazına baxmayaraq, H.Əliyevin siyasi iradəsi nəticəsində Azərbaycan dili respublikada dövlət dili statusunu saxladı. **"Qoy ədalət zəfər çalsın!"** – o zaman Heydər Əliyevin söylədiyi və bütün fəaliyyətinin mahiyyətini təşkil edən bu sözlər xalqın dilində şüara çevrildi.

Sizcə, yeni Konstitusiyada Azərbaycan dilinin respublikada dövlət dili statusunu saxlamasına mərkəzi hakimiyyət niyə qısqanclıqla yanaşırdı? ?

İrsə sahib çıxma. Milli-mənəvi sərvətlərin tədqiqi və təbliği, tarixi araşdırmaların geniş vüsət alması Heydər Əliyev dövrünün həyata keçirilən tədbirlərindən idi. 1977-ci ildə Nizami irsinin yenidən öyrənilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bir zamanlar **"pantürkist" kimi damğalanmış Hüseyn Cavidin cəsədinin qalıqları 1982-ci ildə İrkutsk vilayətindən gətirilib Naxçıvanda torpağa tapşırıldı.** Heydər Əliyev Bakı neftinin İkinci Dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbədə oynadığı ümumdünya tarixi əhəmiyyətli rolunun SSRİ rəhbərləri tərəfindən etiraf edilməsinə nail oldu. 1978-ci ildə Bakı Lenin ordeni ilə təltif edildi.

Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin açılışında. Şuşa

Naxçıvan MSSR və DQMV-nin iqtisadi və mədəni tərəqqisinə diqqət artırıldı. Şuşa şəhərinin inkişafı üçün bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Şəhərin tarixi abidələrinin bərpa olunmasına, yeni binaların tikilməsinə başlanıldı. 1980–1981-ci illərdə **Molla Pənah Vaqifin qəbri üzərində böyük məqbərə ucaldıldı. Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri açıldı**. Natəvanın heykəli qoyuldu. Şəhərdə böyük mehmanxana, çoxmərtəbəli yaşayış binaları, inzibati binalar tikildi. Şuşa ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi.

1970-ci illərdə mərkəz ermənilərin təhriki ilə Kəlbəcər rayonunun perspektivsizliyi, buradan əhalinin köçürülməsi, torpaqların isə yaylaq kimi respublikalar arasında bölüşdürülməsi haqqında məsələ qaldırdı. Buna qarşı çıxan H.Əliyev 1977-ci ildən rayonun potensial imkanlarını genişlən-

dirmək tədbirlərinin hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə nail oldu. İqtisadiyyat xeyli dirçəldi. Mərkəzin, erməni millətçilərinin niyyətləri alt-üst oldu.

? *Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətlərinə sahib çıxmasını necə dəyərləndirərdiniz?*

Şuşanın və Kəlbəcərin geosiyasi mövqeyini qiymətləndirin.

İqtisadi inkişaf. Heydər Əliyevin siyasi dövlətçilik fəaliyyəti sayəsində 1970-ci illərdə – Sovet İttifaqında əsas orta iqtisadi göstəricilərin artım sürətinin aşağı düşdüyü bir vaxtda Azərbaycanda bütün başlıca iqtisadi göstəricilər durmadan yüksəlirdi. 14 ildə respublikada milli gəlirin ümumi həcmi 2,5 dəfə artmış, 250-dən çox fabrik, zavod, istehsal sexləri tikilmiş, iki milyondan çox adamın mənzil şəraiti yaxşılaşdırılmışdı. Respublika elektrotexnika sənayesinin flaqmanı Sovet İttifaqının ən böyük zavodlarından biri – **Bakı Məişət Kondisionerləri zavodu** idi. Bu zavod 1975-ci ildə H.Ə.Əliyevin təşəbbüsü ilə tikilmişdi. Aparılan islahatlar nəticəsində Azərbaycan SSRİ-nin ən iri elektrotexnika sənayesi mərkəzlərindən biri oldu.

Həmin dövrdə ölkənin bütün neft-mədən avadanlığının üçdə iki hissəsi, məişət kondisionerlərinin hamısı, sintetik kauçuk və bir sıra digər kimya məhsullarının xeyli hissəsi Azərbaycanda istehsal olunurdu. Respublikanın 350 növ yüksək keyfiyyətli məmulatı dünyanın 65 ölkəsinə ixrac edilirdi.

Azərbaycan ərazisinin şimal-qərb hissəsini Bakı–Tiflis dəmir yolu xətti ilə birləşdirən Yevlax–Balakən (uzunluğu 162 km) dəmir yolu başa çatdırılıb istifadəyə verilmişdi.

? *Azərbaycanın SSRİ-nin ən iri elektrotexnika sənayesi mərkəzlərindən biri olduğunu hansı faktlarda görmək mümkündür?*

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, əsasən, Sovet İttifaqının başqa ərazilərində, xüsusilə Qərbi Sibirdə yeni neft yataqlarından çox böyük həcmdə daha ucuz xammal çıxarılırdı. Yanacaq sənayesinin inkişafına lazımi qədər vəsait ayrılmaması nəticəsində respublikada 1960-cı illərin ikinci yarısından neft hasilatı ildən-ilə aşağı düşməyə başladı. Lakin 1980-ci illərin ikinci yarısından onun hasilat səviyyəsi sabitləşdirildi. Bu illərdə Azərbaycanda təbii qazın çıxarılması sahəsində də uğur qazanıldı. Bakıda müasir texnologiyaya əsaslanan neft emalı üzrə yeni qurğuların yaradılması nəticəsində Azərbaycan qonşu respublikalardan gətirilən xam neftin də emalını həyata keçirirdi. Neft hasilatının respublikada sabitləşməsi fürsətindən istifadə edərək Azərbaycanın Xəzər sektorunda geniş miqyasda geoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılmasına başlanıldı. Məhz həmin illərdə respublikanın neft sənayesinin Xəzər dənizi hesabına böyük gələcəyini nəzərə alaraq son dərəcə mühüm bir tədbir həyata keçirildi. Sovet İttifaqının ümumi vəsaitindən alınan 400 milyon dollar hesabına Bakıda **Dərin Özüllər zavodu** kimi çox nəhəng bir zavodun tikilməsi reallaşdırıldı. Zavod 1986-cı ildə fəaliyyətə başladı.

Mənbələr əsasında Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı müqayisəli sinxron cədvəllər hazırlayın.

Kənd təsərrüfatı. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar nisbətən məhdud olduğundan məhsuldar qüvvələrin mümkün ehtiyatından tam və hərtərəfli istifadə edilməsi vacib idi. 1970–80-ci illərdə bir çox hidrotexniki komplekslər və dəryaçalar, o cümlədən Tərtərçay və Yuxarı Xanbulançay su təsərrüfatı kompleksləri, Araz, Arpaçay, Sirab dəryaçaları, Baş Mil, Lənkəran kanalları və başqa obyektlər istifadəyə verildi. Bu tədbirlər nəticəsində suvarılan əkin sahələri, təqribən, 30 faizə qədər artdı. Respublika 1970-ci illərin axırında üzüm istehsalına görə İttifaqda birinci yerdə, pambıq toplanışına görə dördüncü yerdə, barama istehsalına görə ikinci yerdə dururdu.

Memarlıq. Paytaxtın abadlaşdırılmasında və tikintisində Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini **Ə.C.Ləmbəranskinin** böyük xidməti oldu. Bu dövrdə Dənizkənarı park yenidən quruldu, ərazisində "Bakı Venesiyası" adlanan şəhərcik, şəhərin mərkəzi hissəsində Fəvvarələr meydanı yaradıldı. 1970-ci illərdə Bakı Dəniz vağzalı, Lenin adına saray (indiki Heydər Əliyev adına saray), Respublika velotreki tikildi, Lenin adına meydanının (indiki Azadlıq meydanı) memarlıq ansamblı yaradıldı. 1980-ci illərdə "Gülüstan" sarayı, yeni zoopark, örtülü idman kompleksləri quruldu. Bakıda yeni mikrorayonlar, Əhmədli, Günəşli, Badamdar kimi yaşayış massivləri salındı.

Heydər Əliyev sarayı

Gülüstan sarayı

XX əsrin 70–80-ci illərində tikilmiş hansı abidələr hal-hazırda Bakının bəzəyinə çevrilib?

1. *1970–80-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafında Heydər Əliyevin rolunu və fəaliyyətini necə dəyərləndirərdiniz?*
2. *Əgər sizə Heydər Əliyevin fəaliyyətini təhili etməyi və onun yalnız bir addımını xüsusi olaraq qiymətləndirməyi tapşırsaydılar, nəyi seçərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.*
3. *Sizcə, 1980-ci illərin sonlarında H.Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətdə olsaydı, hansı problemlərdən qaçmaq mümkün ola bilərdi?*
4. *Mənbələr əsasında dövrə dair təqdimat hazırlayın.*
5. *H.Əliyevin Azərbaycanda birinci hakimiyyəti dövrünə aid layihə hazırlayın.*
6. *Mənbələr əsasında Azərbaycanın 1950–70-ci illər iqtisadiyyatına dair diaqram qurun.*

28 "YENİDƏNQURMA" VƏ "AŞKARLIQ" SİYASƏTİNİN İFLASA UĞRAMASI. ERMƏNİSTAN–AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN BAŞLANMASI

XX əsrin sonlarına doğru sovet cəmiyyəti iqtisadi, mədəni və mənəvi böhran keçirirdi. İstehsal tempinin durmadan aşağı düşməsi məhsuldarlığın azalmasına, istehlak tələbatının ödənilməməsinə gətirib çıxardı. İqtisadi həyatın idarə edilməsində çətinlik çəkən Sovet İttifaqının bürokratik aparatı korrupsiya və durğunluq mənganəsində sıxılırdı. Sovet hökumətinin 60 il ərzində milyonlarla insanın qanı bahasına yarada bildiyi inzibati-amirlik sistemi illər ötdükcə öz səmərəsini itirirdi. Milli sərvətlərin talanması, mərkəz qarşısında yalan məlumatların verilməsi, rəqəmləri şişirdilmiş hesabatlar və "qardaş" respublikalara münasibətdə milli ayrı-seçkilik sadə sovet vətəndaşının şüurunda kommunist ideologiyasına və onu təmsil edən Kommunist Partiyasına inamı azaldır, xülya ideallar üzərində qərar tutmuş sovet cəmiyyətinin mədəni və mənəvi həyatına zərbə vururdu.

Yenidənqurma, aşkarlıq, separatçılıq, Qarabağ münaqişəsi, Sumqayıt fitnəkarlığı

Geriləməyə doğru. Yüzlərlə xalqı və milləti zor gücünə özündə birləşdirmiş Sovet Sosialist Respublikalarının saxta "ittifaqı" kommunist nəzəriyyəsi ilə təcrübəsi arasında heç bir əlaqənin olmadığını açıq-aydın sübut edən nümunə idi. 1982-ci ildə SSRİ KP MK-nın baş katibi və ölkənin faktiki dövlət başçısı L.İ.Brejnev vəfat etdi. Bundan sonra 3 il ərzində MK-nın baş katibləri bir-birinin ardınca 3 dəfə dəyişdi. Nəhayət, 1985-ci ilin martında bu vəzifəyə M.S.Qorbaçov gətirildi.

Mixail Qorbaçov

1985-ci ildən sonra SSRİ-nin süquta doğru getməsinin əlamətləri iqtisadi qüdrətinin ildən-ilə zəifləməsində özünü büruzə verməyə başladı. Ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən gərgin və təlatümlü hadisələr onu sarsıdaraq iqtisadiyyatın tənəzzülünü sürətləndirdi. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının, təsərrüfat sisteminin ahəngi 1988-ci ildə erməni millətçilərinin Dağlıq Qarabağ ətrafında başladıqları fitnəkarlıqla pozuldu. Sovet İttifaqının səlahiyyətli orqanlarında yüksək vəzifələr tutan erməni millətçiləri Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük zərbələr endirmək üçün öz xəyanətkar fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Azərbaycana düşmən qüvvələr SSRİ-nin bu əsas üzümçülük respublikasında iqtisadiyyatın ildən-ilə yüksəlməsi üçün üzümçülük-şərabçılıq kompleksinin şərait yaratdığını heç cür qəbul edə bilmirdilər. 1985-ci ildə alkoqolizmə qarşı mübarizə pərdəsi altında üzümçülüyün ləğvinə başlandı. 1990-cı ilə qədər üzüm bağlarının ümumi sahəsi 107 min hektar azaldı. 1980-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycan sənayesi ziddiyyətli, çox çətin və ağır dövr keçirirdi. Digər tərəfdən isə metodları yararsız olan yenidənqurma, millətlərarası toqquşmalar, Azərbaycanda rəhbərliyin zəifliyi iqtisadi inkişafa mane olurdu.

Sonuncu nəfəs. Cəmiyyətdə formalaşan meyarlara görə sovet dövlətinin başçısı üçün gənc hesab edilən, hakimiyyəti ələ keçirən Qorbaçov sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək, inzibati-bürokratik sistemin korrupsioner fəaliyyətini zəiflətmək, ictimai quruluşu durğunluqdan azad etmək və vətəndaşların Kommunist Partiyasına olan inamını bərpa etmək məqsədilə ölkədə bir neçə fəaliyyət xəttini ("sürətləndirmə", "aşkarlıq", "demokratikləşmə") özündə birləşdirən və ümumi şəkildə "yenidənqurma" adlandırılan siyasi islahatlar həyata keçirməyə başladı.

1989-cu ildə ölkə tarixində ilk dəfə olaraq Xalq Deputatları Sovetinə alternativ əsaslarla seçkilər keçirildi. Azərbaycanlılar da bu seçkilərdə fəal iştirak etdilər. M.S.Qorbaçov Kommunist Partiyasının ideologiyası üzərində möhkəmlənən sovet cəmiyyətinin siyasi dayaqlarına zərbə vuracaq təkliflərlə çıxış etdi. O, "hüquqi dövlət"in yaradılması, hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə əsaslanan idarəçilik sisteminin seçilməsi, müxtəlif təsərrüfat formalarının tətbiqi, icarə sisteminin, kooperasiyaların formalaşdırılması kimi təkliflər irəli sürdü. Düzdür, iqtisadi baxımdan ortaya atılan təkliflər ölkədə, qismən də olsa, həyata keçirildi, lakin bu, sovet iqtisadiyyatının bölgələr arasında qarşılıqlı asılılığa əsaslanan sənayesini tamamilə sıradan çıxardı. Müəssisələr arasında iqtisadi münasibətlər pozuldu və tədricən yox dərəcəsinə endi. Proses çox qısa müddətdə yüzlərlə zavod və fabrikin müflisləşməsinə, işinin dayandırmasına gətirib çıxardı. İşsizlik davamlı bir problemə çevrildi. Bu baxımdan, "yenidənqurma", əslində, SSRİ-nin iflasını daha da sürətləndirdi.

Demokratiya, yoxsa özbaşınalıq? "Yenidənqurma", "aşkarlıq" və "demokratiya" imperiyanın qurbanlarına çevrilmiş xalqların milli özünüdərkinə böyük təsir göstərdi. İdeologiyanın qurbanı olan tarix yenidən öyrənilməyə başlandı. Saxtalaşdırılmış və "unutdurulmuş" tarixi məqamlar işıqlandırıldı. Azərbaycan xalqının milli oyanış prosesi sürətləndi.

Mərkəzi hökumət xalqların milli dirçəlişindən bərk narahat idi. Buna görə də hər vəchlə yerlərdə milli və dini zəmində qırğınların törədilməsinə şərait yaradır, cinayətkar ünsürlərin əməllərinə qəsdən göz yumur, əhalinin diqqətini yayındırmağa çalışırdı. Ölkə ərazisində milli münaqişə ocaqlarını yaratmaq da bu siyasətin bir hissəsi idi. Belə bir münaqişə ocaqlarından biri də ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə başlamış milli qırğın siyasəti idi. Qarabağda başlanan separatçılıq hərəkatı SSRİ-nin dağılmasında böyük rol oynadı.

SSRİ-nin dağılmasında Qarabağ hadisələrinin rolunu əsaslandırın.

Deportasiya. Əslində, ermənilər bu münaqişəyə planlı şəkildə hazırlaşmışdılar. "Demokratikləşmə" xətti başlayar-başlamaz qarşısına Azərbaycan torpaqlarını mənimsəmək məqsədi qoyan millətçi "Daşnaksutyun" partiyası Ermənistanda fəallaşdı. Müxtəlif mətbuat orqanlarında erməni ziyalıları tarixi faktların saxtalaşdırılması və azərbaycanlılara qarşı təhqiredici məlumatlarla çıxış edir, yalan informasiyanı həqiqət kimi verir, millətləri düşmənçiliyə səsləyirdilər. Azərbaycan xalqına qarşı cinayət əməlləri ilə "məşhur" olan Zori Balayan bu cür "ziyalılardan" biri idi. Onun yazdığı "Ocaq" kitabı "Ermənistanı türklərdən (azərbaycanlılardan) təmizləmək", "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" kimi şüarlarla zəngin idi. Təəssüf ki, mərkəzi hökumət buna göz yumur, əksinə, ermənilərin hər cür cinayətinə rəvac verirdi. İş o yerə gəlib çıxdı ki, Moskva Azərbaycanın Qazax və Gədəbəy rayonlarından min hektarlarla torpaq sahəsinin Ermənistana verilməsinə belə, razılığını bildirdi. Lakin yerli əhalinin səyi nəticəsində bu plan həyata keçmədi. Bununla belə, ermənilər 1988-ci ilin yanvarından

Azərbaycanlıların öz yurdlarından qovulması

etibarən Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları öz tarixi yurdlarından qovmağa başladılar. İlk qaçqınlar Azərbaycan ərazisinə qonşu respublikanın Qafan və Mehri rayonlarından axın etdi.

Nə üçün azərbaycanlılar öz tarixi yurdlarından qovulurdu? Baş vermiş tarixi hadisə barədə müxtəlif baxışları dəyərləndirib bu hadisənin Azərbaycan xalqı üçün ədalətsiz addım olduğunu sübut edin.

Ermənistanda və Xankəndində (ermənilər bu şəhərə Stepanakert deyirlər) azərbaycanlılara qarşı etiraz mitinqləri keçirildi. Fevralın 28-də isə ermənilər Sumqayıtda əvvəlcədən hazırlanmış ssenari əsasında azərbaycanlıların adı altında öz millətlərinə qarşı qırğın (Sumqayıt fitnəkarlığı) törətdilər. Bu qırğına "Paşa" ləqəbli erməni E.Qriqoryan başçılıq edirdi. Mərkəzi hökumətin cinayətin əsl səbəbkarlarını araşdırmaması və hadisəyə düzgün siyasi qiymət verməməsi nəticəsində azərbaycanlılara qarşı informasiya müharibəsi genişləndi. Bundan sonra azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi surətdə köçürülməsi prosesi gücləndi. Artıq 1991-ci ildə Ermənistanın sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Mehri rayonunun Nüvədi kəndi də boşaldıldı. Ermənistanda yaşayan 230 min nəfər azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından zor gücünə köçməli oldu. Beləliklə, Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan SSR) azərbaycanlıların deportasiya prosesi başa çatdırıldı.

"1988-ci ildə Ermənistan SSR ərazisindən, öz dədə-baba yurdundan – 185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 230 min azərbaycanlı qovuldu, onlara məxsus 31.000 ev, şəxsi təsərrüfat, 165 kolxoz və sovxozun əmlakı talandı, 214 nəfər öldürüldü, 1154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adama işgəncə verildi, qızgəlinlərin namusu təhqir olundu. 15 mindən çox kürd və bir neçə min rus Ermənistandan çıxarıldı. Ermənistan, demək olar ki, monoetnik bir respublikaya çevrildi. Bunun üçün əvvəlcədən xüsusi silahlı dəstələr hazırlanmışdı. Ermənistanın Qafan və Mehri rayonlarında bu cinayətkarların vəhşi əməllərindən yaxa qurtaran ilk qaçqınlar 1988-ci il yanvarın 25-də Azərbaycana pənah gətirdilər. Qaçqınların yeni dəstələri fevralın 18–23-də təqiblərdən can qurtarıb Azərbaycana gəldilər".

Azərbaycan tarixi: 7 cilddə. VII cild, səh. 194–195

Azərbaycanlıların öz torpaqlarından ermənilər tərəfindən məqsədyönlü şəkildə kütləvi köçürülməsinin tarixi bir plan olmasını əsaslandırın.

Sovet hökuməti "ədaləti qorumaq" adı ilə ermənilərin cinayətlərinə göz yumdu və yüz minlərlə köçkünün taleyinə biganə qaldı. Lakin Azərbaycan əhalisi ermənilərin bu cür özbaşınalığına sakit yanaşmayacağını elə ilk gündən nümayiş etdirdi. 1988-ci ilin noyabrından etibarən xalq Şuşa şəhəri yaxınlığında yerləşən Topxana meşəsinin qırılmasına etiraz etdi. Başlayan hərəkat, əslində, ermənilərin və mərkəzin antimilli siyasətinə qarşı istiqamətlənən xalq hərəkatı idi.

Azərbaycanda baş vermiş xalq hərəkatının hansı özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi?

Şuşa şəhərində başlayan xalq hərəkatını dövr baxımından təhlil edin.

Mərkəz bundan bərk təşvişə düşdü və respublikanın rəhbərlərini və sadə vətəndaşları müxtəlif fəndlərlə sakitləşdirməyə çalışdı. 1989-cu ilin yanvarında SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində "xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında" (XİK) qərar qəbul etdi. Bu komitə, başda rəhbəri A.Volski olmaqla, sözdə bir, əməldə başqa iş görərək utanmadan Qarabağın dağlıq bölgəsində yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsi siyasətini yürütdü. Artıq həmin ilin yayında Xankəndində yaşayan bütün azərbaycanlılar şəhərdən çıxarıldı. XİK-in tezliklə ləğv edilməsinə

baxmayaraq, Ermənistanın özbaşınalığı son həddə çatdı. Həmin ilin dekabrında Ermənistan SSR Ali Soveti bütün siyasi normaları kobudcasına pozaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə olan iddiasını rəsmi şəkildə bildirdi və Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək haqqında qərar qəbul etdi.

Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi prosesinin planlı olmasının tarixi köklərini faktlarla sübut edin.

Dağlıq Qarabağda başlanan separatçı hərəkat və özbaşınalıq mərkəzi hakimiyyətin nüfuzunu aşağı salmaqla "yenidənqurma" prosesinin iflasa uğramasında və SSRİ-nin dağılmasında böyük rol oynadı.

"Sumqayıt fitnəkarlığından sonra Ermənistanda hökumətin və "Qarabağ hərəkatı" liderlərinin mütəşəkkil şəkildə təşkil etdiyi qanlı antitürk hərəkatı daha da genişləndi. Bu işdə yaxşı silahlandırılmış erməni qeyri-formal hərbi birləşmələri fəal iştirak etdilər. 1988-ci il martın 2-də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların yeni, böyük bir dəstəsi təqibdən yaxa qurtarıb Zəngilan rayonuna gəldi. Martın 10-da Yerevandan cənubda Mehmandar kəndinin dörd sakini qətlə yetirildi. Martın 25-də Ararat rayonunun Vedi, Şirazlı, Xalisə və Şidli kimi azərbaycanlı kəndlərində 100-dən çox ev talan edilib yandırıldı, əhalisi qovuldu. Mayın ortalarında Yerevan yaxınlığındakı azərbaycanlı kəndlərinə yenidən basqın edildi.

Şirazlı kəndinin 880 nəfər sakini SSRİ-Türkiyə sərhədinə qaçıb orada sığınacaq tapdı. Ararat rayonunda daha beş azərbaycanlı kəndinin on minə qədər sakini silahlı erməni quldurlarından yaxa qurtarıb qaçqınlara qoşuldu. Erməni faşistləri Quqark rayonunda daha dəhşətli faciələr törətdilər. 1988-ci il noyabrın sonu – dekabrın əvvəllərində bu rayonda 70 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirildi. Rayonun təkcə Gözəldərə kəndində 21 nəfər, o cümlədən altı qadın və üç körpə öldürülmüşdü. Vartanada 17 azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi".

Azərbaycan tarixi: 7 cilddə. VII cild, səh. 196

1. *1980-ci illərin ortalarında SSRİ-də baş verən durğunluq nə ilə izah olunurdu? Böhran hansı sahələri əhatə edirdi?*
2. *M.Qorbaçovun "yenidənqurma" siyasəti SSRİ-nin iflasa uğramasının qarşısını almaq üçün işlədilən bir fənd kimi dəyərləndirilə bilərmi? Fikirlərinizi əsaslandırın.*
3. *Sovet hökumətinin milli separatçılığı dəstəkləməkdə məqsədi nə idi? Fikirlərinizi izah edin.*
4. *Əvvəlki mövzulardan çıxış edərək sübut edin ki, "xalqlar dostluğu", əslində, SSRİ-nin başlıca dayaqlarından biri idi. Tarixi faktlara əsaslanın. Digər mənbələrə, internetə müraciət edərək Sumqayıt fitnəkarlığının təxribat xarakterini sübut etməyə çalışın.*
5. *Nə üçün Azərbaycanda Qarabağ münaqişəsi kimi milli münaqişə ocağının yaradılması Moskva üçün sərf edirdi? Fikirlərinizi əsaslandırın.*
6. *Ermənilərin azğınlığı qarşısında acizlik nümayiş etdirən ozamankı Azərbaycan rəhbərlərinin fəaliyyətini dəyərləndirin. Siz bu imkanlara malik olsaydınız, nə edərdiniz? GZİT (güclü tərəf, zəif tərəf, imkanlar və təkliflər) cədvəli tərtib edin.*
7. *Qarabağ münaqişəsinin xronoloji cədvəlini qurun.*
8. *Sizcə, Azərbaycanda ermənilərin yaratdığı milli münaqişənin kökləri nə zamandan başlayır? Tarixi proseslər rakursundan çıxış edərək bu mövzuda təqdimat hazırlayın.*

29 XALQ HƏRƏKATI

XX əsrin 80-ci illərindən SSRİ-də başlanan "yenidənqurma", "aşkarlıq" və "demokratikləşmə" xətti sovet cəmiyyətinə yeni ab-hava gətirdi, eyni zamanda imperiyanı bürümüş böhranı daha da dərinləşdirdi. M.Qorbaçovun düzgün dəyərləndirə bilmədiyi milli siyasət SSRİ-nin tənəzzülünü daha da dərinləşdirdi. İnzibati aparat yerlərdə idarəetmənin sükanını əvvəlki kimi saxlaya bilmirdi. İnzibati amirlik metodları isə əks-təsirlərlə daha təhlükəli çıxışlara gətirib çıxardı. Şüurlarda müstəqillik, azadlıq ideyaları ilə zənginləşən yeni fikirlər formalaşdı. Xalq hərəkatı, milli demokratik qüvvələrin dirçəlməsi prosesi gücləndi. Azərbaycan bu hərəkatda öndə gedən respublikalardan birinə çevrildi.

Topxana meşəsi, suverenlik, xalq hərəkatı, azadlıq, mitinq, Meydan hərəkatı, 20 Yanvar

Azadlığa gedən yol. Milli dirçəliş. Mərkəzin Qarabağ münaqişəsinə qeyri-obyektiv münasibəti və erməni azğınlığına şərait yaratması Azərbaycanda əhalinin etirazlarına səbəb oldu. Bununla belə, Moskva azərbaycanlıların etirazlarından da narahat olaraq əhalini müxtəlif fəndlərlə fikrindən döndərməyə çalışırdı. Belə fəndlərdən biri də Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi vəzifəsində dəyişikliyin edilməsi və xalqın milli təəssübkeşliyindən çox uzaq olan bir şəxsin – Əbdürrəhman Vəzirovun bu vəzifəyə təyin edilməsi idi. Onun qətiyyətsizliyi və Moskvadan açıq-aşkar asılılığı, əhalinin diqqətini gərəksiz məsələlərə yönləndirməsi xalqı bərk narahat edirdi. Tezliklə etirazlar ziyalıların çıxış etdiyi tribuna arxasından küçələrə keçdi. 1988-ci ilin yanvar ayında Ermənistanda və Xankəndində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etiraz mitinqləri keçirildi, burada yaşayan soydaşların dədə-baba torpaqlarından qovulması prosesi başladı. Özbaşınalığın qarşısını almaq isə yüksək məmurların heç ağlına belə gəlmirdi. Səbir kasası dolmuş Azərbaycan xalqı fevralın 19-da etiraz əlaməti olaraq küçələrə axışdı. Bakıda ilk mitinqlər keçirildi və hərəkat digər bölgələrə də təsir göstərdi. Hamı çox gözəl başa düşürdü ki, bu çıxışlar yeni bir dalğanın başlanğıcından xəbər verir. Azərbaycanda xalq hərəkatı yaranırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkat əvvəlcə kortəbii xarakter daşıyırdı. Prosesə bir qrup ziyalı rəhbərlik etməyə çalışsa da, istənilən nəticə əldə edilməmişdi.

Dağlıq Qarabağda Şuşa şəhərinin ətrafındakı zəngin Topxana meşəsinin ermənilər tərəfindən məhv edilməsi noyabrın 17-də əhalini yenidən küçələrə çıxardı, ozamankı Lenin meydanı (indiki Azadlıq meydanı) mitinqlərin mərkəzinə çevrildi. Bu dəfə Bakı sakinləri tələbləri yerinə yetirilməyincə meydanı tərk etməyəcəklərini bəyan etdilər. Xalq SSRİ rəhbərliyindən Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin və Azərbaycan torpaqlarına qarşı təcavüzünün dayandırılmasını istəyirdi. Mitinqdə Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra ilk dəfə olaraq "suverenlik", "azadlıq", "müstəqillik" kimi şüarlar səslənməyə başladı. Bu, xalqın milli həmrəyliyinin

"Azadlıq" meydanında mitinq (keçmiş "Lenin" meydanı)

yüksək nümayişi idi. Bir neçə gün ərzində Azadlıq meydanına bölgələrdən də insanlar axışmağa başladılar. Meydan yarım milyonluq əhalinin izdihamına çevrildi. İlk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı qaldırıldı. Bu hərəkat xalq tərəfindən "Meydan hərəkatı" adlandırılaraq tarixə düşdü.

Moskva hərəkatın miqyasından və digər bölgələrə də yayılmasından bərk narahat idi. Tezliklə ölkədə komendant saatı tətbiq olundu. Hərəkat yatırıldı, meydan boşaldıldı.

Meydan hərəkatının Azərbaycan dövlətinin tarixində xüsusi rolu olmuşdur. Məhz bu hərəkat xalqın birliyini göstərmiş, onun müstəqillik, azadlıq uğrunda əzmini ilk dəfə belə açıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Buna görə də **17 noyabr Azərbaycan tarixinə əbədi olaraq Milli Dirçəliş Günü kimi yazıldı.**

Tarixi fakt kimi Milli Dirçəliş Gününün əhəmiyyətini təhlil edin. Baş vermiş prosesləri milli şüur və milli-mənəvi dəyərlərlə əlaqələndirin.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında Azərbaycan xalqının başına açılan müsibətlər göstərdi ki, respublikaya qətiyyətli rəhbər və lider gərəkdir. Xalq bunu dərk edir və Heydər Əliyevin yenidən respublika rəhbərliyinə gətirilməsini istəyirdi. Lakin Ə.Vəzirov və əlaltıları bu məsələdə Moskvanın mövqeyindən çıxış edərək Heydər Əliyevin Azərbaycanla əlaqəsini hər vəchlə kəsməyə çalışırdılar.

1989-cu ilin iyununda Meydan hərəkatında liderliyi öz öhdələrinə götürməyə çalışan fəal ziyalılar Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) adlı təşkilat yaratdılar. Təşkilatın təsis konfransında Əbülfəz Elçibəy (Əliyev) sədr seçildi.

Əhalinin əksəriyyəti AXC-ni müdafiə edirdi, çünki o zaman respublikada xalqı öz arxası ilə apara biləcək heç bir qüvvə qalmamışdı. Lakin AXC liderləri bu sahədə təcrübəsiz idilər. Bu da təşkilatın səmərəli fəaliyyətinə əngəl törədirdi. Təşkilatlar arasındakı qarşıdurma və çəkişmələr xalq hərəkatına da mənfi təsir göstərirdi.

Bununla belə, xalqın əsas tələbi respublikanın müstəqilliyi idi. Çünki hamı gözəl anlayırdı ki, məhz suveren dövlətə sahib olmaqla vətən torpaqlarını müdafiə edə və əhalini vəhşi ermənilərdən qorumaq mümkündür. Azərbaycan SSR KP MK-nın I katibi Ə.Vəzirov bu mübarizədə xalqın yanında olmağa cəsarət edə bilmədi, buna görə də mitinqlərdə artıq azadlıqla bərabər, birinci katibin istefası tələbi də səsləndirilirdi. Nəhayət, 1989-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan SSR Ali Soveti xalqın təkidi ilə tarixi bir addım atdı. "Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında" Konstitusiya qanunu qəbul edildi. **Bu, xalqın qələbəsi idi.**

Ümumxalq hərəkatının təsiri ilə 1989-cu il dekabrın 30-da Gəncənin tarixi adı bərpa olundu, dekabrın 31-də isə Naxçıvandan başlayaraq Araz çayı sahilində və digər quru sahələrdə salınmış Sovet-İran sərhədinin qurğuları dağıdılaraq Cənubi azərbaycanlılarla canlı təmas yaradıldı.

Bütün bunlar Sovet hökumətini bərk narahat edirdi. Moskva Ermənistanın işğalçılıq siyasətini daha da qızışdırmağa başladı. 1990-cı il yanvarın 15-də Xanlar (indiki Göygöl) rayonunun Quşçu kəndinə silahlı basqın olundu. Silahsız dinc əhali özünü müdafiə edə bilmədi. Bu hadisə AXC-nin **Milli Müdafiə Şurası** yaratmaq təşəbbüsünü reallaşdırmasına böyük təsir göstərdi. Tezliklə – yanvarın 19-da ermənilər Naxçıvana da basqın etdilər. Naxçıvan Ali Soveti isə muxtar respublikanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi. Bu, SSRİ tarixində görünməmiş hadisə idi. Azərbaycanın müstəqillik uğrunda apardığı mübarizədə bununla Naxçıvan MSSR ilk qətiyyətli addımı atmış oldu.

Qan yaddaşımız. Qürur yerimiz. Respublikanın rəhbərliyi isə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrdən təşvişə düşən Moskvaya müraciət edərək Qarabağda fövqəladə rejimin tətbiq edilməsini xahiş etdi. Moskva xahişi yerinə yetirərək yanvarın 15-də Azərbaycana silahlı qüvvələr yeritdi. Yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə xəbərdarlıq edilmədən Bakıda fövqəladə vəziyyət elan olundu və dərhal da qoşunlara hücum əmri verildi. **20 Yanvar faciəsi** adı ilə tarixə düşən hadisə nəticəsində bir gecədə Bakıda və ətraf rayonlarda aralarında azyaşlıların, qocaların və qadınların da olduğu 131 nəfər öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 400 nəfər həbs olundu. Xalq öz şəhidlərinin

Sovet silahlı qüvvələrinin Bakıya hücumu. 1990-cı il

xatirəsini əziz tutub sovet rəhbərliyinin bu addımına etiraz əlaməti olaraq 40 günlük matəm tətilinə çıxdı. 40 gün ərzində Bakıda heç bir müəssisə, fabrik, zavod işləmədi.

Faciənin ertəsi gün Moskvada yaşayan Ümummilli lider Heydər Əliyev təzyiqlərə məhəl qoymadan Azərbaycanın daimi nümayəndəliyinə gəlib qəti şəkildə sovet hökumətinin bu addımını pislədi və bunun fəsadları haqqında rəhbərliyə xəbərdarlıq etdi. Heydər Əliyev faciəni dünyaya fərqli şəkildə çatdırmaq istəyən erməni və sovet məmurlarının planlarını alt-üst edərək dünyanın diqqətini Bakıya çəkə bildi.

20 Yanvar faciəsi qurbanlarının məzarları, Şəhidlər xiyabanı

Moskva isə ölkədə Əbdürrəhman Vəzirovu özünün digər sədaqətli nümayəndəsi Ayaz Mütəllibovla əvəz etdi. 1990-cı ilin may ayında prezident vəzifəsi təsis edilən kimi onu bu vəzifəyə "seçdi". Halbuki xalqın nəzərləri Heydər Əliyevə yönəlmişdi. 1990-cı il iyulun 20-də Ümummilli liderin Bakıya gəlməsi A.Mütəllibovu narahat etdiyindən onun paytaxtda qalmasına imkan vermədilər. Lakin Naxçıvan MSSR Ali Məclisinə və Azərbaycan Ali Sovetinə üzv seçilən Heydər Əliyev tezliklə öz mübarizəsini deputat tribunasından davam etdirməyə başladı. **Məhz onun səyi nəticəsində noyabr ayında Naxçıvan MR-in adından "Sovet Sosialist" sözləri götürüldü,** üçrəngli bayraq isə ilk dəfə olaraq dövlət bayrağı kimi təsdiq olundu. Bakıda da tezliklə **adekvat**[1] addımlar atıldı. 1991-ci ilin fevralında ölkə **Azərbaycan Respublikası adlandırıldı**, üçrəngli dövlət bayrağı xüsusi qanunla təsdiq olundu.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan xalqı öz suverenliyinə gərgin mübarizə yolu ilə gəlib çıxmış, **Heydər Əliyev isə bu mübarizənin Ümummilli liderinə çevrilmişdir.**

?

1990-cı illər hadisələrində Naxçıvanın "sovet sosialist" sözlərindən imtina etməsi kimi bir çox qətiyyətli addımlar atmasının səbəblərini nədə görürsünüz?

Heydər Əliyev şəxsiyyətinin Azərbaycan xalqı üçün nicat yolu olmasını nə ilə əlaqələndirərdiniz?

[1] ***Adekvat*** *– eyni, uyğun*

"Ölkənin ali siyasi rəhbərliyinə yanlış məlumat verənlər də məsuliyyət daşımalıdır. Zənnimcə, ölkənin ali siyasi rəhbərliyinə vəziyyət barədə vaxtında kifayət qədər düzgün, dəqiq, obyektiv informasiyalar çatdırılmamışdır. Rəhbərlik çaşqınlığa salındığından belə qərar qəbul etmişdir. Qırğın törədənlərin hamısı layiqincə cəzalandırılmalıdır. Bütün vəziyyətlərdə hesab edirəm ki, məsələni siyasi cəhətdən tənzimləmək, xalqla mükaliməyə girmək üçün əlverişli imkanlar olmuşdur. Lakin onlardan səmərəli istifadə edilməmişdir. Nəhayət, 19-dan 20-nə keçən gecə sovet ordusunun, SSRİ DİN-in böyük kontingenti Bakı şəhərinə yeridilmişdir. Nəticəsi isə göz qabağındadır. Bunun törətdiyi faciələr hamımıza məlumdur. Belə qərar qəbul etmiş adamların hərəkətini siyasi qəbahət sayıram. Bəli, kobud siyasi səhv buraxılmışdır. Onlar, sadəcə olaraq, respublikadakı əsl vəziyyəti qiymətləndirə bilməmiş, Azərbaycan xalqının psixologiyasını anlamamış, əhalinin müxtəlif təbəqələri ilə əlaqələri zəiflətmişlər. Onlar, görünür, bu işlərin belə ağır faciəyə çevriləcəyini əvvəlcədən düşünməmişlər. Bütün bunlar qabaqcadan nəzərə alınmalı və vaxtında vacib, zəruri tədbirlər qəbul edilməli idi".

20 Yanvar faciəsi haqqında Heydər Əliyevin Moskvadakı çıxışından

1. *Azərbaycanda xalq hərəkatını sürətləndirən amilləri sadalayın. Ölkədə milli azadlıq mübarizəsinin kəskin şəraitdə baş verdiyini sübut edin. Fikrinizi faktlarla əsaslandırın.*
2. *Meydan hərəkatı Azərbaycan tarixində hansı rola malik olmuşdur? Hərəkat haqqında esse yazın.*
3. *Nə üçün ermənilərə etirazla başlayan hərəkat suverenlik uğrunda mübarizəyə çevrildi? Diskussiya təşkil edin.*
4. *Xalq hərəkatına rəhbərlik etməyə çalışan AXC-nin fəaliyyətini GZİT (güclü, zəif, imkanlar, təkliflər) cədvəlinə əsasən təhlil edin.*
5. *Milli Müdafiə Şurasının yaradılması hansı zərurətdən irəli gəlirdi? Onun müsbət və mənfi tərəflərini cədvəl tərtib etməklə fərqləndirin.*
6. *Qanlı Yanvara səbəb olan hadisələrin xronoloji cədvəlini hazırlayın.*
7. *Mərkəzin Yanvar faciəsini törətməkdə məqsədi nə idi? Fikirlərinizi əsaslandırın.*
8. *A.Mütəllibovla Ə.Vəzirovun antimilli siyasətini müqayisəli şəkildə təhlil edin.*
9. *Xəritədə xalq hərəkatının mərkəzi bölgələrini göstərin. Hansı şəhərləri mərkəz kimi xüsusi qeyd etmək olar?*
10. *Heydər Əliyevin Naxçıvandakı fəaliyyəti ümumxalq hərəkatına hansı töhfələri vermişdir? Əlavə mənbələr və internetdən aldığınız materiallar əsasında suala cavab verməyə çalışın.*
11. *Heydər Əliyevin xalq hərəkatındakı rolunu dəyərləndirməyə çalışaraq "Heydər Əliyev – Ümummilli lider" adlı təqdimat hazırlayın.*

30 CƏNUBİ AZƏRBAYCAN İRAN İSLAM İNQİLABI VƏ SONRAKI DÖVRDƏ

Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyətinə qarşı Cənubi Azərbaycanda başlanan inqilabi hərəkat hakim sülalənin devrilməsi ilə nəticələndi. Hərəkatda xüsusi fəallığı ilə seçilən azərbaycanlılar son nəticədə geniş hüquq və azadlıqlar ala bilmədilər.

"Ağ inqilab", "29 bəhmən üsyanı", Mehdi Bazərqan, Xomeyni, Şəriətmədari, "Qanlı cümə günü", "Təhsilin islamlaşdırılması" konsepsiyası

İnqilabaqədərki dövr. XX əsrin 50–60-cı illərində ağır ictimai-siyasi durumda olan İranda kəndlilərin çıxışları baş verirdi. Bu çıxışlar Cənubi Azərbaycanda xüsusilə güclü idi. Ölkədə sosial partlayış gözlənilirdi. Şah hökuməti genişlənən demokratik mübarizənin qarşısını hərbi yolla almaqla bərabər, islahatlar keçirməyə qərar verdi. Bu, İran tarixinə "Ağ inqilab" adı ilə düşdü. 1962-ci ildə keçirilmiş aqrar islahat nəticəsində tezliklə Cənubi Azərbaycan kəndlilərinin 80 faizi torpaq sahibinə çevrildilər. Buna baxmayaraq, kəndlilər fermer təsərrüfatı yaratmaq yolunda böyük çətinliklərlə qarşılaşırdılar. Ölkədə inkişaf birtərəfli gedirdi. Cənubi Azərbaycan inkişaf tempinə görə İranın əsas sənaye mərkəzlərindən geri qalırdı. Aparılan islahatlar ölkənin inkişafını şərtləndirməklə yanaşı, İranda Qərb həyat tərzinin yayılmasına da yol açdı.

İran İslam inqilabı ərəfəsində şah hökumətinin apardığı islahatlar, həmçinin mədəniyyət sahəsində modernləşdirmə cəhdləri, siyasi-hüquqi sferada qatı mühafizəkar siyasət yürüdülməsi ölkədə ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Eləcə də xarici dövlətlərin ölkənin daxili işlərinə qarışmaqla qarışıqlıq yaratmaq səyləri müxalif qüvvələrə fikirlərini açıq ifadə etmək, etiraz aksiyaları keçirmək imkanı verdi. Tezliklə inqilabi hərəkat başladı. Hərəkat şah üsul idarəsinə, eyni zamanda ölkənin ABŞ inhisarlarının xammal əlavəsinə çevrilməsinə qarşı yönəlmişdi.

?

Sizcə, fermer təsərrüfatı yaratmaq üçün nələr lazımdır?

Ölkədə başlanan inqilabı sosial partlayış adlandırmaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

İnqilabın başlanması. 1977-ci il dekabrın 12-də Milli hökumətin yaranmasının (1945-ci il) ildönümü münasibətilə Təbriz Universiteti tələbələrinin şah əleyhinə çıxışları başladı. 1978-ci il yanvarın 9-da Qum şəhərində Konstitusiya prinsiplərinə və qaydalarına riayət olunması, şahlığın ləğv edilməsi tələbi ilə çıxış edən nümayişçilərlə polis arasında toqquşmalar baş verdi. Toqquşmalarda həlak olanların dəfninin 40-cı günü – fevralın 18-də Təbrizin din başçılarının əhaliyə müraciəti hər kəsi ayağa qaldırdı. Nümayişlərdə 100 min nəfər iştirak edirdi. Nümayişçilər islam və demokratiya istəyini özündə əks etdirən şüarlar irəli sürürdülər.

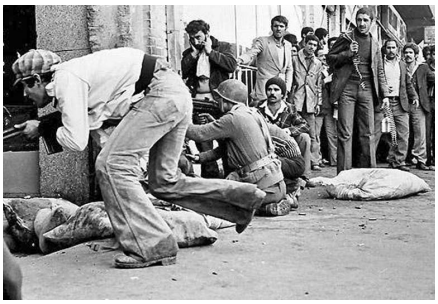

Cənubi Azərbaycanda inqilabi hərəkat

Dinc etiraz aksiyası sonra mövcud quruluşa qarşı üsyana çevrildi. Bunu **"29 bəhmən üsyanı"** da adlandırırlar. Şah Təbrizə başqa şəhərlərdən əlavə nizami hərbi dəstələr göndərdi. Qüvvələr bərabər olmadığından üsyan qəddarlıqla yatırıldı. Antişah və antiimperialist hərəkat olan 1978–1979-cu illər İran inqilabının sosial-siyasi mahiyyətini, əslində, elə 18 fevral Təbriz üsyanı müəyyən etmişdi. Təbriz üsyanı Pəhləvi monarxiyasına zərbə vuran ilk xalq çıxışı idi. Bu üsyandan sonra etiraz dalğası Tehran, İsfahan, Məşhəd, Əraq, Qum, Zəncan və başqa şəhərlərə də yayıldı. İnqilabın rəhbərləri arasında xeyli azərbaycanlı var idi. Bunlardan Ayətullah Kazım Şəriətmədarini, Müvəqqəti hökumətin başçısı Mehdi Bazərqanı və başqalarını misal çəkmək olar.

Təbriz, 1978-ci il

İnqilabın qarşısını almaq üçün şah bir neçə kabinet dəyişikliyi etdi. Lakin bunun elə bir faydası olmadı. Həmin ilin sentyabrında inqilabın ikinci mərhələsi başlandı. İlk çıxışlar ayın 7-də ölkənin 12 şəhərində, o cümlədən Təbrizdə kütləvi xarakter aldı. Sentyabrın 8-də – cümə günü hakimiyyətin nümayiş iştirakçılarını gülləbaran etməsi də üsyançıları öz yolundan döndərə bilmədi. **"Qanlı cümə günü"** adını almış həmin gün əhalinin şaha qarşı qəzəb və nifrətini daha da artırdı. Neftçilərin noyabr ayında həftəlik, daha sonra isə 1978-ci ilin dekabrından 1979-cu il fevralın əvvəllərinədək davam etmiş aramsız ümumi tətili şah hakimiyyətinə ağır zərbə vurdu və inqilabın taleyini həll etdi. Şah 1979-cu il yanvarın 16-da İrandan qaçdı. Fevralın 16-da şahpərəstlərin son tör-töküntüləri Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanın başqa şəhərlərində tamamilə zərərsizləşdirildi, nəzarət xalqın əlinə keçdi. Beləliklə, inqilab başa çatdırıldı. 1978–1979-cu illərin İran inqilabı dövründə azərbaycanlılar 25 min nəfərə yaxın qurban verdilər.

Sizcə, nə üçün neftçilərin aramsız ümumi tətili inqilabın taleyini həll etdi? ?

İran İslam inqilabına dair təqdimat hazırlayın.

Respublika qurulması yolunda. 1979-cu ilin fevralında dini-siyasi məzmunlu hərəkatın liderlərindən olan Ayətullah Xomeyninin Fransadan Tehrana gəlməsi ilə İran İslam inqilabı bitdi. Bundan sonra ölkənin idarəçilik sisteminin hansı əsasda qurulması ilə bağlı fikir ayrılıqları yarandı. Tudə Partiyası başda olmaqla bir qrup sosialist respublikasını, daha çox ingilislərin təsir dairəsində olan başqa bir qrup (əsasən, dini qrup) İslam respublikasını, ABŞ yönümlü qüvvələr və xüsusən Milli Cəbhə tərəfdarı olanlar demokratik quruluşu müdafiə edirdilər. Ölkənin ən nüfuzlu dini liderlərindən biri, əslən azərbaycanlı olan Seyid Məhəmməd Kazım Şəriətmədarinin rəhbərlik etdiyi Müsəlman Xalq Respublikası Partiyası (MXRP) isə dinin siyasətdən ayrı tutulmasını istəyən, milli və etnik azlıqların haqlarını müdafiə edən, liberal dəyərlərə üstünlük verən idarəçilik sisteminin yaradılmasını istəyirdi. Lakin qələbənin ilk günündən hakimiyyət sükanını ələ alan Ayətullah Xomeyni tərəfdarları ümumxalq rəy sorğusu ilə 1979-cu il aprelin 1-də İran İslam Respublikasını (İİR) elan etməyə nail oldular. İnqilab dövründə İranın heç bir xalqı milli tələblər irəli sürmədi. Yalnız inqilabın qələbəsi ərəfəsində və ondan sonra milli hüquqların təmin olunması məsələsi gündəmə gəldi. İnqilab zamanı Xomeyni başda olmaqla bəzi siyasi xadimlər məzlum xalqlara öz müqəddəratını təyin etmək haqqının veriləcəyini bildirmişdilər. Ruhanilər tərəfindən idarə edilən və ölkənin ən güclü dini-siyasi partiyası olan İslam Respublikası Partiyası da verdiyi bəyanatında hər xalqın dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və adət-ənənələrini qorumaq hüququnun olduğunu bildirmiş, etnik və milli ayrı-seçkiliyi haram saymışdı. Müvəqqəti hökumətin başçısı, əslən azərbaycanlı

olan **Mehdi Bazərqan** İranda etnik azlıqlara mədəni hüquqların verilməsinin tərəfdarı idi. O, İranın ərazi bütövlüyü daxilində əyalətlərin belə bir hüquqa sahib olmasını məqbul sayırdı.

? *Sizcə, sadalananlardan hansı daha yaxşı idarəetmə formasıdır?*

Hüquqi mübarizə. Bununla yanaşı, İran daxilində Azərbaycana muxtariyyətin verilməsi, məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılması, ana dilində dərsliklərin, kitabların, qəzet və jurnalların çap olunması kimi məsələləri gündəmə gətirən bir sıra təşkilatlar yaradıldı. Belə təşkilatlardan biri də Tehranda meydana gələn **Azərbaycan Yazıçıları və Şairləri Cəmiyyəti** idi. 1979-cu ilin aprelində cəmiyyət ana dili probleminin həlli ilə bağlı proqram qəbul etdi. Azərbaycan dilini Azərbaycan xalqının rəsmi dili elan edən bu proqramın başlıca maddələri İran universitetlərində bu dilin rəsmən tanınması, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedralarının yaradılmasına hazırlıq aparılması məsələlərini özündə əks etdirirdi. Eləcə də proqramda məktəblər üçün ana dili və ədəbiyyat müəllimlərinin hazırlanmasına başlanılması, milyonlarla azərbaycanlının yaşadığı Tehranda ikidilli məktəblərin açılması və dərs kitablarının çap olunması kimi məsələlərə də diqqət yetirilirdi. Əsasən, ziyalılardan ibarət olan bu qrupun fəaliyyəti 1980-ci illərin əvvəllərinə kimi davam etmişdir.

Bu dövrdə İran azərbaycanlılarının haqları uğrunda mübarizə aparan siyasi təşkilatlar arasında MXRP də var idi. MXRP-nin Azərbaycan təşkilatı suveren İran dövləti daxilində Azərbaycan xalqının muxtar hüquqları uğrunda mübarizəni öz başlıca vəzifəsi kimi göstərir, eyni zamanda islam prinsiplərinə dayanaraq sosialist cəmiyyətinin əsaslarını qoymaq əzmini bildirirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, 1979-cu ilin dekabrında qüvvəyə minmiş Konstitusiya ölkədə ruhanilərin mütləq hakimiyyətini təsbit etmiş oldu.

? *Azərbaycan Yazıçıları və Şairləri Cəmiyyəti ilə MXRP-nin Azərbaycan təşkilatının məramlarını necə dəyərləndirmək olar?*

İran Konstitusiyasının 15-ci maddəsi. *"İran xalqının rəsmi müştərək dili və xətti farsdır. Sənədlər, məktublaşmalar, rəsmi mətnlər və dərs kitabları bu dil və xətlə olmalıdır. Lakin yerli və etnik dillərin fars dili ilə yanaşı işlənməsi mətbuat, kütləvi informasiya vasitələri və milli ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisində azaddır".*

İran İslam Cümhuriyyətinin əsas qanunu. Bakı, "Qızıl Şərq", 1993, səh. 96

? *Konstitusiyanın bu maddəsini necə qiymətləndirərdiniz?*

Sonuncu üsyan. Konstitusiya layihəsinin yeni mətnindən milli əyalətlərin bəzi hüquqları ilə bağlı qeydlərin çıxarılması, həmçinin ibtidai məktəblərdə ana dilində təhsil hüququ əvəzinə fars dilinə icazə verilməsi kəskin etiraz doğurdu. 1979-cu il dekabrın 5-də İran MXRP-nin Azərbaycan bölməsi Təbriz əhalisini Konstitusiyaya etiraz etməyə, bəzi fiziki və mənəvi hücumlara məruz qalmış Şəriətmədariyə dəstək olmaq üçün mitinq və nümayişə çağırdı. Bu, Təbrizdə üsyanın başlanmasına təkan oldu. Konstitusiyanın 110-cu maddəsinə (bu maddə Xomeyniyə mütləq ali hakimiyyət hüquqları verirdi) etirazla başlanmış bu üsyan zamanı Təbrizdə dövlət idarələri, radio və televiziya stansiyaları, başqa kütləvi informasiya vasitələri, təyyarə meydanı ələ keçirildi. Cənubi Azərbaycan "Azərbaycan İslam Respublikası" elan edildi. Bir neçə gün davam edən nümayişlər dalğası Təbrizdən kənara yayılsa da, elə bir uğur əldə edə bilmədi. Buna səbəb Şəriətmədarinin tələblərin yerinə yetirilməsi üçün şəxsi nüfuzundan və milli hərəkatın gücündən istifadə etməməsi və geri çəkilməsi oldu. Beləliklə, müxtəlif sosial-siyasi qüvvələr tərəfindən dəstəklənən iki dini başçı – Xomeyni ilə Şəriətmədari arasındakı ziddiyyətlər ikincinin

Ayətullah Kazım Şəriətmədari

tərəfdarlarının məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Hakim İslam Respublika Partiyasının yerli təşkilatları geniş fəaliyyət meydanı əldə etdilər.

1979-cu ilin dekabrında baş vermiş Təbriz üsyanının inkişafında Şəriətəmədarinin fəaliyyətini dəyərləndirin.

Hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi. 1980-ci ilin yanvarında prezident seçkiləri keçirildi. Mart-may aylarında parlament seçildi, avqust-sentyabrda isə yeni, daimi hökumət işə başladı. Yeni hökumət torpaq, işsizlik məsələsini həll edə bilmədi. İran İslam Məclisi torpaq islahatı haqqında qanunu qəbul etsə də (sentyabr, 1981), dövlət bu qanunu həyata keçirməkdə aciz oldu. Çünki islahata şamil edilən torpaq sahələrinin çoxu varlı ruhanilərin, Məclis vəkillərinin, yüksək vəzifə sahiblərinin mülkiyyətində idi. Elə bu səbəbdən də İİR rəhbərliyi işsizlik problemini həll edə bilmədi.

1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən mövcud quruluşa zidd olan çevrələrə qarşı təqiblərə başlanıldı. Fəalların bir qismi həbs olundu, bəziləri məhv edildi, qalan hissə isə mühacirətə getmək məcburiyyətində qaldı. Lakin müəyyən qurumlar öz fəaliyyətlərini 1983-cü ilin əvvəllərinə qədər, gizli şəkildə də olsa, davam etdirdilər. Tezliklə gizli fəaliyyət göstərən təşkilatlara **"mədəni inqilab"** adı altında müxtəlif siyasi damğalar vuruldu və onlara qarşı aparılan təqiblər daha da genişləndirildi. Bununla yanaşı, 1983-cü ilin əvvəllərinə kimi mədəni təşkilatlar da azad nəşr imkanlarından məhrum edilib təqiblərə məruz qaldılar. Dövlət yerli dillərə yalnız farscanın yanında işlədilməsi şərtilə məhdud hüquqlar versə də, reallıqda qeyri-fars xalqlar məktəblərdə milli ədəbiyyatların belə ana dilində tədrisini həyata keçirmədilər. Əvəzində islam adı altında şovinist ideologiya təbliğ olunmağa başlandı.

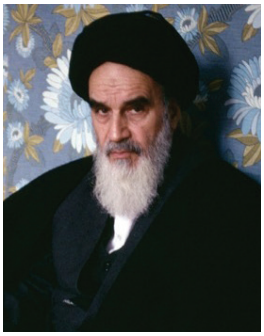

Ayətullah Xomeyni

Hakim ideologiyaya zidd olan çevrələrə qarşı təqiblərə başlanılması İranda respublika hakimiyyətini necə möhkəmləndirə bilərdi?

1984-cü ildə Ayətullah Xomeyninin rəhbərliyi və səyi ilə "təhsilin islamlaşdırılması" haqqında konsepsiya qəbul edildi. Ali və orta təhsil sahəsində mövcud olan bütün dərsliklərin məzmunu formaca dəyişdirilsə də, məzmunca fars millətçiliyinə xidmət göstərirdi. İran prezidenti Haşemi Rəfsəncaninin hakimiyyəti dövründə (1997–2005) qeyri-fars xalqların milli ədəbiyyatlarının məktəbdə ana dilində tədris olunması məsələsi rəsmi formada gündəmə gətirilsə də, bu sahədə konkret bir addım atılmadı.

1. Sizcə, Şəriətmədari 1979-cu il dekabr üsyanı zamanı geri çəkilməsəydi, nə baş verə bilərdi?

2. Cənubi Azərbaycanın İran dövlətində geosiyasi mövqeyinin əhəmiyyətini necə dəyərləndirərdiniz?

3. İran İslam inqilabı dünyada baş verən digər inqilablardan hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi?

4. İran İslam inqilabında Cənubi Azərbaycanın rolu və mövqeyinə dair mənbələr əsasında araşdırma aparın.

5. Şəriətmədarinin fəaliyyətini dövr baxımından qiymətləndirin.

6. İran İslam inqilabının gedişində Xomeyninin rolunu dəyərləndirin.

31 XX ƏSRİN 40–80-ci İLLƏRİNDƏ MƏDƏNİYYƏT

XX əsrin 50–60-cı illərində Azərbaycanın iqtisadiyyatı kimi mədəniyyəti də çox sürətlə inkişaf edirdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra bu inkişaf daha da sürətlənmiş, onlarla tanınmış elm və sənət adamı yaradıcılıq zirvəsinə yüksəlmişdir.

Teatr İnstitutu, "Qobustan" almanaxı, Səməd Vurğun, Yusif Məmmədəliyev, Fərman Salmanov, Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası, Rəsul Rza, "Min bir gecə" baleti, "Arşın mal alan" filmi, Tahir Salahov

Təhsil. Müharibədən sonra Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni və mənəvi inkişafını şərtləndirmişdir. Bu, xüsusən də 70-ci illərdə özünü daha qabarıq göstərdi. Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı üçün, ilk növbədə, xalq maarifi şəbəkəsinin tədris-maddi bazası möhkəmləndirildi. Eləcə də məktəbləri pedaqoji kadrlarla təmin etmək, təlim və tərbiyə sistemini yaxşılaşdırmaq, tədrisin səviyyəsini yüksəltmək üçün əməli tədbirlər həyata keçirildi. 1959-cu ildən icbari səkkizillik təhsil tətbiq olundu. 1966-cı ildən icbari onillik təhsilə keçildi.

Azərbaycanda milli hərbi kadrlar yetişdirilməsini və SSRİ ali hərbi məktəblərinə azərbaycanlı gənclərin daxil olmasını təmin etmək məqsədilə 1971-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə **C.Naxçıvanski adına Respublika orta ixtisaslaşdırılmış internat məktəbi təşkil olundu.** Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycanda ali təhsil daha da inkişaf etdi. Teatr İnstitutu, Xarici Dillər İnstitutu, Naxçıvan, Xankəndi (o vaxt Stepanakert) Pedaqoji institutları, İnşaat Mühəndisləri İnstitutu, Gəncə Texnologiya İnstitutu kimi yeni ali təhsil ocaqları fəaliyyətə başladı. SSRİ-nin mərkəzi ali məktəblərində də Azərbaycan üçün kadrlar hazırlanırdı. Əvvəllər hər il cəmi 40–50 nəfər gənc SSRİ-nin qabaqcıl ali məktəblərinə qəbul edilirdisə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi illərində bu iş daha da genişləndi.

?

Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı məqsədilə nə üçün, ilk növbədə, xalq maarifi şəbəkəsinin tədris-maddi bazasının möhkəmləndirilməsinə diqqət ayrıldı?
SSRİ-nin qabaqcıl ali məktəblərinə tələbə göndərilməsini Azərbaycan hökumətinin müasir dövrdə atdığı hansı addımla müqayisə etmək olar?

Mənbələr əsasında C.Naxçıvanski adına orta ixtisaslaşdırılmış məktəbin keçmişinə və müasir dövrlərinə dair təqdimatlar hazırlayın.

Mədəni-maarif. Mətbuat. Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycanda müharibə zamanı azalmış mədəni-maarif müəssisələrinin şəbəkəsi daha da genişlənmiş, kütləvi kitabxanaların sayı artmışdı. Azərbaycan xalçası və Tətbiqi sənət Muzeyi, Bakıda Ü.Hacıbəylinin, S.Vurğunun, C.Cabbarlının, Bülbülün, Naxçıvanda H.Cavidin ev-muzeyləri, onlarla yeni tarix-diyarşünaslıq muzeyləri təşkil olunmuşdu. Azərbaycanda kütləvi informasiya vasitələri şəbəkəsi inkişaf etməkdə idi.

Üzeyir Hacıbəylinin Şuşada ev-muzeyi

Ölkədə 1946-cı ildə 87 qəzet və jurnal, 1990-cı ildə isə 259 qəzet, jurnal və məcmuə nəşr olunurdu. Bakıda 1969-cu ildən "Qobustan" almanaxı, 1970-ci ildən "Sovet türkologiyası", 1975-ci ildən "Azərbaycan təbiəti" jurnalları çap olunmağa başladı.

Akademik Yusif Məmmədəliyev

Elm. Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycanda elm böyük uğurla inkişaf edirdi. 1950-ci ildən respublikada fizika elminin tərəqqisində yeni mərhələ başladı. Azərbaycanın fizik və riyaziyyatçıları tərəfindən kvant fizikasını və **kosmoqoniyanı**[1] öyrənmək sahəsində vacib işlər aparıldı. Beləliklə, respublikada – qədim **Şamaxıda Sovet İttifaqı üzrə ən böyük astrofizika rəsədxanalarından biri tikildi.**

Bu illərdə alimlər tərəfindən respublikanın enerji ehtiyatları aşkara çıxarılır, onlardan düzgün istifadə olunması şərtləri müəyyənləşdirilirdi. Eləcə də mövcud enerji sistemlərinin səmərələşdirilməsi üsulları işlənib-hazırlanır, neft sənayesi energetikasının mühüm məsələləri öyrənilirdi. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq reaktiv mühərriklər üçün yanacaq istehsalı və yüksək keyfiyyətli dizel yanacaqlarının alınması texnologiyası mənimsənildi. Respublikada kimya elminin inkişafında **Yusif Məmmədəliyevin** çox böyük rolu olmuşdur. Onun yüksəkoktanlı aviasiya benzinləri hazırlamağın yeni üsullarını kəşf etməsi elmə dəyərli töhfə idi.

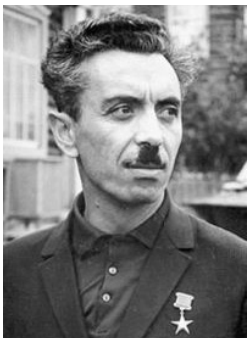

Fərman Salmanov

1970–80-ci illər Azərbaycan elminin inkişafında mühüm dövr kimi səciyələndi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Naxçıvanda Elmi Mərkəzi 1972-ci ildən fəaliyyətə başladı. 1978-ci ildə Bakıda Kosmik Tədqiqatlar Elm-İstehsalat Birliyi yaradıldı. Geologiya-mineralogiya elmləri doktoru **Fərman Salmanovun** rəhbərliyi altında Qərbi Sibirin neft və qaz yataqları kəşf olundu. F.Salmanov təkcə Tümen vilayətində 20-dən çox neft yatağı kəşf etmişdi. Azərbaycan geofizikləri Xəzər dənizinin İrana məxsus şelfində qonşu dövlətin xahişinə əsasən 44 perspektivli neftli-qazlı struktur aşkar etdilər. Azərbaycan astronomlarının elmi işləri bütün dünyada tanınırdı. Beynəlxalq Astronomiya İttifaqının qərarı ilə görkəmli astronom **Nadir İbrahimovun** şərəfinə Mars planeti kraterlərindən birinə "İbrahimov krateri", üç asteroidə "Azərbaycan", "Nizami Gəncəvi" və "ŞAR" (Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası) adı verildi. Alimlər kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığını artırmağın bioloji əsaslarını hazırlamaq sahəsində də mühüm işlər gördülər. **F.A.Məlikovun** rəhbərliyi altında mütəxəssis alimlər tərəfindən yarımzərif yunlu qoyun cinsi – Azərbaycan dağ merinosunun yetişdirilməsi işi başa çatdırıldı.

Müharibə zamanı mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsinin azalmasının səbəbləri nə ola bilərdi? Y.H.Məmmədəliyevin hansı nailiyyətini dünya elminə verilmiş töhfə kimi təqdim etmək olar?

Fərman Salmanovun SSRİ-nin neft sənayesinin inkişafına verdiyi töhfələrlə bağlı araşdırma aparın.

Müharibədən sonrakı illərdə ictimai və humanitar elmlər sahəsində irəliyə doğru ciddi addımlar atılmışdı. Azərbaycan ərazisinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi genişlənirdi. Bu sahədə 1946-cı ildə **Saleh Qazıyevin** başçılığı altında Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılan tədqiqatlar mühüm əhəmiyyətə malik idi. 1947-ci ildən **İsak Cəfərzadənin** rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya dünya əhəmiyyətli Qobustan qayaüstü təsvirlərinin tədqiqinə başlamışdı. 1960-cı ildə Məmmədəli Hüseynov tərəfindən Azıx mağarasının tədqiqinə də start verildi. Respublika tarixçiləri Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsi məqsədilə vacib tədqiqatlar aparırdılar. Belə tarixçilərdən **Ziya Bünyadovu**, **İdeal Nərimanovu**, **Sara Aşurbəylini**, **Mahmud İsmayılovu** və b. sadalamaq olar.

---

[1] ***Kosmoqoniya*** *– elmin bir bölməsi olub, bütün astronomik cisimlərin yaranmasını və inkişafını öyrənir.*

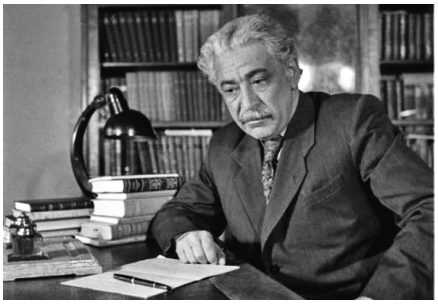
Səməd Vurğun

Ədəbiyyat. Müharibədən sonrakı ilk illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı, əsasən, uğurla inkişaf etmiş, nəsrdə, poeziyada və dramaturgiyada əhəmiyyətli əsərlər yaradılmışdı. 1956-cı ildə S.Vurğunun anadan olmasının 50 illiyi yüksək ehtiramla qeyd olundu. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə birinci olaraq S.Vurğuna "Xalq şairi" adı verildi. 1950-ci illərdə respublikanın mədəni həyatında mühüm hadisələrdən biri də böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin vəfatının 400 illiyinin (1958) qeyd edilməsi oldu. Şairin Bakıda keçirilən yubiley tədbirlərində bütün respublikaların nümayəndələri, həmçinin İran, Türkiyə, Əfqanıstan, İraq və başqa ölkələrdən gəlmiş xarici qonaqlar iştirak etdilər. Füzulinin 400 illiyi Sovet İttifaqında xalqların klassik mədəni irsinin məhəbbətlə qorunmasının və təbliğ edilməsinin parlaq nümunəsinə çevrildi.

Stalinin vəfatından sonra cəmiyyətdə baş vermiş ictimai prosesləri dərindən öyrənib yüksək qiymətləndirən bir çox yazıçılar yeni, aktual əsərlərlə çıxış etdilər. Mirzə İbrahimovun, İsmayıl Şıxlının, İsa Hüseynovun, Həsən Seyidbəylinin, Ənvər Məmmədxanlının əsərlərində, şairlərin poema və silsilə şeirlərində yaddaqalan bədii obrazlar yaradıldı. Bu əsərlərin əksəriyyətində nöqsanlara, cəmiyyətin inkişafına mane olan əngəllərə, əyintilərə qarşı kəskin tənqidi münasibət var idi. Yaradıcı ziyalılar 1960-cı illərdə getdikcə açıq-aşkar dərinləşən ictimai-sosial ədalətsizliyin tənqidi üçün rəmzlərdən, eyhamlardan, başqa xalqların və tarixi dövrlərin mövzularından geniş istifadə edirdilər. Rəsul Rzanın **"Rənglər"** silsiləsi bu baxımdan çox səciyyəvi idi. Xəlil Rza təqiblərə məruz qalsa da, sözünü cəsarətlə və açıq şəkildə deyirdi. Süleyman Rüstəmin **Cənub** mövzusunda yazdığı silsilə şeirlər böyük poetik və siyasi təsir gücünə malik idi.

1970–80-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında da mühüm nailiyyətlər qazanıldı. Xəlil Rza, Məmməd Araz, Fikrət Qoca və b.-nın yaratdığı əsərlər ədəbiyyatı daha da zənginləşdirdi. **Süleyman Rəhimov, İlyas Əfəndiyev, Əzizə Cəfərzadə, Anar** və digər yazıçıların əsərləri oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır.

?

XX əsr Azərbaycan tarix elminin ən böyük nailiyyəti kimi nəyi qiymətləndirmək olar?

Azərbaycan alimlərinin hansı uğurları sizin diqqətinizi daha çox cəlb etdi? Fikrinizi əsaslandırın.

Mövcud problemi eyhamlarla tənqid edən hansı (oxuduğunuz və ya şahidi olduğunuz) epizodları canlandıra bilərsiniz?

Xan Şuşinski

Rəşid Behbudov

Fikrət Əmirov

İncəsənət. Q.Qarayevin 1958-ci ildə yaratdığı "İldırımlı yollarla", Fikrət Əmirovun "Min bir gecə" əsəri balet musiqisinin yeni nailiyyəti oldu. Şəfiqə Axundovanın "Gəlin qayası" operası (1972), Emin Sabitoğlunun "Hicran" musiqili komediyası tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılandı. Xalq musiqiçiləri **Qurban Pirimov, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Sara Qədimova, Şövkət Ələkbərova, Əbülfət Əliyev** və başqalarının ifaçılıq sənəti yüksək səviyyədə idi.

Lütfəli Abdullayev və Nəsibə Zeynalova "Ulduz" filmində

Mahnı janrı sürətlə inkişaf edirdi. Bu janrı **Tofiq Quliyev, Vasif Adıgözəlov, Emin Sabitoğlu, Polad Bülbüloğlu, Elza İbrahimova, Cavanşir Quliyev, Oqtay Rəcəbov və başqaları təmsil edirdilər. Rəşid Behbudov, Zeynəb Xanlarova, Lütfiyar İmanov, Fidan və Xuraman Qasımovalar, Rauf Atakişiyev, Rübabə Muradova, Fərhad Bədəlbəyli, Vaqif Mustafazadə, Habil Əliyev, Ramiz Quliyevin** ifaçılıq sənəti özünəməxsus zəngin koloriti və təkrarsızlığı ilə seçilirdi.

Görkəmli aktyorlar **Hökümə Qurbanova, Ağasadıq Gəraybəyli, Barat Şəkinskaya, İsmayıl Osmanlı, Leyla Bədirbəyli, Möhsün Sənani, Lütfəli Abdullayev, Nəsibə Zeynalova, Məlik Dadaşov, Məmmədrza Şeyxzamanov, Əliağa Ağayev** və onlarla başqaları Azərbaycan səhnəsində yüzlərlə orijinal və parlaq obrazlar yaratmışdılar. Azərbaycan səhnəsinə **Həsən Turabov, Amaliya Pənahova, Səməndər Rzayev, Səyavuş Aslan, Yaşar Nuri, Hacıbaba Bağırov, Hamlet Xanızadə, Əliabbas Qədirov** və başqalarının təmsil etdiyi yeni, istedadlı bir nəsil gəlmişdi.

Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycan kinosunun inkişafında, kollektivinin böyüməsində nəzərəçarpacaq irəliləmələr baş verdi. Azərbaycan kinematoqrafçılarının 1945-ci ildə istehsal etdiyi "Arşın mal alan" filmi nəinki SSRİ-də, hətta bütün dünyada çox böyük müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirildi. Bu filmin yaradıcıları və ifaçıları Dövlət mükafatına layiq görüldülər. 1954–1958-ci illərdə respublikanın kino sənəti tamaşaçılar tərəfindən hərarətlə qarşılanan yeni ən yaxşı filmlərin – "Qızmar günəş altında", "Uzaq sahillərdə", "O olmasın, bu olsun", "Ögey ana" və b. yaradılması ilə əlamətdar olmuşdu. 1970–80-ci illərdə Azərbaycan kinosu yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. "Azərbaycanfilm"in istehsal etdiyi kinofilmlərdə xalqın tarixi keçmişi, yüksək mənəvi dəyərləri, habelə çağdaş ictimai reallıqlar öz əksini tapdı. "Yeddi oğul istərəm", "Nəsimi", "Babək", "İstintaq", "Axırıncı aşırım", "Dədə Qorqud" kimi filmləri buna misal göstərmək olar.

Maral Rəhmanzadə

XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycanın istedadlı fırça ustalarından **Tahir Salahovun, Səttar Bəhlulzadənin, Maral Rəhmanzadənin, Toğrul Nərimanbəyovun** adını çəkmək olar.

Dünya mədəniyyətinin inkişafında Azərbaycan mədəniyyətinin rolunu dəyərləndirin.

Azərbaycan heykəltəraşları böyük nailiyyətləri ilə nəzəri cəlb edirdilər. Belə heykəltəraşlardan **Tokay Məmmədov və Fuad Əbdürrəhmanovu** misal göstərmək olar. F.Əbdürrəhmanov Nizaminin Bakıda və Gəncədə ucaldılmış heykəllərini yaratdı. Nizaminin Gəncədəki abidəsi Dövlət mükafatına layiq görüldü. Bakının mərkəzinin yenidən qurulması həmin illərdə Azərbaycan memarlarının fəaliy-

İndiki Tofiq Bəhramov adına Respublika stadionu

yətinin mühüm sahəsi idi. Müharibədən sonrakı ilk illər bir sıra iri obyektlərin tikintisinin başa çatdırılması ilə əlamətdardır. Hökumət evinin və indiki T.Bəhramov adına Respublika stadionunun inşası buna misal ola bilər. Bakı şəhərinin mərkəzi rayonlarında iri ictimai binalar – Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı, Daxili İşlər Nazirliyinin binası, M.F.Axundzadə adına Dövlət Kütləvi Kitabxanası və s. bu kimi abidələr ucaldıldı.

1946–1970-ci illər Azərbaycan mədəniyyəti quruculuğunda mürəkkəb və ziddiyyətli olsa da, çox mühüm tərəqqi dövrü hesab edilə bilər. Bununla belə, Heydər Əliyevin milli oyanış siyasəti sayəsində təhsil, elm, mətbuat, ədəbiyyat və incəsənətin tərəqqisi üçün münasib imkanlar açıldı. Respublikanın mənəvi sərvətləri, kadr potensialı daha da artdı. Xalqın mədəni irsinin, tarixinin, dilinin öyrənilməsi və təbliği genişləndi.

"Fərəhli haldır ki, respublika teatr tamaşalarının əksəriyyəti müasirlərimizə, həyatımızın ciddi, aktual ictimai və etik problemlərinə həsr olunmuşdur. Müasirlərimizin qaynar həyatını əks etdirən tamaşaların xüsusi cazibə qüvvəsi vardır. Bunlar qoyulmuş problemlərin müasirliyi, aktuallığı ilə tamaşaçı kütlələrini həyəcanlandırır. ...Müasir dramaturgiyanın inkişafı, şübhəsiz, bilavasitə teatrın özündən, onun bədii və estetik səviyyəsindən asılıdır. ...Ən başlıcası isə budur ki, dramaturqlar həmişə xalq həyatının içərisində, nəhəng quruculuq işlərinin qaynağında olmalı, beşilliyin qabaqcılları ilə canlı ünsiyyət bağlamalı, onların daxili aləmini, psixologiyasını dərindən və hərtərəfli öyrənməli, tədqiq etməlidirlər. Səthi müşahidələr əsasında tərtib edilmiş sxemlər üzrə soyuq ürəklə dərin məzmunlu səhnə əsərləri, müasirlərimizin şüuruna və qəlbinə təsir edə bilən əsərlər yaratmaq mümkün deyildir. ..."

"Kommunist" qəzeti, 1 iyun 1974-cü il.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Dövlət Milli Dram Teatrının 100 illik yubiley mərasimində nitqi

(31 may 1974-cü il)

Heydər Əliyev müasir teatrın hansı xüsusiyyətlərini yüksək dəyərləndirmişdir?

1. *Azərbaycanın keçmiş və müasir dövr mədəniyyətini mənbələr əsasında necə dəyərləndirərdiniz?*
2. *Azərbaycanın XX əsrin II yarısı mədəniyyətini öyrənmək üçün hansı mənbələri seçərdiniz?*
3. *XX əsrin II yarısında Azərbaycanın mədəni inkişaf xüsusiyyətlərini tarixi dövrlə necə əlaqələndirmək olar?*
4. *Dövrün görkəmli şəxsiyyətləri haqqında layihələr hazırlayın.*
5. *SSRİ mədəniyyətinin inkişafında Azərbaycan mədəniyyətinin rolu ilə bağlı təqdimat hazırlayın.*
6. *Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə verdiyi töhfələr haqqında araşdırmalar aparıb nəticələri təqdim edin.*

IV. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Sovet quruluşunun obyektiv qanunauyğunluqlar nəticəsində zəifləməsi və SSRİ-nin dağılması Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Ölkə XX yüzilliyin sonunda ikinci dəfə olaraq öz müstəqilliyinə qovuşdu. Bu, Azərbaycan xalqının öz iradəsini cəsarət və mütəşəkkillik nümayiş etdirməklə bildirməsi nəticəsində mümkün oldu.

Erməni qəsbkarlarının və onların havadarlarının başladığı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycanı böyük məhrumiyyətlərlə üzləşdirdi. Mərkəzin bu məsələyə ikili standartlardan yanaşması, ermənilərə açıq-aşkar havadarlıq etməsi xalqın siyasi cəhətdən fəallaşmasına təkan verdi.

Müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən torpaqlarının itirilməsi, soydaşlarının qaçqına və məcburi köçkünə çevrilməsi və s. kimi ciddi problemlərlə üzləşməsi Azərbaycan xalqını daha da mətinləşməyə və birləşməyə vadar etdi.

Xalq mövcud problemləri həll etmək və irəliyə inamla addımlamaq üçün öz xilaskarını Ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsiyyətində gördü. Onun 1993-cü ildə Azərbaycanda hakimiyyətə qayıtması mühüm bir dönüş nöqtəsi oldu. Bu hadisə ölkənin tarixində haqlı olaraq Milli Qurtuluş kimi səciyyələndirilir.

Heydər Əliyevin müdrik rəhbərliyi altında Azərbaycan bir çox problemlərin öhdəsindən uğurla gəlməyə başlayaraq sabitlik və çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu. Azərbaycançılıq dövlətin rəsmi ideologiyasına çevrildi.

Heydər Əliyevin siyasəti onun layiqli siyasi varisi İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrdə də uğurla davam etdirilməkdədir. Bu özünü həm hüquqi və demokratik dövlət quruculuğunda, həm sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində, həm də tarazlaşdırılmış və uzaqgörən xarici siyasətdə parlaq şəkildə göstərir.

Azərbaycan öz Qurucu Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında işıqlı gələcəyə və yeni qələbələrə doğru inamla irəliləməkdədir.

X FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASININ İLK İLLƏRİNDƏ

32 DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASI

XX əsrin sonunda xalqın azadlıq mübarizəsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpasi ilə nəticələndi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı"nı qəbul etdi. Bununla da, Azərbaycan tarixinin Üçüncü Respublika dövrü başlandı.

referendum, boykot, suverenlik, fövqəladə vəziyyət, "Azadlıq Bəyannaməsi", mühafizəkar, beynəlxalq hüquq subyekti

"Azərbaycan Respublikasının milli dövlət kimi inkişaf etməsi indi əsas məsələdir. Bunun üçün Azərbaycan tam müstəqil, azad, demokratik respublika olmalıdır..."

Heydər Əliyevin Nehrəm seçki dairəsi seçiciləri ilə görüşdəki çıxışından. İyul, 1990-cı il
Azərbaycan tarixi: 7 cilddə. VII cild. Bakı, 2008, səh. 279

Müstəqilliyin bərpasına gedən yolda. Heydər Əliyev hələ 7 mart 1991-ci ildə – Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasındakı çıxışında SSRİ-nin saxlanılmasına münasibət bildirilməsi üçün keçiriləcək Ümumittifaq referendumunda iştirakın əleyhinə çıxış etmiş, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcud ola biləcəyini əsaslandırmışdı.

Naxçıvan MR-in Ali Məclisi 1991-ci il martın 14-də SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumda iştirak etməmək haqqında qərar qəbul etdi. Bundan ruhlanan Azərbaycanın demokratik qüvvələri bütövlükdə həmin referendumu boykot etdilər.

SSRİ rəhbərliyinin yarıtmaz siyasəti, xüsusən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qərəzli mövqeyi, həmçinin həyat səviyyəsinin getdikcə aşağı düşməsi müstəqillik ideyalarının respublika əhalisi arasında daha çox yayılmasına səbəb oldu.

SSRİ rəhbərliyinin siyasətinin yarıtmazlığını nədə görürsünüz?

"Mən yeni İttifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin, heç bir şərt qoymadan, tam əleyhinəyəm... Azərbaycanın tam istiqlaliyyət, azadlıq, iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməsinin tərəfdarıyam... Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərmək üçün bütün imkanlara malikdir".

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il 7 mart tarixli sessiyasındakı çıxışından

Azərbaycan tarixi: 7 cilddə. VII cild. Bakı, 2008, səh. 280

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk bayrağından fərqi nədədir?

Həmin dövrdə Heydər Əliyev sovet imperiyasını qorumağa çalışan qüvvələrə, xüsusən SSRİ və respublika rəhbərliyinə öz etirazını bildirməkdən çəkinmir, çıxışlarında Azərbaycanın müstəqil

dövlət ola biləcəyini əsaslandırırdı. Xalqın azadlıq mübarizəsinə rəhbərliyi Heydər Əliyev, parlamentdə müxalifətə rəhbərliyi isə "demokratik blok"un üzvləri həyata keçirirdi.

Dağılmaqda olan SSRİ-nin mühafizəkar liderləri 1991-ci ilin avqustunda ölkə başçısı Qorbaçovu hakimiyyətdən kənarlaşdıraraq **Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi** yaratdılar. Lakin Rusiyada demokratik qüvvələr dövlət çevrilişinin qarşısını aldılar. Azərbaycanın da hər yerində mühafizəkarlara qarşı mitinqlər başladı. Avqustun 22-də fövqəladə vəziyyətin hökm sürməsinə (bu zaman bir çox demokratik hüquqlar məhdudlaşdırılır, eyni zamanda kütləvi aksiyalar keçirilməsinə icazə verilmirdi) baxmayaraq, Bakının Nizami meydanında mitinq keçirildi və zorla dağıdıldı. Növbəti gün AXC binasının qarşısındakı mitinqə də amansızlıqla son qoyuldu. Lakin xalqın qəzəbi gündən-günə artmaqda idi. Belə ki avqustun 25–27-də Bakının "Azadlıq" meydanında bir milyona yaxın adamın iştirakı ilə mitinqlər keçirildi. Respublikanın başqa yerlərində, o cümlədən Naxçıvanda da izdihamlı çıxışlar oldu. Bu kütləvi aksiyalarda respublikadakı fövqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi, DQMV-də Azərbaycanın suveren hüquqlarının təmin olunması kimi cəsarətli tələblər irəli sürüldü. Nəhayət, xalqın tələbi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənkənar sessiyası çağırıldı. 1991-ci il avqustun 30-u keçirilən bu sessiyada Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında Bəyannamə qəbul edildi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında sənədin qəbul olunmasının tarixi əhəmiyyəti nədə idi? ?

"Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Bəyannaməsi

Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycan xalqının ali dövlət mənafelərini rəhbər tutaraq və onun iradəsini ifadə edərək,

1918-ci ildən 1920-ci ilədək Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış müstəqil dövlət kimi mövcud olduğunu qeyd edərək,

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikasının suverenliyi haqqında və Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında Konstitusiya qanunlarına əsaslanaraq,

Azərbaycan xalqının müqəddəratı və azad inkişafının təmin olunması üçün öz məsuliyyətini dərk edərək,

Milli mənsubiyyətindən və dini etiqadından asılı olmadan Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarının beynəlxalq aktlarda nəzərdə tutulmuş bütün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına təminat verərək,

Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyü üçün təhlükəni aradan qaldırmağa çalışaraq Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini və dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etmək kimi müqəddəs borcu rəhbər tutaraq,

Respublikanın bütün vətənpərvər qüvvələrinin sıx birləşməsinin zəruriliyini dərk edərək,

Azərbaycan Respublikasının və onun xalqının mənafeyinə zidd olmayan beynəlxalq paktları, konvensiyaları və başqa sənədləri qəbul edərək, SSR İttifaqına daxil olan bütün respublikalarla dostluq münasibətlərini bundan sonra da saxlamağı arzu edərək, beynəlxalq birliyin üzvü olan dövlətlərlə bərabərhüquqlu münasibətlər yaratmağa hazır olduğunu bildirərək,

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində, digər beynəlxalq hüquq paktlarında və konvensiyalarında təsbit edilmiş prinsiplərə müvafiq surətdə beynəlxalq birliyin üzvü olan dövlətlər və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən tanınmasına ümid bəsləyərək Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa olunduğunu elan edir".

Qətiyyətin təntənəsi. Bakı, 1995, səh. 176–177

Sizcə, Azərbaycanı 1991-ci ilin avqustundan etibarən müstəqil dövlət hesab etmək olarmı? ?

Dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizənin genişlənməsi. Bundan sonra respublikada dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə daha da genişləndi. Sentyabrın 14-də Azərbaycan Kommunist Partiyası fövqəladə qurultay keçirərək buraxıldığını elan etdi.

Bu hadisə ilə bağlı Heydər Əliyev öz çıxışında demişdir: *"Biz artıq Sovet imperiyasının, Kommunist Partiyasının dağılmasının şahidiyik... Bizim respublikamızın, Azərbaycan xalqının vəziyyəti daha çətin, daha ağırdır. Bunun əsas səbəbi respublikada hökm sürən Azərbaycan Kommunist Partiyasının diktatura rejiminin mürtəce siyasəti və buraxdığı kobud, bağışlanılmaz səhvləridir".* 1991-ci il sentyabrın 3-də Heydər Əliyev xalqın israrlı tələbi ilə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildi.

? *AKP-nin buraxılması nə ilə izah oluna bilər?*

Heydər Əliyevin sözlərini AKP-nin fəaliyyətinə verilən qiymət baxımından dəyərləndirin.

1991-ci il oktyabrın 3-də – ölkə prezidenti ilə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi liderlərinin görüşündə Milli Şuranın yaradılması haqqında razılaşma əldə edildi. Azərbaycan xalqının müstəqilliyə yönəlmiş səyi qanuni sonluqla nəticələndi və 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı" yekdilliklə qəbul edildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezident Administrasiyasının binası

Konstitusiya Aktında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan dövləti müstəqil, unitar və dünyəvi dövlətdir. SSRİ-nin Azərbaycan ərazisindəki bütün daşınar və daşınmaz mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının mülkiyyəti hesab olunur. Siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını öz tarixi və milli ənənələrinə, ümumbəşəri dəyərlərə uyğun inkişaf etdirmək Azərbaycan xalqının inkaredilməz və bölünməz hüququdur. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarda yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir. **Siyasi hakimiyyət xalqa məxsusdur**, suveren hakimiyyət parlament, ali icra orqanı və məhkəmələr, ümumi, birbaşa, gizli, bərabər səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə həyata keçirilir. Respublikanın ərazisi və sərhədləri toxunulmazdır. Təbii ehtiyatlar Azərbaycan Respublikasına məxsusdur. İqtisadi fəaliyyət bazar münasibətlərinə və azad sahibkarlığa əsaslanır. Qanunla müəyyənləşdirilmiş hallardan başqa məcburi əmək qadağandır. Zəhmətkeşlərin qanunla tənzimlənən tətil hüquqları vardır. Konstitusiya Aktında vətəndaşların seçib-seçilmək, siyasi partiya və birliklər yaratmaq hüququ, respublikanı müdafiə etmək, öz gəlirlərinə müvafiq olaraq vergillər ödəmək, qanunlara danışıqsız əməl etmək vəzifələri və s. təsbit olunurdu.

Buna baxmayaraq, o dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyi imperiyanın dağılacağına inamsızlıq nümayiş etdirərək respublikanın müstəqilliyinin referendumla təsdiq edilməsini ləngidirdi.

Müstəqilliyin hüquqi cəhətdən möhkəmlənməsi. 1991-ci il dekabrın 8-də Belarusun Brest şəhəri yaxınlığında Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus rəhbərləri **Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)** yaradılması haqqında müqavilə bağladılar. Bununla da, SSRİ beynəlxalq hüquq subyekti kimi tarix səhnəsindən silindi.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gerbi

Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsində daha bir həlledici addım dekabrın 29-da atıldı. Həmin gün keçirilən referendum bülleteninə "Siz "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qəbul etdiyi Konstitusiya Aktına tərəfdarsınızmı?" sualı yazılmışdı. Azərbaycan xalqı verilmiş suala yekdilliklə müsbət cavab verərək dövlət müstəqilliyinə tərəfdar olduğunu bildirdi.

Niyə referendumun keçirilməsi müstəqilliyin əldə edilməsində həlledici addım hesab olunur? ?

Milli Məclis 1992-ci il mayın 27-də musiqisini Üzeyir Hacıbəylinin, sözlərini Əhməd Cavadın yazdığı "Azərbaycan marşı"nı Dövlət Himni kimi qəbul etdi. 1993-cü il fevralın 23-də isə Dövlət Gerbi təsdiq olundu.

Beləliklə, Azərbaycan xalqı yaranmış tarixi şəraitdən düzgün və uğurla istifadə edərək XX əsrdə ikinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini elan etdi.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin binası

1. *1991-ci ilin mart və dekabr aylarında keçirilmiş referendumların nəticələrindəki fərqi necə izah edə bilərsiniz?*
2. *Heydər Əliyev Naxçıvanda olarkən müstəqilliyin əldə edilməsi yolunda hansı ciddi addımları atmışdır?*
3. *30 avqust və 18 oktyabr 1991-ci il tarixli sənədləri müqayisə edib oxşar, fərqli cəhətlərini göstərin.*
4. *Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsindəki rolu barədə təqdimat hazırlayın.*
5. *Sizcə, 1991-ci ildə elan edilmiş Azərbaycan Respublikası nəyə görə ölkənin tarixində Üçüncü Respublika hesab olunur?*
6. *Azərbaycanın müstəqil dövlət olmasının ölkə və xalq üçün faydalarını göstərin.*
7. *1918-ci ildə qəbul olunmuş "İstiqlal Bəyannaməsi" ilə 1991-ci il 30 avqust "Azadlıq Bəyannamə"sini müqayisə edin.*

33 BİRİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ

Qarabağ Azərbaycanın əzəli və ayrılmaz parçasıdır. Ermənilər onun dağlıq hissəsində 1923-cü ildə sovet rəhbərliyi tərəfindən yaradılmış muxtar qurumu daima Azərbaycandan ayırmağa çalışmışlar. 1980-ci illərin sonlarında onların mövcud olan şəraitdən istifadə edərək fəallaşması Dağlıq Qarabağın və ətraf rayonların müvəqqəti olaraq itirilməsi ilə nəticələndi.

muxtariyyət[1], Minsk qrupu, anklav, "Azadlığı Müdafiə Aktı", Horadiz, atəşkəs

Qarabağ münaqişəsi. Ermənilər əvvəl sovet, sonra Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyindən istifadə edərək Dağlıq Qarabağdakı fitnəkar əməllərini genişləndirdilər. Azərbaycanlılar sıxışdırılır və qovularaq ərazidən çıxarılırdı. 1991-ci ilin sentyabrında ermənilər tərəfindən qeyri-qanuni qurumun – Dağlıq Qarabağ Respublikasının yaradıldığı elan edildi. Bu qanunsuz əmələ cavab olaraq Azərbaycan Respublikası həmin il noyabrın 26-da DQMV-nin statusunu ləğv etdi.

? *DQMV nə zaman və necə yaradılmışdı?*

SSRİ-nin dağılmaqda olduğu bir vaxtda onlar öz havadarlarına və uzun müddətdən bəri hazırlaşdıqlarına güvənərək hərəkətə keçdilər. Düşmənin müvəffəqiyyətinin bir səbəbi də Azərbaycanda ordu quruculuğuna ciddi şəkildə başlanılmaması idi. Ermənilərin törətdiyi silahlı təxribatlara əhali arasından çıxan könüllülər və Azərbaycan milisi (polisin əvvəlki adı) cavab verməli olurdu.

Azərbaycanda mövcud olan demokratik qüvvələrin təzyiqi 1991-ci il sentyabrın 5-də Müdafiə Nazirliyinin təşkil edilməsi, oktyabrın 9-da isə Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələri haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Noyabrın 19-da 22 rayon və şəhərdə özünümüdafiə batalyonlarının yaradılması qərara alındı. Lakin qat-qat yaxşı silahlanmış və təlim görmüş düşmənə qarşı bu dəstələrlə mübarizə aparmaq çox çətin idi.

Müharibənin ilk illəri. Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrinə ermənilər tərəfindən hücumlar genişləndirildi. 1992-ci ilin əvvəllərində Kərkicahan qəsəbəsi, Qeybalı, Malıbəyli, Aşağı Quşçular və Yuxarı Quşçular kəndləri işğal edildi.

Şuşanın mühasirəsini yarmaq üçün yanvarın sonlarında Azərbaycan ordusu "Daşaltı" əməliyyatı keçirdi. Lakin düzgün rabitə qurulmaması səbəbindən əməliyyat uğursuzluqla nəticələndi. Fevralın ortalarında düşmən Qaradağlı kəndini ələ keçirdi. Kəndin müdafiəçilərinə və dinc sakinlərə vəhşicəsinə divan tutuldu. Fevralın sonunda isə Xocalı soyqırımı törədildi.

Azərbaycan dövləti Dağlıq Qarabağ münaqişəsini ATƏM-də müzakirəyə çıxardı. Münaqişənin həlli üçün yaradılan Minsk qrupu fəaliyyət göstərsə də, Dağlıq Qarabağdakı ərazilər bir-birinin ardınca ermənilər tərəfindən işğal edilirdi. 1992-ci il mayın 8-də Ermənistan Şuşa şəhərinin tutulması ilə Dağlıq Qarabağın, demək olar ki, bütün ərazisini ələ keçirmiş oldu. Bir neçə gün sonra Laçın rayonunun işğalı ilə Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında birbaşa əlaqə yaradıldı.

---

[1] ***Muxtariyyət*** *– daxili qanunvericilik və idarəetmə işlərində sərbəstolma hüququ; özünüidarə*

Şərti işarələr:

- Paytaxtlar
- Şəhərlər
- Digər yaşayış məntəqələri
- Keçmiş DQMV-nin inzibati sərhədləri
- İşğal olunmuş ərazilər – 17 000 km²
- Təcavüz nəticəsində işləməyən Bakı–Yevlax–Naxçıvan şose yolları
- Təcavüz nəticəsində işləməyən Bakı–Culfa dəmir yolu
- Qaçqın və məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşdığı rayonlar
- Çadır düşərgələri
- Soyqırımı törədilən ərazilər

Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı apardığı deportasiya, etnik təmizləmə, soyqırımı siyasəti və hərbi təcavüzün nəticələri (1988–1994)

Ölkədə ordu quruculuğu prosesi də davam etməkdə idi. Fevralın 20-də Azərbaycan **aviaeskadrilyası**[2] yaradıldı. Həmin gün **Hərbi hava qüvvələri günü** elan edildi. Keçmiş SSRİ-nin Xəzər donanmasının qüvvə və vəsaitinin 25 faizi Azərbaycan Respublikasının sərəncamına keçdi.

Martın 25-də Azərbaycan Respublikasının o dövr üçün ən yüksək fərqlənmə dərəcəsi olan **"Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adı müəyyən olundu.** İyunun 5-də Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin 11 əməkdaşı göstərdiyi şəxsi igidlik və şücaətə görə ölümlərindən sonra bu fəxri ada layiq görüldülər.

"Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adını ilk alanlardan biri – Mikayıl Əhmədiyyə oğlu Cəbrayılov haqqında araşdırma aparın.

1992-ci ilin yay aylarında Azərbaycan Ordusu bir sıra müvəffəqiyyətlər əldə etdi. İyul-avqust aylarında Ağdərə rayonu, demək olar ki, azad olundu. Goranboyun düşmən tərəfindən tutulmuş torpaqları geri alındı. Avqustun əvvəllərində Ermənistanın Azərbaycan (Gədəbəy rayonunda) ərazisindəki **anklavı**[3] – Başkənd düşməndən təmizləndi.

ABŞ konqresi erməni lobbisinin təzyiqi ilə 1992-ci ilin oktyabrında "Azadlığı Müdafiə Aktı"na 907-ci əlavəni qəbul etdi. Bu sənədə əsasən, Azərbaycan guya Ermənistanı blokadada saxlamaqda təqsirləndirilir, respublikaya dövlət səviyyəsində hər cür, hətta humanitar yardımın göstərilməsinə belə ciddi məhdudiyyətlər qoyulurdu.

[2] ***Aviaeskadrilya*** *– bir neçə təyyarə dəstəsindən ibarət olan hərbi aviasiya*

[3] ***Anklav*** *– bir dövlətin, yaxud bir neçə dövlətin quru əraziləri ilə tam əhatə olunmuş ərazisinin bir hissəsi*

Azərbaycan Ordusunun uğurları ermənilərin havadarlarını daha da fəallaşdırdı. 1992-ci ilin sonları – 1993-cü ilin əvvəllərində Azərbaycan Silahlı qüvvələri ağır döyüşlərə girməli oldu və bir sıra uğursuzluqlarla üzləşdi. 1993-cü ilin əvvəllərində Rusiya Azərbaycana bildirdi ki, o ya rus ordusuna güvənib MDB-yə daxil olmalı, ya da yalnız özünə arxalanmalıdır. Azərbaycan Rusiyanın ultimativ təklifi ilə razılaşmadı.

Azərbaycan Respublikasının Daxili Qoşunlarının bir qrup hərbçisi. Füzuli rayonu, 1993-cü il

1993-cü il fevralın əvvəllərində ermənilər Rusiyanın 7-ci ordusunun 128-ci motoatıcı alayının və muzdluların, əsasən də kazakların iştirakı ilə Ağdərə bölgəsinə hücuma keçdilər. Düşmənin uğurlarında Azərbaycan Ordusundakı bəzi səriştəsizlik, hətta xəyanət hallarının da rolu var idi. Ermənistan Azərbaycana qarşı müharibə aparsa da, silahlı əməliyyatların yalnız Dağlıq Qarabağ ermənləri tərəfindən aparıldığını iddia edirdi. Hücuma məruz qalan Kəlbəcər aprelin 3-də işğal olundu. Minlərlə adam əsir alındı və görünməmiş vəhşiliklərə məruz qaldı.

Rusiya öz qoşununu Azərbaycandan, digər keçmiş sovet respublikalarında olduğu kimi, mərhələlərlə yox, tezliklə çıxardı. Bu zaman Azərbaycana çatmalı olan silahın xeyli hissəsi ermənilərin əlinə keçdi.

Rusiya qoşunlarının başqa respublikalarla müqayisədə Azərbaycandan daha tez çıxarılmasının müsbət və mənfi tərəflərini araşdırmağa çalışın.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası 30 aprel 1993-cü ildə qəbul etməyə məcbur olduğu 822 saylı qətnamə ilə Kəlbəcər rayonunun işğalından narahatlığını ifadə etdi.

Respublikadakı siyasi böhran, Surət Hüseynovun hərbi qiyamı və ən əsası, ermənilərin cəzasız qalması düşmənə iyun ayının əvvəllərində güclü hücuma keçməyə imkan verdi. **İyul ayında Ağdam, avqustda Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, oktyabrın sonlarında isə Zəngilan rayonları işğala məruz qaldı.**

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə bağlı olan **853, 874, 884 saylı qətnamələr** qəbul etdi.

Həmin sənədlərdə ermənilərin işğal olunmuş ərazilərdən dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb edilsə də, Ermənistan müxtəlif bəhanələrlə bu tələbləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırır.

?

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası hansı Azərbaycan rayonlarının işğalı ilə bağlı qətnamələr qəbul etmişdir?

Müharibənin gedişində dönüş. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyun ayında respublikanın rəhbərliyinə qayıdışı ordu quruculuğunda da ciddi nəticələrə gətirib çıxardı. Nizamsız hərbi hissələr ləğv edildi, güclü nizami ordu yaradılması prosesi başladı. 1993-cü il noyabrın 2-də Heydər Əliyev televiziya və radio ilə müraciət edərək xalqı düşmənə qarşı birləşməyə və mübarizəyə qalxmağa səslədi. Xalq öz rəhbərinin çağırışına səs verdi. Tez bir zamanda könüllülərdən ibarət taborlar yaradıldı və cəbhəyə göndərildi. Əfqanıstanda xidmətdə olmuş keçmiş döyüşçülər Prezidentə müraciət etdikdən sonra onlardan ibarət hərbi hissə yaradıldı.

1993-cü ilin noyabrında Ali Sovet Müdafiə haqqında qanun qəbul etdi. Prezident şəxsən cəbhə bölgələrində olub konkret tədbirlər müəyyənləşdirdi.

Həmin il noyabrın ortalarında Azərbaycan Ordusu artıq cəbhələrdə ermənilərin hücumlarına ciddi müqavimət göstərə bilirdi. Dekabrın ortalarında Azərbaycan əsgərləri Beyləqan istiqamətində böyük qəhrəmanlıq nümayiş etdirdilər. **Akif Xanəliyev** bir döyüşdə 50-yə qədər düşmən əsgə-

rini məhv etdi, **Etibar İsmayılov** döyüşçü yoldaşlarını xilas edərək özünü düşmən tankının altına atdı və onu partlatdı. Ölümündən sonra o, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görüldü.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gedişində təkcə azərbaycanlılar deyil, digər millətlərdən olan bir çox Azərbaycan vətəndaşı da qəhrəmanlıq göstərmişdir. Onların arasından ölümlərindən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüş **İsgəndər Aznaurovun, Yuri Kovalyovun, Albert Aqarunovun** və başqalarının adlarını çəkmək olar.

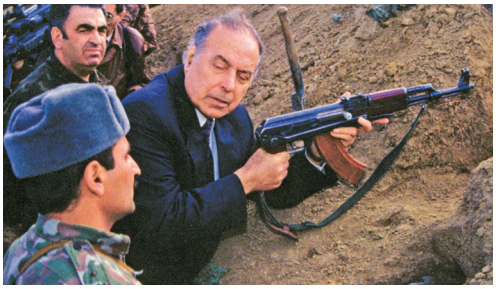

Heydər Əliyev respublikanın cənub-qərb bölgəsindəki döyüş mövqelərindən birində

"...Məlumdur ki, indi respublikamız öz ağır, demək olar, faciəli dövrünü yaşayır. Ölkə ağır sosial-iqtisadi böhran içərisindədir. Erməni silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın bir qismi işğal olunmuş, bir milyondan çox vətəndaşımız qaçqın vəziyyətindədir. Belə bir dövrdə daha ciddi, sərt tədbirlər görmək lazımdır ki, respublika bu ağır vəziyyətdən çıxa bilsin. İndi əsas vəzifə respublikanın etibarlı müdafiə edilməsi və qaçqın düşmüş vətəndaşlarımızın yaşayışının lazımi səviyyədə təmin olunmasıdır. Bunlar bu günün vəzifələridir. Gələcəkdə isə respublikamızın işğal edilmiş torpaqları geri qaytarılmalı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edilməli, Azərbaycan dövləti bütün torpaqlarının, bütün sərvətlərinin sahibi olmalıdır..."

Heydər Əliyevin cəbhəyanı bölgəyə – İmişli, Füzuli, Beyləqan, Şəmkir, Ağcabədi rayonlarına səfəri zamanı çıxışından. Dekabr, 1993-cü il
Böyük Liderin 90 anı. Bakı, 2013, səh. 24

1994-cü il yanvarın 5-də Azərbaycan Ordusu Füzuli rayonundakı mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan Horadiz qəsəbəsini və 22 kəndi azad etdi. Hücum genişləndirildi, Cəbrayıl rayonunun bir hissəsi, Kəlbəcər rayonunun bir sıra yaşayış məntəqələri düşməndən təmizləndi. Döyüşlərdə düşmən 4 min əsgər və zabit itirdi.

Nüfuzlu imperiyapərəst qüvvələr ermənilərə köməklərini daha da artırdılar. Lakin Azərbaycan silahlı qüvvələri düşmənin bütün cəbhələrdəki hücumlarına sinə gərə bildi.

Azərbaycan öz suverenliyinə hörmət çərçivəsində Rusiyanın münaqişəni həll etmək səylərinə də sayğı ilə yanaşdı. Azərbaycan Respublikası 1994-cü il mayın 8-də münaqişədə iştirak edən tərəflərin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmalarının niyyətini təsdiq edən Bişkek protokolunu imzaladı. 1994-cü il mayın 12-də cəbhə xəttində atəşkəs əldə edildi.

Ölkə ərazisinin 20 faizi düşmən tapdağı altındadır. Elan edilməmiş müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid, 5 min nəfər əlil olub, 100 min nəfər yaralanıb. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyonu keçib.

1. *"Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adına ilk olaraq layiq görülmüş ölkə vətəndaşlarının məhz daxili işlər orqanlarının əməkdaşı olmasını nə ilə izah edə bilərsiniz?*
2. *BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı müvafiq qətnamələrinin yerinə yetirilməməsi, sizcə, nə ilə bağlıdır?*
3. *Cəbhələrdə 1993–1994-cü illərdəki ciddi dönüş, ilk növbədə, kimin adı ilə əlaqələndirilə bilər?*
4. *Atəşkəsin imzalanmasının Azərbaycan Respublikası üçün müsbət tərəfi nə idi?*
5. *1994-cü ilin əvvəllərində azad edilmiş Azərbaycan ərazilərini xəritədə müəyyənləşdirin.*

34 XOCALI SOYQIRIMI

Öz tarixində dəfələrlə ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalan Azərbaycan xalqı 1992-ci ilin fevralında Xocalıda növbəti faciə ilə üzləşdi. Bu zaman əsrin ən dəhşətli hadisələrindən biri baş verdi və ölkənin tarixinə qara hərflərlə yazıldı.

Xocalı soyqırımı (genosid), repressiya, stereotip, "Xocalıya ədalət" kampaniyası

Xocalı soyqırımının səbəbləri. Xocalı Xankəndindən 10 kilometr şimal-şərqdə, Ağdam-Şuşa və Əsgəran-Xankəndi yollarının üzərində yerləşir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk günlərindən etibarən Xocalı diqqət mərkəzində idi. Ermənistanda repressiyaya məruz qalaraq öz doğma torpaqlarından qovulan 1500 azərbaycanlı və Fərqanədən (Özbəkistandan) gəlmiş 495 Axıska türkü məhz Xocalıda məskunlaşmışdı. Həmin dövrdə Xocalıya qayğı göstərilirdi. Hələ 1988-ci ilin oktyabrında Azərbaycan hökuməti Xocalının sosial inkişafına dair xüsusi qərar qəbul etmişdi. Həmin qərara görə, respublikanın müxtəlif rayonlarından Xocalıya tikinti materialları, işçi qüvvəsi göndərilir, şəhər sürətlə tikilir və genişlənirdi. Xankəndindən qovulan 18 min azərbaycanlının da bir qismi Xocalıya pənah gətirmişdi. Ermənistan tərəfindən işğal olunmazdan əvvəl bu şəhərin əhalisinin sayı 7000 nəfərə çatmışdı. Ermənilər Xocalı aeroportu vasitəsilə Xankəndinə hərbi sursat daşıyırdılar. Bunun qarşısını tədricən alan Xocalı polisi fədakarlıq edərək sərnişin reyslərindən başqa heç bir yük təyyarəsinin həmin aeroporta enməsinə yol vermirdi.

Ermənilərin Xocalını əsas hədəflərdən biri kimi seçməsi təsadüfi deyildi.

Düşmən Xocalını işğal etməklə bir sıra məqsədlər güdürdü:

1. Dağlıq Qarabağ regionunun digər şəhərlərini ələ keçirmək üçün strateji üstünlük qazanmaq;
2. Regionda yeganə mülki hava limanına malik olan mühüm kommunikasiya mərkəzini ələ keçirmək;
3. Xocalıda törədilən soyqırımı ilə psixoloji üstünlük əldə etmək və azərbaycanlıların iradəsini qırmaq;
4. Xocalıda və ətraf ərazilərdə olan tarixi izlər onların ərazi iddialarını puça çıxartdığı üçün bu şəhəri yer üzündən silmək.

Xocalı soyqırımının törədilməsi. 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə güclü artilleriya atəşindən sonra SSRİ dövründə Xankəndi şəhərində yerləşdirilmiş 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələri və yarımhərbi birləşmələr şəhəri ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdilər. Hücum başladıqdan sonra şəhərdə qalan 2500-ə yaxın əhali azərbaycanlıların nəzarətində olan ən yaxın məkana çatmaq məqsədilə buranı tərk etməyə çalışdı. Lakin insanların ümidi boşa çıxdı. Şəhəri tərk edənlər pusquya salındılar, Naxçıvanlı və Pircamal kəndləri yaxınlığında erməni hərbi postları tərəfindən ya atəşə tutularaq qətlə yetirildilər, ya da əsir götürüldülər.

? *Rusiya silahlı qüvvələrinin Xocalı faciəsində iştirakı nəyə görə yolverilməz idi?*

Düşmən Xocalı soyqırımını törətməklə 613 nəfəri qətlə yetirdi; o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın, 70 yaşlı, 8 ailə tamamilə məhv edildi; 25 uşağın hər iki valideyni, 130 uşağın isə bir

Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə həsr olunmuş abidə

valideyni öldürüldü. Həmçinin 487 nəfər yaralandı, 1275 nəfər girov götürüldü, 150 nəfər isə itkin düşdü. Yalnız çox az sayda insan Azərbaycanın nəzarətində olan Ağdam şəhərinə çata bildi.

Xocalıda mülki əhalinin bilərəkdən, zorakılıqla qətlə yetirilməsini çoxsaylı faktlar sübut edir. Məsələn, həmin gün əhalinin xilas olmaq istəyən xeyli hissəsinin ərazidən çıxış yollarında əvvəlcədən hazırlanmış xüsusi pusqularda məhv edilməsi bunlardan biridir.

Xocalıda baş vermiş faciə nəyə görə soyqırımı kimi qiymətləndirilməlidir? ?

Xocalı soyqırımının törədilməsinə işğalçı ölkə olan Ermənistanın rəhbərləri də xeyir-dua vermişdilər. Məsələn, 1992-ci ildə L.Ter-Petrosyan erməni ordusuna müraciətində demişdi: *"Siz ermənilər düşməni öldürərkən ürəyiyumşaqlıq göstərməməlisiniz. Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıları qırıb qurtarana və orada öz sivilizasiyamızı bərqərar edənə qədər sizin düşmənə yazığınız gəlməməlidir".* Keçmiş Ermənistan prezidenti S.Sarkisyan Xocalı soyqırımını törədən qüvvələrə başçılıq edənlərdən, onları təşkilatlandıranlardan biri olub və soyqırımında bilavasitə iştirak edib. Onun Tomas de Vaalın "Qara bağ" kitabında verilən fikirləri erməniləri ifşa edir: *"Xocalıya qədər azərbaycanlılar elə bilirdilər ki, bizimlə zarafat etmək olar, onlar elə fikirləşirdilər ki, ermənilər dinc əhaliyə əl qaldırmazlar. Biz o* ***stereotipi***[1] *sındırdıq".*

Xocalının düşmən tərəfindən işğal olunması zamanı böyük şücaət göstərərək şəhid olmuş bir sıra igid vətən oğulları Azərbaycanın Milli Qəhrəman fəxri adına layiq görülmüşlər. Bunların arasında Xocalı aeroportunun komendantı **Əlif Hacıyevin**, Xocalı ərazi özünümüdafiə batalyonunun komandiri **Tofiq Hüseynovun**, rota komandiri **Aqil Quliyevin**, silahlı dəstəyə başçılıq etmiş **Ələsgər Novruzovun** adlarını çəkmək olar. Xocalı soyqırımı zamanı dinc əhalinin xilas edilməsində fərqlənmiş və şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş **Hikmət Nəzərli**, **Füzuli Rüstəmov**, **Canbulaq Rzayev**, **Araz Səlimov** da ölümlərindən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adını aldılar.

Xocalı həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında Azərbaycanın Milli qəhrəmanı **Çingiz Mustafayevin** çəkdiyi videolentlərin rolu əvəzsizdir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Xocalı hadisəsi ilə bağlı demişdir: *"Xocalı soyqırımı XX əsrin ən böyük insan faciələrindən biridir. Xocalıda misligörünməmiş qəddarlıqla törədilmiş bu insan qırğınının Yer kürəsinin hər hansı bir guşəsində baş verməsinin qarşısını almaq üçün Xocalı soyqırımı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə hərtərəfli çatdırılmalı və humanizm ideallarına sədaqət nümayiş etdirən bütün insanların bu faciəyə öz qəti, birmənalı mövqelərini bildirmələri üçün ciddi və məqsədyönlü iş aparılmalıdır".*

---

[1] ***Stereotip*** *– eynilik, şablon*

Şərti işarələr:

Qalalar | İnzibati vahidlər | Yollar

Xocalı rayonu

Tofiq Hüseynov Xocalı şəhərində dünyaya gəlmişdi. O, Qarabağ uğrunda döyüşlər zamanı Xocalı ərazi özünümüdafiə batalyonunun təşkilatçılarından biri və komandiri olmuşdu. Rayonda onu “Mixaylo” ləqəbi ilə tanıyırdılar. Müxtəlif döyüşlərdə dəfələrlə fərqlənən Tofiq Hüseynov son qəhrəmanlığını Xocalının düşmən tərəfindən tutulması zamanı göstərdi. O, qeyri-bərabər döyüşdə son gülləsinədək vuruşdu, əsir düşməmək üçün qumbaranı partladaraq özü ilə bərabər ona yaxın erməni yaraqlısını da məhv etdi.

Tofiq Mirsiyab oğlu Hüseynov ölümündən sonra “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” adına layiq görüldü.

Xocalı faciəsinə qiymət verilməsi. Məhz Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtmasından sonra Xocalı soyqırımına ciddi siyasi, hüquqi qiymət verilmişdir. Milli Məclis onun təşəbbüsü ilə 1994-cü ildə "Xocalı soyqırımı günü haqqında" qərar qəbul etmişdir. Həmin sənəddə hadisənin səbəbləri, günahkarları ətraflı şəkildə göstərilmişdir. Ulu öndərin 25 fevral 1997-ci il tarixli sərəncamı ilə hər il fevral ayının 26-sı saat 17.00-da Azərbaycan Respublikasının ərazisində Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan edilir.

Leyla Əliyeva
"Xocalıya ədalət" kampaniyasının təqdimatında çıxış edərkən

Xocalı faciəsinin soyqırımı kimi dəyərləndirilməsi və dünya ictimaiyyətinə təqdim edilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirir. Bununla bağlı Heydər Əliyev Fondu, xüsusən onun prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti də xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

2008-ci ildə Heydər Əliyev fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə "Xocalıya ədalət" beynəlxalq maarifləndirmə kampaniyasına start verilmişdir.

Kampaniya Xocalı soyqırımının dünya ölkələri tərəfindən tanınması, erməni cinayətkarlarının məsuliyyətə cəlb olunması, həmçinin Xocalı soyqırımı qurbanlarının yad edilməsi, onların xatirəsinin əbədiləşdirilməsi və sağ qalmış ailələrə dəstək verilməsi məqsədi daşıyır.

Məhz bu kampaniya sayəsində dünyada Xocalı hadisələrini soyqırımı kimi tanıyan ölkələrin sayı ildən-ilə artmaqdadır.

"Xocalı faciəsi 200 ilə yaxın bir müddətdə erməni şovinist-millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı müntəzəm olaraq həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin davamlı və ən qanlı səhifəsidir".

Heydər Əliyevin Xocalı soyqırımının 10-cu ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciətindən. 25 fevral 2002-ci il

1. *Xocalı şəhərinin strateji əhəmiyyəti nədə idi?*
2. *Xocalıya respublikanın hər yerindən nə kimi yardım göstərilirdi?*
3. *Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Xocalı faciəsi ilə bağlı hansı hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir?*
4. *Xocalı faciəsi haqqında referat hazırlayın.*
5. *"Xocalıya ədalət" beynəlxalq kampaniyasındakı maarifləndirmə istiqamətlərini göstərin.*
6. *Sizcə, ölkənin şagirdləri həmin kampaniyada necə iştirak edə bilər?*

35 MÜSTƏQİLLİYİN İLK ADDIMLARI. HAKİMİYYƏT UĞRUNDA ÇƏKİŞMƏLƏR

Böyük əziyyət və qurbanlar hesabına əldə edilmiş dövlət müstəqilliyni qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək olduqca çətin idi. Azərbaycan Respublikası ilk gündən daxili və xarici siyasətdə müəyyən uğurlar qazansa da, siyasi hərc-mərclik və hakimiyyət uğrunda çəkişmələr ölkənin inkişafına maneçilik törədirdi.

Müstəqillik, ATƏM, BMT, "demokratik blok", Milli Məclis, yaş senzi, Əbülfəz Elçibəy

Müstəqilliyin ilk addımları. Müstəqil dövlətə çevrilmiş Azərbaycan Respublikası olduqca mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə fəaliyyət göstərməli idi. Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinin ali məqsədi dövlət müstəqilliyini tanıtmaq və möhkəmləndirmək, ölkə daxilində səmərəli dövlət quruculuğunu həyata keçirmək, güclü bir dövlət qurmaq və vətəndaşlarının daha yaxşı yaşayışını təmin etməkdən ibarət idi.

Müstəqillik əldə edilən kimi xarici siyasətdə ilk addımlar atılmağa başlandı. Ölkənin müstəqilliyini 1991-ci il noyabrın 9-da ilk olaraq Türkiyə Cümhuriyyəti tanıdı. 1991-ci ilin sonuna qədər Azərbaycan Respublikası Rumıniya, Pakistan, İsveçrə, İran tərəfindən tanındı. Bu proses 1992-ci ildə də davam etdi.

? *Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikası tərəfindən tanınmasından neçə il əvvəl Osmanlı imperiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımışdı?*

Müstəqilliyin ilk günlərindən etibarən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

- *Dağlıq Qarabağ münaqişəsini tənzimləmək və ağır nəticələrini aradan qaldırmaq istiqamətində diplomatik səylər*
- *Yeni enerji diplomatiyası*
- *Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi istiqamətində diplomatik fəaliyyət*
- *Qonşu dövlətlərlə münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi*
- *Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdən dövlət quruculuğu üçün istifadə etmək*
- *Dünyanın digər dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması və inkişafı*
- *Beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq sistemində iştirak etmək*
- *Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə iştirak etmək*

? *"Beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq sistemində iştirak" dedikdə nə başa düşürsünüz?*

Azərbaycan Respublikası müxtəlif beynəlxalq təşkilatların üzvlüyünə qəbul edilməkdə idi. O, 1991-ci ilin dekabrında **İslam Konfransı təşkilatına**, 1992-ci ilin fevralında **İqtisadi Əməkdaşlıq**

Təşkilatına, iyulunda isə **Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə (ATƏM)** qoşuldu. 1992-ci il martın 2-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatına (BMT-yə) üzv olan Azərbaycan həmin təşkilatın qəbul və təsdiq etdiyi bir çox mühüm beynəlxalq sənədləri imzaladı. Respublikanın bir sıra ölkələrdə səfirlikləri açıldı.

20 noyabr 1991-ci ildə baş verən vertolyot faciəsi

Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr. Bütün bunlara baxmayaraq, ölkə daxilində siyasi vəziyyət heç də sabit deyildi. 1991-ci il noyabrın 20-də Xocavəndin erməni quldurları tərəfindən tutulması ilə bağlı vəziyyətlə yerində tanış olmaq üçün Yuxarı Qarabağa getmiş nümayəndə heyətini Ağdama aparan vertolyot vurulub salındı. Həlak olmuş şəxslər arasında Dövlət katibi, Baş prokuror, respublikanın bir sıra yüksək rütbəli məmurları, habelə SSRİ Müdafiə Nazirliyinin nümayəndələri, Rusiya və Qazaxıstandan olan müşahidəçilər vardı. Bu hadisə respublikadakı siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Noyabrın 26-da Ali Sovetdə Milli Şura haqqında qanuna dəyişikliklər edildi. Yaradılan Milli Şuranın 50 üzvündən 25-i "demokratik blok"un üzvü, 25-i yerdə qalan deputatlardan ibarət idi. Bu, demokratik qüvvələrin ciddi uğuru kimi qiymətləndirildi.

Qanundakı dəyişiklik nəyə görə demokratik qüvvələrin uğuru sayılırdı? ?

Ölkənin o dövrdəki prezidenti Ayaz Mütəllibov və onun yaxın ətrafı vəziyyətə tam nəzarət etməkdə çətinlik çəkirdi. Rusiyanın imperiyapərəst dairələri var qüvvələri ilə Azərbaycanda öz təsirlərini saxlamağa çalışırdılar.

Xocalı faciəsi ölkədəki siyasi gərginliyi daha da şiddətləndirdi. Əhalinin çox hissəsi uzun müddət ərzində mühasirədə qalan şəhərə lazımi köməyin göstərilməməsinə, geniş hücum olacağı barədə məlumat alındıqdan sonra da Xocalının dinc əhalisinin təhlükəsiz yerlərə köçürülməməsinə görə respublika rəhbərliyini ittiham edirdi. Ali Sovetin binası qarşısında izdihamlı mitinq keçirən xalqın tələbi ilə parlamentin 1992-ci il martın 5–6-da keçirilən fövqəladə sessiyası A.Mütəllibovun istefasını qəbul etdi. Parlamentin sədri Yaqub Məmmədov prezident səlahiyyətlərini daşımağa başladı. Elan edilmiş prezident seçkiləri hakimiyyət uğrunda mübarizəni daha da gücləndirdi. Həm hakimiyyəti ələ keçirmək, həm də **revanş**[1] almaq istəyənlər fəallaşmışdı. Həmin dövrdə Konstitusiyanın 121-ci maddəsinin 2-ci bəndi prezident seçilməsi üçün yaş senzi müəyyən edirdi. Xalqın həmin bəndin dəyişdirilməsi, bununla da, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasına imkan verilməsi ilə bağlı çoxsaylı müraciətlərinə respublika rəhbərliyi məhəl qoymurdu.

Hakimiyyət böhranı Şuşa və Laçının işğalından sonra yeni mərhələyə qədəm qoydu. A.Mütəllibov öz tərəfdarlarının köməkliyi ilə mayın 14-də keçirilən parlamentin sessiyasında yenidən öz vəzifəsinə qaytarıldı. O, dərhal ölkədə fövqəladə vəziyyət tətbiq etmək, siyasi azadlıqları məhdudlaşdırmaq haqqında fərman verdi.

A.Mütəllibovun hakimiyyəti ilk dəfə tərk etməsi və yenidən qayıtması nə ilə bağlı idi? ?

Demokratik qüvvələr A.Mütəllibovun hakimiyyətə qayıtmasını hiddətlə qarşıladılar. Mayın 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin qərargahı qarşısında mitinq başlandı. Ölkədəki proseslərlə bağlı Heydər Əliyevin bəyanatı dəfələrlə orada səsləndirildi. O, növbədənkənar sessiyada qəbul olunmuş qərarları Konstitusiyaya zidd qərarlar kimi qiymətləndirdi, Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin keçmiş prezidentin yenidən hakimiyyətə gəlməsini müdafiə etmədiyini və Bakıda keçirilən kütləvi mitinqlərlə həmrəy olduğunu bildirdi.

---

[1] ***Revanş*** *– qisas, intiqam, əvəzini çıxma*

AXC rəhbərliyinin A.Mütəllibovun Konstitusiyaya zidd rejimini tanımamaqla bağlı çağırışına bütün müxalif qüvvələr qoşuldu. A.Mütəllibovu dəstəkləyənlər qüvvələr nisbətini görərək silahlı münaqişə törətməkdən çəkindilər. Demokratik qüvvələrin yürüşü nəticəsində strateji əhəmiyyətli dövlət obyektləri ələ keçirildi. A.Mütəllibov ölkədən qaçmalı oldu.

Ali Sovetin mayın 18-dəki sessiyası mayın 14-də parlamentin qəbul etdiyi qərarların qanuni olmadığını elan etdi. İsa Qəmbərov Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilərək prezident səlahiyyətlərini müvəqqəti olaraq həyata keçirməyə başladı. Beləliklə, AXC hakimiyyətə gəlişini **legitimləşdirdi**[2]. Həmin sessiyada **Ali Sovetin Milli Şurası "Milli Məclis" adlandırıldı** və parlament səlahiyyətlərinə malik oldu.

İyunun 7-də keçirilən Prezident seçkilərində AXC-nin sədri Əbülfəz Elçibəy qalib gəldi. AXC hakimiyyəti dövründə ölkənin pul vahidi **manat dövriyyəyə buraxıldı.** Ordu quruculuğu və vahid komandanlığın yaradılması istiqamətində əsaslı addımlar atıldı.

Lakin hakimiyyətə gəlmiş qüvvələr tezliklə xalqın etibarını itirməyə başladılar. Onlar hakimiyyəti möhkəmləndirə və ondan xalqın xeyrinə səmərəli istifadə edə bilmədilər. Bunun başlıca səbəbi Azərbaycanın düşmənlərinin xalqın hakimiyyətinin güclənməsini, ölkənin güclü dövlətə çevrilməsini istəməmələri idi.

?

Parlament səlahiyyətlərinə malik olmaq nə deməkdir?
Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə necə gəldi?

Rəhbərliyin kadr siyasətindəki səhvləri, idarəçilikdə yol verdiyi ciddi qüsurları xalqı ondan daha da uzaqlaşdırdı. Həm iqtidarın sərişdəsiz siyasəti, həm də xarici güclərin təhrikçiliyi ölkə daxilində separatçı qüvvələri ruhlandırdı.

1993-cü il iyun ayının əvvəllərində hərbi qiyam başladı. Surət Hüseynovun başçılıq etdiyi hərbi hissə ölkə rəhbərliyinə tabe olmaqdan imtina etdi. İqtidar hərbi müxalifətin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkdi. İyunun 4-də Gəncədə silahlı toqquşma baş verdi və hökumət qüvvələri məğlub oldu. Qiyamçılar Bakı istiqamətində irəliləməyə başladılar. Danışıqlar nəticəsində parlamentin sədri, Baş nazir, üç güc naziri istefa verməli oldu və ölkədə hakimiyyət boşluğu yarandı.

1. *Azərbaycan Respublikasının daxil olduğu ilk beynəlxalq təşkilatı göstərin.*
2. *Azərbaycanın hal-hazırda üzvü olduğu daha hansı beynəlxalq təşkilatları göstərə bilərsiniz?*
3. *Azərbaycanın 1991–1992-ci illərdə müxtəlif dövlətlər tərəfindən tanınması barədə təqdimat hazırlayın.*
4. *Azərbaycan xalqı 1992-ci ildə Konstitusiyadakı yaş senzinin ləğvini nəyə görə tələb edirdi?*
5. *AXC rəhbərliyinin hakimiyyəti qoruya bilməməsinin səbəblərini müəyyənləşdirməyə çalışın.*
6. *1993-cü ilin iyununda Gəncədə başlanan hadisələr nəyə görə hərbi qiyam adlandırılır?*

[2] ***Legitim*** *– qanuni*

MİLLİ QURTULUŞ

36

Azərbaycan xalqının böyük oğlu, Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə qayıdışı, xalqın gözlədiyi kimi, ölkənin ən mühüm sahələrdə ciddi irəliləyişinə səbəb oldu və vətəndaş müharibəsinin qarşısını aldı. Azərbaycan xalqı haqlı olaraq onun ölkəyə yenidən rəhbərlik etməsinə Milli Qurtuluş adı verdi.

Heydər Əliyev, Muxtar Respublika, blokada, Yeni Azərbaycan Partiyası, Milli Qurtuluş

Heydər Əliyevin Naxçıvandakı fəaliyyəti. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev Muxtar Respublikaya olduqca çətin bir şəraitdə başçılıq edirdi. Ermənistan Naxçıvana gedən yolları bağlayaraq onu blokadada saxlayırdı. 1992-ci il mart ayında H.Əliyevin S.Dəmirəllə görüşündən sonra Türkiyə Naxçıvana ərzaq, toxum, avadanlıq göndərdi. Enerji çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün Naxçıvan MR Türkiyənin elektrik şəbəkəsinə qoşuldu. 1992-ci ilin mayında Türkiyə ilə sərhəddə Sədərək-Dilucu "Ümid" körpüsü açıldı. 1992-ci ilin avqustunda H.Əliyev İranın prezidenti ilə görüşdü və Naxçıvanın bir sıra ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlı razılaşmalar əldə etdi. Naxçıvan ərazisini İranla birləşdirən yeni körpü açıldı, İrandan elektrik enerjisi alınmağa başlandı.

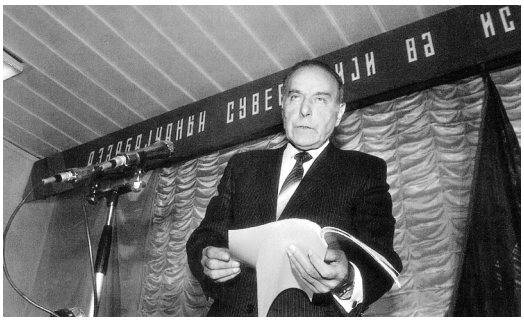

Heydər Əliyev Naxçıvandakı fəaliyyəti zamanı

Ümummilli liderin Rusiya Federasiyasının Müdafiə Nazirliyi, Cənubi Qafqaz Hərbi Dairəsinin rəhbərliyi ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Naxçıvanda yerləşən 75-ci diviziyanın ləğv edilməsi və onun bütün əmlakının Azərbaycan Respublikasına verilməsi barədə razılıq əldə edildi. Bu razılığın şərtləri 1992-ci ilin yayında həyata keçirildi. Naxçıvanda Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin **Əlahiddə Motoatıcı Briqadası** yaradıldı. Rusiyanın qoşun hissələrinin hərbi və təsərrüfat əmlakı Azərbaycanda yeni yaradılan Müdafiə Nazirliyinin hərbi hissəsinin sərəncamına verildi. **Rusiya ordusunun hərbi hissələri avqustda Naxçıvanı tərk etdi.**

"Yadda saxlamaq lazımdır ki, Sovet ordusu və onun hərbi texnikası keçmiş İttifaqın bütün respublikalarının xərci ilə yaradılmış və saxlanılırdı. Ona görə də hərbçilərdə olan silahlar, hərbi texnika və avadanlıq onların yerləşdiyi hər bir respublikanın payına düşməlidir. Biz muxtar respublikadan silahların, hərbi texnikanın və avadanlığın aparılmasına heç cür yol verə bilmərik".

Heydər Əliyev, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 1992-ci il yanvarın 2-də keçirilən iclasındakı çıxışından. Müstəqillik yollarında. Bakı, 2016, səh. 111

? *Sovet ordusunun Azərbaycanda olan hərbi texnikasına nəyə görə iddia olunurdu?*

Azərbaycan Respublikası ilə İran və Türkiyə arasında – Naxçıvan ərazisindəki 215 km məsafədə olan dövlət sərhədinin mühafizəsinin də Azərbaycan sərhədçilərinə həvalə edilməsi barədə razılaşma əldə olundu. Sentyabrın sonunda Rusiya sərhəd dəstəsinin sonuncu əsgər və zabitləri səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Sərhəd Qoşunlarının 1-ci Sərhəd Dəstəsinə verərək muxtar respublikanı tərk etdilər. Beləliklə, ilk milli sərhəd qoşunlarının yaradılmasına da Naxçıvandan başlanıldı.

? *Həmin vaxt Rusiya qoşunlarının Azərbaycan ərazisində olmasının səbəbi nə idi?*

Heydər Əliyevin "91-lər"in bir qrupu ilə görüşü

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması. Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından 91 nəfər 1992-ci il oktyabrın 16-da "Səs" qəzetində "Heydər bəyi biz çağırmalıyıq!" adlı müraciətlə çıxış etdi. Heydər Əliyevə ünvanlanmış bu tarixi sənəddə ölkəni yaranmış ağır durumdan çıxarmaq üçün xalqın məhz onun başçılığı altında Yeni Azərbaycan Partiyasında təşkilatlanmaq arzusu öz əksini tapmışdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev respublika ziyalılarının bu çağırışına oktyabrın 24-də cavab verdi. O öz cavabında mövcud ictimai-siyasi durumu ciddi şəkildə təhlil etdi və yaranmış ağır vəziyyətdən çıxış yollarını göstərdi. Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının obyektiv zərurətə əsaslandığını və onun fəaliyyətində fəal iştirak etməyə hazır olduğunu bildirdi.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasında məqsəd Azərbaycan Respublikasını mövcud böhrandan xilas etmək idi. Qısa müddət ərzində Heydər Əliyevin sədrliyi ilə partiyanın təşkilat komitəsi formalaşdı, onun rəhbərliyi ilə proqram və nizamnamə layihələri hazırlandı.

1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrini təmsil edən nümayəndələrin iştirakı ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirildi. Konfransda partiyanın yaradılması haqqında qərar, həmçinin onun proqramı və nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi. Beləliklə, xalqın həyatında mühüm rol oynayan və öz üzərinə böyük tarixi missiya götürən Yeni Azərbaycan Partiyası yaradıldı.

Heydər Əliyev çoxları tərəfindən təkcə YAP-ın deyil, bütün Azərbaycan xalqının lideri kimi qəbul edilirdi. O öz müdrik məsləhətləri ilə xalqı yaxınlaşmaqda olan fəlakətlərdən qurtarmağa, o dövrdəki iqtidara, siyasətçilərə düzgün yol göstərməyə səy göstərirdi.

"Yeni Azərbaycan Partiyası parlament tipli partiyadır və qəbul etdiyi proqramına uyğun olaraq aşağıdakıları özünün məqsədləri hesab edir:

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, milli, dini və dil mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqlara malik olduğu sivilizasiyalı, demokratik, hüquqi dövlət yaradılması. Lakin ön planda Azərbaycanın qarşısında duran ən mühüm və təxirəsalınmaz problemlərin həlli dayanır – hər şeydən əvvəl, respublikanın genişmiqyaslı xarakter almış müharibə vəziyyətindən çıxarılması. Qarabağ probleminin həll olunması, habelə ağır sosial-iqtisadi böhranın dəf edilməsi".

Heydər Əliyevin Moskvada çıxan "Nezavisimaya qazeta"ya müsahibəsindən.
15 dekabr 1992-ci il
Qətiyyətin təntənəsi. Bakı, 1995, səh. 366

Parlament tipli partiya dedikdə nə başa düşülür?

Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdışı. Ölkə rəhbərliyi bu məsləhətlərə məhəl qoymurdu. Siyasi böhran ölkəni parçalanma və vətəndaş müharibəsi həddinə çatdırdıqda iqtidar Heydər Əliyevə müraciət etməli oldu. Ulu öndər xalqın və respublika rəhbərliyinin təkidli dəvətlərini qəbul etməyə bilməzdi. O, demək olar ki, başlanmış vətəndaş müharibəsinin qarşısını almaq üçün düşünülmüş siyasi tədbirlər həyata keçirdi. İyunun 13–14-də Gəncədə hərbi müxalifətlə danışıqlar aparan H.Əliyev yaranmış siyasi böhrandan çıxmağın yollarını müəyyənləşdirdi.

İyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fövqəladə sessiyasında Heydər Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi. Həmin gün ölkənin tarixinə Qurtuluş Günü kimi daxil oldu. 1997-ci ildən etibarən 15 iyun Azərbaycan Respublikasında Milli Qurtuluş Günü kimi bayram edilir. 1993-cü ilin 15 iyunu Azərbaycan xalqının tarixində yeni bir dövrün başlanğıcı oldu.

Heydər Əliyev neçə illik fasilədən sonra yenidən Azərbaycana rəhbərlik etməyə başladı?

Ölkədəki ictimai-siyasi gərginlik davam etməkdə idi. Prezident Əbülfəz Elçibəy iyunun 17-dən 18-nə keçən gecə Bakını tərk etdi və Ordubad rayonunda yerləşən Kələki kəndinə getdi. O bunu paytaxtda qardaş qırğınının qarşısını almaq istəyi ilə izah etdi və ölkəni oradan idarə edə biləcəyini bildirdi. Ali Sovetin Prezidentə geri qayıtmaq təklifləri qəbul olunmadı. Belə olduqda Prezident səlahiyyətləri də Heydər Əliyevə həvalə edildi.

1993-cü ilin yayı və payızında xalq Ulu öndərin ətrafında daha sıx birləşdi. Avqustun sonunda ümumxalq referendumunda Azərbaycan xalqı Əbülfəz Elçibəyə bir prezident kimi etimadsızlıq göstərdi.

1993-cü il oktyabrın 3-də Ümummilli lider Heydər Əliyev mütləq səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

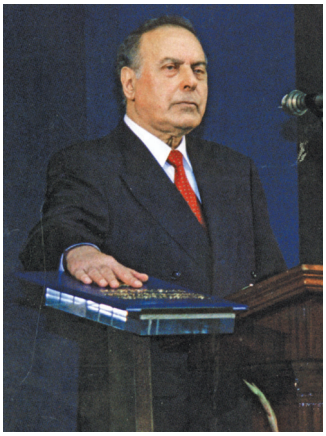

Heydər Əliyev andiçmə mərasimində. 10 oktyabr 1993-cü il

"...Azərbaycan xalqı öz tarixinin ən mürəkkəb, faciəli dövrünü yaşayır. Məhz bu dövrdə mənim üzərimə qoyulan bu vəzifənin məsuliyyətini dərindən dərk edirəm və əmin etmək istəyirəm ki, bütün fəaliyyətimi, bütün həyatımı bu etibarı doğrultmaq, xalqın ümidlərini doğrultmaq işinə həsr edəcəyəm..."

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin andiçmə mərasimindəki çıxışından. 10 oktyabr 1993-cü il
Böyük Liderin 90 anı. Bakı, 2013, səh. 22

Beləliklə, Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinə qayıtdı, onun müstəqilliyini möhkəmləndirdi, onu əbədi və dönməz etdi.

1. *Heydər Əliyevin Naxçıvandakı fəaliyyəti Muxtar Respublika üçün hansı sahələrdə mühüm əhəmiyyət daşıyırdı?*
2. *Heydər Əliyevin Naxçıvandakı fəaliyyəti barədə referat hazırlayın.*
3. *Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması hansı tarixi zərurətlə bağlı idi?*
4. *Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranma prosesi haqqında təqdimat hazırlayın.*
5. *15 iyun tarixinin niyə Milli Qurtuluş Günü kimi qeyd edildiyini əsaslandırın.*
6. *1993-cü ilin avqustunda ümumxalq referendumunun keçirilməsinə nəyə görə ehtiyac yaranmışdı?*

XI FƏSİL. HÜQUQİ DEMOKRATİK DÖVLƏT QURUCULUĞU YOLUNDA

37 HÜQUQİ İSLAHATLAR VƏ DEMOKRATİK DÖVLƏT QURUCULUĞU

Müstəqilliyini yenicə elan etmiş Azərbaycan Respublikasının müasir, demokratik, hüquqi bir dövlətə çevrilməsi vacib idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkə həmin istiqamətlərdə inkişaf edərək qısa müddət ərzində dünya dövlətləri arasında öz layiqli yerini tuta bildi.

hüquqi dövlət, Konstitusiya, bələdiyyə, Hüquqi İslahatlar Komissiyası, senzura, plüralizm

Demokratik dövlət quruculuğuna başlanılması. Müasir Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət yaratmaq məqsədini elan etmiş və dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl, qətiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir. Belə bir dövləti yaratmaq üçün ölkə tarixi təcrübəyə, qədim dövlətçilik ənənələrinə, güclü iqtisadiyyata, lazımi elmi potensiala, ən əsası isə, Heydər Əliyev kimi təcrübəli bir siyasi liderə malik idi.

Demokratik, hüquqi və dünyəvi respublika quruculuğu ilə bağlı həyata keçirilən tədbirləri mərhələlərə bölmək mümkündür. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi 18 oktyabr 1991-ci ildən Heydər Əliyevin ölkədəki hakimiyyətə qayıtdığı 15 iyun 1993-cü ilə qədər davam etmiş dövrü bu prosesin birinci mərhələsi hesab etmək olar.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməsindən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının referendum yolu ilə qəbul edildiyi 12 noyabr 1995-ci il tarixə qədər olan dövr demokratik dövlət quruculuğunun ikinci mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu dövrdə Heydər Əliyevin 1993-cü ildə ümumxalq səsverməsi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi xalqın ona olan yüksək etimadını bir daha nümayiş etdirdi.

Azərbaycanda demokratiyanın, qanunçuluğun inkişaf prosesi 1990-cı illərin ikinci yarısında xüsusən sürətləndi. Ümummilli liderin dediyi kimi, *"1995-ci ilin ortalarında Azərbaycan bütün qeyri-qanuni silahlı qüvvələrdən xilas olmuş, tamamilə möhkəmlənmiş, keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə daxil olmuş, dövlət quruculuğunda böyük işlərə başlamaq üçün möhkəm ictimai-siyasi sabitlik və qanunçuluq şəraitinə gətirilmiş dövlətə çevrilmişdi"*.

"Biz demokratiya, dövlətçilik istiqamətində, müstəqil dövlət qurmaq sahəsində böyük yol keçmiş ölkələrin konstitusiya yaratmaq, konstitusiya inkişafı təcrübəsindən istifadə etməyə çalışmışıq... Bir çox ölkələrin, o cümlədən Qərb ölkələrinin, MDB-yə daxil olan ölkələrin konstitusiyalarını çox diqqətlə öyrənmişik. Təbii ki, həm bu təcrübəni, həm də tarixi, milli adət və ənənələri əsas tutaraq, milli və tarixi keçmişimizə dərin hörmətimizi ifadə edərək öz konstitusiyamızın layihəsini hazırlamışıq..."

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 12 noyabr 1995-ci ildə seçki məntəqəsində səs verdikdən sonra jurnalistlərlə görüşdə etdiyi bəyanatdan
Böyük Liderin 90 anı. Bakı, 2013, səh. 57

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1995-ci ilin iyununda Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını hazırlamaq üçün **Konstitusiya Komissiyası** yaradıldı. Komissiyaya ölkənin tanınmış hüquqşünasları, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti nümayəndələri cəlb olunmuşdu. Komissiya Heydər Əliyevin dəyərli məsləhətlərini, Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətlərini, qabaqcıl demokratik ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq Konstitusiya layihəsini hazırladı. Layihə mətbuatda dərc edildi və ümumxalq müzakirəsinə verildi. Vətəndaşlardan və təşkilatlardan alınan təkliflər nəzərə alınaraq layihəyə düzəliş və əlavələr edildi. "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası"nın layihəsinin yeni variantı əhalinin tanış olması üçün mətbuatda dərc olundu. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Əsas Qanunu – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il noyabrın 12-də referendumla qəbul edildi. Seçicilərin mütləq əksəriyyəti Konstitusiya layihəsini bəyəndiyini bildirdi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin binası

Sizcə, Konstitusiya mətninin tərtibində ölkənin hər bir vətəndaşı necə iştirak edə bilərdi? ?

Demokratik dövlət quruculuğu prosesinin davamı. Müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyasının qəbul edildiyi vaxtdan Ümummilli liderin 12 dekabr 2003-cü ildə vəfatına qədər olan dövr demokratik dövlət quruculuğu prosesinin üçüncü dövrü hesab edilə bilər. Bu dövrdə də Heydər Əliyev hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. 11 oktyabr 1998-ci ildəki seçkilərdə Heydər Əliyev seçicilərin əksəriyyətinin səsini toplayaraq yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti oldu. Bu onun fəaliyyətinin xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinin təzahürü idi.

24 avqust 2002-ci ildə keçirilmiş referendumun nəticələrinə görə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əlavələr və dəyişikliklər aparıldı. Bununla da, ölkədə hüquqi və demokratik dövlət quruculuğunun konstitusiya əsasları möhkəmləndirildi.

Sizcə, Konstitusiyadakı əlavə və dəyişikliklərə ehtiyac nəyə görə yaranmışdı? ?

1996-cı ildə qanunların beynəlxalq normalara uyğun hazırlanması məqsədilə Respublika Prezidentinin yanında Hüquqi İslahatlar Komissiyası yaradıldı. Milli Məclis tərəfindən ölkədə siyasi-iqtisadi, mədəni prosesləri nizama salan yüzlərlə qanun qəbul edildi. Prezident 1998-ci ildə insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, söz, fikir, mətbuat azadlığının təmin edilməsi, senzuranın ləğv olunması haqqında fərmanlar verdi. Ölkədə məhkəmə islahatı keçirildi. Ölüm cəzası Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda 1998-ci ildə ləğv edildi. Ölkədə aparılan siyasi, hüquqi islahatlar demokratik inkişaf proseslərini də sürətləndirdi.

Senzuranın ləğvi nəyə görə demokratik əhəmiyyət daşıyır? ?

12 dekabr 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasında ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi. 1998-ci ildə ölkədə Konstitusiya Məhkəməsi yaradıldı. 2000-ci ildən etibarən hakimlərin xüsusi imtahan verməsi təcrübəsi həyata keçirilməyə başlandı. Dövlət idarəetmə sistemində islahatlar reallaşdırıldı.

Heydər Əliyev Azərbaycanın ziyalı və sənətkar qadınları ilə

1995-ci, 2000-ci illərdə ölkədə parlament seçkiləri keçirildi. Azərbaycanda azad siyasi fəaliyyətə, **plüralizmə**[1] şərait yaradıldı. Məsələn, ölkədə 2001-ci ildə rəsmi surətdə qeydə alınmış 39 siyasi partiya, 30-a yaxın hüquq-müdafiə təşkilatı mövcud idi.

Demokratiyanın inkişafı, cəmiyyətin yetkinləşməsi onun bütün üzvlərinin ümummilli məsələlərdə yekdil mövqeyini formalaşdırdı. Milli Məclisin deputatı olan İlham Əliyevin başçılıq etdiyi, iqtidar və müxalifət partiyalarından olan nümayəndə heyətinin 2001-ci ildən etibarən Avropa Şurasındakı səmərəli fəaliyyəti deyilənləri təsdiq edirdi.

Müstəqil Azərbaycanda, xüsusən Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində qadınların cəmiyyətdəki rolunun artırılması sahəsində mühüm işlər görüldü. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası "Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında" Konvensiyaya qoşuldu. Heydər Əliyev qadın hüquqlarının reallaşması və təminatı istiqamətində mühüm fərman və sərəncamlara imza atdı. 1998-ci ildə **Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi** yaradıldı.

"...Bilirsinizmi, biz fəxr edə bilərik ki, xalqımız qısa müddətdə böyük sivilizasiya yolu keçmişdir, qadın azaddır, qadın ictimai-siyasi həyatda, dövlət işlərində yaxından iştirak edir, elmi tədqiqatla məşğul olur, qadın səhiyyə, mədəniyyət sahələrində çalışır..."

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin GUÖAM ölkələri qadınlarının Bakıda keçirilən birinci əməkdaşlıq forumunun iştirakçılarını qəbul edərkən söhbətindən, 20 sentyabr 2001-ci il
Böyük Liderin 90 anı. Bakı, 2013, səh. 192

Akademik Ramiz Mehdiyevin Azərbaycanın müstəqillik uğrunda mübarizə və müstəqil dövlətçilik tarixini böldüyü mərhələlər:

- 1988–1992 – romantik **eyforiya**[2];
- 1992–1993 – kütləvi şüurda aydınlaşma və dərketmə;
- 1993–1995 – müstəqillik ideyaları və dövlətçilik uğrunda gərgin, amansız mübarizələr, müstəqillik və idarəçilik şüurunun qələbəsi;
- 1995–2003 – tammiqyaslı hüquqi demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu.

1988–2003-cü illəri əhatə edən Azərbaycan tarixinin bu mərhələlərə bölünməsini necə əsaslandıra bilərsiniz?

Daha sonrakı mərhələ isə hüquqi dövlət quruculuğunun davamı və daha da möhkəmləndirilməsi mərhələsi kimi xarakterizə olunur.

1. *Demokratik dövlət quruculuğunun 1991–2003-cü illərdəki dövrünü nəyə görə üç mərhələyə ayırmaq olar?*
2. *1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkənin neçənci konstitusiyası idi?*
3. *Ölüm cəzasının ləğvinin mütərəqqi əhəmiyyətini əsaslandırmağa çalışın.*
4. *Heydər Əliyevin Azərbaycana başçılıq etdiyi illərdə ölkədə qadınların cəmiyyətdəki rolunun artması istiqamətində hansı addımlar atılıb?*

---

[1] ***Plüralizm*** *– bir məsələ barəsində müxtəlif rəylərin olması, çoxfikirlilik*

[2] ***Eyforiya*** *– insanın məmnuniyyət duyduğu və özünü yaxşı hiss etdiyi ruhi vəziyyət*

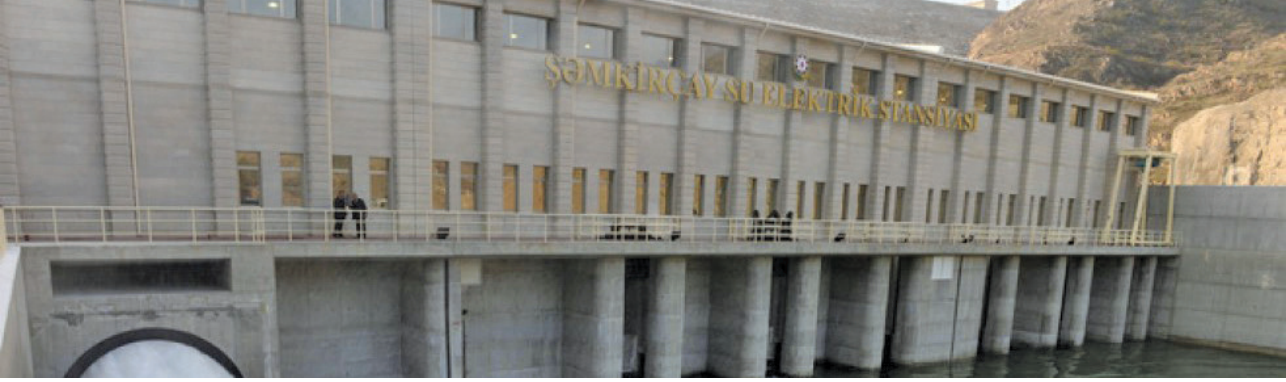

XX ƏSRİN 90-cı İLLƏRİNDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN SOSİAL-İQTİSADİ İSLAHATLAR 38

1990-cı illərin əvvəllərində, müstəqilliyin ilk dövründə Azərbaycan çox ağır sosial-iqtisadi durumla üzləşmişdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən və müdrik siyasəti, onun rəhbərliyi altında aparılmış islahatlar nəticəsində ölkə çətinliklərdən üzüağ çıxaraq sosial-iqtisadi sahədə böyük uğurlara imza atdı.

inteqrasiya, özəlləşdirmə, normativ-hüquqi baza, "Əsrin müqaviləsi", neft strategiyası

Sosial-iqtisadi islahatların başlıca istiqamətləri. Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdarkən ilk iki ildə (1993–1994) dövlətçiliyin qorunub saxlanması və gücləndirilməsi, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçilməsinin üç başlıca istiqamətini müəyyənləşdirdi:

1. Ölkədə siyasi sabitliyin bərpa edilməsi, dövlətçiliyin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsi; demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət qurulması və inkişaf etdirilməsi;

2. Respublika iqtisadiyyatının düşdüyü dərin böhrandan çıxarılması, islahatlar aparılması, bazar iqtisadiyyatına keçilməsi və onun sürətlə inkişaf etdirilməsi;

3. Respublikanın iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına bağlanılması, xarici investisiyaların, qabaqcıl elmi-texniki, texnoloji, təhsil və mədəniyyət yeniliklərinin, istehsal təcrübəsinin ölkəyə cəlb edilməsi.

Azərbaycan Respublikası Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hər üç istiqamətdəki problemləri ardıcıl olaraq, mərhələli şəkildə həll etdi.

İslahatların birinci mərhələsi. 1993–1997-ci illəri əhatə edən I mərhələdə ölkə dərin, hərtərəfli böhrandan çıxarıldı, bazar iqtisadiyyatına və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın əsasları yaradıldı.

Bu zaman torpaq öz sahiblərinə – kəndlilərə qaytarıldı. İlk növbədə, özəlləşdirilmənin normativ-hüquqi bazası yaradıldı. Torpağın kəndlilərə verilməsi kənd təsərrüfatının inkişafına imkan verdi. Bununla yanaşı, müxtəlif tabelikdə olan kiçik və orta istehsal, həmçinin xidmət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə başlanıldı.

Torpaq Sovet hakimiyyəti dövründə kəndlilərdən necə alınmışdı? ?

Neft sənayesi iqtisadiyyatın qabaqcıl sahəsi kimi mühüm rol oynayırdı. O, iqtisadiyyatın digər sahələrini inkişaf etdirməkdə, xarici investisiyaları ölkə iqtisadiyyatına cəlb etməkdə və daxili investisiya imkanlarını genişləndirməkdə mühüm rol oynaya bilərdi. Neft amilinin ölkənin iqtisadi inkişafında və müstəqilliyin təmin edilməsindəki rolunu nəzərə alan Heydər Əliyev özünün neft strategiyasını müəyyənləşdirdi.

Bu strategiya Azərbaycanın zəngin neft-qaz ehtiyatlarını ən müasir üsullarla hasil etməkdən, xarici bazarlarda satmaqdan və əldə edilmiş gəlir hesabına respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrini inkişaf etdirməkdən, əhalinin maddi rifahını yüksəltməkdən ibarət idi.

Azərbaycanın yeni neft strategiyasının əsası 20 sentyabr 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə qoyuldu. Bu müqavilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən üç zəngin neft yatağının iri xarici neft şirkətləri ilə birgə işlənməsini nəzərdə tuturdu. "Əsrin müqaviləsi"ndə 8 ölkənin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı) 13 məşhur neft şirkəti iştirak edirdi.

? *"Əsrin müqaviləsi"ndə iştirak etmiş şirkətlərdən hansılarını göstərə bilərsiniz?*

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işlənib-hazırlanmış yeni neft strategiyası Azərbaycanın neft sənayesində köklü islahatların aparılmasına, güclü infrastruktur yaradılmasına, neft sənayesinə müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsinə gətirib çıxardı.

1994–2001-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti 14 ölkənin 32 neft şirkəti ilə 21 müqavilə imzaladı. Həmin müqavilələrə görə, Azərbaycana 60 milyard dollar həcmində investisiya cəlb olunması nəzərdə tutulurdu. 1995-ci ildə "Əsrin müqaviləsi"ni həyata keçirmək üçün Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ), 1996-cı ildə "Qarabağ" strukturu üzrə olan müqavilənin reallaşdırılması üçün "Xəzər" Beynəlxalq Neft Şirkəti təşkil edildi. Başqa müqavilələr üzrə də müvafiq əməliyyat şirkətləri yaradıldı.

Azərbaycanın imzaladığı neft müqavilələri ilə bağlı məlumat əldə edin.

1997-ci ildə "Əsrin müqaviləsi" üzrə neftin hasilatına başlanıldı. Azərbaycanda çıxarılan neftin daşınma marşrutları mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1997-ci ildə Rusiyadan keçən "Şimal" (Bakı-Novorossiysk) neft kəməri istifadəyə verildi.

Ölkə iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyanın miqdarı 1993-cü ildə 15 milyon, 1995-ci ildə 375 milyon, 1996–2002-ci illərdə isə 9 milyard dollar təşkil edirdi. 1996–1997-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatı böhrandan çıxıb sabit inkişaf etməyə başladı. Aparılmış islahatlar bazar iqtisadiyyatının və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın əsaslarını yaratdı. Neft strategiyasının vəzifələri həyata keçirilməyə başlandı.

İslahatların ikinci mərhələsi. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının II mərhələsi 1998–2002-ci illəri əhatə edirdi. Bu mərhələ qısa və orta müddətli proqramlarla bazar iqtisadiyyatının əsaslarının möhkəmləndirilməsi, onun bütün sahələrində davamlı inkişafa nail olunması və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın genişləndirilməsi ilə səciyyələndirilə bilər.

1999-cu ildə Gürcüstan istiqamətində **Bakı–Supsa "Qərb neft kəməri"** istifadəyə verildi. 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda xam neftin **Bakı–Tbilisi–Ceyhan** əsas boru ixrac neft kəməri vasitəsilə nəql edilməsi ilə bağlı saziş imzalandı. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçməli olan bu kəmərlə əlaqədar bütün mübahisələrin uğurla həll edilməsi, ilk növbədə, Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasətinin nəticəsi idi.

? *Sizcə, adı qeyd edilən saziş hansı beynəlxalq tədbirin gedişatı zamanı imzalandı?*

1999-cu ildə Azərbaycan Dövlət Neft Fondu təsis olundu. Bu fondda yığılan vəsaitlərin Azərbaycan iqtisadiyyatının başqa sahələrinə də yönəldilməsi nəzərdə tutulurdu. Fonddan respublikanın iqtisadi və sosial rifahı naminə səmərəli istifadə etmək üçün xüsusi proqram hazırlandı.

Xam neftin Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas boru ixrac neft kəməri ilə nəql edilməsinə dair sənədlərin imzalanma mərasimi. İstanbul, 18 noyabr 1999-cu il

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında Avropa Birliyinin "TRASEKA" proqramı üzrə Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat kommunikasiyası olan "Yeni İpək yolu"nun işə düşməsinin də mühüm rolu oldu. 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda **"Böyük İpək yolu" Beynəlxalq konfransı** keçirildi. Həmin konfransda "Bakı Bəyannaməsi" qəbul edildi. Böyük İpək yolunun mənzil qərargahı yaradıldı və onun Bakıda yerləşməsi haqqında qərar verildi.

"...Mən istəyirəm ki, siz bunu biləsiniz: biz açıq ölkəyik. Biz iqtisadi islahatlar aparılması yolu ilə gedirik. Biz azad sahibkarlıq üçün, respublikamızın hər bir vətəndaşının özünün bütün imkanlarından istifadə etməsi, öz mülkiyyətinə malik olması və Azərbaycanın hüdudlarından kənarda olan firmalarla, şirkətlərlə, şəxslərlə öz iqtisadi əlaqələrini yaratmaq imkanının olması üçün hər cür şərait yaradırıq. Bütün bunlar bizi belə bir fikrə gətirir ki, biz güclü maliyyə yardımına malik olmalıyıq, biz xarici sərmayələrdən istifadə etməliyik..."

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Ümumdünya Bankının təşkil etdiyi "Azərbaycan üçün investisiyalar" beynəlxalq konfransının açılış mərasimindəki çıxışından, dekabr, 1995-ci il

Böyük Liderin 90 anı. Bakı, 2013, səh. 58

Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas boru ixrac neft kəməri

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə əhalinin sosial müdafiəsi tədbirləri və islahatların sosial yönümü əsas yer tuturdu. Prezident Heydər Əliyev bu məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlayır və bu sahədə müntəzəm iş aparırdı.

1994-cü ildə qəbul edilmiş "Əhalinin sosial müdafiəsi haqqında" Qanun əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirməkdə böyük rol oynadı. Həmin ildə **Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fondu** təsis olundu.

Aztəminatlı əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasında keçirilən əməkhaqqı islahatları və sosial müdafiə tədbirləri xüsusilə böyük rol oynadı. Əhalinin pensiya təminatı sahəsində əhəmiyyətli addımlar atıldı.

Erməni qəsbkarları tərəfindən həyata keçirilən işğal nəticəsində qaçqına və məcburi köçkünə çevrilmiş vətəndaşların qayğıları daim dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1998-ci ildə onların problemlərini sistemli şəkildə həll etmək və sosial müdafiələrini gücləndirmək üçün xüsusi **Dövlət Proqramı** qəbul olundu. Füzuli, Bərdə, Ağdam, Tərtər və s. rayonlarda 1998–2001-ci illərdə bu proqrama uyğun olaraq yaşayış məntəqələri salındı. Eyni zamanda qaçqın və köçkünlərin sosial müdafiəsi ilə bağlı çoxlu iş görüldü.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində ölkədə sosial sahədə də ciddi irəliləyişə nail olundu və əhalinin maddi rifahı getdikcə yaxşılaşdı.

1. *Heydər Əliyevin neft strategiyası barədə təqdimat hazırlayın.*
2. *"Əsrin müqaviləsi"nə görə çıxarılan neftin nəqli ilə bağlı hansı alternativ marşrutlar var idi?*
3. *Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas boru kəmərinin Azərbaycan üçün əhəmiyyəti nədə idi?*
4. *Azərbaycan iqtisadiyyatının Heydər Əliyevin rəhbərliyi altındakı inkişaf mərhələlərini göstərin və ayrı-ayrılıqda xarakterizə edin.*
5. *Qədim Böyük İpək yolu ilə "TRASEKA" proqramı üzrə salınan "Yeni İpək yolu" arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməyə çalışın.*
6. *Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində atılmış addımlar haqqında danışın.*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİ

39

Yarandığı ilk gündən etibarən Azərbaycan Respublikası ümumbəşəri dəyərlərə, beynəlxalq münasibətlərdə qəbul olunmuş standartlara sadiqlik nümayiş etdirdi. Ağrılı problem olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli hər zaman Azərbaycanın xarici siyasətinin aparıcı xəttini təşkil edib və indi də etməkdədir.

BMT Təhlükəsizlik Şurası, enerji diplomatiyası, konstruktiv[1] mövqe, Assosiasiyalaşdırılmış üzvlük[2], tranzit dövlət

Xarici siyasətin məqsəd və vəzifələri. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında xarici siyasət sahəsində taleyüklü addımlar atıldı. Azərbaycan dövlətinin əsas maraqları, xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirildi.

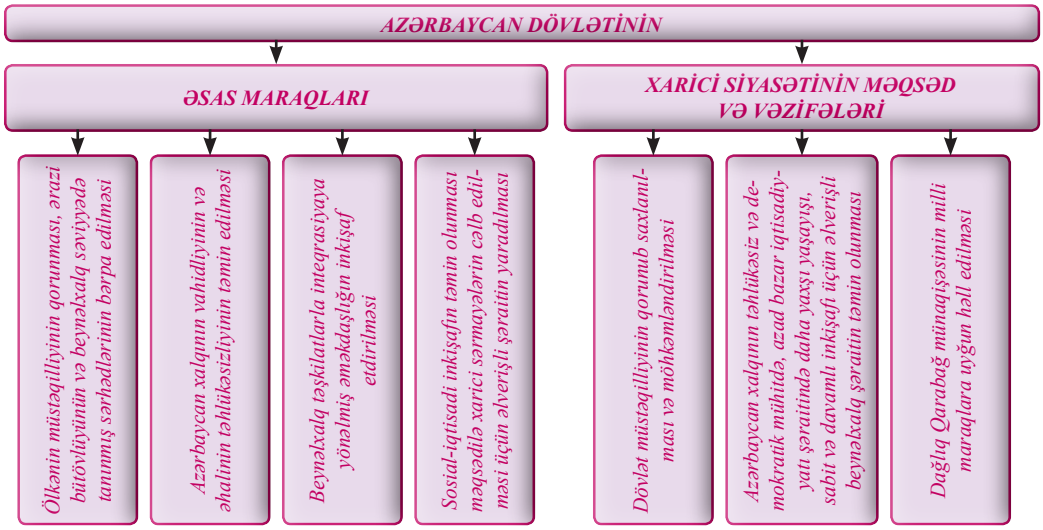

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal olunması ilə bağlı qətnamələri ümdə əhəmiyyətə malik olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin beynəlxalq hüquqi əsasını təşkil edir.

"Nə qədər ki gec deyil, dünya birliyi beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun olaraq Azərbaycanın suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün tam bərpa olunması əsasında münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsi üçün əlindən gələni etməlidir".

Heydər Əliyevin AATŞ-nin üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Praqada keçirilmiş zirvə görüşündəki çıxışından. 22 noyabr 2002-ci il. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə. VII cild. Bakı, 2008, səh. 348

---

[1] ***Konstruktiv*** – əməli

[2] ***Assosiasiyalaşdırılmış üzvlük*** – digər birliyə, yaxud təşkilata qoşulmaq və həlledici səs hüququ olmadan onun fəaliyyətində iştirak etmək

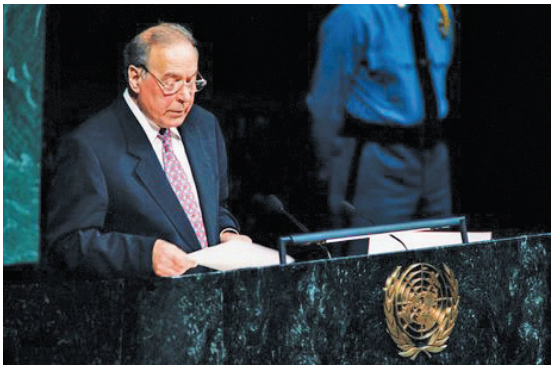

Heydər Əliyev BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında. Nyu-York, 29 sentyabr 1994-cü il

Sonrakı illərdə ATƏT, Avropa Şurası, İKT, NATO, Avropa İttifaqı və s. kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də oxşar qərarlar qəbul edildi. Bu rəsmi sənədlər də Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü və onun gətirib çıxardığı acı nəticələri pisləyir, işğala məruz qalmış torpaqların azad edilməli olduğunu birmənalı şəkildə tələb edirdi.

ATƏT-in 1994-cü ildə Budapeştdə, 1996-cı ildə isə Lissabonda keçirilmiş sammitləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli, beynəlxalq prinsiplərə əsaslanılaraq həll edilməsinin vacibliyini təsdiq etdi. Bu işdə Minsk qrupu vasitəçilik etməli idi. Budapeşt sammitində Minsk qrupu həmsədrləri təsisatı yaradıldı. Lissabon sammitində Heydər Əliyev siyasi uzaqgörənlik və iradə nümayiş etdirərək Azərbaycanın mövqeyinin dünyanın 53 dövləti tərəfindən tanınmasına və müdafiəsinə nail oldu. Zirvə toplantısının qəbul etdiyi və onun rəsmi sənədi elan olunmuş bəyanatda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanındığı vurğulandı.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəşkəs haqqında razılaşma əldə olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikası münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi yolundakı səyini, bir an da olsun, dayandırmamışdır. Bu zaman Azərbaycan münaqişəni tənzimləmək iddiasında olan beynəlxalq qurumlarla sıx əməkdaşlıq etmişdir. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri olan ABŞ, Rusiya və Fransa ilə təmaslar xüsusilə vurğulanmalıdır.

1997–1998-ci illərdə Minsk qrupunun həmsədrləri münaqişənin tənzimlənməsi üçün müxtəlif təkliflər irəli sürdülər. Azərbaycan rəhbərliyi danışıqlarda daim konstruktiv mövqe nümayiş etdirir, işğal olunmuş torpaqların qaytarılması, ermənilərin ölkənin qanunlarına hörmətlə yanaşması şərtilə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verə biləcəyini bildirirdi. Lakin Ermənistanın Dağlıq Qarabağın qondarma müstəqilliyinin tanınmasına yönəlmiş qeyri-konstruktiv mövqeyi daim danışıqlarda ciddi nəticələr əldə edilməsinə mane olurdu. Azərbaycan ərazilərinin işğalından əl çəkməyən Ermənistan öz qeyri-qanuni əməllərinə son qoymurdu.

Xarici dövlətlərlə münasibətlər. Ölkənin xarici siyasətində qonşu dövlətlərlə münasibətlər hər zaman mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycan Respublikası Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistanla münasibətlərini beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qurmuş və tarazlaşdırılmış siyasət həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur.

Respublika Avropa dövlətləri ilə münasibətlərə də önəm verirdi. Ulu öndər Heydər Əliyevin Avropaya ilk rəsmi səfəri 1993-cü ilin dekabrında Fransaya olmuşdu. Səfər zamanı yüksək səviyyəli görüşlər keçirildi.

Azərbaycan Prezidenti səfər müddətində hələ 1990-cı ildə qəbul edilmiş Avropa üçün Paris xartiyasını imzaladı. Azərbaycan bu sənədə qoşulmaqla BMT nizamnaməsinə, beynəlxalq təhlükəsizlik, əməkdaşlıq normalarına və prinsiplərinə əməl edəcəyini təsdiqləmiş oldu. Bununla da, ölkə Avropa təhlükəsizlik sisteminə doğru ciddi şəkildə irəlilədi.

1991–2003-cü illərdə Avropanın Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, İspaniya və digər ölkələri ilə də yüksək səviyyəli əlaqələr quruldu, səmərəli qarşılıqlı səfərlər həyata keçirildi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində Avropa ölkələri ilə münasibətlərin mühüm rolu var idi.

ABŞ ilə münasibətlərin qurulması və inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. ABŞ Konqresinin "Azadlığı Müdafiə Aktı"na 1992-ci ildə qəbul etdiyi **907-ci düzəliş**[3] münasibətlərə ciddi maneə idi. Heydər Əliyevin uğurlu fəaliyyəti ABŞ-ın Azərbaycan siyasətində tədricən dönüş yaranmasına gətirib çıxardı. Son nəticədə ABŞ konqresi Prezidentə 907-ci düzəlişin fəaliyyətini hər il dayandırmaqla bağlı səlahiyyət verdi.

Heydər Əliyev Böyük Britaniya kraliçası II Yelizaveta ilə. 21 iyul 1998-ci il

907-ci düzəlişin mahiyyəti nədən ibarət idi? ?

Azərbaycanın xarici siyasətinin daha bir mühüm istiqamətini beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq təşkil etməsidir.

Azərbaycan Respublikası hələ 1992-ci ildə NATO-nun Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına (həmin şura 1997-ci ildən etibarən Avropa-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası – AATŞ adlanır) qoşulmuşdu. 1994-cü ildə Azərbaycan **NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" Proqramına** da qəbul edildi. Azərbaycanın NATO ilə sıx əməkdaşlığı sonralar da uğurla davam etdirildi. Ölkəni təmsil edən hərbi hissə sülhməramlı qüvvələrin Kosovoda və Əfqanıstandakı əməliyyatlarında iştirak etdi. NATO Parlament Assambleyası 2002-ci ildə İstanbuldakı iclasında Azərbaycan Respublikasını NATO PA-nın assosiasiyalaşdırılmış üzvlüyünə qəbul etdi. Heydər Əliyev Azərbaycanın bu təşkilatda iştirakının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi.

NATO ilə əməkdaşlığın Azərbaycan üçün əhəmiyyəti nədən ibarətdir? ?

Azərbaycanın yürütdüyü siyasət ölkənin nüfuzunun beynəlxalq səviyyədə artmasına və yüksək qiymətləndirilməsinə aparırdı. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının siyasi məsələlər üzrə 2000-ci il 3 may tarixli iclasında qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan rəhbərliyi ölkənin Avropa standartlarına çatması üçün *"son dərəcə böyük səylər göstərir. Bu ölkədə rəhbərliyin və xalqın azad, çiçəklənən cəmiyyət qurmaq əzmi heyranlıq doğurur. 70 illik sərt rejimdən sonra Azərbaycan keçmişin irsindən əl çəkə bilmişdir və suveren, hüquqi dövlət qurur".*

Xarici iqtisadi əlaqələr. 1991–2003-cü illərdə iqtisadiyyat məsələləri ölkənin xarici siyasətində mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycan beynəlxalq maliyyə-bank qurumları ilə sıx əməkdaşlıq edərək öz iqtisadiyyatında ciddi islahatlar aparmış, onu yeni əsaslar üzərində qurmuşdur. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr quraraq **Avropa–Qafqaz–Asiya (TRASEKA)** nəqliyyat dəhlizi layihəsini həyata keçirdi. Nəqliyyatla bağlı müxtəlif layihələrin reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycan tranzit ölkəyə çevrilə bildi.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin vacib istiqamətlərindən biri də enerji diplomatiyası idi. Bu sahədə atılan addımlar külli miqdarda xarici sərmayənin respublikaya axmasına şərait yaratdı. Enerji diplomatiyasının uğurlu şəkildə aparılması Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi sabitliyin əldə edilməsinə və ölkənin müstəqil dövlət kimi möhkəmlənməsinə gətirib çıxardı. Azərbaycanın neft strategiyası ölkənin beynəlxalq nüfuzunun artmasına da səbəb oldu.

---

[3] ***907-ci düzəliş*** *– ABŞ-ın Azərbaycana birbaşa dövlət yardımını qadağan edən düzəliş*

Enerji diplomatiyası dedikdə nə başa düşürsünüz?

Azərbaycanın xarici siyasətinin daha bir mühüm istiqaməti Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi idi. Bu məsələnin həlli gərgin diplomatik fəaliyyət tələb edirdi. Xəzəryanı beş dövlətin nümayəndələrinin müxtəlif səviyyəli görüşlərində Azərbaycan öz strateji maraqlarını daim uğurla müdafiə etmişdir.

Xəzəryanı beş dövləti sadalayın.

Dövlət müstəqilliyinin tanıdılması, geniş diplomatik əlaqələrin qurulması, xarici siyasətin formalaşması, Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, ölkə daxilində sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə dövlət quruculuğu üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin yaradılması, ölkənin nüfuzlu bir dövlətə çevrilməsi 1991–2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahəsində keçdiyi yolun başlıca yekunu hesab edilə bilər.

"Dünya son dərəcə mürəkkəb bir dövr yaşayır. Beynəlxalq terrorizm bəzi dövlətlərin dəstəyindən istifadə edərək dünya nizamına qarşı hərəkət edir, ekstremizm, təcavüzkar millətçilik və davakar separatizm ideologiyası əsasında yeni qarşıdurma xətləri yaratmağa çalışır, sərhədləri yenidən bölməyə, dəyişməyə cəhd göstərir. Beynəlxalq sistemin ümumi təhlükəyə qarşı səmərəli mübarizə aparmaq qabiliyyəti ciddi sınağa çəkilir. 11 sentyabr faciəsindən dərhal sonra Avroatlantika Birliyi antiterror koalisiyası yaratdı və Azərbaycan ilk gündən bu koalisiyaya qoşuldu. Biz bu gün də başqa ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə bu təhlükələrə qarşı əlimizdən gələni edirik".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin
AATŞ-nin 2002-ci il noyabrın 22-də Praqada keçirilən zirvə görüşündəki çıxışından.
Azərbaycan tarixi: 7 cilddə. VII cild. Bakı, 2008, səh. 335–336

Heydər Əliyev xarici siyasət sahəsində keçilmiş yola qiymət verərək 1998-ci ildə demişdir: *"Azərbaycanın xarici siyasəti ötən illərdə uğurlu olmuşdur. Hesab edirəm ki, biz xarici siyasətimizi düzgün qurmuşuq, strateji xəttimiz düzgündür, təyin etdiyimiz istiqamətlər doğrudur. Bunların hamısı xarici siyasət sahəsində Azərbaycana uğur gətiribdir. Birinci növbədə, bunların hamısı Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətidir və prezidentin apardığı xarici siyasətin nəticələridir. Bizim əsas nailiyyətimiz ondan ibarətdir ki, ötən illər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təkcə xarici siyasət nəticəsində deyil, bütün fəaliyyətimiz nəticəsində gündən-günə möhkəmləndirmişik, öz suverenliyimizin, müstəqilliyimizin toxunulmaz, sarsılmaz olduğunu nümayiş etdirmişik. Artıq beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın tam müstəqil ölkə olduğu, tam müstəqil siyasət apardığı haqqında heç bir şübhə yoxdur".*

1. *Azərbaycan dövlətinin əsas maraqları ilə xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələrini tutuşdurub üst-üstə düşən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirin.*
2. *Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsinin Azərbaycan üçün olan əhəmiyyətini araşdırmağa çalışın.*
3. *ABŞ Konqresinin "Azadlığı Müdafiə Aktı"na qəbul etdiyi düzəlişin ədalətsizliyi, sizcə, nə ilə izah edilə bilər?*
4. *Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığını araşdırıb mühüm məqamları müəyyənləşdirin.*
5. *Azərbaycan Respublikasının 1991–2003-cü illərdəki xarici siyasətinin başlıca uğurlarını və onların səbəblərini göstərin.*

YENİ MİNİLLİYƏ YENİ LİDERLƏ

40

Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli varisi İlham Əliyev 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Onun hakimiyyət illəri ölkənin hərtərəfli inkişaf illəri kimi səciyyələndirilir.

Dövlət Proqramı, rəqabətədavamlı ölkə, nəqliyyat-kommunikasiya və tranzit mərkəzi, vitse-prezident

İlham Əliyevin prezidentlikdən əvvəlki fəaliyyəti. 15 oktyabr 2003-cü ilə təyin edilmiş Azərbaycan Respublikasının prezident seçkilərində Ümummilli lider Heydər Əliyevin namizədliyi növbəti dövr üçün qeydə alınmışdı. Lakin o, səhhətində yaranmış problemlərlə əlaqədar olaraq mövcud vəziyyəti düzgün təhlil edib qiymətləndirdi və öz namizədliyini həmin vaxt ölkənin Baş naziri olan cənab İlham Əliyevin xeyrinə geri götürdü.

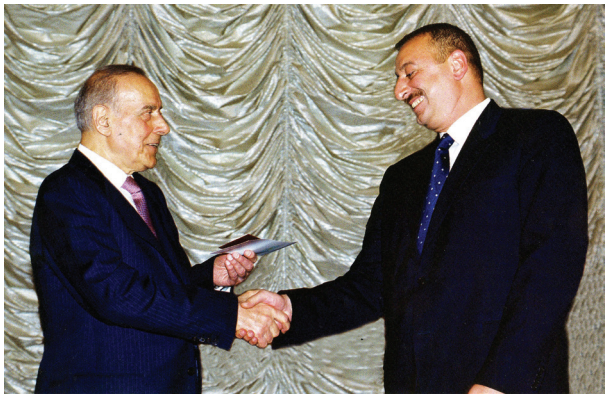

Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvlük biletini İlham Əliyevə təqdim edərkən. 6 may 2000-ci il

İlham Əliyev keçmiş SSRİ-nin ən nüfuzlu ali məktəblərindən biri olan Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda müəllim işləyərək elmi pedaqoji təcrübə toplamışdı. Heydər Əliyevin uzaqgörən və müdrik rəhbərliyi altında uzun və hərtərəfli dövlətçilik təcrübəsi keçmiş, müstəqil Azərbaycan Respublikasında Dövlət Neft Şirkətinnin birinci vitse-prezidenti, Milli Məclisin deputatı, Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti, Avropa Şurasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı, Yeni Azərbaycan Partiyasının sədr müavini, Baş nazir və s. məsul vəzifələrdə böyük bacarıq nümayiş etdirmişdir.

Yüksək elmi səviyyəyə, dövlət idarəçiliyində sərişte və peşəkarlığa malik olan İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidentliyinə namizəd kimi qeydə alındı.

Ulu öndər İlham Əliyev haqqında Azərbaycan xalqına olan müraciətində yazırdı: *"O, yüksək intellektli, praqmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıracaqdır. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm".*

Sizcə, İlham Əliyev hansı vəzifələrdəki fəaliyyəti ilə Ümummilli lider Heydər Əliyevin yüksək etimadını qazanmışdı?

?

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan

Hələ 2002-ci ildə millət vəkili, ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti olarkən İlham Əliyev ABŞ-da rəsmi səfərdə olaraq yüksək səviyyəli görüşlər keçirmişdi. Görüşlərin birindən sonra görkəmli siyasətçi Vrent Skoutroft demişdi: *"...Mən Azərbaycanın gələcəyinə nikbin baxıram. İlham Əliyev bizə güclü siyasətçi təsiri bağışlayır".*

İlham Əliyevin prezidentliyinin birinci dövrü. 15 oktyabr 2003-cü ildə alternativ, demokratik əsaslarla keçirilən seçkilərdə İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Demokratik dövlət quruculuğunun sonrakı mərhələsi Heydər Əliyevin siyasi varisi və layiqli davamçısı olan İlham Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır. 2003-cü ildə ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmiş İ.Əliyevin prezidentlik dövrü də, öz növbəsində, iki mərhələyə ayrıla bilər.

18 mart 2009-cu ilədək davam edən birinci mərhələ Azərbaycanda hüquqi və dövlət quruculuğunun davam etdirilməsi ilə səciyyələnir. Bu mərhələnin başa çatması həmin tarixdə növbəti referendumla Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, həmçinin ölkə iqtisadiyyatındakı keçid dövrünün məhz 2009-cu ildə başa çatması ilə izah oluna bilər.

İlham Əliyevin prezidentliyinin sonrakı dövrü. 2009-cu ildən sonrakı dövr isə Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğunun daha da möhkəmləndirilməsi dövrü kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 21 fevral 2017-ci ildə Mehriban xanım Əliyevanın Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin edilməsi də bu istiqamətdə atılmış mühüm bir addımdır.

İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə dövlətin xarici siyasətində yeni mərhələ başladı. Bu mərhələ özündən əvvəlki dövrün təməlləri üzərində dayanır və onun davamını təşkil edirdi. Bununla yanaşı, həmin mərhələ məzmununa görə zəngin, mahiyyəti baxımından daha dərin, əhatəliliyinə görə daha geniş oldu.

2003-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində başlıca məqsədlər dövlətin hər cəhətdən müasir, rəqabətədavamlı ölkəyə çevrilməsi, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yollarla həll edilməsi, ölkənin beynəlxalq enerji, nəqliyyat-kommunikasiya və tranzit mərkəzlərindən biri olması prosesinin davam etdirilməsi, vətəndaşların rifahının daha da yüksəldilməsi üçün daha əlverişli beynəlxalq şəraitin təmin edilməsi və s. idi. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün çevik, tarazlaşdırılmış, səmərəli xarici siyasət xətti yürüdülürdü.

2003-cü ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Cenevrədə keçirilmiş İnformasiya Cəmiyyəti üzrə dünya sammitindəki iştirakı onun ilk xarici səfəri oldu. Prezidentliyinin 2003–2008-ci illəri əhatə edən birinci dövründə İlham Əliyev xarici dövlətlərə 100 səfər etdi. Təkcə elə bu səfərlərin sayı və dövlətçilik üçün əhəmiyyəti, həmçinin xarici ölkələrin nümayəndə heyətlərinin Azərbaycana səfərləri keçirilmiş müxtəlif beynəlxalq toplantılarda ölkənin fəal iştirakı xarici siyasətin nə qədər dinamik və səmərəli olduğunu nümayiş etdirir.

İntensiv fəal xarici siyasət nəticəsində 2003–2017-ci illər ərzində ölkədə bir çox ikitərəfli, regional və beynəlxalq toplantılar keçirildi. Bu dövrdə bir çox ölkələrin dövlət və hökumət rəhbərləri ölkəyə müxtəlif səviyyəli səfərlər etdilər. Azərbaycan ölkələr arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasında vasitəçilik etmək istiqamətində də səmərəli fəaliyyət göstərdi. Ölkənin beynəlxalq əlaqələri genişləndi, dünyadakı rolu artdı və mövqeyi möhkəmləndi.

? *Bu illərdə Azərbaycanda keçirilmiş hansı toplantıları göstərə bilərsiniz?*

Azərbaycanın 2003–2017-ci illərdəki xarici siyasətində ölkənin BMT Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilməsi mühüm yer tutur. Hələ 2003-cü ildə İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Baş naziri olarkən BMT Baş Məclisində tarixi bir çıxış etmişdi. O öz çıxışında BMT-nin iş mexanizmi ilə bağlı təkliflər vermiş, həm də Şərqi Avropa ölkələrindən birinin BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsi ideyasını irəli sürmüşdü.

2011-ci il oktyabrın 24-də Azərbaycan Respublikası 2012–2013-cü illər üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlüyünə keçirilən seçkilərdə layiqli qələbə qazandı. Bu zaman Azərbaycanın BMT üzvü olan 193 dövlətdən 155-nin səsini toplaması böyük nəticə idi. Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasındakı qeyri-daimi üzvlüyü 2012-ci il yanvarın 1-dən 2013-cü il dekabrın 31-ə qədər davam etdi. Bu müddət ərzində Azərbaycan dünya siyasətini müəyyən edən 15 dövlətdən birinə çevrildi. Azərbaycanın Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionundan Təhlükəsizlik Şurasının üzvü seçilən ilk ölkə olması da diqqətəlayiqdir.

Məcburi köçkünlər üçün inşa edilmiş müasir qəsəbə

BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərini sadalayın.

İlham Əliyevin ölkəyə başçılıq etdiyi illərdə sosial-iqtisadi sahədə ciddi irəliləyiş müşahidə olunmuşdur. Onun hakimiyyətdə olduğu ilk 10 il ərzində iqtisadiyyat 3,4 dəfə, dövlət büdcəsi 19 dəfə artmış, iqtisadiyyata 110 milyard manat sərmayə qoyulmuşdur. İstismara verildiyi vaxtdan 2013-cü ilə qədər Bakı–Tbilisi–Ceyhan İxrac kəməri ilə 214 milyon ton neft, Bakı–Tbilisi–Ərzurum kəməri ilə 24 milyard kub metr qaz ixrac edilmişdir. Davos Dünya İqtisadi Forumunun 2012–2013-cü illər Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik indeksinə görə Azərbaycan dünyada 46-cı, MDB ölkələri arasında 1-ci yerdə, yenə həmin forumun "Qlobal İnformasiya Texnologiyaları – 2012" hesabatında Şəbəkə Hazırlığı İndeksinə görə dünyanın 142 ölkəsi arasında 61-ci yerdə idi.

2003–2013-cü illərdə ölkədə 5 beynəlxalq hava limanı, 4 avtovağzal kompleksi, 4 metro stansiyası tikilib istifadəyə verilmiş, çoxlu miqdarda körpülər, avtomobil yolları, qaz kəmərləri çəkilmişdir.

Yenə həmin illər ərzində əhalinin sosial müdafiəsi və təminatına çəkilən xərclər 9,3 dəfə çoxalmışdır. Əhalinin gəlirləri 6,9 dəfə, əməkhaqqı 6,3 dəfə, pensiyalar 8,6 dəfə artmışdır.

Erməni təcavüzünə məruz qalaraq qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmiş azərbaycanlıların sosial problemlərinin həlli üçün 2003–2013-cü illərdə İlham Əliyev tərəfindən 51 fərman və sərəncam imzalanmış, Dövlət Proqramı və ona əlavələr qəbul olunmuşdur.

"Azərbaycan iqtisadi cəhətdən artıq oturuşmuş dövlət kimi tanınır. Mən hesab edirəm ki, biz artıq iqtisadi sahədə keçid dövrünü başa vurmuşuq. Dünyanın aparıcı maliyyə qurumları Azərbaycanda aparılan islahatları çox yüksək qiymətləndirirlər. Müxtəlif hesablamalara görə, Azərbaycan postsovet məkanında iqtisadi islahatlar və iqtisadi inkişaf baxımından birinci yerdədir. Mən hesab edirəm ki, artıq bu sahədə keçid dövrü başa çatmışdır".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki çıxışından, 2 noyabr 2009-cu il.

Müstəqillik yollarında. Bakı, 2016, səh. 310–311

7 çadır düşərgəsi, 12 fin tipli qəsəbə ləğv edilmiş, 110 min nəfərin məskunlaşdırıldığı 57 müasir qəsəbə və məhəllə salınmışdı.

Son 20 il ərzində bütün maliyyə mənbələri hesabına ölkə iqtisadiyyatına külli miqdarda əsaslı vəsait qoyulmuşdur.

"Azərbaycan sosial və iqtisadi sahələrdə böyük inkişafa nail olub. 2004-cü ildən başlayaraq, Azərbaycanın iqtisadiyyatı 3 dəfədən çox artmış, ölkəmizdə 1 milyon 600 mindən artıq iş yeri açılmışdır. İşsizlik səviyyəsi dünyada ən aşağı göstəricilərdən biridir – 5 faiz. Yoxsulluq cəmi 5-6 faizdir. Nağd valyuta ehtiyatlarımız ölkənin ÜDM-nə bərabərdir...

2004-cü ildən etibarən ölkəmizdə əməkhaqları 5,6 dəfə, pensiyalar isə 8,2 dəfə artmışdır. Xarici maliyyə dəstəyi olmadan biz erməni işğalından əziyyət çəkən qaçqın və məcburi köçkünlər üçün, təxminən, 100 yeni qəsəbə və şəhərcik salmışıq. Bu günə qədər 250 mindən artıq insanın həyat şəraiti yaxşılaşdırılıb, onlara yeni evlər və mənzillər verilib".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin
BMT-nin Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasının açılışındakı çıxışından.
"Azərbaycan" qəzeti, 20 sentyabr 2017-ci il

2017-ci ilin 30 oktyabrında Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolunun təntənəli açılış mərasimi keçirildi. O, Avropanı Asiya ilə birləşdirən ən qısa və etibarlı yol kimi qiymətləndirilir. Bu yol Avrasiyanın nəqliyyat xəritəsinin önəmli hissəsinə çevrilməkdədir. Çin, Qazaxıstan, Orta Asiya, Avropa ölkələrinin istifadə edəcəyi bu yolun çəkilişinin uğurla başa çatdırılması Azərbaycanın növbəti ciddi nailiyyəti kimi qiymətləndirilir. 2018-ci il 12 iyunda Türkiyənin Eskişəhər şəhərində **TANAP-ın (Trans-Anadolu qaz boru kəməri)** açılış mərsimi keçirildi. Bu kəmərin çəkilişi Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının Avropaya nəql edilməsində mühüm bir addım oldu.

İlham Əliyevin ölkəyə uğurlu rəhbərliyi Azərbaycan xalqının onu 2008, 2013, 2018-ci illərdə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinə seçməsində aydın təzahür edir. 2003–2017-ci illərdə ölkənin qazandığı uğurların baş memarı olan İlham Əliyev artıq xalqın tarixində **Qurucu Prezident** olaraq özünə layiqli yer qazanmışdır.

1. *İlham Əliyevin həyatı və fəaliyyəti barədə referat hazırlayın.*
2. *İlham Əliyevin rəhbərliyi altında aparılmış dövlət quruculuğu prosesini mərhələlərə ayırın və bunu əsaslandırın.*
3. *2003-cü ildən etibarən ölkənin xarici siyasətindəki başlıca məqsədləri göstərin.*
4. *Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasında qeyri-daimi üzvlüyü ilə bağlı təqdimat hazırlayın.*
5. *İlham Əliyev nəyə görə Qurucu Prezident adlandırılır?*

ERMƏNİSTAN–AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ. QƏTİYYƏTİN NÜMAYİŞİ

41

Elan edilməmiş Qarabağ müharibəsində atəşkəs əldə olunduqdan keçən müddət ərzində Azərbaycan rəhbərliyi və ictimaiyyəti münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə üstünlük vermişdir. Bununla belə, Azərbaycan dövləti iqtisadi, hərbi cəhətdən getdikcə qüvvətlənir və lazım gəlsə, qətiyyətli addımlarla düşməni güzəştə getməyə məcbur etmək hüququnu özündə saxlayır.

ATƏT, Budapeşt və Lissabon sammitləri, Mübariz İbrahimov, Aprel döyüşləri, Lələ təpə

Qarabağ münaqişəsindəki atəşkəs dövrü. Cəbhədə atəşkəsin elan edildiyi 1994-cü ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikası müvəqqəti itirilmiş torpaqlarının geri qaytarılması uğrunda səylərini bir an da azaltmamışdır. Bu zaman həm ordu quruculuğuna, həm də Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya çatdırılmasına və diplomatik fəaliyyətə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Atəşkəs haqqında saziş harada imzalanmışdır?

Ulu öndər Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsini mümkün qədər dinc vasitələrlə həll etmək xəttinə üstünlük verirdi. Eyni zamanda Azərbaycanın öz torpaqlarından heç vaxt imtina etməyəcəyi ilə bağlı qətiyyətli mövqe də nümayiş etdirirdi.

"...Xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququna... dövlətlərin ərazi bütövlüyünə dair normalara uyğun olaraq hörmət edilməlidir.

...Torpaq əldə etmək məqsədilə gücdən istifadə qəbuledilməzdir və ondan irəli gələn heç bir nəticə qanuni tanına bilməz".

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 2001-ci il tarixli qərarından
Azərbaycan tarixi: 7 cilddə. VII cild. Bakı, 2008, səh. 338

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (1994-cü ildə keçirilmiş Budapeşt sammitindən sonra ATƏM ATƏT adlanır) Minsk qrupunun fəaliyyətinin əhəmiyyətli şəkildə canlanmasına və münaqişənin həllinə marağın artmasına nail oldu. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Heydər Əliyevin beynəlxalq səviyyədəki görüşlərində daim əsas mövzulardan biri idi. Təkcə 1993–2000-ci illərdə o bu məsələni ABŞ rəhbərliyi ilə 18, Fransa rəhbərliyi ilə 16, Rusiya rəhbərliyi ilə 28, Türkiyə rəhbərliyi ilə 78 dəfə müzakirə etmişdir.

ATƏM nə zaman və harada yaradılmışdır?

"Biz sülh tərəfdarıyıq, müharibə başlanmasının, qan tökülməsinin əleyhinəyik, amma sülhdən daha vacib vətənimizin əzəli torpaqlarının qaytarılmasıdır. Lazım gələrsə, bu yolda BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq təcavüzkara qarşı güc tətbiq edilməsi də istisna olunmamalıdır".

Azərbaycan ziyalılarının 2001-ci il mayın 30-da yaydığı bəyanatdan

Heydər Əliyev müxtəlif beynəlxalq təşkilatlardakı çıxışlarında və görüşlərində, demək olar ki, həmişə bu məsələyə toxunmuşdur. Bütün bunların nəticəsində Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həqiqi mahiyyəti dünya ictimaiyyətinə məlum olmuşdur. Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının sədri 2001-ci ildə bildirmişdir: *"Beynəlxalq ictimaiyyətdə belə bir rəy formalaşıb ki, Ermənistan Dağlıq Qarabağı işğal edib".*

Heydər Əliyev ATƏT çərçivəsində də çox uğurlu fəaliyyət göstərirdi. ATƏT-in 1994-cü ildəki Budapeşt sammiti gələcəkdə bağlanası sazişdən sonra regiona daxil olacaq çoxmilli beynəlxalq qüvvələrin yaradılacağı ilə bağlı qərar qəbul etdi. Təşkilatın 1996-cı ildə keçirilmiş Lissabon sammitində ölkənin ərazi bütövlüyünü tanıyan bəyanat verildi.

Lissabon sammitindən sonra Minsk qrupunun fəaliyyətində fəallaşma müşahidə olundu. Qrupa rəhbərlik edən ABŞ, Rusiya və Fransa heç də obyektiv mövqe tutmamışdılar. Onların təklifləri də ya Azərbaycan üçün yolverilməz olur, ya da Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyinə görə qəbul edilmirdi.

? *Ermənistanın mövqeyinin qeyri-konstruktivliyi nədədir?*

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən daxili və xarici siyasət, ordu quruculuğundakı inkişaf Azərbaycanın haqlı mövqeyinin dəyişməzliyini təmin edirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində də münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün Azərbaycanın səyləri davam etdirilmişdir.

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimov

Bütün bu illər ərzində Azərbaycan Respublikası münaqişənin həllinin yalnız onun ərazi bütövlüyünün təmin olunması və bu ərazilər üzərində suveren dövlət hüquqlarının tanınması şəklində mümkün olduğunu bəyan etməkdədir. Lakin Ermənistan Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qopardılmasına yönəlmiş səylərindən əl çəkmir.

Atəşkəsdən sonra keçmiş uzun dövrdə Ermənistan və onun havadarları cəbhə xəttində saysız-hesabsız təxribatlara əl atmış, Azərbaycan hərbçilərini və mülki şəxsləri atəşə tutmuşlar. Azərbaycan daim bu hərəkətləri beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmış və dözümlü mövqe nümayiş etdirmişdir. Bu təxribatlar zamanı azərbaycanlı hərbçilər böyük dəyanət və fədakarlıq göstərdikləri üçün ölkə rəhbərliyi daim onları dəstəkləmiş və yüksək qiymətləndirmişdir.

"...Vətənin dar günündə artıq ürəyim dözmür. Allaha xatir bunu etməliyəm. Ən azından, ürəyim sərinlik tapar. Şəhid olanadək bu şərəfsizlərin üzərinə gedəcəyəm. Şəhid olsam, ağlamayın. Əksinə, sevinin ki, o mərtəbəyə yüksəldim..."

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimovun valideynlərinə son məktubundan.
Yəhya Yusif Canıyar. Turan Mübarizi. Bakı, 2011, səh. 29

2010-cu ilin iyun ayında gizir Mübariz İbrahimov təkbaşına ermənilərlə döyüşə girmiş və çoxlu sayda düşməni məhv edə bilmişdir. Məhz bundan sonra Ermənistanda matəm elan olunmuşdur. Azərbaycan Pespublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 22 iyul 2010-cu il tarixli sərəncamı ilə Mübariz İbrahimova ölümündən sonra "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adı verilmişdir. Bu, ermənilərə və onların havadarlarına konstruktiv mövqe tutmayacaqları halda Azərbaycan oğullarının edə biləcəkləri ilə bağlı tutarlı bir işarə idi.

"Mübariz İbrahimov qeyri-bərabər döyüşdə ...şəhid olubdur. Mübariz yaxşı bilirdi ki, o döyüşdən sağsalamat çıxa bilməyəcək. Ancaq Vətən, torpaq sevgisi, onda olan vətənpərvərlik ruhu onu şəhidlik zirvəsinə ucaltdı. Mübariz bütün gənclər üçün örnəkdir, nümunədir".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışından.
Yəhya Yusif Canıyar. Turan Mübarizi. Bakı, 2011, səh. 29

2016-cı ilin aprel döyüşləri. Ermənilərin həm kompromisə gəlməmələri, həm də arasıkəsilməyən təxribatları Azərbaycanı qətiyyətli addımlar atmağa vadar edirdi.

"Əlbəttə, biz bu vəziyyətlə barışa bilmərik. Azərbaycan heç zaman ərazisinin itirilməsi ilə razılaşmayacaqdır. Məsələnin həllində beynəlxalq hüquq normaları əsas götürülməlidir. Azərbaycan dünyadakı bütün ölkələrin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşır və özünə də eyni münasibətlə yanaşılmasını tələb edir. Bizim ərazi bütövlüyümüz bərpa olunmalıdır. Ermənistanın işğalçı qüvvələri zəbt olunmuş ərazilərdən geri çəkilməlidir. Qaçqınlara, köçkünlərə doğma yurdlarına qayıtmaq imkanı verilməlidir. XXI əsrdə Avropa Şurasının üzvü olan bir ölkənin – Ermənistanın Avropa Şurasının üzvü olan digər ölkənin – Azərbaycanın ərazilərini işğal etməsinə yol verməməliyik".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin AŞ PA-nın yaz sessiyasındakı çıxışından.
29 aprel 2004-cü il
Əli Həsənov. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı, 2015, səh. 363

2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecə və gün ərzində Azərbaycanın mövqeləri və yaşayış məntəqələri bütün cəbhə boyu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən növbəti dəfə güclü artilleriya atəşinə tutuldu.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin komandanlığı bu hücumun qarşısının alınması, mülki əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün Ağdərə–Tərtər–Ağdam və Xocavənd–Füzuli istiqamətində təxirəsalınmaz cavab tədbirlərinin keçirilməsi barədə qərar qəbul etdi. Döyüş nəticəsində Goranboy rayonu və Naftalan şəhərinə təhlükə yarada biləcək Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər, həmçinin Seysulan məntəqəsi azad olundu. Füzuli rayonu istiqamətində yerləşən, geniş ərazini nəzarətdə saxlamaq imkanı verən strateji əhəmiyyətli Lələ təpə yüksəkliyi də Azərbaycan ordusunun nəzarəti altına keçdi. Beləliklə, Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndinin təhlükəsizliyi təmin olundu. Beynəlxalq qurumların müraciətləri və öz sülhsevər siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan dövləti hərbi əməliyyatları birtərəfli qaydada dayandırdı. Ermənilər növbəti dəfə xəyanətkarlıq edərək əks-hücuma keçmək istədilər. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri uğurlu əməliyyatlar apararaq erməni birləşmələrinin uzun illər ərzində mühəndis-istehkam baxımından möhkəmləndirdiyi müdafiə xəttini yardı, strateji əhəmiyyətli bir sıra mövqeləri düşməndən azad etdi.

2016-cı il aprel döyüşlərində erməni işğalçılarından azad edilən ərazilər

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı
Şükür Həmidov

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı
Murad Mirzəyev

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı
Samid İmanov

"Vətənim, torpağım üçün hər zaman canımdan, qanımdan keçməyə hazıram. Həmişə arzu eləmişəm ki, şəhid olum, Azərbaycan Respublikasının üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağına bükülüm".

Lələ təpə uğrunda gedən döyüşlər zamanı şəhid olmuş Pəncəli Teymurovun öz toyunda etdiyi çıxışdan

Sizcə, nə üçün Pəncəli Teymurov vətən uğrunda şəhid olmağı özünə arzu edirdi?

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, erməni işğalçılarının silahlı təxribatlarının qarşısının alınması və düşmənin dinc əhaliyə hücumlarının dəf edilməsi zamanı göstərdikləri igidliyə görə Azərbaycan hərbçilərinin böyük bir qrupu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən orden və medallarla təltif olundu. **Şükür Həmidov**, ölümlərindən sonra isə **Murad Mirzəyev**, **Samid İmanov** İlham Əliyevin fərmanı ilə "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adına layiq görüldülər.

2016-cı ilin aprel hadisələri erməni qəsbkarlarına Azərbaycan dövlətinin və xalqının qətiyyətli mövqeyini və öz torpaqlarının azad edilməsi uğrunda mübarizəyə hazır olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Azərbaycan xalqı Qarabağ münaqişəsini, lazım gəlsə, silah yolu ilə həll etmək hüququnu daim özündə saxlayır.

"2018-cı il mayın 20-dən 27-nə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikası Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun əks-həmlə əməliyyatı nəticəsində Şərur rayonunun Ağbulaq, Qızılqaya yüksəklikləri, həmçinin Günnüt kəndi ordumuzun nəzarəti altına keçmişdir. Döyüşlər nəticəsində, ümumi olaraq, 11000 hektarlıq ərazi işğaldan azad edilmişdir. Bu uğurlu əməliyyat Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə İrəvan–Gorus–Laçın–Xankəndi avtomobil yoluna nəzarət etməyə imkan yaratdı.

1. ATƏT-in sammitlərində Azərbaycanın xeyrinə hansı addımlar atılmışdır?

2. Mübariz İbrahimov haqqında referat hazırlayın.

3. 2016-cı ilin aprel döyüşləri ilə bağlı təqdimat hazırlayın.

4. Cocuq Mərcanlı kəndi barədə məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.

MƏDƏNİYYƏT 42

Azərbaycan xalqı öz qədim və zəngin mədəniyyəti ilə dünya miqyasında tanınır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının mövcud olduğu müddətdə də mədəniyyətin müxtəlif sahələrində ciddi irəliləyişlərə nail olunmuşdur.

Milli Elmlər Akademiyası, Dövlət İmtahan Mərkəzi, TÜRKSOY, UNESCO, ISESCO, Mehriban Əliyeva

Müstəqillik dövrünün bir sıra çətinliklərinə baxmayaraq, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində inkişaf müşahidə olunurdu.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə xalqının tarixi keçmişinə, zəngin mənəvi dəyərlərinə, maddi-mənəvi irsinə, incəsənətinə öz qayğısını əsirgəməyib. Xalqın mənəviyyatını zənginləşdirən, onu bütün dünyada tanıdan milli mədəniyyətin hərtərəfli inkişafı, yüksəlişi daim onun diqqət mərkəzində olub.

İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi illərdə də mədəniyyətin inkişafı böyük vüsət tapmış, ən müxtəlif sahələrdə ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir.

2004-cü ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin xatirəsinə xalqın ehtiramını ifadə etmək, onun zəngin mənəvi irsini əks etdirmək, azərbaycançılıq fəlsəfəsinin ölkə üçün əhəmiyyətini vurğulamaq, milli dövlətçilik ideyalarını yeni nəsillərə aşılamaq məqsədilə Heydər Əliyev Fondu yaradıldı. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın başçılıq etdiyi bu qurum təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman, elm, texnologiya, ekologiya və digər sahələrdə müxtəlif layihələr həyata keçirir, bununla da ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında və yeni cəmiyyət quruculuğunda fəal iştirak edir.

Elm və təhsil. Elm və təhsilə göstərilən qayğının artması Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıtmasından sonra dərhal müşahidə olunmağa başladı. O, 1993-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə demişdir: *"Əmin ola bilərsiniz ki, Elmlər Akademiyası da, institutlar da fəaliyyət göstərəcəklər və biz buna imkan yaradacağıq. Azərbaycanın elmi inkişaf etməlidir. Universitetlər, ali məktəblər də inkişaf etməlidir"*.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının əsas binası

Azərbaycanda Elmlər Akademiyası nə vaxt yaradılmışdır? ?

15 may 2001-ci ildə Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Elmlər Akademiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası adlandırılmağa başlandı. Prezidentin 4 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə Milli Elmlər Akademiyasının statusu və əhatə etməli olduğu fəaliyyət sahələri müəyyənləşdirildi, ölkə üzrə bütün elmi müəssisələrin və ali məktəblərin elmi tədqiqat işlərinin əlaqələndirilməsi AMEA-ya həvalə

olundu. Bu fərmandan sonra Azərbaycan Respublikası üzrə Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası yaradıldı.

Azərbaycan elminin inkişafı sonrakı illərdə də dövlətin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. 14 iyun 2016-cı ildə Milli Məclis geniş müzakirələrdən sonra "Elm haqqında" Qanunu qəbul etdi. Həmin il 9 avqustda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə **Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirmə Şurasına** daha geniş səlahiyyətlər verildi.

? *Sizcə, Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirmə Şurasının fəaliyyətinin əhəmiyyəti nədədir?*

1998-ci ildə Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Təhsil Sahəsində İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramı hazırlandı və 1999-cu ildə təsdiq olundu. Bu proqramda Azərbaycanın milli təhsil sisteminin strategiyası və konsepsiyası öz əksini tapdı.

2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" qanununun Milli Məclis tərəfindən qəbul edilməsi Azərbaycanda müasir təhsilin qanunvericilik bazasının yaradılmasında və hüquqi təminatında mühüm rol oynadı.

2003–2013-cü illərdə dövlət büdcəsindən elmin inkişafına sərf olunan xərclər 10,2 dəfə, təhsilə yönəldilən xərclər isə 7,6 dəfə artırıldı.

"...Azərbaycanda təhsil sistemi dövlət qayğısı altındadır... Dövlət təhsilin maliyyələşdirilməsini, yüksək təhsil almaq üçün müasir maddi-texniki bazanın yaradılmasını, məktəblərin şəraitinin yaxşılaşdırılmasını özünün əsas vəzifələrindən biri hesab edir. Bilməlisiniz ki, bizim büdcədə ən çox payı olan təhsil sistemidir. Bu da təsadüfi deyildir. Başqa sahədə, ola bilər, kəsirlər də olsun, amma təhsildə yox. Çünki təhsildə olan kəsir, çatışmazlıq bizim gələcəyimizdə xətalar yaradacaqdır..."

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni dərs ilinin başlanması münasibətilə 6 saylı orta məktəbdə təşkil olunmuş mərasimdəki nitqindən. 1 sentyabr 2001-ci il
Böyük Liderin 90 anı. Bakı, 2013, səh. 190

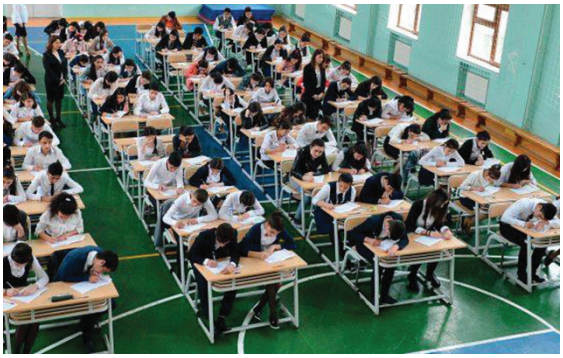

Test üsulu ilə qəbul imtahanı

Müstəqillik dövründə Azərbaycan təhsil sistemində ali məktəblərə tələbə qəbulunun sağlam əsaslar üzərində qurulması sahəsində məqsədyönlü dövlət siyasəti həyata keçirilmişdir. 1992-ci ildə yaradılmış Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının fəaliyyəti həm Ümummilli lider Heydər Əliyevin, həm də İlham Əliyevin diqqət mərkəzində olmuş və daim təkmilləşdirilmişdir. Respublika üzrə test üsulu ilə tələbə qəbulunun həyata keçirilməsi bu sahədə şəffaflığa nail olunmasına, biliyin əsas meyara çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Tələbə qəbulu prosesində obyektivliyin təmin edilməsi təhsilə münasibətin əsaslı şəkildə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar tələbə qəbulu kimi mühüm işdə əsaslı nailiyyət sayıla bilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 11 aprel 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə TQDK-nın bazasında Dövlət İmtahan Mərkəzi Publik hüquqi şəxsi yaradıldı. Bu sərəncam ali məktəblərlə yanaşı, dövlət qulluğuna işə qəbulla əlaqədar imtahanların və imtahan götürülməsi tələb olunan digər fəaliyyətlərin də yüksək səviyyədə təşkilinə imkan verir.

TQDK yaranana qədər Azərbaycanda ali məktəblərə qəbulun hansı şəkildə həyata keçirilməsi ilə bağlı məlumat əldə edin.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının yekun iclası. 14 aprel 2000-ci il

Beynəlxalq Muğam Mərkəzi

İncəsənət. Azərbaycan Respublikası mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsinə də daim önəm vermişdir. Əsası 1993-cü ildə qoyulan türkdilli dövlətlərin beynəlxalq təşkilatı olan TÜRKSOY-un yaranması və fəaliyyətində Azərbaycanın əvəzsiz rolu vardır. Bu təşkilat regional mədəni inteqrasiyanın inkişafında mühüm xidmətlər göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun Xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva

Mədəni irsin qorunması sahəsindəki tədbirlər nəticəsində 2003-cü ildə Azərbaycan muğamı, 2007-ci ildə Qobustan Milli Tarixi Bədii Qoruğu, 2009-cu ildə aşıq sənəti və Novruz bayramı, 2010-cu ildə Azərbaycan xalça sənəti, 2012-ci ildə isə tar ifaçılıq sənəti UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir.

Muğam sənəti hal-hazırda özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Azərbaycan muğamının UNESCO-nun "qeyri-maddi mədəni irs inciləri" siyahısına daxil edilməsi Azərbaycanın birinci xanımı, UNESCO və ISESCO-nun Xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə baş vermişdir. 2009-cu ildən başlayaraq Bakıda "Muğam aləmi" Beynəlxalq Muğam festivalının keçirilməsi muğamın təbliğində mühüm rol oynayır.

Müasir populyar musiqi sahəsində də Azərbaycan yetərincə tanınır. Eldar Qasımov və Nigar Camal duetinin 2011-ci ildə "Eurovision–2011" mahnı müsabiqəsində qalib gəlməsi də buna sübutdur. Növbəti ildə Azərbaycan paytaxtı "Eurovision–2012"-yə yüksək səviyyədə ev sahibliyi etdi.

"Mədəniyyətimizi, elmimizi, təhsilimizi, insanların mənəviyyatını daha da yüksəklərə qaldırmaq üçün mədəni, elmi-texniki əlaqələrin inkişaf etdirilməsi çox zəruri vəzifələrdən biridir. TÜRKSOY bu işi görür və indiyə qədər qısa müddətdə – üç il ərzində toplanmış təcrübə sübut edir ki, bu təşkilat bundan sonra da çox səmərəli fəaliyyət göstərə və ölkələrimiz, xalqlarımız üçün daha çox iş görə bilər. Bu da ondan ibarətdir ki, xalqlarımızın əlaqələrini bir-biri ilə daha da sıx bağlasın. Mədəniyyət, ədəbiyyat vasitəsilə bu əlaqələri daha da genişləndirmək xalqlarımız üçün çox lazımdır, zəruridir".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin TÜRKSOY beynəlxalq təşkilatının Bakıda keçirilən VIII toplantısındakı nitqindən. 6 noyabr 1996-cı il
Böyük Liderin 90 anı. Bakı, 2013, səh. 85

Müstəqillik illərində Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması sahəsində də böyük işlər görülmüşdür. 2000-ci ildə Azərbaycanda türkdilli dövlət başçılarının, dünya səviyyəli alimlərin, UNESCO-nun iştirakı ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyi qeyd edildi.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının məhz 1300 illiyinin qeyd edilməsi nə ilə bağlıdır?

İlham Əliyev IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının qaliblərini təltif edərkən

İdman və Olimpiya hərəkatı. Azərbaycan müstəqillik illərində Olimpiya hərəkatında və idmanda da böyük uğurlar qazanmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycan idmanına böyük diqqət və qayğı ilə yanaşırdı. 1997-ci ildə İlham Əliyevin Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti seçilməsi də idmanın inkişafında mühüm bir mərhələnin başlanğıcı sayıla bilər. Onun ölkəyə başçılıq etdiyi illərdə Azərbaycanda idmana və bədən tərbiyəsinə olan qayğı daim artmışdır. Məsələn, 2003–2013-cü illər ərzində respublikadakı idman qurğularının sayı 12% artaraq 10 minə çatdı. Həmin illərdə ölkədə 38 Olimpiya İdman Kompleksi, 3 üzgüçülük hovuzu, 5 stadion, 12 şahmat məktəbi tikilib istifadəyə verildi. İdmançıların beynəlxalq yarışlarda qazandıqları medalların sayı 4,2 dəfə artdı.

Müstəqillik illərində ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun getdikcə yüksəlməsinə Azərbaycanda müxtəlif beynəlxalq yarışların keçirilməsi də parlaq sübutdur. Azərbaycanın 2015-ci ildə I Avropa oyunlarına, 2017-ci ildə isə IV İslam Həmrəyliyi oyunlarına ev sahibliyi etməsi xüsusi şəkildə qeyd olunmalıdır. Həm bu oyunların ən yüksək səviyyədə keçirilməsi, həm də Azərbaycan idmançılarının qazandıqları uğurlar ölkənin idman sahəsində də ciddi nailiyyətlər əldə etdiyinin göstəricisidir.

Mədəniyyət və incəsənətin inkişafı ənənəsinin, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinə hərtərəfli dövlət qayğısının əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Prezident İlham Əliyev, başqa sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyət sahəsində də onun apardığı siyasətin əsl davamçısı və varisidir. Azərbaycanda hər iki liderin hakimiyyəti dövründə mədəniyyətin bütün sahələrində sistemli islahatlar aparılmışdır. Onların yürütdüyü bu uğurlu mədəni siyasət Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrinə söykənir və mənəvi-estetik dəyərlərə istinad edir.

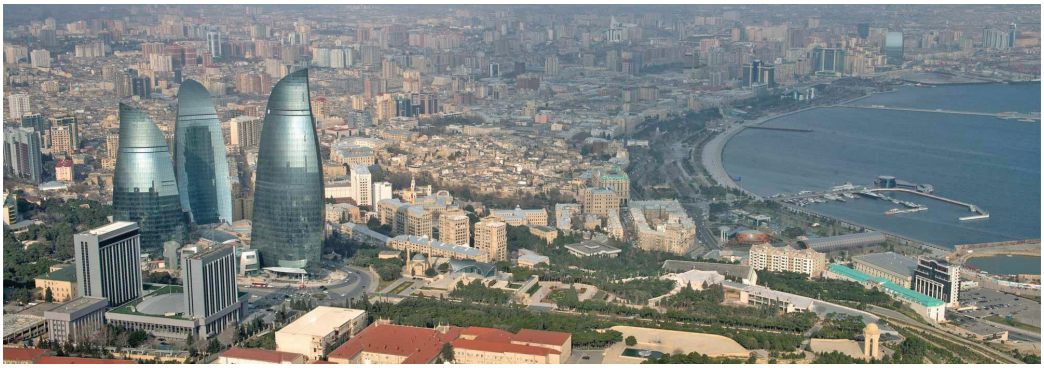

Müasir Bakı

1. TÜRKSOY və Azərbaycanın bu təşkilatdakı yeri haqqında təqdimat hazırlayın.

2. UNESCO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına Azərbaycanla bağlı nələr daxil edilmişdir?

3. "Eurovision–2012" mahnı müsabiqəsinin Azərbaycanda keçirilməsini necə qiymətləndirirsiniz?

4. Olimpiya çempionu olmuş Azərbaycan idmançılarını müəyyənləşdirməyə çalışın.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). 2 cilddə. Bakı, 1998
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə. Bakı, 2004–2005
3. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cilddə. “Azərbaycan” cildi. Bakı, 2007
4. Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1919–1920). Bakı, 2008
5. Azərbaycan Respublikası. Milli atlas. Bakı, 2014
6. Azərbaycan Respublikası. 1991–2001. Bakı, 2001
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA)
8. Azərbaycan tarixi. 2 cilddə. 1-ci cild. Bakı, 1994
9. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. IV–VII cildlər. Bakı, 2007–2008
10. Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. İki cilddə. Bakı, 2012
11. Bakı 2003–2013: Hədəflər, inkişaflar, nəticələr.
12. Bağırova İ.S. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi partiyaları və təşkilatları (1900–1917). Bakı, “Elm”, 1997
13. Bayramov X. Gəncə üsyanı (sənədlər, materiallar). Bakı, 2010
14. Boko F. Qələbə baharı. Bakı, 1985
15. Böyük Liderin 90 anı. Bakı, 2013
16. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1993
17. Canıyar Yəhya Yusif. Turan Mübarizi. Bakı, 2011
18. Cəfərov C. Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin sonu – 30-cu illər). Bakı, 2008
19. Cəmilzadə Hikmət. Azərbaycanın ilk Milli Qəhrəmanları. Bakı, 1993
20. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki. Bakı, 1985
21. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz. Bakı, 2011
22. Əhməd Vüqar. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin həyatı, mühiti və ədəbi fəaliyyəti. Bakı, 2009
23. Əliyev Heydər. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı, 2000
24. Əmrahov Mais. XX əsrdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı. Bakı, 2009
25. Əroğul Əlisahib. Azərbaycanda erməni-daşnak terrorunun xronologiyası (bədii, tarixi publisistika). Bakı, 2009
26. Əsgərov Vüqar. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları. Bakı, 2005
27. Gevr Jan. Xacə şah., Bakı, 2012
28. Həsənov Əli. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı, 2015
29. Həsənov Nəriman. Oyanmış Təbriz və Səttarxan. Bakı, 1986
30. Xocalı yaddaşı. Bakı, 2017
31. İbrahim Ethem Atnur. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918–1921). Naxçıvan, 2013
32. İbrahimov N. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin siyasi və mədəni həyatı. Bakı, 1997
33. İran İslam Cümhuriyyətinin əsas qanunu. Bakı, 1993
34. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (1747–1828), 2009. Y.Mahmudovun redaktəsi ilə.
35. İsmayılov İ.Z. Azərbaycanlıların İkinci Dünya müharibəsində iştirakı. Bakı, 2000
36. İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 1960
37. XX əsr Azərbaycan tarixi. 2 cilddə. 2-ci cild. Bakı, 2009
38. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). Bakı, 1995

39. Mahmudov Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı, 2005
40. Mahmudov Y. İrəvan xanlığı. Bakı, 2010
41. Marağayi Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, 1982
42. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı, 2006
43. Müstəqillik yollarında. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 25 illiyinə həsr edilmiş məqalələr toplusu. Bakı, 2016
44. Nəzirli Ş.Ə. Azərbaycan generalları. Bakı, "Gənclik", 1991
45. Nuriyeva İradə. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin əvvəllərinədək). Bakı, 2015
46. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. Bakı, 1965
47. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 2007
48. Pakrəvan Əminə. Abbas Mirzə və Azərbaycan. Bakı, 2007
49. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
50. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı, 1993
51. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, 2002
52. Seyidzadə D.B. Rusiya Dövlət Dumasında Azərbaycan deputatları. Bakı, 1978
53. Süleymanov Elxan, Süleymanov Vurğun. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2012
54. Süleymanov Manaf. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1987
55. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, 1997
56. Tağıyeva Ş.Ə. 1920-ci il Təbriz üsyanı. Bakı, 1990
57. Verner fon Simens. Qafqaz səyahətləri. Bakı, 2013
58. Zamanın işığında canlanan portret – Vəli Axundov. Bakı, 2016

Rus dilində

59. Деникин А.И. Очерки русской смуты. Москва, 1991
60. Мурашев Г.А.Титулы, чины, награды. СПб., 2001, с. 160

Saytlar

61. http://1905.az/
62. http://cebhe.info/

Qəzetlər

63. "Kommunist", 1 iyul 1974-cü il
64. "Azərbaycan", 20 sentyabr 2017-ci il, 31 oktyabr 2017-ci il

Buraxılış məlumatı

AZƏRBAYCAN TARİXİ 11

Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün
Azərbaycan tarixi fənni üzrə

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər:	**Pərviz Ağalarov** **Niyaməddin Quliyev** **Rövşən Hətəmov** **Faiq Babayev** **Elşən Qasımov** **Elnur Hüseynov** **Hafiz Cabbarov** **Sevil Bəhrəmova** **Asif Hüseynov**
İxtisas redaktoru	**Rüfət Rizayev**
Buraxılışa məsul	**Sevil İsmayılova**
Baş redaktor	**Ülkər Məmmədova**
Üz qabığının dizaynı	**Nurlan Nəhmətov**
Dizayner və səhifələyici	**Eldəniz Xocazadə**
Redaktor	**Nərgiz Cabbarlı**
Korrektor	**Nübar Qarayeva**
Texniki redaktor	**Fəridə Səmədova**
Texniki direktor	**Xəqani Fərzalıyev**
Nəşriyyat direktoru	**Eldar Əliyev**

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi:
2018-157

© **Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2018**

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi. Fiziki çap vərəqi 13. Formatı 70x100 $^{1}/_{16}$.
Səhifə sayı 208. Ofset kağızı. Jurnal qarnituru. Ofset çapı.
Tiraj 81525. Pulsuz. Bakı – 2018.

"Şərq-Qərb" ASC
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

Pulsuz

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir.

O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sənin kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!